
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

प०मु०२
१

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥अथद्वितीयकांडेवर्गान्संगृह्णन्नाह वर्गाइत्यादि इहद्वितीयकांडे, गोर्भूरादि
भिरूपांगैश्च खिलादिभिः। पुरैरापणादिभिस्तेषां वृविपणपादिभिः सहवर्तमानैः पृथ्व्यादिभिःसंपा
दिताद्युपलक्षितावादशवर्गावक्ष्यमाणाः आदिकर्मणिक्तः आशंसायां भूतवच्चेतिवाक्तः। मृगशब्दः
पशुमात्रेपियद्वन्नृपतिपशवोपिमृगाइति अतोत्रसिंहस्यग्रहणं आदिशब्देनव्याघ्रादिग्रहइतिस्वा
मी। सर्वधरस्तुमृगशब्दः पशुमात्रवचनः आदिनापक्षिकीटादिग्रहः तस्यवांगोपांगानिपक्षि
मत्स्यादीनित्याह। कश्चित्तुमृगान्भुंक्तेशीलंयस्येतिमृगादीसिंहइत्याह॥ भूरित्यादि भवत्यस्यां
सर्वमितिभूः वहुलवचनादधिकरणेक्विप् जित्सुभ्रुवैभुवषष्ठीवहुवचनेभुवांभूनांडोभुवां
भुविहेभूः भूरितिरेफांताव्ययंचयथाद्योतयन्भूर्भुवः स्वरिति। भूवद्भुतपस्याभुवः किमिति
तिक्विन्भूमिः ऊर्मिश्च मिरम्मयइति मिरित्यन्येङी। विभूमीच। एवंधरणीक्षोणीअवनीच॥

एम
१

५२

नचलत्यचलाप्त्वादित्वादिच्॥ नास्त्यंतोस्याइत्यनंता। रसोस्यामस्तीतिअर्शआद्यच्विरस्यतआस्वाद्यत
इतिघञर्थेकेवारसा विश्वंविभर्तीतिविश्वंभरासंज्ञायांभृतृहृजीत्यादिनाखच्॥ एवंसर्वंसहावसुंधरयो
रपि। तिष्ठतीत्यजिरादित्वात्। किरचुस्थिरा। धरतिविश्वंधरापचाद्यच्॥ एवमत एवअमित्रादिभ्यइत्तोत्तौ
गौरादित्वात्ङीष्धरित्री। ध्रियंते प्राणिनोऽस्यांअशनिवरर्तिष्टष्टइत्यादिनाऽनिःधरणिः। गौरादित्वा
त्ङीषीधरणी। क्षौतिशब्दायतेक्षुवंजिवास्यांउक्षुशब्देवहिश्रिश्रुयुडुइत्यादिनावाहुलकात्रिःक्षो
णिः ङीषिक्षोणी। जिनंतिवयःपरिणामंलभंतेऽस्यांज्यावयोहानौभिदाघङ् संज्ञापूर्वकत्वान्नवहुल
वचनाद्वानसंप्रसारणंअम्मादित्वाद्यत्प्रत्ययेवाज्मा ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरेतिशाश्वतादिज्येतिना
शंक्यं॥ भार्गवेणजित्वाकश्यपायदत्तेतिकश्यपस्येयंकाश्यपी॥ क्षियेतिवसंत्यस्यांक्षितिवासग
त्योः क्तिनिक्षितिः क्ष्मायंतितामितितुभट्टसर्वधरौ॥ सर्वंसहते पूःसर्वयोरितिखच् सर्वंसहा। वसुध

रा॰सु॰२

२

नंतद्योगात् वसुमती। वसुधनं त्रातइतिकः वसुधा। विस्तीर्णत्वादुर्वी वा तो गुणवचनादिति ङीष्। वसुध
रयतिपूर्ववत् खचुखविक्कस्वइतिकः स्वत्वेंवसुंधरा। गोत्राः शैलास्तद्योगात्दर्शआघञ् गांजलंत्रायतेवा
गोत्रा। कायतिकूयतेवाभितङ्क्वादित्वाडुः कुः। प्रथ ते विस्तारंयातिप्रथेः षिवन्संप्रसारणं चेतिषिवन्ता
दौङीषिच पृथिवी पृथुनावतारितत्वात् पृषोदरादित्वात्पृथिवीत्येके। पृथिवीत्तिवदेहिनी पृथिवीपृ
थ्वीधरित्रीधरणीधरेत्यारभ्य उर्वीकुः पृथिवीपारेति वाचस्पतिः। पृथ्वी त्सुर्वीवत्। न्हम तेभारंपचा
घञ् पृषोदरादित्वाद्कारलोपः वा बहुलकान्मनुदिलोपेन्हमेत्यन्येह्मा। एवंन्हमाच। अवतिप्रजाअम
तेनृपैर्वा अशनिवद्ध्वनिः। मेघतीतिमेदिनिःयस्यादिः। मधुकैटभयोरासीन्मेदसासंपरिप्लुता। तेने
यंमेदिनीदेवीप्रोच्यते ब्रह्मवादिभिरितिनिरुक्तं। अदंतान्मेदशद्वादतइनिठनौवात्हस्वाकल्पः इ
भिहरामलघ्नोमेदकुष्ठहेतिशालिहोत्रः पृषोदरादित्वात्सलोपइतितुस्वामी।

राम

२

मह्यंते भूतान्यस्यां मह्यते वा महपूजायां पुंसि संज्ञायामिति घः महणात् घः गौरादिङीषि मही महेर्वा हु
लकादवइर्महिः ङीषि तु मही तिस्वाम्याद्याः ‍चुरादावप्पर्द तोमहिस्तनोर्णग्यं नादवइरिति तु कौमुदी। वी विः
पंक्तिर्महिः केलिरित्याद्याः हस्वदीर्घयोरिति वाचस्पतिः। रत्नगर्भासागरांवरास्त्रब्धिमेखला रत्नवती वि
पुलामध्यमलोकमर्त्यीदयोप्यत्र समप्रविंशतिः पृथिव्याः॥ मृदिति मृदत्तोदेर्मृद्यतइति मृत्संपदादिः।
स्वार्थे मृदस्तिकन् मृत्तिका द्वे मृत्तिकाद्वे मृत्तिकायाः॥ प्रशस्तासर्वसस्योत्पत्तियोग्यामृत्स्नात्स
प्रशंसायां मिति सस्नपोः मृत्सा मृत्स्ना च द्वे प्रशस्तमृत्तिकायाः॥ सर्वशस्यसमृद्धामृत् उर्वेति हिनस्ति
सर्वदुःखं उर्वी हिंसायां वा हुलकादरन् खुरून्महतो वृणोतीति वा पृषोदरादिः उर्वरा उर्वेतिरन्हातिउ
रुमियर्त्ति वेति भट्टः एकं सर्वशस्योत्पत्तिमत्या भूमेः॥ ऊषरुजायां कर्मणि घञ् ऊषः दीर्घादि रदंतः
इगुपधेति केवा। ऊषारयतेसस्यानि अबन्तारा तत्कर्मधारयः एकं लवणमृत्तिकायाः॥ युषशब्दा

न्मनु पुरुषवानूरुषस्तुषीतिरूषरः द्वावप्येतौ विशेष्यलिंगौ द्वे असारभूमिभागस्य। स्थल स्थाने
स्थल्यते स्थीयते ऽत्रेत्यधिकरणे घञर्थे कविधानमिति कः स्थलं न्यासकृता तु कपिष्ठलो गोत्र इत्य
त्रपवादाज्जिन्यत्तुक्तः स तु व्युत्पत्तिमात्रमिति स्वामी। स्थलयति स्थलं स्थल संवरणे ऽच् स्त्रियां तु।
स्थली भवति अकृत्रिमा चेदिति जानपदेत्यादिना ङीष् स्थली कृत्रिमे तु गवे वस्थलेति द्वे स्थलभू
मेः। सेति म्रियंते दूरात् प्राणिनो ऽत्रेति भृमृशीङ्त्वरित तिध निलाधिमस्तिभ्य उः मरुः। धवि गत्यर्थः
सौत्रो धातुः धन्व्यते गम्यते स्थानांतरमस्मात् कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्वीत्यादिना कनिन् धन्वा
द्वे निर्जलदेशस्य॥ खं शून्यं लाति खिलं पृषोदरादित्वात् खिल्यते उंछ्यते खिल उंछे घञर्थे क इति वा
न प्रहतं हलादिभिरकृष्टमप्रहतं एते द्वे समे समार्थे त्रिषु लिंगत्रये स्त्रियां खिला ऽप्रहता द्वे हला
दिना ऽकृष्टभूमेः॥ पुनः पुनर्हलेन हन्यते यो गच्छति जगत् पृषत्बृहन्महज्जगच्छतृवदिति गमेर

तिप्रत्ययो हित्वं टिलोपश्च निपात्यते शतृवदित्यतिदेशात् उगितश्चेति ङीप् जगती। लोकं ते पश्यंत्यत्र लो
क्यते वा हलश्चेति घञ् लोकः। पिष्टपं भुवनं वष्टपाद्युक्तं पिष्टपः पुंलिंगोपि भुवने पिष्टपः पुमानिति वोपा
लितात् जगदुक्तमेव एकं महाभूतं पृथ्वी पंचमहाभूतविषयेंद्रियात्मकं तु जगदिति पृथ्वी जगतोर्भेदः
पंच जगतः। लोकोयमिति त्रयं लोको जंबुद्वीपाख्यो यत्रैतत्ग्रंथकारादयः स्थितास्तद्भारतं वर्षं वने
प्रव्रजता किल ऋषभनाम्ना नृपेण जंबुद्वीपोयं खंडशो भुत्वा दितः तत्रा … स्मदादिगोचरखंडं भ
रतनाम्ने पुत्राय दत्तमिति भरतस्येदं भारतं॥ भरताय यतः पित्रा दत्तं प्रव्रजिता वनं तेनेदं भारतं व
र्षं प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिरिति आदिपुराणे नयः॥ भारतादीनि वर्षाणि जंबुद्वीपे नव क्रमादिति वाचस्प
तिः। महर्षिव्यासचरिते जंबुद्वीपे च भारतमिति रभसः। वर्षं प्रथिव्यंश इति स्वामी दृश्यते सिध्यते
न्त्यपेक्षरे शइति भट्टः पुंनपुंसकयोर्वर्षं जंबुद्वीपाद्यद्वशिष्टिरिति रुद्रः। वर्षं स्थानं वि डुः प्राज्ञाद्यं लो

रा॰मु॰२
४

कंचभारतमितिभारविः॥ अतएवसामान्यविशेषभावाज्जंबुद्वीपेतदेकदेशेचभारतप्रयोगः प्रकरणादिभि
स्कृतरवगमः यथाएषइरगुरुभारतंवर्षमध्यममवर्त्ततेवशइतिमाघः तथा एतेनभारतमित्याहतवद्विभा
तीतिच। अन्यान्यपिवर्षाणियथास्याद्भारतंकिंपुरुषंहरिवर्षंचदक्षिणाः। रम्यंहिरन्मयकुरुसुमेरोरु
त्तरास्त्रयः॥ भद्राश्वकेतुमालौतुद्वौवर्षौपूर्वपश्चिमौ॥ इलावृतंतुमध्यस्थं सुमेरुर्यत्रतिष्ठतीतिवा
चस्पतिः अन्यच्चउत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणं॥ वर्षंतद्भारतंनामभारतीयत्रसंततिरिति। व
र्षः पुंल्लिंगोपिवर्षो॰ स्त्रीभारतंद्वीचजंबुद्वीपाद्दृष्टिच्छितिमेदिनेर्लिखितरुद्राक्ष॥ शेतिअस्मिन्भा
रतेवर्षेशरावतीनामनदीऐशान्यादिशः सकाशात्नैर्ऋत्यादिशापश्चिमाभिगामिनीतामवधिं
कृत्वायः प्राक्पूर्वोदेशः तत्सहचरितोयोदक्षिणोदेशः सप्राच्यः साहचर्यादक्षिणोपिप्राग्व्यव
हारः युप्रागवागुदक्प्रतीचोयत् एकं। तामेवावधिंकृत्वापश्चिमसहचरितउत्तरोदेशउदीच्यः।

राम
४

साहचर्यात्पश्चिमे प्युदग्व्यवहारः पूर्ववत्पत् एकं॥ प्रेति भारतवर्षस्य प्रतिगतोऽ तं प्रत्यंतः शिष्टाचारर
हितः कामरूपवंगादिर्म्लेच्छः उक्तंच चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशेन विद्यते। तन्म्लेच्छविषयं प्राहु
रार्यावर्त्तमतः परमिति॥ हे॥ मेति उक्तावधेरिवयोर्मध्योदेशः समध्यमः॥ हिमवद्विंध्ययोर्मध्ये यत्प्रा
ग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तित इति मनुः विनशनं तीर्थभेदः मध्येभवो म
ध्यमः मध्यान्मः हेमध्यदेशस्य॥ आर्याः साधवो वर्त्तंते ऽत्रेति आर्यावर्त्तः हलश्चेति घञ् अन्येषामपी
ति दीर्घः। पुण्यस्य भूमिः पुण्या वा भूमिः आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवांतरं गि
र्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधा इति मनुः नि स्रु ‾ दिपूर्वसमुद्रावधेरार्यावर्त्तस्तदा गंगायाः पूर्वकूलमि
तिस्यात् नैवं पूर्वं किल देवीकोट्टसमीपे पश्चिमे पूर्वोदधिरासीत्तमयेन्मोक्त मिति स्वामी हे विंध्य
हिमालयावधिकमध्यदेशस्य॥ नीति नियमेनावश्यतया नियतं वा वर्त्तते वसंति जना अत्रेति पुं

सिवा कुलकात्संपरादित्वादन्येभ्योदि दृश्यत इतिवाऽधिकरणे किं पुनर्हि हतीत्यादिना दीर्घः त्रीहृत्
हंद्वाकरणात्रीहृत् [illegible] स्त्रीत्येकेसा इचर्यात पुंस्त्वमित्यपरे। जनैः पद्यते गम्यते चेति पुंसीति घः
जनपदः जनानांपदं स्थानं स्थितिरत्रेति वा हे अंगवंगकलिंगपंचालादे जन निवासस्थानस्य।
दिश्यतेऽत्रेति हलश्चेति घञ् देशः दिश्यते देश इति भट्टः। विषीयंते त्रेत्ये [illegible] रद्रु विषयः विसिनो
तीति भट्टः। उपवर्तते त्रेत्युपवर्त्तनं क्लुद्र। त्रीणि जनपदस्य तत् समुदायस्य तदेकदेशस्य चेति
जानरूपः सजननिर्जनमात्रस्येति तु पंजिका उपाधिभेदेन देशात्रिकं भिन्नार्थं सामान्ये न प्रयो
गदर्श नात्रीहृदादयः पंचैवैकार्था इत्यपरे एतच्चायुक्तं मध्येत्वं तत्वात्। त्रीणि तो घशाद्द पर्यंत
वक्ष्यमाणा स्त्रिषु मर्यादायामाङ्‌ अभिविधावित्यन्ये तथा च एन्हिष्टपुंभिः प्रविताः सगोष्ठा
नितिभट्टिः॥ नडोनलः प्रायशाद्वो बाहुल्येन डानांप्रायोवा हुल्यं यत्र देशो स नद्वान् कुमुदन

डवेतसेभ्योड्मतुप् झयइतिवत्वं एवं नड्वलः नडशादाड्ड्वलच् टिलोपः । द्वे नडबहुलदेशस्य । एवं
कुमुद्वान् कुमुदबहुलदेशस्य ॥ एवं वेतस्वानिति वेतसलताबहुलदेशस्य ॥ शेतिशाड्डशातने द्वलादि
त्वात्स्यः शाद्वल इति सर्वधरः ॥ श्रीयंते चेति तु भट्टः शादो जंबालशष्पयोरिति वचनात् शष्पं नवतृणं शादे
हरिते देशे शाद्वलः नड्वलवत् ड्वलच् सवशष्पवाचिन एव तान्यतोऽनभिधानादिति सर्वानंदः द्वे नव
तृणबहुलदेशस्य ॥ तदस्मिन्नस्तीति करणाद्वा बहुल्ये सर्वत्र प्रत्ययाः अत एव प्राय इति वक्ष्यतीति वो
क्तं । जंबालः पंकस्तत् सहिते देशे पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलच् पंकिलः कर्दमयुक्तदेशस्यैकं ॥
जलप्रायं जलबहुलं अनुगता आपो यत्रेति ऋक्पूरित्यादिना अः समासांतः ऊदनोर्देश इत्यनोरू
त्वं अनूपं द्वे जलबहुलदेशस्य ॥ तथाविधो जलप्रायो नद्यादेरुपांतो देशः । कं जलं छ्यति परिच्छि
नत्ति कप्रत्यये कच्छः के न जलेन छाद्यते कच्छे रनित्य एयं ताहन्येभ्योपीति डे पूर्वस्य तु कि कच्छ इ

तिवा। पुंसीति त्रिष्विति वाधनार्थं अन्ये तु प्रायेण पुंस्त्वसूचनाय पुंसीत्युक्तमित्याहुः तथाच अनूपः
प्रायकच्छमिति रत्नमाला कच्छमनूपमिति वोपालितः स्त्रियां कच्छेत्यपीत्यप्रमाणमिति पंजिका
एकं॥ स्त्री शर्करेति सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण् शार्करः सर्वत्राणप्रकरणे ऽन्यतरस्यां ग्रहणान्म
तुप् च। शर्करावानिति सामान्येन द्वे रूपे देशे तु वाच्ये देशे लुबिलचौ वेति सिकताशर्कराभ्यां विहित
योः पक्षे लुबिलचू प्रत्ययस्तेन देश एव द्वे रूपे शर्करा शर्करिल इति एवं च देशे शर्करा शर्करिलः शा
र्करः शर्करावानिति रूपचतुष्कं एवं सिकता शब्दस्यापि सिकता सिकतिलः सैकतः सिकतावानि
ति अदेशे तु सैकतो घटः शार्करं मधु सिकतावान् शर्करावानिति जयादित्यः। लुपि युक्तवद्भावा
त्स्त्रीत्वबहुत्वे सिकता देशः शर्करा देश इति तु हट्टचन्द्र न्यास इति सर्वधरः तथा च लुपि युक्तवदिति
सूत्रे लिंगं स्त्रीत्वं तद्वचनं च बहुवचनं भवतीति देशे लुबिलचावित्यत्र मैत्रेयः बहवश्च समाः सिकता

इतिवामनोक्तेर्लुप्यधिसिकताइतिबहुवचनांतंग्रंथकृत्तुशर्करामेकवचनांतामाहतच्चिंत्यं।आदिमोशर्क
राशर्करिलोएवंसिकतासिकतिलौआद्योभवआदिमःमध्यान्मइत्यत्रआदेश्चेतिवक्तव्यमितिमःएवं
उक्तप्रकारेणउन्नेयाऊहनीयाःआद्याश्चत्वारोऽभिकटीवहुलदेशस्यतत्रांन्यौद्वावन्यस्यापितद्युक्त
स्यसिकताद्यास्त्कवाद्युकावहुलदेशस्य॥देशइतिनद्यंबुभिःसंपन्नैर्जातैःसस्यैर्देवीव्रीहिभिःपालि
तोदेशोनदीमातास्येतिनदीमातृकःएवंवृष्ट्यंबुसंपन्नैर्व्रीहिभिःपालितोदेशोदेवोमेघोमातास्ये
तिदेवमातृकःदेवोमेघस्तुदेशाश्रीतिमेदिनिःमातेवमातानष्टृतश्चेतिकप्रद्वयोरुक्तार्थयोःक्र
मेणैकैकं।स्वधर्मपरत्वात्शोभनोराजायत्रदेशेनपृजनादितिटचोऽभावःसुराज्ञीति।प्रशं
सायांमतुपिराजन्वान्राजन्वान्सौराज्येइतिनिपातनान्नलोपाभावःदेशोलोकोपलक्षणंसुरा
ज्ञिलोकइत्यर्थःएकंस्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य।अन्यत्रराजमात्रयुक्तदेशेराजवानेकं॥ग वि

तिगावस्तिषंत्यत्रेतिघञर्थेकः अंवांवेत्यादिनाषत्वं। गवांस्थानंगोस्थानकंस्वार्थेकः हेगवांस्थानस्यान
तत्पुनर्गोस्थानकंयत्रगावआसन्ताद्दशंसतगोष्ठात्खञ्भूतपूर्वेइतिखञिगौष्ठीनं एकं॥ परितः स
रंत्यत्रेतिपुंसीतिघः परिसरः हेनदीनगरपर्वताद्युपांतभूमेः॥ स्त्रियांवर्त्मनाध्वनिमार्गः पुमा
चस्पादित्यन्वयः। आर्यतेऽनयेत्यर्त्तेराङ्पूर्वाद्दचरः कपिरिकादिः ङीषित्वालीचइन्नादिभ्यइती
जितितुस्वामी आलीयतेंऽभोऽत्रेतितुभट्टः। सिन्वंतिवंभ्रंत्येतमितिसितनीत्यादिनातुः सेतुः हे
आलेः। वेतिवामैर्लूयतेलूञ्छेदनेखजिपिंजादिभ्यः ऊरोलवाविन्सूरः वामलूरः वम्यतेउद्दीर्यत
इदमितिवामः कीटाद्युत्स्यापितामृत्कर्मणिघञ्लवनंलूञ्छेदः वामस्यलूर्वामलूंतांरातिआतद्
तिकेवा। नश्वकतिगच्छतिवाकुल्पाकुः नम्यतेखर्वतांप्राप्यतेभूभागोनेनेतिवाणमुख्यद्कृत्वेशाद्दफलि
पाटिनमिमनिजनांगुकूपटिना किंधतस्त्रेत्युः नाक्यादेशः इकारउच्चारणार्थः नाकुः वामलूरसा

हवयीतूनाकुः पुंसि। वलंते प्राणिनोत्रेति वल्मीकः अलीकादयश्चेति निपातितः ञी एयुधिकाल्कृत मृ
त्तिकास्तूपस्य॥ अयंते नेनेति ल्युटि अयनं ईयते ऽनेनेति स्वामी। हलंत इति वर्त्म नू वर्त्म कांतारो वर्त्म दुर्ग
ममित्युक्तेः क्लीवत्वं। पथिकपा दैर्मृज्यते विवरणी क्रियते ऽसाविति मार्गः मार्ग्यते वा मृग्यते ऽनेनेति वा
। अत्निवलं पथिकानां अत्यते सततं गम्यते ऽनेनेति वा अदेरमे वीर्घश्चेति क्तं विपृथश्चांतादेशः अध्वा
। पथ्यंते ऽनेनेति पथे गतौ पथिमथिभ्यामिति रितीनिः पंथाः पतंत्यनेनेति वा गमेरिति रित्यनु वर्त्म
नेपतेस्थश्चेतीनिप्रत्ययस्यांतादेशश्च। वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकांडशेषात् पथो ऽद्दंतोपि। प
दमवतिपदं वास्त्यत्रेति वप्रकरणे ऽन्येभ्योपीतिवः उभयत्र गौरादित्वात् ङीष् पदवी पदेः पथ्यटि
भ्याम विरित्यविः पदविः ततः कृदिकारादिति ङीष् पदवीति पंजिका। पदस्य विः पत्नीरणी पदविः
कृदिकारादिति ङीत्तु पदवीति सर्वधरः॥ सरंत्यनयेति क्तिन् सृतिः। एवं सरणिः धरणिवदत्निः ङीष्

पि

सरणी च सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरिति रन्त्यादौ रभसः। सृ हिंसायां ततः शरणिरित्येके तथा च सुभं सुभे
पदीष्विव शरणिः पथि चाऽवल्ली विततावलम्बा इत्यजयः स्मृतिसाहचर्यात् स्त्रीत्वमस्य एतत्साह
चर्यात् पद्धतेः पद्यासाहचर्याद्वा॥ पद्भ्यां हन्यत इति हन्तेः क्तिन् हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः म
येहोऽन्यतरस्यामिति धत्वं पद्धतिः। पादाय हिता वितरणत्वात् शरीरावयवाद्यत् पदमस्मिन् दृश्यमिति
वा यत् पद्यत्यतदर्थ इति पदादेशः। पद्यते गम्यते वा ण्यत् संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः। वर्त्तते ऽनयेति
वृतेश्चेत्यनिः वर्त्तनिः चकारान्मुड् चेत्येके तेन वर्त्मनिरिति चेन्मुग्धानलदत्तः तथा च वृत्तिकामदहन्नौ
वर्त्मनि राशिवितर्दिपुरंध्रीत्युक्तं कृदिकारादिङी षु वर्त्तनी। एकोऽसहायः पादोऽस्यामित्येकपदी
गन्तॄणामविरलपादत्वादेकोऽभिन्नः पादोऽस्यामित्येकपदी कुंभपदीषु चेति निपातिता द्वादश प
थः॥ अतीति अति पंथाः सुपंथा इति स्वती पूजायां कुगतिप्रादय इति समासः न पूजनादित्यत्र।

स्वतिग्रहणात् ऋक्पूरब्धूरित्यादिना प्राप्तस्य समासांतस्य निषेधः। संख्यासोपथ्या अश्चेति सत्पथः स्व

तिग्रहणादन्यत्रानिषेधात् समासांत एव त्रीणि शोभनपथस्य। विरुद्धोऽध्वा अपथः उपसर्गादध्वन इत्यच्।

समासांतः। दुर्निन्दितोऽध्वा दुरध्वः। एवं विरुद्धः पंथा विपथः ऋक्पूरित्यादिना ऽकारः समासांतः कुत्सि

तोऽध्वा कदध्वा। एवं कापथः कोः कत् तत्पुरुषेऽचि का पथ्यक्षयोश्चेति कोः कत् कादेशौ अतिपंथा

इत्यादौ पथः संख्याव्ययादेरिति नक्लीवत्वं संख्यादिपथशब्देनाभिचारि समासांतेन साहचर्यादव्

ययादिपथशब्दस्यापि कृतसमासांतस्यैव ग्रहणात् एवं च विपथः कापथ इति पुंलिंगपाठः स्वामा

दिकः तथा च संख्याव्ययादेरित्यत्र विपथमेवोदाहृतं संख्याव्ययपूर्वकश्च पथ इति वामनेनापि

क्लीवत्वमुक्तमिति स्वाम्यादयः। अन्ये तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति समादधते वयं तु पथः

संख्याव्ययादेरित्यत्र कृतसमासांतस्य पथरूपस्य ग्रहणात् पथते ऽध्वा प्नोतीति पथ्ये गतावित्यु

स्यपवाघर्जंतपथशद्बेनसमासेपुंस्त्वमेवाचन्नमहे· तथाचत्रिकांडशेषः· वाटःपथश्चमार्गश्चेति·
अतएवसत्पथस्तुसुपंथाःस्यादध्वाविपथकापथाविति रभसेपुंस्त्वं। पवाद्यर्जंतपथशब्देन।
कुपथोपीतिपंचनिर्दिष्टतपथस्या अपंथाइतिनपंथा अपंथाः पथोविभाषेत्यत्रविकल्पः अवि अ
पथंनपुंसकमितिक्लीवत्वंमार्गएवयोनभवतितस्यहे॥ शृंगग्राधान्यसान्वोश्चेतिनान्यर्थवन्न
तिशृंगंप्राधान्यमटतीतिकर्मण्यण्शृंगाटकंस्वार्थेकः शृंगेनाटंत्यत्रेतिभट्टः। चतुर्णांपथां।
समाहारः चतुष्पथंपूर्ववदच् ईदुडुपधस्येतिषत्वंपथः संख्याव्ययादेरितिक्लीवत्वंद्वेचतुष्पथ
स्य॥ दूरंशून्योदूरशून्यइतिसुपसुपेतिसमासः दूरश्चासौशून्यश्चेतिदूरशून्यः छायातरुज।
लादिवर्जितोऽध्वेतिपंजिका। ईदृगध्वाप्रहृष्टमंतरंव्यवधानमवकाशोवायामयोरत्रेतिप्रां
तरं एकंयानइतिख्यातस्य। चौरकंटकादिभिर्दुर्गमः पंथाः कांश्चिन्नतारयतीतिकांतारःक्वे

त्वादि॰

दरादीति सुभूतिः कस्य जलस्य सुखस्य वा ऽतं नाशमियर्त्ति कांतार इति कर्मण्यणिति तु भट्टाहिः क्लीबेपि कां
तारं । कांतारं पुंनपुंसकमित्यनेकार्थवन्हस्पते कांतारश्चांतरे तुल्यार्थे इत्येक इति भट्टः एकं चौराद्युपद्रुतस्य
पथः ।गेति ऊति यूतिर्ति ति यूतिशब्दः साधुः गोर्यूतौ छंदस्यध्वपरिमाणे चेत्यवादेशे गव्यूतिः पुंसि स्त्रियां
वंधन्वंतरसहस्रं तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तद्धि ति वाचस्पतिः
धनुर्हस्तचतुष्टयमित्युक्ताहाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भावित इति शब्दार्णवः । क्रोश
योर्युगं क्रोशयुगं हे क्रोशद्वयस्य । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ चेत्यनेकार्थवन्हस्ते किष्कुरत्न हस्तः तेषां च
तुःशती नल्वः नलबंधने उल्वादित्वाद्वः कात्योनल्वो विंशं हस्तशतमित्याह एकं चतुःशतहस्त
प्रमाणस्थानस्य । दशधन्वंतरो राजमार्गो घंटापथः स्मृत इति चाणक्यः घंटोपलक्षित हस्त्याद्य
संबाधगतिर्मार्गो घंटापथः पूर्ववदकारसमासांतः । सम्यक् संध्यवासरं त्यजाने नेति वाल्यु

इ संसरणं द्वे सामान्येन राजपथमात्रस्य। तत् संसरणं पुरस्य चेद्भवति तदा उपनिष्करं इति आधिक्ये
न निस्सरंति सैन्यान्यत्रेति ञ्सदेरप् उपनिष्करं किष्कुश्वपारस्करादीन्यस्य नुर्घटाप घः संसरणं ए
व पुरस्येति दुर्गं पुरस्येति स्वामिसर्वधराद्याः। बुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसंकुलं। पुरस्योप(
स्करं चोक्तमिति भुग्नः। अंगोपांगापेक्षया भूमिरत्र प्रधानं प्रधाने न च व्यपदेशा भवंतीति भूमिवर्ग
इत्युक्तं एवमन्यत्रापि मंतव्यं॥ ॥इति भूमिवर्गविवरणं॥ ॥पूरिति पिपर्ति पूरयति वा स
र्वकौतुकं इष्टपालने भ्राजभासेति क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं हलि चेति दीर्घः पूः पुरौ पुरः अस्मादेव
धातोः कृदोरप् पूर्वं विप्रतिषेधेन गुणादुत्वं गौरादित्वात् ङीष् पुरी इति सर्वधरः पूर्यते त्रेति पु
रं सुरवगमनेघञर्थे कस्तनो गौरादि ङीषि पुरीति स्वामी नगा इव नगाः गजाः प्रासादादयो वा
नि संत्यत्रेति रवसुरवनगपांसुपांडुभ्यो र इति रः स्त्रियां गौरादि ङीष् नगरी। वा शब्दात् पत्तनेऽप्यत्र

नसाहर्येणपुरंनगरमित्युत्तरत्रोक्तेश्चक्लीवत्वमेवेतिनिश्चयः क्लृग्ठइत्यादिनाइप्रत्ययेपुरिरिकारांतोपिसर्वध
रः। नाना दिग्भ्यः पतंतिवणिजोत्रेतिविपतिभ्यांतरनन्पन्ननंपतनंपत्‌गतिस्तनोतीतितनंअत्रपतस्तनंप
त्तनमितिवा। तद्वैपन्ननंतत्रपट्टनंपुटभेदनमितिवाचस्पतिः तत्रपटेर्वाहुलकात्तनन्‌ पण्पानांपुटाभिद्यंते
त्रेतित्युद्भेदनंपुटानिपण्यागाराणिभिद्यंतेत्रेतितुमहः पुटैर्विशिष्टगृहप्रकोष्ठादिभिर्भिद्यते विशेष्य
तइतिपुटभेदनमितितुपंजिका। स्थितिः स्थानंतस्मैहितंप्राक्रीताच्छः स्थानीयंराजादिभिः स्थीयतेत्रे
तिक्तत्यन्युटोवहुलमित्यधिकरणेऽनीयइतितुपंजिका। नियतंगच्छंतिवणिजोत्रेतिगोचरेत्यादिना
निपातनान्निगमः यहहहनिश्चिगमश्चेत्यादिनाऽधिकरणेऽविति तुसर्वधरः केचित्तुत्रननगरपत्तन
स्थानीयानांभेदमाहुः अष्टशतग्रामीयाणांमवहारस्थानंपुरंतत्रप्रधानभूतंनगरंयत्रराजातत्
परिवारकाश्चतिष्ठंतितत्पत्ननंदुर्गनगरंयोजनविस्तीर्णंप्राकादिवेष्टितंस्थानीयमिति जातरूप

ः॥ सोमनंदीत्वेर्वनगरलक्षणमाह देवेतायैर्नेश्चित्रैः प्रासादापणवेश्मभिः। नगरं दर्शये द्विद्वात्रा ज
मार्गैश्च शोभनैरित्यर्थशास्त्रमिति अधिष्ठानं कटकको दृ राजधान्यादयोप्यत्रैव सन्नगरस्य। मू
ल० नगरे॰ संमानोज्जनौ घस्यावस्थानार्थं मूलनगरसन्निधौयदन्यत्पुरं नगरांतरं क्रियतेतन्मू
लनगरस्यनरुस्थानीयस्यशाखेवशाखानगरं अभिस्यंदिवमनमप्यत्रैवरकं। वेशइतिविशतिमू
नांमनः कास्तुकोवानेति विशप्रवेशनेहलश्चेति घञ्वेशः। नेपथ्येमृगमात्रेच वेशोवेश्यागृहे
पिवेतिनालभ्योनेरभसः। वेविषतिव्याप्नुमिच्छंतिजनमनांसीमं पूर्ववत्घञिवेषोमूर्द्धन्यांतो
पीतिपंजिकास्वामी चतन्नुनद्रुघंमूर्द्धन्यांतेषु सर्वत्रकोषादावनुपात्नत्वात्गृहमात्रेगणिका
याः सद्म निवेशोभवेत्तुतालव्यः। तालव्योमूर्द्धन्योडलंकरणेकथितआचार्यैरित्यूष्मविवेकाद्व
। विश्याजनस्यसमाश्रयः आश्रयोवासस्य।नंवेश्याजनसमाश्रयः द्वेदारिकाणां निवासस्था

नस्य। आसमंतात्पणायंते क्रयविक्रयव्यवहारं कुर्वंत्यत्रेत्यापणः गोचरसंचरेत्यादिना साधुः। निषीदंति क्रयविक्रयाय जना अस्यामिति निषद्या संज्ञायां समजेत्यादिना क्यप् सदेरप्रतेरिति षत्वं हट्टवणिक्पथ क्रियारोहपण्याजिरादिकमप्यत्र हट्टे हट्टस्य। विपणंतेऽस्यामिति वा हुलकादृचकः विपणिः पूर्वोत्तरसो हवयोः तत्स्त्री कृदिकारादिति ङीषि विपणी च। पण्यानां विक्रेतव्यवस्तूनां वीथी गृहद्वारपिंडिका स्वार्थे कन् पण्यवीथिका द्वे विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याया वाणि आविहीतिख्यातायाः चत्वार्यं वहट्टस्येत्यन्ये। आद्यो वणिक्स्थाने अंत्यौ हट्टवर्तिन्यामिति तु भट्टः तथा च शाश्वतः आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितमिति। आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियामिति रभसः। पर्यायतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्यपूर्णापणां विपणिनो विपणिं विभेजुरिति माघे आपणिरावारिका विपणि हट्ट इति वल्लभेन व्याख्यातं

अतएवप्रयोगा ह्विपणेः पुंस्त्वमपीति तु सर्वधरः। रथ्येति रथं वहति रथ्या नद्ह ति रथयुगेत्यादिनाय
वहितार्थे खलयवमाषेत्यत्र चकाराद्यदिति तु स्वामी प्रतोलयं त्यस्यामिति प्रतोलयति परिच्छेद
यति परात्मीयानिति वा एयंता तुलपरिच्छेदने इत्यतएरङ्गौरादिः प्रतोली। विशाखंते प्रकाश्यं
तेइमाएयस्यामिति शीङः किद्रुरवश्चेति खल् विशाखा विगतशाखास्मुंदिते वजनसंमर्दात् विशि
खेति तु भद्दः। श्रीणिलाक्कइति ख्यातस्य। केचित्तु विपएयादीन् पंचैकार्थानाहुः तथा च कौटिल्यः
विशिखायां सौवर्णिकप्रचार इति तु भद्दः। चेति चीयत इति चिञः कर्मण्येरच्चयः उप्यते प्राका
रोत्रेति वप्रं इवत्तवपिहृषिभ्योऽरन्निति स्वामी हे दुर्गनगरे परिखायाउद्धृतमृत्तिकास्तूपस्य
त्रिंशद्धस्तप्रमाणस्य मूलवंधस्य यस्योपरि प्राकारो भवति तस्य तथा चार्थशास्त्रे खातादुद्धृ
तपांशुना वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति तथा च धरणिः चयश्चावरणे हर्म्ये प्राकारमूल

वंधनमिति॥ प्रेतिप्रथमं क्रियत इति प्राकारः सा इकारयोः क्षान्तिम इति दीर्घः ध्रियते वेष्ट्यते नेनेति वर
णः करणे ल्युट्। सलगतौ करणे घञ् सालोऽयं त्यादिः सालो वरणस ऽजेयोऽप्रतिरभसः स्यतिपर्यंतं कु
रोतीति साल इति सुभद्रः। शलगतौ ततो घञि तालव्यादिश्च तथा च तालव्योन्त्यपफषयोः शालो हन्ते
हन्तौ डुमेहेव। तालव्य ऽयं त्य उक्तास्तयास्त्रियां हन्त्यशाखायामित्यूष्मविवेकः। श्रीणिपगार इति ख्या

गं०४

तस्य। प्रागेव प्राचीनं विभाषां वेरहिक्षस्त्रियामिति खः प्राचीनमित्येक इति भट्टः प्राचीरमिति तु
प्रत्याङः पूर्वाद्विनोतेः सुपि विमीँ दीर्घश्चेति क्रन् दीर्घयोः प्राचीरमेवेति पंजिकादयः। प्रातन इति
सप्तम्यास्तसिः ध्रियते नयेति ष्टतिरित्यपि नामेति भट्टः। अन्ये तु हृतिर्वेष्टनमित्याहुः एकं तु
गे नगरादेः प्रांतभागे वेणुकंटकवेत्रादिमय्यावेष्टनिकायाः। मृत्तिकादिमय्यास्तूपचारादिति
स्वाम्यादयः। भिद्यत इति भित्तिः भिदाविदारणा इत्यङो विधानादन्यत्र क्तिन् भित्तिः। कौतीति कु

शद्वेवा हुलकात्तद्ध्वनूटर्वगत्तनीयवत्कुड्यमितिसर्वधरादयः। कवतेर्यन्नुडश्च निवानेवेतिय
तिउडागमेच कुड्यमितिवामनः। कुध्यंसा धुस्तवसाधुरितियत्तष्टषोदरादित्वात्डत्वमिति
भट्टः। कौघ्योततइ तिउप्रकरणेः न्यत्रापीतिडइतिसोमनंदीए तेनदकारोचनडकारइ तिस्वामी
कुणिवेश्मनिसाधुर्यत्डलयोरेकत्वस्मरणात्डत्वेकुड्यमितिवाहेगृहादेर्भित्तिरिष्टकादिमयु
स्यकांघइतिख्यातस्य॥ ततकुड्यमध्यन्यस्तास्थिकंसतएडूकमुच्यतेईध्यतइतिईडस्कंतो
घेरणोवाउल्लूकादयश्चेतिनिपातनात्साध्वितिसोमनंदीजातरूपस्कंदत्वमिच्छतिओ
कारमध्यस्थंवएजोकंतथाच द्विरूपंभवेदेडोकमेडूकमेडूकंचेत्यादि। कीकसमस्थिए
तत्काष्ठादिकठिनइमोपलन्हाणएकंमध्यस्यापितास्थ्यादिमत्कुड्यस्य॥ गृहेतिगृह्ना
तीतियहेगेंह्देकः एकंश्चतएवनिर्देशाज्जेहं। गांभुर्वदिशंवाईहतेकामयतेगेहंकर्मण्यपए

गेहेकइतिनिर्देशादोकारस्यात्वेकृते आगुणेचगेहं पुमानपिगेहोवासः कुटोद्वयोरितिगेहमस्त्रीशा
लासभेस्त्रियामितिवाचस्पतेश्च। उदकंवसितमाछादितंप्रतिहतमनेनवा। उदवसितंष्टषोदरादित्वा
दाद्देशोशकंध्वादित्वाद्वाऊर्द्धमवसितमितितुभट्टः विशंत्यत्रेतिमनिन्वेश्म। एवंसीदंत्यत्रेतिसद्म
कितनिवासेनिपूर्वादधिकरणेनिकेतनं। निशायामम्यतेगम्यतइति अमत्यादौक्तः भिशांतंरुष्य
मत्वरेतिनेट् निशायाअंतोविरामोऽत्रेतिवानिशामंत्यत्रेतितुभट्टः। वसुस्तंभेक्तिव्वस्तिरस्तत्रसा
धुरितियत्वस्त्यंवसंत्यत्रेतिवस्त्यंवसेस्तिरितिप्रत्ययः वाहलकाद्यत्प्रत्ययोपीत्येकइतितु
स्वामीवस्त्यतेयाच्यतेहिंस्यतेवावस्तगंधअर्दनेचुरादिणिजंतादतोयतिवस्त्यमितिसर्व
धरः ष्ट्यैस्त्यैशब्दसंघातयोः अवस्त्यायंतिसंहताभवंतिजनाअत्रेतिघञर्थेकवष्टिभागुरीत्य
कारः लोपः वस्त्यंएवमघपूर्वात्केवष्टीत्यकारलोपःपस्त्यमित्यपीतिस्वामिकौमुद्यादयः

ग ४

तथावधिशांतंसदनंपस्त्यमगारंमंदिरंपुरमित्यारभ्यनलोदवसितंपरस्थमितिवाचस्पतिकोषः। सीदंत्यत्रे
तिल्युट्सदनंवकुलंछंदसीतिदीर्घत्वेपृषोदरादित्वाद्वापुरुषोनारदःसादनमपीतिपारायणेतथाच
नजीवहीनोयमसादनंव्रजेदितिरामायणेनेष्यतेयमसादनमितिभारतंचसदनंसादनमितिद्विरूपं
च। भवंतितिष्ठंत्यत्रेतिल्युट्भवनं। नगीर्यतइतिगृहनिगरणेवाहुल्यात्घञ्अगारंकस्वादिश्चागी
र्यतेत्रेत्यागारंअगारस्यैवान्येषामपीतिदीर्घत्वेवादीर्घादिसंहितासाम्यादुपात्तंवसंश्चतुर्थोभि
रिवाम्यगारइतिरघुः। यदगारघटादकुट्टिमस्त्रवदिंदूपलतुंदिलापयेतिनैषधः। विद्यादगार
मागारमघगामापगामपीतिद्विरूपकोषः। मंघतेसुप्यतेत्रेतितिमिरवन्मंदेरिरन्मंदिरंस्त्रीनपुं
सकयोरित्यमरोक्तेःस्त्रियांदापुमंदिराम्वथयोगश्चव्रजतिपथिमनाङ्मंदिरातस्तवारिरितिस्मृ
भूतिः। गृहशब्दःपुल्लिंगोनित्यबहुवचनाएवक्लीवलिंगस्तुसर्ववचनःभुक्ष्विवहुत्वेगृहाणीत्या

प्याहुरितिभट्टः। निचीयते छाद्यत इति निकाय्यः पाय्यसान्नाय्येति साधुः। निलीयतेऽत्रेति पुंसीति घः।
एरजवा निलयः। एवमालयः। वसंत्यत्र हलश्चेति घञ् वासः साहचर्यात् पुंलिंगोऽदंतः। कुटति कुटि
लीभवति कुट कौटिल्ये इगुपधेति कः कुटः कुघनेत्रेति घञर्थे क इति स्वामी द्वयोरित्युक्ते स्त्रियां गौ
रादिङीषि कुटी च। इगुपधत्वात् कौ कुटिश्चेति भीमसेनः। लघुकुघा कुटीरमिति ह्रस्वा तो पि
स्त्रियां कुटिः यथा भ्रूकुटिरिति पंजिका शलंत्यत्रेति शाला हलश्चेति घञ् शलं तिगच्छन्त्येनामिति
कर्मणि घञ् बालो काश्रयत्वा ल्लिंगस्य स्त्रीत्वमिति स्वामी स्त्रियां शाला पुमान् शालो नृपमत्स्य
प्रभेदयोरिति तालुव्यादिः। सह मिलिता भांत्यत्र सभा अन्येषामपीति डः वा हुलकाद्वा आत श्चो
पसर्गे इत्यङ् सम्यग्भातीति सभा पृषोदरादित्वान्मलोप इति स्वामी ओको घंञ्ञं तौ तत्रोकः सां तं.
वात्रैव दृष्टमेविंशा तिर्गृहस्य। संजवनं त्विति संजवंत्यत्रेति जुर इति सौत्रधातोर्गत्यर्थाद् धिकर

रा.मु.२
१५

णोल्युड्इसंजवनंसमंतादुपयष्यध्वः संयम्यतेसंयमनंक्रन्त्यल्युट्इतिकर्मणिल्युट्संयमनमितिचपा
ठइतिटीकासमुच्चयसारः। चनस्त्रः शालाः समाहृताश्चतुः शालंह्रस्वोनपुंसकइतिह्रस्वत्वंपात्रा
दित्वात्क्लीबत्वमेवनस्त्रीत्वमितिसर्वधरादयः। आवंनोवेतिस्त्रीत्वपक्षेचतुः शालीत्यपीतिपं
जिका। अलिमुखंशालाचतुष्टयेचतुः शालमितिश्रीधरः हे अन्योन्याभिमुखगृहचतुष्टय
स्य। पर्णप्रधानाशालापर्णशालाशाकपार्थिवादिः। उटस्तृणपर्णादिरितिदेशीकोषः ततोजा
यतइतिउप्रत्ययेउटजोक्रस्वादिः तथाचरघुः सोध्वजालमुटजेषुविस्मृतइतिहेमुनीनांपर्णरवि
तगृहस्य॥ चीयतइतिचित्याग्निचित्येचेतिसाधुस्तस्येदंचैत्यंअण्। आयतनंतेचैत्यायतनंहेय
ज्ञस्थानस्ययज्ञायतनेचैत्योपिदेवकुलेआयतनमात्रेउद्देश्यवृक्षेप्येवयथाअल्पावशेषापृ
थिवीचैत्यैरासीन्महात्मनः। गयस्ययजमानस्यतत्रतत्रविशांपतइतिआयतनमात्रेयथान

रम
१५

चैत्यं छिंद्यान्नापि च्छेष्माणमुत्सृजेदिति उद्देश्यहन्त्येयथा आकुलग्राम चैत्या इति कालिदासः। चैत्यमाय
तने बुद्धबिंबे प्युद्देश्यपादपइति रुद्रः॥ मंदं तेमोदं तेस्वपंति वा नेनेति मंदिराणि मधिचनीत्यादिना उरच् मंदुरा
दे अश्वावस्थान गृहस्य॥ आविशंत्यत्रेति ल्युट् आवेशनं शिल्पिनां स्वर्णकारादीनां शाला गृहं शिल्पि
शालेति स्वामी कारूणां कर्मस्थानं शिल्पशालेति निरिकारः पाठ इति सुभद्रः हे शिल्पकर्मशालायाः॥
।प्रकर्षेण पिबंत्यस्यामिति घञर्थेकः आतश्चोपसर्ग इति त्यङ् वा प्रपा। पानीयशाला इव पानीय
शालिका स्वार्थेकन् ह्रस्वमित्वं च ह्रे यानि शालेति ख्यातायाः। मेतिमठं तेत्रेति मठमद निवासयोः
घञर्थेकः पुंसीति घो वा। छत्रशीला विद्यार्थिनश्छात्राः छत्रेण गुरुसेवा लन्द्यते गुरुदोष छ
दना छुत्रं त छीलत्वाद्वा छत्रादिभ्यो णः आदिना परिव्राजक नमपणकादिग्रहः सत्रशाला व्रति
श्रयश्चात्रैव बौद्धानां तु विहार इति एकं। गंजं। निशाद्वायं तेमनाअस्यामिति गजगजिगृजिगुजिघु

रा॰मु॰२
२६

जसुजिशब्दार्थाः गुरोश्च हलः इत्यकारः गंजा मदिरायामघस्य संधानाश्रयत्वात्संधिगृहं मदिरा
गृहं हेमन्यसंधानगृहस्य।। निर्वातत्वाद्गर्भ इवागारं गर्भागारं। वासायगृहं वासगृहं मध्यगृहं कोष्ठ
कारकवास्त्वादिकमप्यन्ये वदन्ति मध्यगृहभागस्य वासहरेति ख्यातस्याप्येतदेव नामेत्येके तथा चर
भसः गर्भभोगवासगृहं मंडपोस्त्री ननाश्रयः इति। मंत्रादिन्यासेन नास्ति रिष्टमत्रेति अरिष्टं हिंस्रे
विरिष्यते सूतरन्नत्वादिति भट्टः। सूतैव सूतिका सूतकादीनां वेति पन्हो इत्यं तस्या गृहं तथा हि नव
सूतस्त्री गृहस्य गर्भा[illegible]गारादिभिश्चतुर्भिरेव पर्याय इत्यन्ये।। वेति वातस्यायनं गमनमनेन वा
तायनं। गवां नयनरश्मीनामन्वीव पथ्यान्तेनयनान्तरश्मयः प्रसरं तितयात्रापीति भावः अ
न्योऽदर्शनादित्यच् समासांतः अवङ् स्फोटायनस्येति व्यवस्थित विभाषया जालके नित्यमव
ङ् गवान्तः प्राणिनि तुगोऽन्तः वधूहगयनं गवान्तो जालकं चान्वैव हि जालकस्य कुंडुरुकी तिरश्चा

राम
२६

नस्य॥ मंडनं मंडो भूषां तं धातीति मंडपः मंडं पिबतीति के अवयवार्थं विनैव रूढिलक्षणया मंडपः मंड्य
ते जनैरिति ऊषिकुटिहलिकविखडिभ्यः कपन्निति वा कुलकात्कपनिवा। जनानामाश्रयो जनाश्रयः
द्वे मंडपस्य। हेति हरति मनो हर्म्यं अम्यादित्वात् हृञो यत् मुडूव हर्म्यं आदिशब्देन स्वस्तिका हाल
कादेर्ग्रहणं धनिनां राजव्यतिरिक्तानां वासो गृहं द्वे कं काष्ठेष्टकादिकृत तस्य धनिगृहस्य। देवानां भूभु
जां च गृहं प्रसीदति मनो त्रेति घञ् प्राकारवद्दीर्घः प्रासादः अन्यत्रापि साहश्येनोपचारादेकं॥
लेपस्य दर्भं सुधा तद्योगात् ज्योत्स्नादित्वादण् सौधः। प्रायेण राजार्हत्वाद्राजसदनमिति स्वा
मी सदनानां राजा राजसदनमिति राजदंतादित्वात्परनिपात इति कोशकारदयः प्रासादसौधयो
रेकार्थतेति केचिदिति तुस्वामी सौधशब्दस्तु तन्मते पि राजसदनमात्रवाची अतएव माघे सेनासु
धान्हालितसौधसंपदामिति द्वे सौधगृहस्य। उप अधिकं क्रियत इति कर्म णि एपत् उपकार्या

रा॰मु॰२
१७

।उपकरोतीति एवुउपकारिका उप अधिकं करोति कर्मण्यण् उपकारी स्वार्थे क इति स्वामी एतदेव
कल्पं तु ध्यामहे उपकार्यु परकारिके ति द्विरूपकोषादर्शनात् द्वेराजन्यगृहसामान्यस्य॥ स्वेति
स्वस्तिक्षेमं कायति आतइति कः स्वस्तिकः। सर्वतोभद्रं क्षेमं मस्यात्रेति वा सर्वतोभद्रः। साधु
नंदयतीति नंदी नंदी आवर्तोयस्य स नंद्यावर्तः नंद्या विवाती यस्येति वा। विशिष्टं छंदो ऽभि
प्रायो त्रेति विछंदकः विशिष्टे छान निर्मितो विछंदक इति सर्वधरः। उक्तं दिरदीनो बुन्वविछर्दक
इत्यन्य इति भद्रः विछंदकप्रभेदास्त्वनाविशेषाः यथाह वराहः अपरांतगतो लिंदः प्रागंत्यगतौ
न तु स्थितौ चान्यौ ततश्चांत्यः प्राक् द्वारं स्वस्तिकं शुभद मिति एवमन्यत्रापूह्य एते तेन स्वस्तिका
दीनां क्लीवत्वमपि पंचद्वादश विंशति दश प्रभेदाः क्ष्मापतेर्गृहाः नंद्यावर्त स्वस्तिक विछंदक
सर्वतोभद्राः इति चतुरस्रश्च तुर्द्वारतोरणः स्वस्तिको मत इति विहाराकृतिः उपघ्नुपरिगृहं चो

एम
१७

रीहइतिख्यातंसर्वतोभद्रः वर्त्तुलाकृतिर्नंद्यावर्त्तइतिपंजिका आदिनारुचकवर्द्धमानेत्यादियहः द्वारालिं
द्यादिभेदभिन्नानांमीश्वरगृहविशेषाणांपृथक्पृथग्वेकैकं। अगारमितिभूभुजांस्त्रीणामगारंअ
गारंअंतरभ्यंतरेपुरंगृहं अगारेनगरेपुरमितिवन्हपते। अवरुध्यंतेऽत्रेति अवरोधनंत्सु एवंघञ्यव
रोधोपि। शुद्धाउपधाशुद्धास्तकाअंतेसमीपेस्येतिशुद्धांतः अंतः पुराद्ययोराजदारेष्वपितास्था
द्दिहंतेशुद्धांतसंभोगनितांततुष्टइतिनैषधे। यस्यावरोधस्तनचंदनानामितिरघुः चत्वारिन्त
परस्त्रीगृहस्य। अद्यतेऽसाविति अट्ट अतिक्रमणेचुरादिरपंतादेरच् अट्टः। ह्लुवंतिशब्दायंतेत्र
अर्तिस्तुहुस्त्रिवन्यादिनामः न्होमोऽट्टद्वारादिदेहर्म्या गृहपृष्ठस्येतिसुभूतिः प्राकाराग्रस्थितरण
गृहस्येतिकौटिल्यः प्राकारमंडपस्योपरिशालायाहर्म्यादिपृष्ठेवातकुटिकायाइतिस्वामीप्रा
कारधारणार्थोऽभ्यंतरेन्होमोरम्यइतिशुभदृः अट्टेतिख्यातस्यगृहस्येतिकोट्टः मंडपस्यो

रा॰सु॰२
१८

परिहर्म्यमिष्ठस्येति तु पंजिका। प्रेतिप्रहन्यते गम्यत इति प्रघाणः अगारैकदेशे प्रघाणः प्रघणश्चेति हंते
रपि घनादेशः पन्हेहहिश्च निपात्यते हंतेरत पूर्वस्येति णत्वमित्येके नेत्यपरे तेहि तत्रोपसर्गादित्य
नुवर्त्तते प्रादीनां चोपसर्गता क्रियायोगेन चेह क्रियायोगोस्ति प्रघन इत्यनेन गृहैकदेशाभिधानात् त
स्मादेतौ नांतावेवेत्याहुः वयं तु विश्वधरणिमेदिनिवैजयंत्यादिषु णं तवर्गदर्शनात् णांतावेतिब्रूमहे
अल्यते भूष्यत इति अलतेर्वा हुलकात् कलिपुलिभ्यां किंदत्वत् अलिंदो ह्रस्वादिः यस्मामलिंदे षुनवत्तु
रेवेति माघः प्रत्याह्मणि आलिंदो दीर्घादिरपि तथा च गृहैकदेशे। आलिंदः प्रघाणः प्रघणस्तथेत्यम
रमाला त्रीणि द्वाराद्बहिः प्रकोष्ठकस्येति गृह द्वारपिंडिकस्य वीथी ख्यातस्य च अलिंदस्त्वल्पपिंडि
के पीति सुभूतिः। गृह्ममवगृह्यते परिछिद्यते ऽनया गृहावग्रहणी अवगृह्यते द्वारसारशाखे अन
येति तु भट्टः॥ दिह उपचये भावे घञ् निदेहं गोमयादिलेपं लातीति क प्रत्ययांतो गोरादिर्देहलीति। द्वे

वे॰४

राम
१८

गृहद्वारस्थूणोपचतुष्काष्ठाधः प्रस्तारदत्तकाष्ठस्यपाषाणस्यवेति कोक्कटादिः द्वारपिंडिकायाइतिस्वामि
सुभूतीद्वाराग्रेस्थानस्यवीथ्याख्यस्येतिभट्टादिः ॥ अंगणत्यनेत्यंगणंपृषोदरादित्वाल्लत्वमितिस्वामीयं
जिकाव। नांतमितितुसर्वधरः तथाचअंगनंदर्शनवेतनयत्नयंजनयोजनरत्नवितानमितिनांतेषुशाव
रः अंगेननवित्यंगनंश्रीभोजः अंगनंप्रागणेयानेकामिन्यामंगनामतेतिनांतवर्गेविश्वः वत्सतइहभि
तिचुनेवदेगतौशर्वरीवत्प्रत्ययवत्वरं। अजंत्यत्रअरिवत्किरच्अजिरं। नीणिप्रांगणस्य। स्तंभस्या
धस्तात्स्तंभाधारदारुणिशिलेतिभट्टादयः। शिलउंछेशिलतीतिगुपधात्कः टाप्चतुष्किकाया।
आधारदारुगोभट्टइतिरभसात्। शिलास्यात्साचतालमादिः शिलउंछेस्त्रियांयावद्वाराधः स्थितद्वा
रुणोरितितालआदौरभसात्। कप्रत्ययांतोगौरादिङीषिशिलीत्यपितलदारुशिलीयोषित्क्ता
सादारुऊर्ध्वमस्ययदितिवोपालितादिः ॥ एकं। स्तंभाद्यादेरुपरिस्थितंदारुना सायोस्त्रशब्देशुरोच्छे

रा॰मु॰२
१९

त्यकारः टाप्। विज्ञेयानासिकानासानासादारूर्द्ध्वदारुचेति दंत्यांतेषुरुड्डान्सदंत्यानासादार्विति सम
स्तमेकमेवनामेति कश्चिदिति स्वामी द्वारोपरिस्थितमेव दारुनासेति पंजिकालिखित रुड्डान्नासादारु
परिद्वारस्याधो दारु शिला स्त्रियामिति नाममाला श्रावणे विसतंतौ चेति प्रक्रांते। नभोव्योम्नि नभान
साधोणादारूर्द्ध्वदारुणोरिति दंत्यांतेषु रभसाच्च। एकं स्तंभस्य द्वारस्य वा उपरि भित्तिधारकस्य का
ष्ठस्य माघट इति ख्यातस्य। प्रेति सौधादौ प्रकर्षेण छन्नमाहृतं गुप्तं प्रच्छन्नं। अंतः स्थितं द्वारमंतर्द्वा
रं। हे गृहाभ्यंतरे च कोष्ठकद्वारस्येति को कोटः। गृहाभ्यंतरकोणकादिद्वारं जालकद्वारं वा प्रच्छन्ना
दिद्वयेनोच्यत इति स्वामी॥ पक्षे पार्श्वे द्वारं पक्षद्वार इव पक्षकः स्वे प्रकृतौ कन्। द्वे खडकी द्वारस्य पूर्वाभ्या
मेकार्थमेतदिति कात्यः यदाह प्रच्छन्नमंतर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यत इति सर्वानंदः। वलीनि संव
लितानि कानि तोयानि यत्र तद्वलीकमन्येषामिति दीर्घः वलत्याहरणोति कुड्यादिकमिति अली

राम
१९

कारयश्चेतिनिपातनाद्धावल्लीकः पटलप्रांत इति पुंस्कांडे वोपालितात्पुंस्त्वमपि। निश्चयेन ध्रियंते
संध्रियंतेऽनेन मूलविभुजादित्वात्कः पृषोदरादित्वाद्दीर्घः। पटलस्य छदिष आलस्य प्रांते वर्त्तते॥
नीध्रस्त्रीणि श्रोहानीति ख्यातस्य॥ श्रयेनिपद्यते व पटति गमयत्युदकं वा पटेरंतर्भावितण्यर्थाद्वा पटे
ह्वयादित्वात्कलच् पटलं पटलानीति तु भट्टः। छाद्यतेऽनेनेति छदेरिसुरादिणय ताहर्विस्तु वीत्यादि
नाइसिः इस्मन्नित्याहिना ह्रस्वः पटलसाहचर्यात् छदिः सांतं क्लीबं पटं चालमप्यत्र। द्वे वालस्य। गो
पेति गोपा वृत्त्वर्गिणश्च आनास ते आद्कयति ण स्तृश द्वेप चाद्य इ पृषोदरादित्वा उपधा ह्रस्वत्वं गौरा
दित्वात् ङीष् गोपानसी गोपनं गौः घञ् तमानयति प्रापावं तं करोतीति स्वार्थे ण्यंताद्दसु निणिजो
पेङ्गौ तश्चेति ङीपि गोपानसी वा स्तुद्धानं वडभी चंद्रशालेसौ वोहूवेश्मनीति रभसः। तद्वत्तु भि
त्तिष्वच्छादनार्थं यद् हरणकाष्ठं वक्रीकृत्य हीयते सा गोपानसी पटल्लाधारो वंशपंजरं गोपानसी तु

रा॰मु॰२
२०

भद्दः। कुलेनवडभ्यप्युक्ता कृस्वांतापिवडभिः तथावलांकस्यांचिकृवलवलभावितिमेघदूतः। चि
त्रस्थानवलोक्यमूल्यवडभावेकेकमाभाषतइतिपूर्वश्लोकः। आगारवर्णिका। विष्कंभदार्वप्प
त्रेत्यन्येतथाचचरकः गोपानसीनामागौरवणीकाचारचिंतकैरिति॥ एकं॥ कपोतान्पालय
तीतिकर्मण्यपण्ङीवंतात्स्वार्थेकत्र एवुलंतावाकपोतेतिप्रायोवाद्दः पक्षिमात्रपालिकावोध्या
विशेषेणटंक्यतेत्रटकिवंधनेधिकरणेघञ्कर्मण्यञ्वाविटंकंसौधादिषुवांतेकाष्ठादिरचि
तद्देकपक्षिस्थानस्यएकं। द्वुआवरणेचुरादिः द्वारयंत्या॰द्व एवंतिपक्षिणोऽस्यामिति द्वुआ
नावरणाइतिकेचित्पठंतितन्मतेद्वार्यतेऽनाद्दतंक्रियतेसंपदादित्वात्क्विप्द्वाः द्वारोद्वार
इत्यादिरूपंकर्मणिघञिद्वारंशद्वशक्तिस्वाभाव्यात्घञंतेपिस्त्रीवत्वमितिस्वामी। द्वुआवर
णेचुरादिद्वजोवाउपसर्गवलादावरणार्थताप्रतिहारयंतिवारयंत्यनेत्यधिकरणेघञ्उपस

राम
२०

र्गस्य वा यत्रीनिर्दीर्थः प्रतीहारः नानार्थेरत्नं चाग्रैव गोपुरमपि त्रीणि द्वारस्य। तर्द हिंसायां सर्वधातुभ्य इतीन्वितर्दिः वितर्दिर्हिंसास्याः वेदिकासाहवर्या तस्त्रीत्वं। एवं वितर्द्यस्या मिति इत्यंता त्कृदि कारादिति ङीष् स्वार्थे कप्रत्यये केऽणः इति ह्रस्वः पक्षे रकारांतात्कन् अत एव वेदिर्वेदी च द्वे देवागारादौ काष्ठादि चतुष्किकायाः प्रांगणादिमध्यगतायावेतिस्वामी दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्रांतिभूर्वितर्दिरिति मुकुटः स्तंभपीठिकेत्यन्ये इति सर्वधरः चतुष्किकादिगृहमध्यस्य चतुःस्तंभोपरि वक्रकाष्ठनिर्मितायावेदिकाया इति कौमुदादयः। तोरेति। स्कृवं तोरणं त्रिशब्दायंते न तोरणः पुंषोदरादिरिति स्वामी मंगलार्थं तुरं तित्वरंते अत्रेत्यधिकरणे ल्युट् तोरणः इति मुकुटः तुरीत्वरणहिंसयोः द्वाराद् बहिर्वहिर्द्वारं द्वेमूलद्वारा द्वाद्बहारस्येनि कौमुदः द्वाराग्रे निखातस्तंभयोरुपरि निबद्धनानारत्नवस्त्रादिमयस्य तोरणास्येति सर्वधरः तयाबहुराच्छन्नं संपुरपतिधनु

श्चारुणातोरणौ इतिमेघः॥ अतएव द्वाराद्वहिः कल्पनाद्वहिर्द्वारेवंदनमालेतिख्यातस्येतिकेचित्। पुरस्य
द्वारंपुरद्वारं। गोप्यतइतिवा हुलकात्कुपेरुरच्चगोपुरंद्वारमात्रेपिगोपुरमित्यनेकार्थे वक्ष्यते। द्वेनगर
द्वारस्यदुर्गपुरद्वारस्येत्यन्ये। पुरोद्वारियन्मृत्तिकाकूटंतत्र इस्तिनखइवहस्तिनखः। एकंदुर्गद्वा
रावरणार्थंक्रमनिम्नस्यमृत्कूटस्यवहिरटनस्यांतःसोपानस्ययुद्धार्थस्यमृत्कूटस्यवातत्रहि
स्थित्वाविपन्नेषुकांडंक्षिप्यतइति॥ प्रविशंतंकंवातंप्रविशंतंकंशिरोवापाटयतिकपाटंपप
वर्गादिमध्यंत्रपालुवाजवादित्वात्तुवत्वेकवाटमित्यपीतिभट्टः। स्वामीतुकंवायुंवटतिवेष्टयति
वटवेष्टनेअतःकर्मण्यण्कवाटंकपाटमित्यपिहश्पतइत्याहस्त्रियांङीषिकपाटीकवाटीइत्य
र्न्नीतिअर्त्तिकमीत्यादिना ऽरन्प्रत्ययेवासरवदररन्अररंस्त्रियामररीतिपंजिकातथाचकवा
टश्चकपाटश्चविंशुस्यादररंननेतिवाचस्पतिः॥ अररिरिहंतःपुंसिक्लीवेचदृश्यते तथाचकष्कि

नास्पृहयेवेर्यंते ऽमीपरमरयोहर्म्यवातायनानामिति। सकृच्छमस्थि वेसत्त्वक्तिनथा ऽरनिस्यादिति हली
वेवामन:। हेकपाटस्य। तद्विष्कम्भात्यवश्यमित्यावश्यकेणिनि: तद्विष्कंभिकपाटधारणंकाष्ठं। अ
र्यतेऽनेति अर्जसर्जअर्जनेहवादित्वात्कलच् कुत्वं अर्गलेस्त्रियांदीप् अर्गलावार्यर्गलाभंगर व
यहन्तस्वरघु:। लघुविवन्नायांऊपिअर्गलीत्यपीतिपंजिका। तद्विष्कंभोऽर्गलमितिमूलपाठ:
विष्कंभेवंधनिमित्तदंडइतिभट्ट:। एकंकपाटद्वस्तारदर्गलौहादिकृतदंडस्यहुलीतसली। तिरभा
तस्येतिहुस्वामी। आरोहेति आरुह्यतेऽनेनेतिल्युट् आरोहणं। उपपूर्वात् हनितेर्भावेघञिधात्
नामतेकार्थत्वाडपानमाक्षेकृपेनप्रापणंतेनसहवर्तंतेसोपानंसहउपानेनोर्द्धगमनेनवर्त्त
नइत्यन्ये। सोपानपथमुत्स्वत्यवायुवेगसमुद्धतइतिसवायुवेगसमुद्धतोऽपानपथमुत
सृज्येतियदंभंगेऽश्लीलत्वाभेदाद्दंत्यादित्वं। सोपानसिंधुसाध्मा: संवाधसमूहसत्राणीतिदं

न्यादावृषाविवेकाद्य। इष्टकादिरचितायाःसिटीतिख्यातायाद्वे। निश्रयेनश्रयंतिप्राकारादिकमनये
तिवह्निवल्लिप्रत्यये निःश्रेणिः अविसर्जनीयनिशब्दान्नियताश्रेणिःपंक्तिरत्रेतिनुस्वामी। अधि
रोहिणीसाहचर्यात्स्त्रीत्वंङीपिनिश्रेणीच। अधिरुह्यतेऽनयेतिल्युट्ङीप् अधिरोहिणी। द्वेवेणु
हस्तमय्यानिशारणीतिख्यातायाः। संमृज्यतेऽनयेतिल्युट्मृजेर्वृद्धिः संमार्जनी। शोध्यतेऽनया
शोधनीवर्द्धन्यप्यत्रैवद्वेबाहुनीतिख्यातायाः। नयान्क्षिप्ते धूल्यादौ संकीर्यतेसंमिश्र्यतइतिकर्म
णिघञ्संकारइतिसुभूत्यादयःस्वामीच। भरतस्त्वकारमित्यपिसंकरइत्याह। अवकीर्यते
निरस्यतेऽवकरोरप्अवकरः द्वे। खस्यतइतिखनुअवदारणेडित्खनेर्मुड्वोदात्तइत्यच् आदे
र्मुडागमश्चमुखं। मुखतिर्मंडयतिमुखमंडनेइगुपध। त्वात्केमुखमित्यन्ये। निस्सरंत्यने
नेतिनिस्सरणंल्युट्। द्वेगृहस्यनिष्क्रामणप्रवेशवर्त्मनइतिभट्टसर्वधरौ। स्वामीतुगृहादि

स्यत्रेति उपसर्गे वस इत्यथत्रु। संवसथः। ग्रस्यते सो ग्रिति रिति ग्रसते रात्त्रेति मत्रं त्रैरस्य शात्वं ग्रामः ग्रामयंति निवसं ५

द्वयं प्रवेशो मुखं। आरिद्वयं तथा च मुखं स्वांगमित्यत्र पाम्मुखी शालेत्यत्र न्यासउक्तं शालायाः द्वारत्रवे
शो मुखमुच्यत इत्याह पंजिकादिरप्येवं। कोष्ठादस्य द्वे हद्दमंडपादेः प्रवेश निर्गममार्गस्येत्याह
। समंतान्निविशंते त्रेति हलश्चेति घञ् सन्निवेशः। एवं निष्कष्यते निकटी भूयते त्रेति निकर्षणं ल्युट्
निर्गतं कर्षणमस्माद्वा। द्वेपत्तनादि भुदिगादिपरिछिन्नप्रवेशस्य द्वे पूर्वदिगाद्यव छिन्नगृहाणाम
पीति कलिंगः मुरारेर्विहरणाभूमेरिति तु भट्टः। सेतिसंवसं त्यत्र ग्रामकुट निकेतन रत्यश्चोरादिकात्
पुंसीति घे ग्रामः गम्यते जनैर्घ जि घषोरद दित्वात् डे फेवा विप्रादि वर्णाद्राया श्राकारपरिखादि रहित।
बहुजनवसतिर्ग्राम इति नगराद्भेदः॥ द्वे ग्रामस्य। वेश्मनो गृहस्य योग्या भूः वेश्म भूः। वसंत्यस्मि
न्वसेरगारे णिश्चेति तुन् वद्धिः वास्तु। द्वे गृहकरणयोग्याया भूमेः। ग्रामस्यांतं समीपं ग्रा
मांतं अंते विक्षार्थं शल्पबन्हो पाडुपगतं शाल्यं चिक्ररूपकील कमत्रेत्युपशाल्यं। उपशालेस

मीपभ्रमणोसाधुः तत्रसाधुरितियद्वा॰ अत्रयामइत्युपलक्षणं। ग्रामादीतिबोध्यं। तथाचमाघः
शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारेतिअतएवात्रप्रकरणेउपकंठोपशल्येद्वेइतित्रिकांडशेषः
एकंग्रामादिसमीपदेशस्य। सीयतेबुध्यतइतिसीमासीमन्नामकृसामन्नित्यादौसाधुमनइति
डीब्विषेधेडाबुभाभ्यामितिडाप्सीमाआघाटशब्दोप्यत्रदिङ्मात्रंगघटाविभक्तचतुराघाटा
महीसाध्यतइतिप्रयोगः। द्वेसीमायाः भट्टस्तुचतुर्भिरिवपर्यायमाह। घोषंतिगावोत्रेतिघञ्
घोषः। आभीरागोपास्तेषांपल्लिर्गृहमाभीरपल्लीतिभट्टः कुटीग्रामकयोः पल्लिरितिशाश्व
तः। पल्लिः कुटीसमुदायइतितुसर्वधरः। पत्तंतिचरणेनभ्रमणेनजीवंतिक्विपिपत्तोभावः
तेनलीयंतेचेतिवाहुलकात्डिः टिलोपः कृदिकारादितिङीष्पल्लीपल्लीस्थानमितिस्वा
मीपल्लीग्रामइतितुवयं। आभीरपल्लिर्द्वेस्वांतेतिपंजिका। द्वेगोपालग्रामस्यगोपगृहस्य

त्वा पच्यत इति पक्कस्तत्यल्युटो वहुलमिति कर्मणि क्विप् पक्कः पच्यमानः कणो धान्यांशो यस्येति प
क्कणः पच्यत इति नान्यत्कर्म कुरुते नेति विते: कणः कश्चेति वाहुलकात् पचेरपि कणः कश्चाना
देशः पक्कण इति वा कद्वयमध्य इति सुभूतिः। पक्कणोऽस्त्रियामिति जातरूपः। पक्कणं तु न पुंस
कमिति रत्नकोषः। शवराश्चरणप चंडालास्तेषामालयो गृहं शवरालयः। द्वे शवरगृहस्य॥ ॥इ
ति पुरवर्गविवरणं॥ ॥महीध्र इत्यादि महीं धरतीति मूलविभुजादित्वात् कः महीध्रः। शिख
रं शृंगं तद्योगात् इनिः शिखरी क्ष्मां बिभर्तीति क्विप् क्ष्माभृत् हर्तुं देशांतरं नेतुमशक्यः अहार्यः
अहलोपधत्। धरति भुवं वा धरः। पर्वाणि भागाः संत्यत्र तद्योगात् पर्वमरुद्भ्यां तप्। पर्व
तः भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यर्थिभ्योऽतजित्यत पर्वत इति स्वामी। अदि
शादिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन् अद्रिः। गां भुवं त्रायत इति गोत्रः। आत इति कः। गृह्णाति

गिरतिवाग्ट शब्देग्टनिगरणइत्तोवाक्टग्टम्टष्टकुटिभिदिछिदिभ्यश्चेतिइः ग्टनिगरणेवाकुल कादितो
पिश्रगुपधात्किः अतइद्वातोरितिद्वपरत्वयोर्गिरिरितिसर्वधरः। गिरतिग्टणातिवाऽस्यन्येभ्योपीति
।किःष्टपोदरादित्वात्वक्तेर्ग्रासनादेशःयावा। नवलतीत्यवलः पचाद्यच्। क्षुरशिलायोग।
नस्त्रूश्रिज्योःल्मादित्वात्रणशीलः। उच्चीयतेहच्छिंनीयतेएरच्उच्चयः कूटंततः षष्ठीसमासेशिलोच्च
यः। निर्भरिस्यावासानुमज्जीवतटष्णुशेखरकटकिकुहाराहयोप्पत्रैवत्रयोदशपर्वतस्य॥ लो
कतिअंतर्लोक्यतेल्लोकः वहिस्क सूर्यकिरणास्पर्शनान्नलोक्यतइत्यल्लोकः कर्मणिघञंतौ
लोकश्चासावलोकश्चेतिलोकालोकः। चक्रंभ्रमिवक्रंवडतेवेष्टयतिचक्रवाडः कर्मण्यणिष्ट
षोदरादिरितिस्वामी। चक्रंभ्रमंडलंवल्लतेवेष्टयतीतितुसर्वधरः। वक्राकारेणवाडतेवाउआह्ल
मइतितुभट्टः। वक्राकारेणवलतिवेष्टयतिवाद्वेधाकारवत्साद्विद्वीपांमहीमावेष्ट्यस्थितस्य

गिरेर्लोकालोकाख्यस्य। त्रीणि कूटानि शिखराण्यस्येति त्रिकूटः। ककुदं चूडा त्रीणि ककुदाकाराणि शृंगाण्यस्येति त्रिककुत् त्रिककुत्पर्वत इत्यंतलोपात्साधुः। हे त्रिकूटनाम्नो गिरेर्यस्य शिखरे लंका॥ अस्तयति

ग्रहादीनामनुपलब्धिं करोतीति णिजंतात्पचाद्यच् अस्तः अस्तं ग्रहादीनामदर्शनमत्रास्तीत्यर्शआद्य

च् अव्ययानां भमात्रे टिलोपः अस्त इति स्वामी। चरंत्यनेन चरेर मिचरमन्त्मात् पश्चिमाचलोऽस्त्यर्थः

हे अस्ताचलस्य। उद्यंति ग्रहा अस्मादित्युदयः एरच्। पूर्वदिशि पर्वतः पूर्वपर्वतः। हे उदयाद्रेः॥ हीति

हिमवदादयः सप्त नगविशेषाः हिमयोगात् ह्रस्वमिमतुप् हिमवान्। नियतं सीदंत्यत्रेति घञ् निषधः

पृषोदरादित्वाद्धत्वं। आदित्यगमनविरोधेन विरुद्ध्यायंत्यत्रेति विंध्यः पृषोदरादिः विशेषेण

रुध्यते दीप्यते ऽस्मादिरिति तु भट्टः माल्यं माल्याकारा अस्यास्तीति माल्यवान्। परितो यात्रा यांभवः

पारियात्रक इति तु भट्टः पारियात्रयात्रस्पतेशेषे ऽणि ततः स्वार्थेकन्निति पुरुषोत्तमः पारियात्रको

रा·मु·२
२५

ऽतस्यतृतीयः तथा चभुंक्तेमहीमत्रविधाययात्रांससस्यविंध्याबलपारियात्रामित्यंतयमकेवराहः
गंधेनमादयतिनंद्यादित्वात्ल्युः स्वभावात्क्लीवत्वंगंधमादनं।हेममयः कूटोस्यहेमकूटः।आदि
नामलयदर्दुराम्रकूटचित्रकूटमंदरमैनाकरैवतकसत्याहिमहः देवालयत्वान्मेरुः प्रागुक्तः स्वनाम
प्रसिद्धानांपृथक्पृथक्।पेतिपनवणसंभक्तौपाश्चंखनतिआप्नोतीतिकर्मणिपरिशुषोहरादिः
पाषाणः पषेर्णिरित्यानत्ववापाषाणोमूर्द्धन्यमध्यः संहर्षपाषाणपुरीषदूषिकानिषेधदुःषे
धमृषामुषंगिणइत्यूषविवेकात्।प्रस्तृणातिआच्छादयतीतिप्रस्तरःपचाद्यच्।गिरतीतिया
वापूर्ववत्।उपसमीपेलातीतिकः उपलः।अश्नुतेआप्नोतीतिमनिबुअश्मा।शिलतिउंछेतालआ
दिः इगुपधत्वात्कः ततष्टाप्शिलाभिदाद्यङितिस्वामी।दीर्घेतइतिम्टहभुसोऽहिनित्यगु
हनौहणानेः सुगरङ्गस्वश्चेतिअदिप्रत्ययः सुगरङ्गस्वत्वंचहपद्दानामर्द्धन्यमध्याकषायः क्रूषमां

राम
२५

जेमहिषवृषभमोषवृषदृषदन्ष्मनेरातशरदृरदृशदरि इति दृशेरित् प्रत्ययः इकारस्याकारस्तकारस्य
दत्वं च निपात्यते तेन दृशत् हितिचांद्रो णाद्दिसाधनान्नालव्यमध्यापीति सर्वधरः ॥ शिलासा हृवर्यात् दृशदः
स्त्रीत्वं ॥ समप्रस्तरस्य ॥ कूटयति कूटदाहे रगुपधेति कः कूट्यते वा सूर्यदाघाभ्यामिति घञि कूटः ॥ शिखा
स्यास्तीति शिखाया कृरवश्चेति रः कृरवत्वं च शिखरं ॥ शिखाशानीति ज्यायोरिति कृरव इति स्वामी ॥ अस्त्री
त्वमुभयत्रयोज्यं शिखरं वानेति वन्यते ॥ शृणातीति शृंगं शृणाते र्ह्रस्वश्चेति गन्नस्तुटौ पुंस्यपीति स्वा
मी घुंजिकावत्तथा वजि गायजं ब्रूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुशृंगस्य तदा नदासनमितिमाघः ॥ त्रीणि
पर्वताग्रस्य ॥ प्रपतंत्यस्मादिति प्रपातः अकर्तरीति घञ् ॥ अविद्यमानस्तटश्चालंवनस्थानं समर्थं भा
गो वा न अतटः ॥ अर्कीकरादिभिर्भृज्यत इति प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपोन्यं च क्यादित्वा
त् कुत्वं भृगुः त्रीणि अवटीति ख्यातस्य ॥ केतिकघते हन्त्वादिभिराक्रिपते कटे वर्षावरणयोः कुत्व

रा॰ मु॰ २
२६

शिल्पिसंज्ञयोरिति कुन्‌ कटकः। नितंबो मध्यभागः। एकं पर्वतमध्यभागस्य मेखला रव्यस्य। स्वाती
निस्तुः स्तौ नितम्बरन्यं भोवा मितह्यादित्वात्‌ उः मृगघादिः अनयोः स्नु नितंबयोः साहचर्यात्‌ स्त्रीत्वं
स्तुः पुमानेवेति सर्वधरः। प्रतिष्ठंते नेति स्यास्तेन्यादिना कः प्रस्थः। षणोति ददाति सुखमिति सम्यते
सेव्यते वा षणु दाने इह सनि जनीत्यादिना ञुण्‌ सानुः त्रीण्यपि इसमभूभागस्य पर्वतैकदेशस्य च॥ उं
दति जलेन उंदी क्लेदने उंदिगुधिकुषिभ्यश्चेति सः किद्वेति कित्वाद नुषंगलोपः उत्सः। प्रस्रवंत्या
पोनेनल्पुरुङ्‌ प्रस्रवणं। द्वे अविच्छेदेन उंदिगुधि... भ्यश्चेति सः किद्वेति कित्वा...
त्सः। ...प्रस्रवंत्यापोनेनल्पुरुङ्‌ प्रस्रवणं। द्वे अविच्छेदेन स्रवज्जलं यत्र स्थाने पतति निपत्य च वहुलीभवति तस्येति स्वाम्याशयः। अजस्रं मंदवेगेन स्रवज्जलस्येति तु कौञ्कटः। निर्झरंत्यनेनेति ज्झृष्
वृष्वयोहानौ ऋदोरप् निर्झरः। एवं धरः षित्वादङि झरा अवरः झरिः तनोडीषि झरीचेति स्वाम्या।

राम
२६

रयः॥अन्योपसर्गनिह्नवयेनिर्झरः।हेपर्वतावतीर्णजलप्रवाहस्येतिसर्वधरः पर्वताद्वेगेनपतज्जल
स्यझोराइतिख्यानस्येतिकोऽझरद्रयः॥देतिदृणातीतिपचाद्यच्विदारस्त्रीतिदरीशब्देनापिसंवध्यतेते
नकंदरसाहचर्यान्पुंस्यपिदरइतिगौराद्दिडीदरीतिस्वामी।पचाद्यौदरडितिपाठादितितुभट्टः॥क
मितिमांतान्ययजलदादिजलेनदीर्यतेकंदरःस्त्रियांटाप्कंदराः कंदराः कुलरूणीदिह्नयतिरवि
रितिमाघः।डीप्कंदरीचेत्यपीतिपंजिका।हेसजलस्यनिर्जलस्यवाकृत्रिमस्यगृहाकारगिरि
निम्नप्रदेशस्य।हेवखातेःकृत्रिमेविलेपर्वतस्यविवरेगुहागुह्यतेऽनयेतिभिदाद्यङ्।गांभुवंव्ह
रतिकुटिलांकरोतिगतिंव्हरयतिकुटिलयतिपचाद्यच्पृषोदरादित्वाच्छिह्वरव्हलरेतिनिपात
नाद्वागव्हरंगव्हरंक्लीवमेवगव्हरागव्हरीत्यपवारादितितुपंजिका।केचित्तुचत्वार्येवनामानी
त्याहुः तथाचकात्यः हेवखातोविलंगुहेतिशाश्वतश्चगव्हरंविलदंभयोरिति।हेअकृत्रिमपर्वत

बिलस्य गृहप्रायस्य। भूकंपादिना पर्वतात् च्युता गलिताः स्थूला महांत उपलाः प्रस्तराः गंडशैलाख्याः
गंडः कपोले पिटक इति विश्वः शैलानां गंडा इव राजदंतादिः स्थूलोपला इत्युपलग्रहणमुपलक्ष
णं तेन नीलांहश्मौ राजतगंडशैल इति माघप्रयोग उपपद्यते एकं। खन्यते धातुलाभाय खनिः खनि
कष्यंज्यमीतिइः ङीषि खनी धृतगंभीरखनीखनीलिमेति नैषधः। इञजादिभ्य इतीञि खानिः आ
करस्तु खनिः खानिरिति कोषांतरं। खनिरेवमनाख्या निरिति द्विरूपकोषः। आकीर्यंते धातवोत्रे
त्याकरः पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः। द्वे धातुरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य। पादार्वाधःस्थत्वा
त्पादाः पद्यते गम्यते एभिरिति हलश्चेति घञ्। महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्रपर्वतास्तेषां द्वे॥ अ
धः पर्वतस्य सन्निहिता भूमिरुपत्यका उपाधिभ्यां त्यकन्नासंन्नाधिरूढयोरिति त्यकन्
यासयोरित्यत्र त्यकन उपसंख्यानमितीत्वाभावः अद्रेरित्यस्य संबंधिमात्रोपलक्षकत्वादन्य

त्रापिसमुद्रोपत्यकाहेमीपर्वताधित्यकापुरीतिभट्टिरितिस्वाम्यादयः। एकं गिरिसन्निहितभूमेः। अद्रेरू

र्द्ध्वमुपरिसन्निहिताभूमिरधित्यका एकमद्रेरुपरिभूमेः॥ धेति अद्रेर्मनःशिलादिर्धातुरस्यतेधत्तेशो

भामितिसितनीत्यादिनातुन्धातुः। आदिनाहिंगुलहरितालकठिनीसुवर्णादिग्रहः यदाहुः सुवर्ण

रूप्यमानाम्राणि हरितालमनःशिला। गैरिकांजनकासीससीसलोहाः सहिंगुलाः। गंधकोभ्रक

मित्याद्याधातवोगिरिसंभवाइति। एकंमनःशिलादेः। गैरीत्तिगिरौभवमित्यण्। आत्मादित्वात्ठञ्

गैरिकंतुविशेषएववर्त्ततेगैरिकशब्दस्यगिरिभवत्वसामान्येपिगिरिभवविशेषएववर्त्ततेगिरि

तियस्यप्रसिद्धिरितिस्वामी धातवोमनःशिलादयःसामान्येनोक्तांगैरिकमेवविशेषतेधातुसं

ज्ञकंसामान्यतोविशेषस्यापिवातुल्यार्थत्वात्धातुशब्दोगैरिकार्थएवप्रचुरप्रयोगीत्यर्थः

तथाहि अकालसंध्यामिवधातुमत्तांन्यस्मान्हराधातुरसेनयत्रतुशब्दः पूर्वोक्तात्सामान्या

दाच्छिद्यते परस्मिन् विशेषेऽव्यवस्थापयति। एकं। निकुंजेत्यत्र कुजि अव्यक्ते शब्दे हलश्चेति घञ् नि
कुंजः कौ जायत इति सप्तम्यां जनेर्डः पृषोदरादित्वान्मकारागम इत्यन्ये। न्यंक्वादेरिति कुत्वाभावः
निरत्रोपसर्गो निरन्तरे निरुक्तये। लतादिपिहितोदर इति अन्तस्थान इति शेष इति भट्टः लतापल्लवतृ
णादिभिराच्छादितगर्भस्थाने शैलवर्तिने इत्यर्थः उदरमिवोदरं इदं पर्वताद्देर्लतादिपिहितस्था
नस्य॥ ॥इति शैलवर्गविवरणं॥ ॥अटेति अटंत्यत्रेति पद्यटिभ्यामवि कृदिकारादिति
ङीष् अटवीयद्वा अटंतीत्यटा अत्र अटावयवः पक्षिणो वेति अटविः पूर्ववत् ङीष् अटवीसं
ज्ञाशब्दत्वादनुपसर्जनादिति स्त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः। अर्थेते गम्यते वनत्वेन श्वापदैरिदमित्य
रण्यं अर्तेर्निरिदित्यन्यः। वेपंते कंपंते भयेनात्रवेपितुः लोके स्वश्चेतीनन् कस्त्वौ विपिनं। मृगया
र्थिभिर्गोप्यत इदमिति गाहू विलोडने वहुलमन्यत्रापीति घुत्र्वा हुल्या हूस्वत्वं पृषोदरादि

त्वाद्वागहनं॥ कनतिदीप्यतेकानयतिवाकनीदीप्तिकांतिमतिष्ठुपूर्ववद्युचवा कुल्यादीर्घत्वंकेनजलेन
ननंजीवनमस्यवाकाननंअनप्राणने। वनतिसंभजतेजनानुवन्यतेसेव्यतेवाऽचिवनंगोरादिङीषिव
नीचस्वनीसंभवदत्तपिकापिकेतिनैषधकाव्यात्॥ ॥षट्वनस्य॥ ॥महारण्यमितिसन्महदि
तिकर्मधारयः इंद्रवरुणेत्यादिनाहिमारण्ययोर्महत्वइतिङीषानुकोअरण्यानीद्वेमहारण्यस्य॥ गृ
हेतिगृहस्यारामाउपवनानिगृहारामाः।कुटात्गृहान्निर्गतानिष्कुटाः द्वेगृहोपवनस्य। आरेतिआ
रमंत्यत्रहलश्चेतिघञ् आरामः। उपसमीपेवनंउपवनंप्रादिसमासः। एवकारादकृत्रिमवनस्तु
दासः द्वेगृहसमीपकृत्रिमवनस्य॥ अमेतिअमात्यानांवेश्यानांचगृहारामेह्वन्त्रसहितावाटिका
ह्वन्त्रवाटिकाशाकपार्थिवादिः वेटः संज्ञायांचेतिवुजिवाटिका॥ एकं॥ पुमेतिआक्रीडंत्यत्रेतिआक्री
डः घञ्अमरमालायांतुक्लीवलिंगःयउक्तंज्ञेयमाक्रीडमुद्यानमिति॥ उद्यांत्यत्रल्युट्उद्या

विष्वः प्रमदावनमिति स्त्रिः। एर्के। वी। ति। वीय्यतइति विथ्यावने इगुपधत्वात् किन्। ङी षिबाकृ ल्यादी घत्वं ३

वीथि३

नं। राज्ञः साधारणं सर्वोपभोग्यं राजवनं द्वे राज्ञः साधारणोपभोग्यवनस्य॥ स्यादिति एतदेव राजोपव
नमेव यत्र सावरोधो राजा क्रीडति तत् प्रमदवनं प्रमदानां वनमिति विग्रहे च्छापो रित्यादिना ह्र
स्वः अतः प्रैवीथी वीथि ईस्त्रां तावघनवीथिमिति माघः। अलज् भूषणादौ आङि इरितिरः आलिः
वल संरणे आवलति संहरणो ति पूर्ववहिः आवलिः। पवि विस्तारे क्तिविन्नभिपंक्तिः। श्रिञ् सेवायां व
क्तिवल्लिः श्रेणिः कृदिकारादि ङीषि श्रेणी च पंच पंक्तेः। लेइति अतिनैरंतर्यात् लेखा इवलेखाः लिखे
र्भिदाङ् वा कुल्या कुणः रलयोरेकत्वस्मृतेः रेखाः अत्र सांतरा ला पंक्तिः यथा तरुपंक्तिः सौधपंक्तिः
निरंतरा त्वाराजिः यथा तृणराजी रोमराजिरिति भेदः॥ राजनीति राजेराशिवदिन्न राजिः ङीषि राजी
च द्वे रेखायाः॥ वेतिवनानां संघातो वन्या पाशादिभ्योयः द्वे वनसमूहस्य॥ अंकुर इति उद्भिन निभु
वं क्षिप उद्भित्तन्नूतनेतत्र अंकुरः स्यात् अंकयते लक्ष्यतेनेन अकिलन्हणे मंदुरा वदुरच्छर्न्दूरा

दित्वाद्गूरः अंकूरोपि अंकूरश्चांकुरः प्रोक्त इति हलायुधः हे अंकुरस्य ॥ वृन्त इति वृश्च्यते छिद्यत इति व्र
श्चेः सकृषढोः कसीति कत्वं वृन्तं त्यादृणोतीति वा ऽवृहन्तः । महीरुहो इति जायते मूलविभुजादित्वात्
के महीरुहः शाखी ब्रीह्या दित्वादिभिः । विटपः शाखाविस्तारः तद्योगात् विटपी । पादेन मूलेन रसं पिब
ति पादपः सुपीति कः मूलं वुध्नोंघ्रि नामक इति वध्नते । तां त्यात पमनेन पथिकाः तरंतियां तीमे पुष्प
फलार्थिन इति वा तरुः तरतेर्मरुवड्डः । अनसः शकटस्याकं गमनं हंति अन्येष्वपीति डः अनोकहः ॥
कौ तिष्ठति कुठः पृषोदरादित्वात् कौतिशब्दायते वपन्ही ति कणोष्ठः वा हुल्या दन्येभ्योपीति ठः कुटादि
त्वात् नित्वे गुणाभावः बाहुलकान्नेकादेशः इति वा । सल्यते गम्यते ऽसा विति सलगतौ घञ् सा
लो दंत्यादिः सलति वा धुना चलति हालिति कसं तेभ्यो णइति णो वा पुंसि भ्रूरुह मात्रेपि सालोव
रणा सर्जयोरिति दंत्यादौ राभसादेः । पलाशं पत्रं तद्योगात् पलाशी ॥ इवं तिगच्छंति पथिकाः प

रा·स्कु·२
३०
२३

ल्पिण्श्चाद्रुमिति मिलद्दादित्वाद्रुः द्रुः। द्रुरिति पदमस्यास्ति द्रुः शाखा पितद्योगात् द्रुद्रुभ्यां मः
द्रुमः। नगच्छत्यगमः अगः। नयोः शहन्त्यस्य। वेतिवनस्पतौ भवो वानस्पत्यः पुष्पाज्जातैः फलै
र्लक्षितः आम्रजंब्वादिः पारस्करादित्वात्सुट्। दित्यदित्येति ण्यः पुष्पादिति अपेन्क्षित क्रियापा
दानत्वेपंचमी एकं। नैरिनि अपुष्पाज्जातैः फलैर्वनस्पतिः वनस्पतिर्नो द्रुमात्र रति मेदिनो द्रुमात्रे पिप्पल
सोदुंबरादेः एकं। ओषेति फलपाकेनांतो विनाशो यस्याः सा ओषधिः ओषः श्लोषपर्वते पुराव्रीह्य
लनादीन्निर्वाध्यीयते कर्मण्यधिकरणे वेति किः कृदिकारादिति ङीष् ओषधी फलपाकांतेति
रूपभेदात् स्त्री वंयनौषधयोरजन्यामिति कुमारः एकं॥ स्येतिकृत्वाभ्रोफलानिगृह्णातिधा
रयति फलेग्रहिः फलेग्रहिरात्मंभरिश्चेतीनएकारश्च निपातनात् ग्रहिर्धारणार्थः स्वीकारा
र्थश्च तत्र धारणार्थेहन्तरएवरूढिः स्वीकारार्थे तु फलेग्रहीन्हं सि वनस्पतीनामिति भट्टिः द्वे

राम
३०

तुकालेफलधरस्य॥ वेतिवंधनंवंधः वंधोऽवष्टंभः वंधेफलावष्टंभेसाधुरितिदिगादित्वाद्यत्वंध्यः। अफलः
अत्यंताभावेनञ् अत्यंतफलहीनः। केशोयोनिरितिभारतटीकासर्वज्ञात्तु कृतोविशेषः अवध्यस्तुः केशो
योनिरवकेशः प्रादिसमासः तद्योगादितिः अवध्यस्तुः केशोवकेशश्छिन्नकेशाः तद्धर्मानैष्फल्यंधर्मध
र्मिणोरभेदात् तदप्यवकेशः तद्योगादिनिरितितुवयं अवश्यंक्लेशयतिपुष्पमितिणिनिः पृषोदरा
दित्वाद्वर्णलोपेवा अवकेशी त्रीणिऋतुकालेपिफलरहितस्य॥ फलेतिफलयोगान्मतुप्फलवान्
फलवर्हाभ्यामिनच् फलिनः। अतइतिः फली॥ त्रीणिफलसहितस्यतरोः। त्रेतिजिफलाविशार
णेविशरणंविकासः ञीतः क्तः आदितश्चेतीडभावः निष्ठातकारस्याद्युपसर्गात्फुल्लन्त्रीवक्त
शोल्लाघाइतिलत्वंप्रादिसमासेनप्रफुल्लादिन्नयंउत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानमितिल
त्वंप्रफुल्लस्फुफुल्लसाधनात्पश्चादुपसर्गात्फुल्लविकसनेप्रपूर्वः प्रवाघ्यविवाउपस

रा.मु.२
३१

गप्रतिरूपकोवाप्रशब्दः यथाप्रदत्तमित्यत्र। आहतोनिहतः कोषोस्मात् आकोषः मूर्द्धन्यांतस्ता
लव्यांतोवाकोमविषयौचेत्सूक्ष्मविवेकात्। विकचंति विकसंति कचवंधने ऽच् विकचः विशब्दो विश्ले
षद्योतकः अव्ययानामनेकार्थत्वात्। स्फुटति विकसति स्फुट विकसने इगुपधत्वात् कः स्फु
टः। फुल्लः अनुपसर्गाद्धिति निपातनं। कसगतौ इत्यंतः क्तः विकसितः दलानामन्योन्यविश्लेषात्
समुदायो विकसित उच्यते विकसितं सितमिति क्लीवकं यमकाद्यन्यमप्यः। एते प्रफुल्लादयो
विकसिते स्युः। अर्वध्यादयो विकसितांतास्त्रिषु त्रिलिंग्याः स्युः वाच्यलिंगा इत्यर्थः। अष्टौ विक
सितस्य। स्थेति हृन्त्वं छेदेपि तिष्ठति स्थाणुः आगुत्कः थेन्वा हित्वा तत्तुरीणत्वं चेति सुभूतिः। स्था
णुवातिरूपभेदात् क्लीवत्वं वानेतिवचनात् पुंस्त्वं। ध्रुवः आगुत्तः। शंकुर्जलहेतुभेदप्रकरणे
एवोक्तः। द्वेणिस्तुदादितिरव्यातस्य।। क्रस्वेति शाखा मूलाग्रगामिनी लता शिफा मूलं ते केव

राम
३१

लेमिल्लिनेवाक्रत्वेस्वर्वयस्यसशाखोटकादिः क्षुपः स्यात् क्षुम्पति वलति लघूपधत्वात् कः पृषो
दरादित्वात् भस्य पत्वं क्षुपः । अग्रेति मूलादारभ्य शाखातः पूर्वभागः प्रकांडः । अविद्यमानप्र
कांडे वृक्षुपत्रवति मिंविकादौ स्तंबगुल्मौ स्यातां स्थ स्तो । बजिति अंब वृप्रत्ययः स्थस्तादेशः
स्तंबः । गुड वेष्टने वा हुलकादूमेवन्मन् डलयोरेकत्वं गुल्मः द्वे अविद्यमानप्रकांडस्य वृक्षु
पत्रवतः । वल्लीति वल्ल ति संवरणे ति वलवल्लसंवरणे पचाद्यच् गौरादित्वात् ङीष् वल्ली वल्लि
र्कस्वांताच वल्लेरिति रः बल्लिः हिरण्मयो वीरुद्धवल्लितलं तु भिरिति माघः वेल्लथानोरिति वेल्लिरित्य
पि अत एव वल्ली तु वेल्लिः सरणे इति वाचस्पतिः । प्रतनोति विस्तृता स्यात् तनोतेरुणादौ क्तिः इति
तनेः क्तिः । पृषोदरादित्वात् पकारस्य वत्वे व्रततिः कृदिकारादक्तिनः ङीषि व्रतती च व्रततीनतीरि
वेति माघः । व्रततीशब्दो ऽव्युत्पन्न एव क्तिनि तु ङीष् न स्यादिति तु सर्वधरोऽ्वांतः प्रततिश्च । प्र

रा॰सु॰२
३२

ततिर्व्रततिस्तथेति हलायुधः। उणादौ क्तिन्निति भिदिन्ते। क्तिन्निति सूत्रपाठात् लतिः। सौत्रो धातुर्वेष्टना
र्थः। लतति वेष्टयति अच् लघु लते इति सुभूतिः। त्रीणि लतामात्रस्य। लेतिशाखापत्रप्रचयः प्रतानः तद्यु
क्ता लता प्रतानिनी। विरुण्हि विरोहति वा क्विप् रुहेर्धो वेति कातंत्रमिति सर्वधरः। अन्येषामपी
ति दीर्घः साहचर्यात् स्त्रीत्वं वीरुत्। गुल्मः प्रतानः तद्युक्तादिनिः गुल्मिनी। विटपादयर् इति वल्ले
रयः वस्योर्त्वे च उलपः विटपादयश्चेति अन्तेरयः वा हुल्या उत्वतपरत्वलत्वानि उलप इति सुभू
तिः। उलपो नाम तृणभित् गुल्मिन्युलपा विति रभसः। त्रीणि प्रतानिन्यां लतायाः॥ नेति नगस्य
नरोऽराशे होऽदे घंर्भावे घञ् तत्र उच्छ्रायादिनयं श्रादिना। गिरिर्देववृक्षलादिय हः॥ श्रिञ्
सेवायां उद्भिश्रयनीत्यादिना घञि उच्छ्रायः। षिधु गत्यां भावे घञ् उत्सेधः॥ श्रिञ् ए
च क्षित उच्छ्रयः यघय्स्तु द्भिश्रयतीत्यादिना नित्यो घञ् प्राप्तस्तथापि विभाषा। ऊ रुश्रुवोरित्यतः

राम
३२

सिंहावलोकितन्यायेनविभाषानुहक्तेः पन्हेऽजितिजयादित्यन्नीणिनगाघुङ्ायस्य ॥ अस्त्रीतिहृ
न्तस्यमूलात्प्रभृतिशाखापर्यंतोभागः प्रकांडः प्रकरणेर्वरं नास्यश्चेतिडःदीर्घत्वंचप्रकांडः। स्कंधनत्रा
रुह्यतइतिउणादौस्कंदेर्हिस्वातोः स्कंधेरघुस्वांगइतिअचुप्रत्ययोधश्चांतादेसः कं शिरोदधातिवा
स्कंधः आतोऽनुपसर्गेकः पारस्करादित्वात्सुडितिटीकासारः द्वेहन्तुस्कंधस्य ॥ सेतिशाखालतेस्त्र
मिल्लिंगाद्याभ्यांतुल्येइत्यर्थः शारहव्याप्नोत्रारवतिव्याप्नोतिअचुटाप्शाखाशाखतेहन्तोनयेति
गुरोश्चेत्यकारोवा। लताप्रागुक्ताजताऽन्पोतिष्मतीप्रकाशाखावल्लीप्रियंगुष्विति विश्वः। समे
इत्यधिकारः शिफाजटेइतियावत्द्वेशाखायाः। स्कंधेतितरुस्कंधेजाताप्रधानशाखा[illegible]
शाखास्कंधशाखा। शालाप्रागुक्ताताल व्यादिः शालाऽनुस्कंधशाखायामितितालव्यादौमे
दिनिः द्वेस्कंधशाखायाः ॥ शिफेतिशेतइतिशीङः फक्कं ह्रस्वश्चवाहुलकात्शिफाशीयते

शायते शिफा निशामने हलश्चेति चकारात् फक् शिफा तालव्यादिः शाखा शिफा शिखरे स्यूङ्भ्रावि
वेकात्। जटति जट झट संघाते ऽ वृदाघ्रजटा। हे हन्त्वा मूलस्य शिफ ड इति स्मातस्य। शेते वटादिशा
खावलंबिनी शिफावरोहः स्यात् अवरोहति लंबते प्राघञ् अवरुह्यते ऽनये ति वा घञ्। प्रसं
गादवरोहस्यार्थांतरमाह नरः मूलात् प्रभृति हत्वा प्य पर्यंतं गता गुडूच्यादिलताप्यवरोहः एकं॥
शिर इति शेते स्वांगोपरि तिष्ठति शीङ्ः किश्चेत्यसुन् शिरादेशः शिरः अकअग कुटिलायां गतो
उग्य वलरक्र अग्रं शिखरं वाने ति संबंधः शिखरे प्रागुक्तं त्रीणि अग्रस्य। मूलेति मूल प्रतिष्ठायां
इगुपधे ति कः मूलं। वंधे वेञ् पि बुधी चे ति न क्वु बुधादेशश्च बुध्नः बुध अवगमने ठस्य वज्र किइ नि
सुभूतिः तथा च निवेश्य बुध्ने चरणो स्मिता नना स्तरुं समारोढुमयोपवक्र इति राजशेखरः
अंघ्रिनामकः पाद पर्याय इत्यर्थः त्रीणि हन्त्वा मूलस्य। सार इति सरति कालांतरमिति स्ट

स्थिरइतिघञिसारोऽस्त्यादिःइतिस्वाम्यादयः मस्जेः कनिन्जश्त्वकुत्वे मज्जा पुमान् नकारांतः

मस्जेः श्वन्नुक्षन्नित्यादिना निपातित इत्यन्ये। समौ समलिंगौ पुंलिंगावित्यर्थः। तावेतावपिम

ज्जा बद्धा नवन्मज्जा मांससारा स्थिसारयोरिति त्रिकांडशेषे भागुरिः। इह तु समावित्युक्ते र्नका

रांत पुंलिंगो ऽभिमतः देहान्हाद्युत्तम स्थिरभागस्य। त्वगिति त्वच संवरणे त्वचयति आहरणे।

तितरु भिति क्विप्प्रत्यय चांता। वलति वल संवरणे असुन्चावल्कोल्का इति कन् वल्कं अस्मादे

ववलेः कलञित्यनेन कलविवल्कलं अस्त्रियामिति पुंसकमित्यर्थः त्रीणि वृक्षादित्वचः॥

केति काशतेः क्विनाही घते काष्ठ दीप्तावित्यतो हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्निति क्थ

निति तुव्रे तिनेइ ष्टुत्वादिना ष्टत्वे काष्ठं। ह्रियत इति हृञ् हरणे हृसनिजनीत्यादिना उण्

पुंनपुंसकयो दारुरिति त्रिकांडशेषात् दारुरपि द्रेकाष्ठमात्रस्य। इंधेति ञिइंधी दीप्तौ

इध्यतेदीप्यतेऽग्निरनेनेतिल्युट् इंधनं। एधतेनेनाग्निरित्यसुन् एधे रिंधेर्वाबाहुलकान्नलोपः
गुणएधः सांतं। इध्यतेनेनाग्निरितिइंषिधुधी क्षिहसिञ निष्पाधू ‑भ्योनक्‌किन्नाद्दस्तुनासि
कलोपः इध्मं। हलश्चेतिकरणेघञ् अवोदैधोद्मेत्यादिनानलोपेनिपातितः एधः पुंस्ययंए
धान्हुताशनवत इति कालिदासः। समिध्यतेनयाइंधेः संपदादित्वात् समित् तां तारइंधनादित्रयम्
मित्रमग्निसंदीपनमात्रेतृणकाष्ठादौ होमीयेंधने तु समिदेधयोर्बाहुल्येनप्रयोगः अन्ये तु
इंधनादिपंचकमेवाग्निसंदीपनमात्रेतृणकाष्ठादावित्याहुः। मीतिकुह विस्मायने निश्चयेन
कुहतिविस्मयंजनयतिइगुपधेतिकः इगुडुपधस्येत्यादिषत्वं निष्कुहः कुटकौटिल्येकाक्केरर
इतिवाहुल्याद्दन्यतोप्यरः कोटरः द्वेत्त्राहिरंध्रस्य। वल्लरिरितिवल्लवल्लसंवरणेवल्लतिआहरणे
नितरुमितिवाहुल्वकादरिः वल्लरिः वल्लंतेवल्ला इयन्नीत्यरिः अररः वल्लानामरिः वल्लरिरित्य

न्ये अभिनवनिर्गता आयतासुकुमारा सकुसुमाऽकुसुमा च मंजर्यः यथा चूतमंजरिः कदलीमंजरिः

वल्लरिः पुनरकुसुमैव यथा तालवल्लरिः मंजुरानीति पृषोदरादिः ङीः षिद्गौरादिभ्यश्च ... वेल्लितवा कु

वल्लरीकेति माघः अतोत्वता मात्रेपि वल्लरिः नवमंजुलमंजरीसनाथकरमिति काव्यप्रकाशे हे नाम्नी

। पच मी। तिपतनि पाकेन च्छन्नपत्रं पलगतो घञर्थे कः पलति रक्षतीति वा लादेः पल्लेपजर क्षणे पचादि इः प

र्णं दलनमश्नुते व्याप्नोति कर्मण्यण् पलाशं तालव्यांतं नवपलाशपलाशवनं पुरः इति माघयमका त्

च्छदतितरुमिति च्छदः अपवारणे आर्धधाहेति णिजभावपक्षे ल्युः च्छदनं। दलति विकसति दलं विदा

रणे दलं पचाद्यच्। पिपर्ति पूरयति पृ पालनपूरणयोः धापृवस्त्यर्तिभ्यो नः पर्णं पिपर्ति प्रीणयति

पृ प्रीणने पचाद्यच् वा पर्णं। छाद्यते नेनेति च्छदः एर्पुंसि त्वाद्रिनाघे च्छादेर्घस्याद्विनाकस्व

त्वे च्छदः पुमानिति विशेषणं साहचर्यात्सां नपुंसकत्वभ्रमनिरासार्थं। षट्पत्रस्य॥ पल्लेतिपतनीतिप

रा॰मु॰२
३५

ततस्पल्लवोऽल्पत्वात्पल्लवोऽस्त्रीपुंसि क्लीबे च पल्लव इति माधवः। किंचित्सलति किसलयमिति स्वा
मीष्टषोदरादिः किसलये सलये इति रघुयमकात् दंत्यसं किसलयं। हे नवपत्राद्युद्गमवतः शाखा
पर्वणः॥ विस्तेति विस्तारयति तरुमिति अच् विस्तारः असंज्ञात्वाच्छंदोनाक्षिचेति नषत्वं। वयतेर्वेष्टा
ते नेनवट त्वेष्टनेविटपा हृयस्थेति अपूउपधायाइत्वं च विटपः विट आक्रोशे विटपादयश्चेत्यपः।
विटप इति तु सुभूत्यादयः। केचित्तु पल्लवादिवत्तुच्छमेवैकपर्यायं मन्यंते शाखायां पल्लवे स्तं
बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियामिति रभसः। हे शाखापल्लवपत्रादिसमुदायरूपाभोगस्य। हन्तादी
नां हन्तालतादीनां फलं निष्पन्नमात्राहि कं सस्यं सस्य पदवाच्यं फलति निष्पद्यते फलनिष्पन्नोप
चाद्य त्रुफलं। सस नि स्वप्ने। तिषस स्वसि स्वप्रेमाछास मिसृभ्योयः न किशस्सियत्तीत्यादिनोप
संख्यानात् क्वचिवासस्ये इदंत्ये स्त्रं सनं सीसकं स्त्रस्तं सा नृ॰ स्नासाध्वसमिन्मुख्ममेदात्॥ शस्तु

राम
३५

हिंसायां नाल्व्यादिरपीति वर्णदेशना। इ फलस्य। वृंतमिति पुष्पफलपत्राणि येन वार्यंते तत् वृंतं वृणो
तीति वृणोतेर्नुक्त्वे तितः कित् वुक् च वृंतं वृणोतीति वृणोतेर्नुक् रस्थे नितः कित् नुक् च वृंतं वा ऊल्पान्न
णात्वं। प्रसूयत इति प्रसवः अप् प्रसवो पुष्पफले वध्येऽत्र ने न लुट् प्रसवानां बंधनं प्रसववंधनं। द्वे वो
ढ इति ख्यातस्य। आम इति अम गत्यादिषु आमयतीत्यच् आमोऽपक्वेः दीर्घादिः आमे पक्के फले शला
टुः शल चलन संवरणयोः बहुलवचनादाटुः शलाटुः स्यालवादिः आर्द्रत्वात् सलिलमटति मृगधाटि
त्वाव कुप्रत्यये सलिलस्पर्शलाटे शेशलाटुरित्यन्ये शोटी ख्याटकशकटाः शिपि विष्टशारवोटा शो
कशाटीशहितं शलाटुरित्यूष्मभेदात् एकं। शुष्क इति शुष्के फले वानं पै ओवै शोषणे क्तः ओ दितश्चे
ति नत्वं। उभे शलाटुवाने विषु शलाटुः कर्कटी शलाटवो माषाः शलाटूनि फलानि वानाहरीतकी वा
नो मुद्गवानमाषं एकं॥ न्हो ति न्हरति संधिनोति पुष्पादिन्हरसं चलनेणवुग्न्हारकः। जलतिसस्य

जलयति धान्यमिति सम्प्रलम्भणार्थे जलधान्ये ह्वलितीत्यादिना णः ततः स्वार्थे कन् जालकं पु
ष्पस्य फलस्य च प्रकृतिभूतं जातमात्रं जालकमिति क्लिंगः। हेजालीति ख्यातस्य। केति पूर्वस्मा
त्प्रौढा कलिका कलसंख्याने कलयति फलं अच्र् वरः कलिः ततो ङीष् कली स्वार्थे कन् केऽण
इति ह्रस्वत्वे टापि कलिका कलीति माधवः। कुरशब्दे कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् कोरकः पुंसि प्रचु
रप्रयोगदर्शनादुक्तं न तु नियमार्थं क्लीबलिंगोपि कोरकोऽस्त्री कुड्मलेपीत्यादिमेदिन्यादिदर्शि
नात् अत एव समुपहरन् विचकारकोरकाणीति माघः। हेत्र ष्कुटितंप्रसवस्या स्यादिति बहुभिः पुष्पैः
फलैर्वा संबाधः पल्लवयंथि गुत्सः गुधवेष्टनेऽं दिगुधि कुषिभ्यः सक् गुत्स इति पारायणगोवर्द्धनौ
स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तंबेपि कीर्तित इति देत्याते पुरुषः। शस्यादिभ्यश्छ कृगुच्छ इति श्रीभोजः स्वा
र्थे कन् गुच्छकः। पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोरिति चवर्गांते रंतिदेवः। स्तूयत इति स्तौ

तेः कृञादिभ्यो वुन् गुणः स्तवकः स्था धातोः तस्थेः वजबकौ चेति अवक प्रत्ययः प्रकृतेरा तस्तादेशः
स्तवक इति माधवं। द्वे विकासोन्मुखकलिकायाः। कुड्मेति कुट छेदने कुघते छिद्यते मधुपैः कुट कौटि
ल्ये कुटिकशिभ्यां क्मलच् कुड्मलः। मुंचति कलिकात्वं मुकुल इति स्वामी मुचेरलक् कुत्वमुत्वं चेति कात्ये
अकारस्योत्वे च मुकुलः द्वे विकासोन्मुखप्रौटकलिकायाः। स्त्रीति सुष्ठु प्रीतं मन आभिरिति सुम
नसः प्रादिसमासः नित्यबहुवचनांतत्वाद्बहुवचननिर्देशः। भूम्नि स्त्रियां सुमनस इति रत्नको
षः। सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां नाधीरदेवयोरिति मेदिन्यादिदर्शनादेकत्वमपि। पुष्पं सुम
नाः कुसुममिति नाममालादिदर्शनाद्विश्याश्मशानसुमनाइव वर्जनीयेति शूद्रकप्रयोगः अप
त्याख्येयेदधिसुमनसीइति मनोछांदसत्वात् क्लीवत्वं। पुष्प्यति विकसति पुष्प विकसने पचाद्यच्
पुष्पं। प्रसूयत इति षूङ् प्राणिप्रसवे प्र सूर्वः स्वादयः ओदित इति निष्ठानत्वं प्रसूनं न्यायादिद

शने हन्नः पाणीप्राणिग्रहणं प्राधान्यादुक्तमिति वा। कुस संश्लेषणे इत्यस्मात् कुरन्स रसो लोष्ट
इति उमः कुसुमं इत्यस्य भस्ममांस कुसुमासवसौधमित्यूष्म विवेकात् सुमनः प्रभृति च तुष्कं पुष्प
स्य। मेति पुष्पस्य रसो मधु मकरंदः पुष्पस्य मधुनि मकरंदो ऽत्युत्पन्नो मकरो ध्वजत्वेनास्यास्ती
ति अर्शआद्यच् विमकरः कामस्तमं दति वध्नाति धारयति कामजनकत्वान्मधुनः अदि विंधने क
र्मण्युपपदे गतिकारकोपपदानामिति सुक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे ऽप्यध्ययनवत् पररूपत्वे मकरं
दः द्वे पुष्पमधुनः। पेति परागच्छति पनतीति डप्रत्यये परागः। सुमनसां रजो धूलिः षष्ठी समासः
द्वे पुष्पधूलेः। द्वीति प्रसवः पुष्पं फलं च तत्र वर्त्तमानं सर्वं शब्दरूपं द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंस
कमित्यर्थः यथा चंपकं अशोकं पुष्पं फलं च अनुदात्तादेः रञ्जतस्य पुष्पफलमूलेषु बहुलमि
ति लुक्। हरीति पूर्वोक्तापवादः स्त्रियामिति प्रसवेऽपि स्त्री त्वार्थे हरीतक्याः फलं हरीतकी को

षातकीद्राक्षाकंटकारिकेत्यादिफलएव। रूपभेदप्रदर्शनार्थमाह॥ आश्वत्थेति अश्वत्थस्यफलमाश्वत्थं
प्लक्षादिभ्योऽण् एवंवैणुशाद्वातबिल्वादिभ्योऽण् एतयोश्चमयटिप्रकृतेऽणो विधानसामर्थ्यात्नलुक् एवं
प्लक्षादावपि नैयग्रोधमिति न्यग्रोधस्यचकेवलस्येतिऐजागमः। इंगुद्याऽण् ऐंगुदं हहत्याः फलंवार्हतं अश्व
त्थादीनांफलेवाच्ये आश्वत्थादिषट्कं॥ जंबूरितिजम्बुश्चदनेश्वंदूहम्बूजंबूइतिकुप्रत्ययोलुक्चजं
बावेत्यण्पक्षेजंब्वाःफलेश्चोरनूतस्यलुब्वेतिलुप्लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचनेइतिप्रकृत्यर्थवज्जावेस्त्री
त्वंजंब्विति जंबावेत्यत्रोलुकिह्रस्वोनपुंसकइत्यादिनाह्रस्वत्वंपरिणतजंबुफलोपभोगहृष्टाइति
किरातेह्रस्वांतप्रयोगस्तत्फलउत्तरपदेइकोह्रस्वोङ्योगालवस्येतिह्रस्वत्वमितिवामनश्चतएव
जलजंबुजल्पाविल्वास्त्रवंत्यइतिहन्त्रेपिइकोह्रस्वइतिह्रस्वत्वंजंबुरितिप्रकृत्यंतरमस्तितस्याजं
बोःफलरसोनदीभूत्वाप्रवर्त्ततइतिसंसारावर्त्तः॥ त्रीणिजंबुफलस्य। पुष्पइतिपुष्पेजातीप्रभृ

तयः स्वलिंगाः प्रकृतिलिंगाः द्विहीनमित्यस्यायमपवादः सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीष् जातीचेत्याद
यः यथा जाती पुष्पं जातीति पुष्पफलमूलेषु वहुलमिति अनुदात्तादेर   ञित्यञो ऽणश्च लुपि स
तियुक्तवद्भावात् स्वलिंगता एवं जाती यूथिका मल्लिकादयः। व्रीह्योपि फले स्वलिंगाः अवयवे
वप्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यण् तस्य फलपाकशुषामिति लुप् यथा माषस्य फलं माषः मुद्गस्य फ
लं मुद्गः एवं यवाघतसीमसूरकङ्गरधान्याकादिः। विदारी भूमिकूष्मांडः तस्या मूलेपि शद्वात् पु
ष्पेपि स्वलिंगाः विदार्य्या मूलं विदारी श्याद्दिनां ऽशुमत्यादेर्ग्रहणं। अंशुमती मूलं पुष्पं व गंभारीमू
लं पुष्पं व पूर्ववदणो लुप्। अंशुमती शालपर्णी। पुष्प इति क्लीवेत्यपि वा स्त्रियां पाटलात्र्यत्र स
र्वत्रानुदात्तादेरञित्यञ् पुष्पफलमूलेषु वहुलमिति लुप् पाटला विदारी वाजो लुपि युक्तवद्भा
वः पुष्पे क्लीव इति रूपभेदात् स्त्रियां व पाटलायाः पुष्पं पाटला। पुष्पफलमूलेष्वित्यादिना लुपो

ऽभावेऽपि पञ्चेलुक् कविल्वाद्यणिप्रकृत्युपलक्षणत्वात् पाटलीति तु स्वामी लुकि लुकृत्तद्धितलुकीति
स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि पाटलमिति पाटलः कुसुमे वर्णे च पाटलं त्रीहिश्च पाटल इति शाश्वतात् पुंलिंगोऽपि
वोधीति एतन्मूले बुद्धेन भगवता वोधिः साक्षात्कृत इति साहचर्याद्वृक्षोऽपि वोधिः बुध्यते सर्वमिती
ण्प्रत्ययेन वोधिः वोधिस्था सौ द्रुमश्चेति वोधिनामा द्रुमो वा वोधिद्रुमः वोधिरपि पिप्पलो वोधिरश्व
त्थ इति रत्नकोषात् ॥ खल्वेऽपि वायौ चलं दलमस्येति चलदलः । दर्शनादेव पाति हरिनात् कं वला द
यश्चेति कलप्रत्ययो द्वित्वमभ्यासेत्वपुमागमाः मूलमस्य पिप्पलेन जलेन संततः वायेण सिंचंतीति त
द्योगाद्वा पिप्पलः पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे वनांतरा विति मेदिनिः । कुंजरेण हस्तिना त्र्यश्यते भुज्य
तइति अश भोजने कर्मणि ल्युट् अवयवलक्षणया ऽवयवमपि कुंजराशनः ॥ अश्वोऽतीतेऽनागतेऽह्नि
श्च इति वन्स्मते तत्रस्थः परमागामिस्थिरकालोपलक्षणं कं कथमन्यथा परश्व इति प्रयोगः स्यात्

शाल्मलिवटाद्यपेक्षयानश्वस्थिरंतीष्ठतीतिसुपीतिकः छषोदरादित्वात् सस्यतत्वेअश्वत्थः य
द्वाआपःप्रजाहितंशीतमश्वत्थंपवनं विबमितिकेशेरमाला दर्शनादश्वत्थंजलंएतन्मूलेभ्यश्छिन्ने
भ्योव हुजलस्कातेरश्वत्थयोगादश्वत्थः सदाचल दलत्वेनाश्वइवनिष्ठतीतिवाश्री श्मैवायेणास्य
मूलंधर्मार्थेजलैर्जेनेनसिच्यतइतितज्जलयोगाद्वाश्वत्थः पत्राश्वत्थस्य। अथेतिप्रायेणक
पयस्तिष्ठंत्यत्रकपित्थः। अमरमालायांपवर्गत्टतीयमध्योपिकवित्थः। अस्यफलेदधिवर्णो
इवतिष्ठतीतिदधित्थः। ग्रह्णातिपुरीषंधारयतिग्रह्या दित्वात्णिनिः दधिफलत्वात्सुरभित्वे
नचित्तंग्रह्णातीतिवाग्राही। अत्यम्लत्वात्मनसोडुःखदत्वात्मूर्धवत्मन्मथः। दधिवद्दंत्रंफल
मस्यदधिफलः। पूर्वंपुष्पयुक्तंफलमस्यपुष्पफलः। अत्यम्लत्वाद्दंतानांशठइवापकारी
दंतशठः तालक्रमध्यः। सप्तकेयइतिरव्यातस्य। उडुंवरइतिउल्लंघितमन्वरमनेनक्षीरमय

त्वेन छिन्नउद्वेरतिशयेनां वृतेस्त्रवत्सु उंबरः अविशब्देउत पूर्वः अरन्तुत्वं चेति उडुंबरः रविलविस्त्रंसने
उडुपपदे वर्णविकारेण रस्योत्वमित्यन्ये। मेदिन्यादौ तु हन्तभेदे प्युडुंबरष्टवर्गतृतीयमध्य एव उडुं
बरः स्वबिलविस्रंसने उडुपपदे वर्णविकाद्दस्योत्वमित्यन्ये। मेदिन्यादौ तु हन्तभेदे प्युडुंबरष्टवर्गतृ
तीयमध्य एवे उडुंबरस्त्वदेहल्यां हन्तभेदेवपंडके। कुष्ठभेदेपि च पुमांस्ताम्रेपि स्यान्नपुंसकमिति
मेदिनी विश्वादयः। हन्तभेदे तवर्गतृतीयमध्य एवेति सुभूतिसर्वधरौ। न्तुउ इजं तुत्वात् जंतवः क्र
मयस्तद्युक्तं फलमस्य जंतुफलः। यज्ञोपयुक्तत्वात्तयज्ञमंगतिप्राप्नोतिआगिर गिल गिगत्यर्थाः
कर्मण्यपरण्यज्ञांगः। हेमवर्णक्षीरत्वात् हेमदुग्धकः। चत्वारि उडुंबरस्य॥ कविति कोर्भूमेरव
दानात् कोविदार इति स्वामी कुंभूमिं विदारयति कर्मण्यण् शिष्टपोदरादित्वादोत्वं च हरिवंशे को।
प्ययं दारु मित्याहुरज्ञानं तोयतो जनाः। कोविदार इति ख्यातस्ततः स तरुपुंगव इति पृषोदित्वा

त्सारुः। चमराकारगुत्सयोगात् अत इति ठना विति ठनि चमरिकः। कुंभुवमुद्दालयति दल विदार
णे कमिण्यणि शकंध्वादित्वात् पररूपत्वे कुद्दालः। युगं यमलं पत्रमस्येति स्वार्थे क नि युगपत्रकः
चत्वारिंशं वनविशेषस्येति श्रीकरः॥ सेति प्रति पर्व सप्तपर्णान्यस्य सप्तपर्णः। विशाला महती
त्वगस्य विशालत्वक्। शरदि पुष्पति कालात् साधु पुष्प दित्यादिना ऽणि ङीषि शारदी अंतापिशा
रदः सप्तपर्णी खोटेहत्वग्यहनाशन इति रभसादेः शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदीति दं
त्यां तेषु रूढादयः। इह तु शारद एव न्याय्यः लिंगसंकरप्रसंगात्। सप्तपर्णत्वाद्विषमच्छदः चत्वा
रि सप्तपर्णास्य। आरेति आसमंतात् रुजं वधति छिनत्ति वध छेदने सेवनपुराणेषु पृषोदरादिः आ
रग्वधो दीर्घो दिः चतुरङ्कः अत्र कोपि कस्वादिरपि आरग्वधोथ संपाकः कृतमालस्तथर्ग्व
ध इति रत्नकोषात्। रोगराजं हंतीति राजहंतः महाफलत्वाद्राजेव हन्तो राजहन्त इत्यन्ये। स

म्यकूपाकोऽस्येतिसंपाकोदंत्यादिःशंकल्पाणांपाकोऽस्यशंपाकस्तालध्यादिश्चाचतुरंगुलंपर्वाय्
तमस्यचतुरंगुलः पृषोदरादि।आरेवणामारेवोविश्वसमंततनोति।अन्येभ्योपीडितःयद्वाआरेवतीरो
गदेवताआरेवत्यांभवोऽण्आरेवतःआरेवतेगच्छतिपलायतेव्हरोऽनेनरेवहेहृगतौवाऊलकादतः
अतएवव्याधीन्हंतिअण्व्याधिघातः।कृतामालपुष्पैरस्यकृतमालःशोभनोवर्णोस्यसुवर्णःप्रकृ
तिकृतित्वाद्वासुवर्णकःअष्टेसोनालुइतिख्यातस्य।सुरितिजमुअदनेगंभीरादयश्चेतीरन्नुग
गमश्चजम्यतेऽद्यतेजंबीरःदंतशठःप्रागुक्तःजंभयत्यत्यम्लत्वात्मुखव्यादानंकारयतिजभज्भीगा
त्रविनामेअचूःरषिजभोरितिनुम्जंभः।पूर्ववदीरन्जंभीरःजंभेरेवदृषादित्वात्कलचूर्जंभलःपंच
जंबीरसामान्यस्य।वेतिवरुणादयःसकुमाराःप्रागुक्ताःतिक्तपत्रत्वात्तिक्तशाकःशाकत्वंचास्यप
त्राणांशाकमध्येपाठात्।कुमारश्चिरतरुणत्वात्।पंचवरुणस्य।पुन्नेतिपुन्नागःपुरुषश्रेष्ठःसइव

सं:२

रा०मु०२
४१

प्राधान्यात् विपत्तिर्वृरुः कृषन् पुरुषः। तुजि हिंसायां तुञ्यते हितायासौ कर्मणि घञ् तुंगः। प्रशस्ताः के
सराः संत्यस्य अच् केसरः दंत्यस : तालव्यः शश्च प्रागुक्तः। देवप्रियत्वाद्देववल्लभः। पंच पुन्नागाख्यमही
रुहस्य। पारीति पारिभद्रे पारं भद्रमस्य पारिभद्रः यद्वा परितो भद्रमस्य परिभद्रः अत्राचि णि पारिभद्रः
पारं निष्ठां प्राप्तं भद्रमस्य वा। नियमयति निंबः पृषोदरादिः निंबनामा तरुर्निम्बतरुः शाकपार्थिवा
दिः। मंदारः प्रागुक्तः। पारिपारं प्राप्तं जातं जन्मास्य कप्पा पारिजातकः। चत्वारि पालिहृद्रतरोः। ती
ति अतिक्रांतो निशाश्चिरकालत्वात् तिनिशः पृषोदरादिरिति स्वामी। तेजनं तिकः किप् लेशाति अ
त्पीभवति लिशः इगुपधत्वात् कः तिना लिशास्ति लिशाइति वा पृषोदरादित्वान्नलोपः आशात्
शोर्वशीकाशीति निशेशप्रतिक्षश इत्यूष्मभेदान्तालव्यांतः। स्यंदने स्रवति वृ हुलमन्यत्रापीति
युच् करणेल्युड्वा। स्यंदनंतु स्मृतं क्लीबं रथांगे तिनिशो नरीति रभसः। नयति नेमिः यद्वा कार्य

एम
४१

त्वेनने मिरस्यास्तीति व्रीह्यादित्वादिनिः नेमीनांत इति श्रीकरः। पुंलिंगस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रांते स्त्रियाम
पीति रुद्रः। रेफलोपाद्दीर्घत्वं नेमीत्युच्यते इति तु कलिंगः। रथोपयुक्तत्वात् रथद्रुः। अतिदृढत्वेपि लघु
रयमत एव वित्रकृत्। अतिविस्तीर्णत्वादतिमुक्तः अतिशयेन मुक्तः विस्तारोस्य कप् अतिमुक्तक
वंश्च तद् इति वा हुलका उत्तः उत्वं च वंजुलः। सप्त तिनिशस्य। अथेतिपीतं करोतीति तत्करोतीति एण्य
ताद्दोणादिको युक्पीतनः। कपिभिरा स्तनत्वान्ननोतीति अच् तनः कपीतनंतनः कपीतनः कपेर्व
णाभेदस्य तनः कपीतनः नैरुक्तो दीर्घ इति स्वामी अन्येषामपीति दीर्घः कपीतनः। आम्रमाम्रफ
लंफले तृतत्निगच्छत्यनुकरोति कृत्वादिभ्यो वुन् आम्रातकः ह्रस्वादिरपि कपिचूतो ऽम्रातको ऽ
स्य फलेपस्तु हरीतकीति त्रिकांडशेषात्॥ त्रीणि आमडा इति ख्यातस्य। मधूति महजोन्द्रे मह्यते ग
यं उल्कादित्वा ट्रको धकारश्चांतादेशः मधुशब्दघावादि कल्पि हश्यते मधुकः। गुडइवस्वादु

पुष्पमस्य गुडपुष्पः। मधुवत्पुष्पमाधुर्यात्मधुनामा द्रुमो मधुद्रुमः। प्रायेणवनप्रस्थेवनैकदेशेभ
वोऽणिवानप्रस्थः। मधुष्ठीवतिमधुष्ठीलइतिस्वामी इगुपधकः ष्ठीवोद्रादित्वाल्लत्वंवौरिति दीर्घः
पंचमहुलइतिख्यातस्य। जलजेमधूकेमधूलकः मधुमाधुर्य्यं लातीतिकः अन्येषामपीतिदीर्घः ततः
स्वार्थकनिमन्यतेः पिंजादित्वाद्रूलत्वधश्चांनादेशः स्वार्थकन्गिरिजइतिमूलपाठइतिसुभूत्याद
यः गौरशाको मधुकोऽन्योगिरिजः सोऽल्पपत्रकइतिमाधवः एकं॥ पीतिप्रतिष्ठत्रातिपीलप्र
तिष्ठंभेत्दृगघादित्वादपष्ठ्यादित्वाद्वाउः पीलुः। गुडइवफलमस्य गुडफलः। स्त्रंसयतिस्त्रंफल
मितिस्त्रन्सुघन्सुअधः पतनेआवश्यकेणिनिः स्त्रंसी हिदंत्यसः शीणिपीलुइतिख्यातस्य। त
स्मिन्पीलोगिरिजेऽन्होडादिहृयंद्वेपर्वतजपीलोः। अन्हणोति अन्होटइतिस्वामी। कर्पराऽस्यास्ती
तिसिध्मादित्वाल्लत्वकर्परालइतिस्वामीद्वे॥ अंकोठइतिअंकयतेलन्ह्यतेकीरकैरयं अकिलन्हो

राम
४२

णेष्टषोदरादिः। निकुन्त्यते कंटकित्वादस्मादिति कृञादिभ्यो वुन् लयनंली: संश्लेषः क्षिप्रतया को वक्को
यथा जनको लिको चकर इति तुश्रीकरः। हेश्रं को स्कस्य। पे ति विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाद्वा प्रशस्तानि प
लाशानि पर्णान्यस्य संति अच् पलाशः॥ शुकात्तुंडाभपुष्पत्वात् किमस्य पुष्पं शुक इति वितर्कात् किं
शुकः। घ्रण तिघृण ब्रीणने अच् पर्णः पुथ हिंसायां वा तंपोथयति कर्मण्यण् एव वातपोथः। चत्वारि किंशु
कस्य। अये ति वीप्रजनेवीगतौ वा वेति जलप्लवतां गच्छति वेतस वाहसपनसा इति असनिपातनादेव
तुइषेज्ञस्क इचेत्यन्ये वेतसः॥ रमक्रीडायां रम्यते त्रे ति हनि कुषिणी न्न रमि काषिभ्यः कथन् रथ:
रथेस्यं इनवानीरा वित्यजयः। लन्दणया ऽभ्रे ऽभ्रसमये पुष्पमस्य अभ्रपुष्पः रथाभ्रपुष्पे ति संघा
तविगृहीतोयं तेन रथाभ्रपुष्पो रथोभ्रपुष्प इति नामत्रयं। वेति स्वरन्हां जलप्लवे पि विद्यते वा विदेवी
हुलका डुल विविडुलः। शीतलत्वात् शीतः वेतसेव द्रुवारेना गुणे शीतं हिमे त्रि ष्वि ति रभसः शी

तं क्लीबलिंगमपिशीतं तुषारवानीरवहुवानहुमेषु वेत्यजयात्॥ वनति भजते मृदुईरनदीपिस्थ आवरकात्वा
द्विकल्पितं नीरमस्मादिति वा॥ नीरः॥ वंजुलः प्रागुक्तः॥ षट् वयस्वहन्हस्य॥ द्वा वितिपरिविध्य तेजले
नार्घं घञ्पर्याधः॥ विदुलउक्तः॥ नदीनिजलाशयोपलन्तृणांतत्र भवानद्यादिभ्योढकिनादेयीशद्
शक्ति स्वाभाव्यात् स्त्रीत्वं॥ वत्वारिजलवेतस्य॥ शोभेतिशोभांजनयतिशोभांजनः पृषोदरादिः॥ तरुणी
जनस्वाधिगतशोभांजनोवसंतसमयः प्रादुराशीदित्याश्चर्य्यमंजरीश्चतोयंतालमादिः दंत्यादि
रप्यन्ये॥ शिनोतिशीञ् निशानेर्जंद्वादस्य स्वेतिशीत्रोरुक्कगकारागमो ऋस्वत्वंचेति शिग्रुः श्वेतशो
उदशाम्रूद्दशिग्रवइतिशकारभेदात्॥ तीक्ष्णास्तीव्रो गंधो ऽस्येति कपितीक्ष्णगंधकः॥ अङ्पूर्वा
त्क्लीहमद्दृइत्यतः करणेघञ् आक्लीबः क्रस्वादिरप्ययं अक्लीवं शि विरे शिग्रावितिक्रस्वा
कारादौमेदिनिः कान्हीरेतिरांतमिदमित्यन्ये॥ मुञ्चेर्मोचयतीति रोगादिदुर्गंधत्वात्पार्श्वमोचय

तीति अद्रुस्वार्थेकः। पंचशोभांजनस्य। रक्त इति असौ द्विविधो रक्तपुष्पः शुक्लपुष्पश्च तत्र रक्तपुष्पो
मधुप्रधानः शिग्रुः मधुवर्णत्वान्मधुवच्छिग्रुरिति कर्मधारयः। एकं। अरीति रिष्टमशुभं तदपहर
णात् अरिष्टः रिष्टश्च अरिष्टं न्हेमाशुभाभावे पुंसि खङ्गेच फेनिल इति मेदिन्यादेः। फेनयोगात्फेना
दिलच् फेनिलः। द्वे रिठ इति ख्यातस्य। बिल्व इति कंटकित्वात् बिलति भिनत्ति बिल भेदने उल्वादित्वाद्वः
अगुणत्वं च बिल्वः। शांडिलपौत्रः शांडिल्यो मुनिः तत्प्रियत्वात् शांडिल्यः शंडयति रुजति शांडिरु
जायां शडी त्यादि नेलच् स्वार्थे ष्यञि शांडिल्य इति दानाल्व्यादिः शिखंडि शांडिल्य शमी हिशाशाइ
ति शभेदात्॥ शैलूषो मुनिरित्यागमः ततः प्रभवतीत्यण् शैलूष इति स्वामी। नेह बिल्वे च शैलूष इ
तिनाल्व्यादिमूर्द्धन्यांतरभसः। भूष्यते भन्हणार्थमलमलंधारणे खर्जिपिंजादिभ्य ऊरोलचा
वित्यूरः ह्रस्वस्य दीर्घता वितिमालन्हमी लातीति वा पूर्ववद्भुरच् आकारलोपे वा मालूरः। श्रीप्रियं फ

इव नानारूपपरिवर्तिना द्वावेशैलूष २

लमस्यश्रीफलः पंचबिल्वस्य। प्लक्षइतिप्लक्षरनितिर्यासमन्येष्वपीतिडः टिलोपेकपिरिकादिः प्लक्षः
।जटाप्रायुक्तातद्योगाज्जटीनांतः पुंलिंगइतिकलिंगः जटसंघातेसर्वधातुभ्यइन्नित्रजटिः ङीषि
जटीतिसर्वधरः गर्दभांडेजटीप्लक्षादित्तिरुद्रः दृश्यते ऽस्यसादृश्येनपर्कटीनूतनफलेषुगादेः प्ल
क्षपादपइतिशंतेमेदिन्यादेः। पर्कटीनांतोयमिदंतोप्यस्त्रीतिस्वामी विज्ञेयापर्कटीप्लक्षः प्लक्षः पि
प्पलपादपइति। त्रीणिपाकडिइतिख्यातस्य। न्यग्रोतिन्यक्कनिम्नंरुणद्धीतिपचाद्यच् न्यग्रोधः न्यग्रो
हतिअधिष्टभोरादिर्वा। वहवः पादाअवरोहा अस्यसंख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपे वहुपात्॥
वटतिवटवेष्टनेअच् वटः। त्रीणिवटस्य। गालेतिगालवाहषेः प्रभवतिशेषे ऽण् गालवः गल
तेर्घञिगालंगलनंनेत्रस्रवंवातिपे श्रोवैशोषणे आतइत्यनेनकप्रत्ययः गालवः इतिमाधवी
।शावराणामयंशावरइतिस्वामी शावरस्तोलवमादिर्ईत्यादिश्च सावराख्यापराधेचलो। प्रेपा

म्येव पच्छत इतिदंत्याद्यावजयः। रुणद्धीति भ्रूद्वाद्यय इति रुधेरन् गुणः कपिरिकादित्वाल्लत्वं लोध्रो रो
ध्रश्च भीलुको भीरुक इति वन्माधवः। तीर्यते मलमनेनत्रुन्हक्रुपिभ्यः कीटन् इत्वेरपरत्वेच तिरीटः। तिल
तिलि स्वत्यंगमनेनेति तिलस्नेहने विल्ववत्वङः तिल्वः मार्ष्टि उद्वर्त्तयत्यंगमनेननंद्याद्धिः मार्जनः। षड्
श्वेतलोध्र इति सुभूतिः आद्यो श्वेतलोध्रे शोषारक्तलोध्रे इति स्वामी। आघ इति अम्यते ऽभिलष्यमनेनेनत्र
भितम्योर्दीर्घश्चेति रक्दीर्घत्वे आत्रः। चूष्यत इति चूषपाने चूतः पृषोदरादिः च्योततिरसमिति वा। र
संराति ददातीति आतइतिकः अन्येषामपीति दीर्घः रसमलनीतिरसालः। त्रीण्यघ्रवृक्षस्य। असा
वाम्रो ऽतिसौरभः सहकार इति संगमयति स्त्रीपुंसाविति सहकारः एकं। किंतिकुंभोलूखल ककां
रात वृक्षान्तकोषान्निर्यातं कुंभोलूखलकमिति स्वामी कुंभोलूखलकमिति संघातविगृहीतं कामुके
वारनार्यो श्च कुंभः क्लीवंतु गुग्गुलावितिरभसः उदूखले गुग्गुलौ वल्लीवस्त्रकेमुलूखलं इति रुद्रः

ए॰म्रु॰२
४५

संघातपन्हो‌क्लीविवर्त्तमानंयत्कुंभोल्‌खलकंतत्रकौशिकाद्योवर्त्तंतइतियोर्‌स्यंकुंभोलूखलकंकुंभंकुं
भोलुःखलकंवरमितिवावस्यतिकोपात्क्रस्वांनश्चकुंभोलुः।कुंभोलुट्टन्हकोमात्निर्यातत्वात्।शौ
षिकठकिकौशिकःतालव्यशःकौशिककाशकेशाइतिशभेदात्।गुजत्स्येयेगोजतिसुखंक्विप्गुग
व्याधिस्तस्माहुडतिरन्हतिवाहुलकात्भ्टन्निति उःगुग्गुलुःघृतपायसगुग्गुलेरपिमौद्गल्यायना
देरदंतोपि।पुरत्यग्रेगच्छतिपुरअग्रगमनेइगुपधात्कःपुरःपुरंपाटलिपुत्रंगेगुग्गुलौनुपुमानय
मितिरभसः।पंचगुग्गुलोः।शेलुरितिशिलतिरोगान्शिलउंछेवाहुलकाउःशेलुःशेल्टगतौक्रवा
पाजिमीत्यादिनावाहुलकाउणशेलुस्तालव्यादिः श्लेष्माणंलातिमृगघादिनित्वाउःलकारषका
रयोर्लोपश्चनिपात्यतेइतिवा।श्लेष्माणमतिशीतवीर्यत्वात्सातत्येनगच्छतिकर्मण्यणिस्वा
र्थेकःश्लेष्मातकः।अतएवशीतः।उद्दालयत्यंगंस्पर्शेनकंडूजननात्त्वचिकोमलेनडुतंत्वगभे

राम
४५

दजनना ह्वाश्रचूउद्दालः। वहूनन्देशान्हरणोतित्तन्तरणोपापकारित्वाहृहूनवारयतिवावहूनिस्त्रोनांसिवाक
र्मणपणिस्वार्थेकः वहुवारकः पंचवहुआरीतिख्यातस्य। रेतिराज्ञामदनेमिष्टत्वात्अदः कर्मणिल्पुडिति
स्वामीराजानमनतीतिल्पुटिराजाननस्वदश्यतेराजादनंप्रसरकोराजातनइतिपियायालपर्यायेवाचस्प
तिः। पीयुः सौत्रोधातुः पीयुकुलिभ्यांकालन्नितिकालचन्नत्ययः कृस्वत्वंचवाकुलकालपियालः श्रीणा
तिस्तम्भीतिकालनिप्रियालश्चेत्यपि [illegible] नि प्रियालश्चपियालकइतिमाधवः। सन्नकः खरोन्नुस्त्वं
धोस्यसन्नकद्रुरितिस्वामीसन्नको द्रुस्थेतिहेनामनीतिसोनंदी। पिंजरपरागत्वात्धनुषः पटइवधनु
ष्पटः धनुषइवपरोविस्तारोस्यवाधनुष्पटइतिसंघातविगृहीतंधनुरुद्देतः धनुः पियालद्रुमइतिरु
परत्नाकरः पटः पियालहन्नेनासुवेलेपुंसकमितिरभसः धनुः पियालेनानास्त्रीराशीभेदेशरासन
इतिसांनेमेदिनिः। चत्वारिपियालस्य। गंभेतिकमित्यस्यंकंजलस्यभारोस्यांप्रष्वोदरादित्वान्तकुत्वं

श्रीपर्णी

रा.मु.२
४६

पिप्पल्यादित्वात् ङीष् गंभारी कंभारीत्यपि सर्वतः सर्वत्र भद्रं मंगलमनया सर्वतोभद्रा। काशते श्मरी
कृशति तनूकरोति पृषोदरादित्वात्। माधुर्यान्मधिव पर्णमस्याः पाककर्णेत्यादिना ङीष् मधुपर्णी ततः
स्वार्थे कन् ह्रस्वत्वं मधुपर्णिका॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः पूर्ववत् ङीष् एवं भद्रपर्णी च। काश्मर्ये
वस्वार्थे ष्यञि काश्मर्य्यः काश्मरीशब्दान्मत्वर्थीयप्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यत इति यपि वा सन्नगं
भार्याः॥ अथेति कर्कलोहितवर्णः धत्ते कर्कपूर्वाद्धाञो ऽन्दूदृन्भूजंबूकफेलूकर्कंधूदिधिषूरित्यने
न कुप्रत्ययो नुगागमश्च निपातनात् कर्कंधूरिति सर्वधरः कर्कः कर्कशं कठोरं कंटकं धत्त इति त्वन्ये। क
र्कंधूफलमुच्चिनोति शबरी ति भवभूतिप्रयोगः द्वयोरित्युक्तेः पुंसि अयं कर्कंधूरिति वदन्ति स्थिरीभव
ति छिन्नस्यापि पुनः प्ररोहणात् वदः स्थैर्ये दिवि भ्रमि वा सीत्यादिना अरः गौर्यादिङीषि वदरी द्वयो
रित्युक्तेः कर्कंधूर्वदरश्च। कुलति संस्त्यायते घनीभवतीति इः कोलिः कुलति पत्रैर्भिर्वा घनीभ

राम
४६

नृवर्गशेषे मूले एवेदं स्पष्टं ५

वतिसाहचर्यात् कोलिः स्त्री वा ङीष् कोली कुवली शब्दोप्यत्र त्रीणि वदर्याः। कोलमिति कोली कुवली
वदरीणां फले ऽण् लुक् कौ लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। कोवलति। फेनिलः प्रागुक्तः सुवीर
देशे भवं सौवीरं। सौनो जने तु सौवीरं वदरे रकं जि के पिवे तिदंत्या रो रभसः। ह्रिहीनमिति प्रागुक्तत्वेपि
पुनः प्रसंगादुक्तं। घोंटाफलेपि वदरं अपि शब्दाद्वदरीफलेपि घुण भ्रमणे अन्येभ्योपि दृश्यत इ
ति डः गुणे टापि घोंटा घुतति प्रतिहंति घुट प्रतिघाते पचाद्य विनैरुक्तेत्व मिवा घोंटा शृगाल को
लिः तदुक्तं वदरीसदृशाकारो हस्वः स्थूलफलो भवेत् अरण्ये वसा घोंटा गोपघोंटेति चोच्यत इ
ति सुभूतिः। तदेवं कोलं कुवलफेनिले। सौवीरं वदरं घोंटापीति पाठो व्याख्यातः। स्वामी तु कर्कंधूर्वद
री कोलिर्घोंटा कुवलफेनिलो। सौवीरं वदरं कोलमिति पठति अत्राद्यास्त्रयो हस्वार्थाः शेषाः फला
र्थाः घोंटा तूभयार्थेति माचष्टे। त्रीणि वदरीहस्वस्य। कोलादि च तु ष्कं वदरीफलस्य॥ अथेति कंटक

योगात्स्व स्वादुश्चासौ कंटकश्चेति स्वादुकंटकः। स्रुवा इवाहयो हेमिपात्रे शल्लकी मूर्वयोः स्त्रियामिति मे
दिन्यादिः। ग्रंथियोगात् पिच्छादित्वादिलच् सिध्मादित्वाल्लज्वा ग्रंथिलः। आम्रपादाद्वपादा मूल्ला
न्यस्य नखकंटकयोः साम्यात् पादस्य लोप इत्यादिना कारलोपः व्याघ्रापात्। पंचवारं वइतिख्या
तस्य। ऐरेति इरावत्या विद्युत इवायं रक्तफलत्वादैरावत इति स्वामी। नागारजं त्यत्रेति हलश्चेति घ
ञ् नागः सीसकं तज्जत्वात् नागः सिंदूरं तस्येव रंगोस्येति स्वामी। नागरंगे तु नारंगो नार्यंगस्तक्र
वामन इति वाचस्पतिः द्वे नारंगस्य। नेति नद्याः समीपे भवा नादेयी ढक्। खर्वप्रकांडत्वात् भूमि
जंबूरिव भूमिजंबुका द्वे भूमिजंबुकायाः। चत्वार्य्येव नागरंगस्येति कलिंगस्तु भूत्यादयः। तिंदु
क इति तर्द्दतिनाम्यतिवात दैर्स्तमेवो मृगयादित्वात् कुः अनुभागस्यचेनादेशः नाम्नि कन् तिंदुकः
ँस्फूर्जः क्रजादिभ्यो वुन् स्फूर्जकः स्फूर्जो वज्रः स इव दृढसारत्वात्। कालः स्कंधोस्य कालस्कं

स्फूर्जती ति~

धः। शितिः कृष्णः सारो मज्जास्य शितिसारकः। चत्वारि केंदुवृन्दस्य। केतिकाकवर्णास्तिंदुः दृष्टो हरा दित्वान्नलोपे काकेंदुरिवेति वा। कुलं वेश्मनतत्प्रतिकृतिर्वा कुत्सितैर्लक्ष्यते आस्वाद्यते लकि आस्वा दन इत्यतः केवा कुलकः। काकैः पील्यते प्रतिष्टभ्यते वा कुलका डुः काकपीलुकः। चत्वारि माकडाकेंदुरिति ख्यातस्य। गोलीति गोभिर्लिह्यते गोलीढः। जटक्टसंघाते मारयतीति एपेता हृषादिभ्यः कलत्रृमाटं विस्ता रं लातीति वा माटलः। हन्यत इति घंटा हृषोदरादिः। पाटनं वा पाटः पाटो विदारणं विस्तारो वा तल्लातीति वेञोडिरिति वा कुलका ख्यातेरपि डिः घंटाकारा पाटलिः घंटापाटलिः स्वामीतु घंटंपाटलिं च पठ्यगा ह। मोन्हयति रोगं फलं वा मोन्हः अवसाने चुरादिः अवमोन्हः। मुष्णाति रोगं मुषखंडने दृहभ्रू मुषिमु षिभ्यः काकुमुष्कः स्वार्थे कन् मुष्ककः। पंचघंटापाटली तिख्यातस्य। तीति सुरूपत्वात्तिलति स्नेहयतीति तिलस्नेहने स्वार्थे कन् तिलकः। क्षुरति खंडयति मलं क्षुर विलेखने कुनिक्षुरकः। श्रीः शोभा तद्योगा

न्मतुपिश्रीमान् श्रीणीतिलाइतिख्यातस्य। सेतिपिंचुंद्रलंलातीतितूलः विशुः स्यात्तूलकर्षयोरि
तिधरणिः। ऋा इत्यव्यक्तानुकरणं तं वा निगच्छतिमितद्वादित्वात् डुः ऋावुः प्रवहज्जलं तत्स्निधानात् त
त्कायतिश्रातइतिकः ऋावुकः ज्ञावुकोः पभ्रंश इतिखामीद्वेश्रनूपदेशेजातस्य ऋाउइतिख्यातस्य। ।ध
श्रीतिश्रीपर्णीशोभनपत्रत्वात् कदंवप्रतिकृतिः श्रीपर्णी स्वार्थेकन् श्रीपर्णिका
कदंवप्रतिकृतित्वात् कौमोदतेवा कुमुदिका। कंशिरः काटवेनोलंभयतिकर्मण्यणिङीपृशकंध्वादिः
पृषोदरादित्वा कुंभीसाधारणत्वात् कुंभी॥ कुंभी वाष्टश्निकायांच कुंभी स्यात्पाटलीकटूफलेपि
चेतिरंतिरेवः। केटनंकेटः किटखि टउत्रासनेघञ्वासरदटरन्केटरः अतिरिक्तत्वात् केटमुन्ना
सनंरातिददातिवाकेटरः स्वार्थेष्यञ्कैटर्य्यः। अतितिक्तत्वादेवकटत्याद्दरणोतिकंठमितिकटेवर्षा
वरणयोः क्विप्कड्फलमस्यकट्फलः पंचकाफलइतिख्यातस्य। क्रेतिक्रामतिक्रमेर्वा डु

कोवाऽन्येषामपीतिदीर्घः तूहः। पूषष्ठदोइगुपधत्वात् ५

त्वकाडुकः शिल्पिसंज्ञयोरिति ष्कुनिवातिलाङ्कतिपुष्पत्वाह्वाक्रमुकः पट्टिकालोध्रेगुवाकेभइमु
त्लके। पट्टिका आरव्यायस्य पट्टिकाख्यः रंजनीयत्वेनपट्टोस्यास्तीति पट्टीनांतः पुमानिति स्वामिजा
नरूपैोपट्टीअंनापिकेचित्। ला न्हांप्रसादयतिव हुँमन्यत्रापीति पुंवुला न्हाप्रसादनः अस्मिन्
न्हिप्रेलान्हाप्रसीदतिवत्वारिपाटिश्चालोध्रस्य। तूहइतितुद्यते तुदः घनर्थेकः तुदतिपापमिति
इगुपधत्वात्कः पूषः पवतेवापूर्वोलोपश्चेतिपवतेरूपनधात्वंतलोपः। यूपोपयुक्ताकाष्ठत्वा
त् इ यूप इतिस्वामी। क्रमुकः पागुक्तः। ब्रह्मणिवैदिके कर्मणिसाधुः ब्रह्मण्यः अतएवब्रह्मदा
रुश्चयंवाश्वत्थाकारः सचब्रह्मन्हत्रादिभेदाच्चतुर्विधः तत्रायंब्रह्मजातीयत्वाद् ब्रह्मदारु। त्
लयतिपाधात्तूलनिष्कर्षेइगुपधत्वात्कः तूलंपुंल्लिंगस्त्कपिचौतूलः क्लीवंस्याद् ब्रह्मदारु
णीमिरुडः। षट् अश्वत्थाकारस्य ब्रह्मदन्तस्य॥ नीतिनयतिवश्पतांचित्तंमुदंसुखंवानीयतेऽसा

वितिनीयाद्यश्चेतिवा हुलकात्पः नीपः।प्रीणातिप्रीञ्तर्पणेप्रीणातेः कुन् इयङि प्रियकः।
कदेः सौत्रात्कदेर्णिह्वेत्यम्बवुकदंबः कदेर्हिंसार्थात्कदतिहिनस्तिवियोगिनमम्बविवाकदंबःणि
त्पन्तेकादंकः कदंबर्षाकालंवातिबोधयतिकप्रत्ययेवा हुलकात् द्वितीयायाअलुकिकदंबइति
नुटीकांतरं।एतत्कोटरोद्भूतमदिरास्वादनेन वलभद्रप्रियत्वात् हलिप्रियः नीपहलिप्रियौधा
राकदंबचाविनावपिकदंबसाम्यात्पठितौचत्वारिकदंबस्य। वीतिवीरस्वहन्तोदुस्पर्शत्वात्
वीरहन्ताः अरुर्व्रणंकरोतिदिवाविभेत्यादिनाटः नित्यंसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वं अरु
ष्करः।दाहकत्वादग्निरिवमुखमस्याइतिअग्निमुखीङीषंता।भल्लास्त्रमिवारुष्करत्वात्।
अत्यतेज्ञायतेऽसाविति कर्मणिघञ्ततः कनिभल्लातकीगौरादिः त्रिष्विन्युक्तेर्भल्लातकोभ
ल्लातकंच।चत्वारिभल्लातकस्य।गर्दतिगर्दभः अंडसदृशाकारपत्रत्वात्गर्दभांडः गर्दभस्यांडंवी

र्यमस्माद्वा ॥ अयं वकांडपत्रमल्लादिभिरश्वत्थाकारः ॥ कंदरायां प्रायेणजातत्वात्तद्योगाद्वा कंदरालः कं
दरां लातीत्यात इति केचित् । शोभनं पार्श्वमस्य सुपार्श्वकः । नन्दः प्रागुक्तः । पंचगांधिभेंड इतिख्यातस्य । गंध
पिप्पलस्येति केचित् । तिंतीति तिम्यति आर्द्रीभवति मुखमनेन अञ्जीकादयश्चेत्यत्रतिमे हिमेर्वा ईकन्वृद्धि
त्वंमत्वं डत्वं निपातनात् तितिडीकावृन्दः तितिडीके निशद्वाणिव मितिगोवर्द्धनः तिंतिडीत्वं छिका चिंचा ति
तिडीकावृपिक्रियेतिवाचस्पतिः । चिंचिमायते मुखमनया ऽत्यम्लत्वात् चिंचेति स्वामी चमयति भक्षणं
कारयति अन्येभ्योपीति क्विपिड शिय हरणादकारस्येत्वे चिमितिव्यंजनं तत्र रति गच्छति अन्येभ्योपीति
डः टिलोपे टाप् चिंचेति वाद्वयमेव घृषोदरादीतिटीकांतरं । अंतरसयोगाद्वा छिकान्येषामपीति दीर्घ
त्वे ऽम्लीकेत्यपि अम्लीका चां छिका चिंचा तिंतिडीका च तिंतिलाइ तिचेंडः । त्रीणि तें तलीतिख्यातस्य
॥ अथेति पीतवर्णः सालः ततः कन् पीतसालकः । पीतः सारोस्येति रलयोरेकत्वेवा । सृजतिनिर्या

संएवुल्सर्जकः अर्जसर्जअर्जनेएयंतात्दृकन्स र्जकइतिवा। अस्यतिरुजंअसतिवाल्पुः असनः क्र
ख्यादिः प्रियकोजीवकोऽसनइतिरत्नकोषः निरसनैरसनैरितिमाघयमकं प्रशाद्याणिआसनइत्य
पिपीठभस्कंधयोः क्लीवमासनंनानुजीवकइतिरुद्रभसारेर्यंथक्रतानुस्तेषात्द्वयमप्युक्तंअश
नस्तालम्यमध्योपिविकसितकदलदशनैर्घोवमतिदरीमुखैश्चकंदलदशनैरिति हंहावनयमका
त्।वंधूकस्येवरक्तानिपुष्पाएपस्यवंधूकपुष्पः।प्रीणातिइगुपधेतिकः ततःकन्प्रियकः।जी
वयतिकामंजीवकःएवुल्।बइपियाशालइतिरव्यातस्प।सेतिअतिसारत्वात्दतिशायनेऽशीआय
विरलयोरेकत्वस्मरणात्सालोदंत्यादिः सालकाननशोभिनीतिदंडीसल्पतेगम्यतेऽसाविति
सलगतोकर्मणिघञीतिसर्वधरः।पुंसिभूरुहमात्रेपिसालोवरणसर्जयोरितिदंत्यादौरभसः
सर्जःप्रागुक्तः।क्षष्पतिइगुपधत्वात्कःक्षपःवातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेष्यञ्कर्षणांकर्षःतन्द्ब

णांतद्योगादर्थविस्तार्येष्वपि जिवाकाष्र्मः अनिरंतः शारेत्यादिसूत्रे कार्ष्यवणमिति दर्शनात् मूर्द्धन्यमध्यः
अश्वकर्णाभपत्रत्वादश्वकर्णकः। सस्यैः फलैः संव्रियतेऽसाविति कर्मण्यपि सस्यसंवरः संवृणोति
वारयति पचाद्य् विसंवरस्ततः सस्येन सह षष्ठीसमासे वा। पंच सालस्य॥ नदीति प्रायेण नदीक
च्छजत्वात् नद्याः सर्जो नदीसर्जः। इंद्रतरुत्वाद्वीरतरुः। इंद्रध्वजोपयुक्तत्वादिंद्रद्रुः। ककुभो दिशः
संत्यस्य दिग्व्यापित्वादर्शआद्यच् ककुभः यद्वाकं पत्रगतं जलं स्कुभ्नाति विस्तारयति स्कुभेः सौ
त्रादिगुपधकः पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः ककुभः। अर्ज्यते महौषधत्वादसाविति अर्जुनः शौ
क्ल्यादिति स्वामी अर्जुनः प्रागुक्तः। पार्थस्तु ककुभे जिष्णाविंद्रात्पार्थोप्यत्र पंचार्जुनतरोः॥
रेवतीराजभिरद्यते माधुर्यात् कर्मणि ल्युट् राजादनं राजातनमिति पाठांतरं। अतएव फलानाम
ध्यन्तः प्रधानं फलाध्यन्तः। राजादनफलमित्येकं नाम अध्यन्त्वमित्यन्ये। क्षीरस्रावित्वात्

न्हीरयोगाद्धान्हीरिका। त्रीणि न्हीरीतिख्यातस्य। अयेति इंगनमिंगोगतिः घञन्तंदयते आह्लन्हाणः कः
अकारस्य नैरुक्तः उकारः गौरादिङीष् इंगुदी इंगुदः पुंसि। तपस्विजनोपयुक्तफलवल्कलत्वात्ता
पसतरुः। हे जियापुता इति ख्यातस्य भूर्ज इति ऊर्जनमूर्जः भूरूर्जनमस्य भूर्जः भूर्जो भुर्जो वहुपटो
वहुत्वक्कोष्टदुच्छद इति स्वामी। त्वक्चर्म वहुचर्मयोगात्चर्मी व्रीह्यादित्वादिनिः। मृदुवल्कचास्य
मृदुत्वक्। त्रीणि भूर्जद्रुमस्य। पीतिपिच्छाशाल्मलिनिर्यासस्तद्योगात् पिच्छादित्वादिलच् टाप्
पिच्छिला। मून्यंभागं पूरयति पूरी आप्यायने ण्वुल् स्वरित्यादिनां दीर्घः पूरणी। मुंचतिरसं पचा
द्यच् मोचा चिरजीवित्वाच्चिरायुः उक्तं च षष्टिंवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिरिति। शलति
दैर्घ्यात् दूरं गच्छति पृषोदरादिः शातनं शातस्तम्माघ्रा संपादादिः तां क्षलतियाति इन् सर्वधातुभ्य
इति नकपिरिकादिः पृषोदरादिः शाल्मलीशाल्मलिः श्वल्मलिश्चेति स्वामी शाल्मली रक्तपुष्पा

चक्कुक्कुगी स्थिरजीविका। पंचशिमली तिख्यातस्य। पीतिपति तुमिछति सल्लंतात इष्टषो दरादित्वात्।
सस्पकादेशः पिछधातुर्वी दापुपिछा। शाल्मल्यावेष्टो निर्यासः आठा इतिख्यातः क्काथः कषायो।
निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्थयेतिरभसः॥ द्वे शिमलिआगइतिख्यातस्य। रोचेतिरोचतेरुचदीप्तो ल्युः अ
नुदात्तेतिघुज्वा रोचनः॥ कूटशाल्मलिरन्तनशाल्मलिः द्वयोरित्यनेनान्वयादत्रापि द्विलिंगता।
द्वे काशिमालुइतिख्यातस्य। वीतिचिरिणो निहिनास्ति विलतिभिनत्ति विरविल्व इतिस्वामी विन्हि
विरिदासडु डिघांसायामित्यतोऽत्र विशेषणसमासः। नक्तंरात्रिं अलति भूषयति भ्रूताश्रयत्वात्
अलतिवारयतिवानक्तमालः। कंसुखंजलं वा रंजयति कर्मण्यस्त्यजरजे तिनिर्देशादक्किऽप्यपि
नलोपः णिलोपस्य स्थानिवत्वान्नोपधावृद्धिः करजः। लोपाभावे स्वार्थे कनू करंजकः। चत्वा
रिकरंजइतिख्यातस्य। प्रकीतिकंटकि निग्रुल्मेप्रकीर्यन इतिदुरुपसर्पत्वात् दूरेणान्हिप्य

तेवाकिरतेर्ल्पतिपूर्वविघतिषेधाद्दीर्घरपरत्वेचप्रकीर्य्यः। पूङः क्तिविपूतिर्दुर्गंधः तद्योगात्तत्कृदि
कारादिङीषिपूतिकरजः पूतीकः पूतिक इतिमाधवः। पुनातितिंतिडीकादय इतीकन्तु कुचपू
तीकः पूतिंकायतिपूतिक इति। कलिंकरोतिकर्मण्यण् एरकलिकारः स्वार्थेकन् कलिकारकः। चत्वा
रिकंटाकरंज इतिख्यातस्य। करेतिषट्ग्रंथादयः करंजभेदाः षड्ग्रंथयः पर्वाण्यस्यअच्प्रत्ययतु
पूर्वादितियोगविभागादच् षड्ग्रंथः। मर्कटीतुल्यपल्लवत्वात्मर्कैः सौत्रात्तशकादिभ्योऽटन्
गौरादिर्मर्कटी। अंगारवर्णवल्लरीयोगादंगारवल्लरीशाकपार्थिवादिः। करंजभेदानामेकैकं।।
रोहीतिउभः सन्नवश्यंरोहतिआवश्यकेणिनिः रोही। रुहेरितन्रोहितवर्णयोगात्रोहितः स्वा
र्थेकन्रोहितकः। प्लीहशत्रुर्वनतिक्तस्थरोहितइतिमाधवः तेनरोहितइत्वि। प्लीहनाशकत्वा
त्प्लीहशत्रुः। दाडिमपुष्पमिवपुष्पमस्यदाडिमपुष्पकः। चत्वारिरोहडइतिख्यातस्य। गेति

गायंतंत्रायतइतिगायत्रकेः गायत्रीगौरादिः गायत्रीखदिरेस्त्रीस्यादितिरभसात्खदिरेस्त्रीत्वमेवव
क्षिगायत्रिणांतथेतिवैद्यकान्नांतोपिवालः स्तूक्ष्मः पत्ररूपस्तनयोस्येतिवालतनयइतिसुभूतिः। गा
यत्रीबालपत्रश्चेतिमूलपाठः लिपिदोषाद्बालतनयइतिपुरुषोत्तमादयः। कंटकीवालपत्रश्चेति
वालपत्रोपवासश्चखदिरश्चेतिचपूर्वतंत्रदर्शनात्। कंटकित्वात्खदतिहिनस्तिखदस्थैर्येहिं
सायांचइषिमदिरवदिभ्यः किरचूखदिरः। दंतानूधावतिस्तुद्धानूकरोतिवहुलमन्यत्रापीतियुः
करणेल्युड्वादंतधावनः चत्वारिखदिरतरोः॥ अरीतिअरिरिवन्यथा। करोस्नेहोस्य· अरिमेदः।
विड्विष्ठातद्गंधित्वात्विड्खदिरः। द्वेदुर्गंधखदिरस्य। कइति कंजलंदृणातिकफघ्नत्वात्।
दविदारणेऽचूकेनजलेनदृणातिवाकदरः। सोमश्चंद्रः शैत्यात्तद्वर्णवल्कंवल्कलमस्यसो
मवल्कः। द्वेशुक्लसारखदिरस्य। अथेतिव्याघ्रस्येवपुच्छमस्यव्याघ्रपुच्छाकारपत्रत्वात्।

रा॰मु॰२
५३

घपुच्छइतिस्वामीगंधर्वस्यमृगविशेषस्यहस्ताकारंपत्रमस्यगंधर्वहस्तकः।आईरयतिप्रे
रयतिवालपत्रिवायुमितिवाहुलकात्कस्टइतिअंडवृएरंडइतिमाधवी।उरुंमहांतंरोगंवा
यतिशोषयतित्र्रंसकत्वाद्लवंतमपिशोषयतिवाउल्लूकादयश्चेतिनिपातनाटूकउरुवूकोदी
र्घत्ततीयःखपुरःक्रमुकोनिवुलोहिज्जलएरंडउरुवूकइतिवोपालितःतथाउरुवूकोरुवुक
आम्रदलाश्चेतिरभसः अतएवऋस्वत्रयश्चोरुवुकःरौतेर्वाहुलकाडुरुवुकःआद्योऽक्रस्वोऽत्
नीयोदीर्घश्चकाथःस्याडुरुवूकतैलसहितइतिवैद्यकात्।चित्रंप्रागुक्तंततःस्वार्थेकन्चित्र
कः।चंचतिस्वल्पेपिवायौचलतिचकिमकिगतौवाहुलकात्स्टश्चित्र्याद्दिनाऽऽमृगयादित्वा
त्कुनेलोपाभावश्चेत्यन्येचंचुः।चंचुस्त्रोर्यांस्त्रियांपुंसिगोनाडीचेप्रडंवकइतिमेदिनिकारको
षः।पत्रात्मकेहस्तेपंचांगुलयइवास्यद्विनिभ्यामित्यच्पंचांगुलः।मंडयतिअच्मंडपः।आ

राम
५३

मलक्यां स्त्रियां मंडएरंडेमोचयिक्क्योरिति रभसकोशः।अमंडस्य।अकारप्रश्लेषात् अमंडपं
चांगुलवर्द्धमानगंधर्वहस्ता इति हारावली दीर्घादिरप्यामंडः।गंधर्वहस्तकोऽमंडआमंडोमा
घ्रपुच्छ इति तारपालः।वर्द्धयितुमुत्पत्ति— नंपूरयितुंशीलमस्य वर्द्धछेदनपूरणयोस्ताच्छील्ये
वानश्च वर्धमानः।व्यडतिविरुद्धमुद्यच्छति अडउद्यतेमेक निष्टषोदरादित्वान्मकारवकारो व्यडं
वकः व्यडतिविरुद्धमुद्यमंकरोति व्यडंमलंतरंवपति अविल्लविस्रंसने एयंतान्तात् एवुलिवा बाहुल
काद्युवि व्यडं वन इति स्वामी॥ एकादशैरंडस्य।अल्पेतिविधिनाऽग्नोच्छिन्नाशमयतिग्रहादिदोषा
न् अच्।गौरादिः शमी कुटी शमीत्यादिना रः स्वार्थिकत्वाल्लिंगव्यत्ययः शम्यारुर्वेति तुशाकटायनः
।एकमल्पश[illegible]म्याः।शमीतिसक्तुवत् शुभ्रत्वात् फलमस्याः सक्तुफलाऽजादिपाठात्टाप् पाक
कर्णेत्यादीनानङीषुदंत्यादिः शिवाप्रागुक्ता।त्रीणि शम्याः।पींडीतिपिंडाकार फलयोगात्पिंड

ननोतिअन्येभ्योपीतिडः पिंडीकृतोवास्वार्थेकनिपिंडीतकः॥ मसंमरुदेशंवकतेगच्छतिघ्राघ्रोति
ककिवकीत्यादिगत्यर्थधातोर्मूलविभुजादित्वात्कः मरुंवातिवामरुवकः। निर्जलेपिश्वसितिश्व
सनोनंद्यादिः। केनजलेनरक्षतेरहत्यागेघञर्थेकः करहोमरुस्तमढतिअणकनौकरहाटकः
रालगतौअच्प्रादित्वात्यवशल्यंशरस्तद्वत्कंटकयोगात्शल्यस्तालआदिः। क्ष्वेडाशंकुशरे
शल्यंनाम्नाविन्मदनद्रुमइतितालआदौरभसात्। मदयतिमदनः। षड्मणिकांडइतिरभ्मातस्य
। शक्रेतिशक्रध्वजोपयुक्तत्वात्शक्रपादपः॥ पारिभद्रउक्तः। भद्रंकल्याणकरंदारुभद्रदार्वीति
क्लीवंभद्रदारुणिवक्लीवमित्यमरमालापुंस्यपिपुंनपुंसकयोर्दार्वितित्रिकांडशेषात्। द्रौतरुस्कं
धेकिलिमंनिर्यासोस्यकिलतिशैत्यंकरोतिकिलशैत्यक्रीडनयोः भिदेःकिमजितिवाकुत्सका
दनोपितनोद्रुणसमासोवाद्रुकिलिमं॥ पीतवर्णदारुत्वात्॥ पीतदारु। दारुउक्तं। इतिदुर्गे

घंकाष्ठमस्य पूतिकाष्ठं। सप्रेति डुकिलिम पूतिकाष्ठयोर्विग्रहभेदभ्रमनिरासार्थं। शक्रपादपत्वाद्देवदा
रुरूपभेदात्क्लीवत्वं अमुंपुरःपश्यसिदेवदारुं महान्हियत्नस्तवदेवदारावितिरघुप्रयोगात्पुं
स्त्वमपि। अष्टौदेवदारोः। अथेतिपाठे विसरणंहठत्वात्लाति अटपटगतौवाहुलकात्किः ञात
नीत्यादिनाबहुलवचनाद्दलित्वापाटलिः पाटला ति आतो ऽनुपसर्गे के टापि पाटला॥ बहुपुष्पफ
लत्वादमोघानमोहयति अविन्यं क्वादित्वात् कुत्वेवा। अलिप्रियाविशाला ग्राप्य मोघापाटलिर्द्वयो
रितिवाचस्पतिः अतएवाच द्वयोरितिसान्निध्यात्पाटलिनैवसंबध्यते। मोघास्त्रीपाटलाहैन्नेमोघं
त्रिषुनिरर्थके इतिरुद्रात्मोघापि। काचशब्देनकाचस्थंकार्ष्म्यंलक्ष्यतेतस्यस्थालीभाजनंकृष्णहंतत्वा
त्काचस्थाली। फलेरोह इति सांकुरफलत्वादिगुपधात्कः तत्पुरुषेकृतीत्यलुक्फलेरुहा॥ कृष्णं
हंतमस्याः कृष्णहंता। कुबेरस्येवकपिलवर्णपुष्पफलरूपमस्ति अस्याबहुव्रीहौसक्थीत्यादिना

दकुनुमवगां नुवंशातिकुस्सितं गच्छतिन्त्रानइतिकेष्टपोदरादिवाणुंश॥ प्रियंगच्छतिभित्त्रद्यादौनिपातः प्रीणातिवाकुलका ३

पक्षुडीषूकुवेरान्ही॥ सप्तपारलीतिरव्यातस्य॥ श्पामेतिश्पामउक्तः श्पामोबर्णोस्त्यस्पा अर्शआद्यजंता
द्दाशश्पामा॥ महिलाह्वयामहिलास्त्रीनवपर्यायनामिकेत्यर्थः। लताउक्ता। गविभूमौवंद्यतेकर्मणि
ल्युड्ङीषुगोवंदनी। वहुषूपयोगात्गुध्यतेक्रीड्यतेऽनयागुदक्रीडायांस्फायीत्यादिनावा हुलकों
दंगुन्द्रिवा प्रियंगुः॥ फलमुक्तंतद्योगात्फलिनी। फलीगौरादिः। विष्वक्सिनोतिवध्नातिअवृ वि
ष्वक्सेना। गंधप्रधानंफलमस्याः पाककर्णेत्यादिनाङीषुगंधफली। कारेविक्षेपममतिगच्छतीति
वाहुलकाड्ः कारंभा। प्रियकउक्तः। सेत्यनेनस्त्रीलिंगेपिपुंलिंगहन्निर्दर्शिता। दादशप्रियंगोः।
मेतिमंडूकइवोत्तानोदरंपर्णमस्यमंडूकपर्णिः। पत्रेषूर्णामेषलोमाकारोस्पपत्रोर्णः। नटतिवा।
तेनअच्नटः॥ कट्वनितीक्ष्णानिअंगान्यस्पकट्वंगः। वातेनटुंटुइतिशब्दायतेसिम्बाभिः काय
तिटुंटुकः॥ सिथेरोणादिकोनः श्क्योरित्यादिनाउवगुणः स्योनइतिजयादित्यः स्योनंसुखमक

तिअणिस्योनाकोदंत्यादिः स्यायते श्येङ् गतौ पिनाकादित्वान्नकः आकारस्योत्वं च श्योनाकस्तालव्या
दिरपि। शुकनासेवास्य पुष्पं शुकनासो तद्योगादर्शआद्यच् शुकं नासयति शब्दायते णासृ शब्दे ऽ
ण् शुकनास इति सर्वधरः। कट्वङ्गः। दीर्घं वृंतमस्य दीर्घवृंतः। कुटन्नवक्रीभवन् वायुना न टतिस्म
टते कुटन्नट इति स्वामी। शोणति शोणवर्णे अच् स्वार्थिकः कुन्नादिभ्यो वुन् वा। अर्त्तेररुः कपिलिका
दिलत्वे अरलुः ऋगतौ अर्त्तिश्टभ्याम डुः अरडुरित्यपि पाठ इति सर्वधरः। द्वादशशोणा इति ख्यातस्य
।तिष्यति तिष्यः पुष्यः तद्युक्ते मासि फलमस्याः अजादिपाठाट्टाप् नित्यमामलके लक्ष्मीरिति श्रुतेऽस्मि
ष्यं मंगल्यं फलमस्या इति वा। आमल्यते भैषज्याय ध्रियते मल मल्ल धारणे कुन्नादिभ्यो वुन् गौरादिः
आमलकी। त्रिष्विति आमकः आमलकं। नास्ति मृतं मरणमस्या अनया वा अमृता। वयो यौवनं ति
ष्ठति स्थिरीभवत्यनयास्यां त्यादिनां घञर्थे कः वयस्था कायस्तिष्ठत्यनया घञर्थे कः कायस्था

आदित्योवृद्ध। सीतंसयंविगतंरोगसीतमस्मादितिकपिवात्स्ताश्रयत्वात २

त्यपि। कायस्यातुहरीतक्यामलक्योश्चपकीत्रितितिरभसः। चत्वारिश्चामलक्याः। त्रिलिंगइतिभी
र्भयंविगतरोगभयंकरोतिविभीतेर्नामधातोर्णपंतातत्क्षेविशेषेणभीतमस्मादितिकपिवा। विभीतकः
त्रिलिंगइतितेनगोरादिङीष्विभीतकंच। अन्हृणेतिआप्नोत्यवश्रप्नुतेर्वाअशेर्दृक्तइतिसः षत्वेक
त्वेअन्हः। तुष्यंतिदर्शनेनास्यघञर्थकः तुषः तोषयतिवाइगुपधत्वात्कः। धान्यत्वक्तुषः पुंसिवि
भीषतकतरावपीतिमूर्द्धन्यांतेरुङः रभसादेः कर्षः पलचतुर्थभागस्तत्प्रमाणंफलमस्यकर्षफलः
भूतानांवासोभूतावासः॥ कलेराश्रयभूतोद्रुमः कलिद्रुमः कलिर्हिनलभयाद्विभीतकंतरुमाश्रितइ
तिभारतंषड्बहेडाइतिख्यातस्य॥ अभेतिनास्ति रोगभयमस्याः अभया। एवमकथापि। सततमुप
भुज्यमानायांरोगाद्यभावात्पथोवैद्यमवहारात्नपेताधर्मपथ्येतियत्पथ्या। वयस्योक्ताकायस्थे
त्यपिकेचित॥ पूतंपवित्रंदेहंकरोतितत्करोतिर्णपंतादद्रुलमन्यत्रापीतियुद्धपवनेपूः संपदादि

त्वात्क्षिप्रंतानतनोतिपवादिर्वाप्तन॥ अमृतोक्ता॥ हरिणावर्णेनइतोमिलितोहरीतस्ततःसंज्ञायांकम्
गौरादिङीष्हरीतकी॥ हिमवतोगिरेःप्रभवतिहैमवती। चेतयतिचेतयतेण्वुल्क्रमादिभ्योवुन्वागौ
रादिःचेतकी। अतिप्रशस्ताश्रेयसी। शिवंकल्याणंकरोत्यत्रशिवा। एकादशहरीतक्याः। पीतिमपि
यतेचक्षुषाऽयंपायानेयः किंचेतितःघुमास्यतीत्वंपीतश्चासौद्रुश्चेतिपीतद्रुः॥ सरतिगंधद्वारा
देशांतरंवाकुलकान्मंगेरलजित्यलत्रुसरलः। पूतयेपावनायकाष्ठंअस्यघासादिवत्समासः। त्री
णीसरलस्य॥ अथेतिद्रुमेउत्पलाकारंपुष्पमस्यद्रुमोत्पलः सप्तमीयोगविभागात्समासः॥ क
र्णिमथोलंविनीशाखांकरोतिकर्मण्यण्कर्णिकामियर्त्तिवाकर्णिकारः।
स्वाकरोतिकर्मण्यण्कर्णिकामियर्त्तिवाकर्णिकारः। परिविध्यतेनाघ्यतेविरहिजनोनेनव्याध

रा॰मु॰२
५७

परिव्याधः। वीणि करिणि आर इतिख्यातस्य। लकुंति कुचं कुचा कारं फलं लातिलकुचः पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। एवं लिकुचः। उध्यते अर्ध्यतेतु हिरदुहिर अर्दने मृगय्यादित्वात्कुः उडुः पृषोदरादिः अडुरित्यपीतिस्वामी। वीणि डहुआ इतिख्यातस्य॥ पनेतिपनाय्यतेस्तूयते ऽयं पनेर्वृत्तसव। हसदिवसपनसाऽऽत्यसजंतनिपातितः पनसः पणस इत्यपिपाठ इतिसर्वधरः। कंटकयुक्तं फलमस्य कंटकिफलः कंटफल आदेकं टहलतरोः॥ नीतिनिचोल्यते समुच्छ्रीयते ऽयं बुलसमुच्छ्राये घञर्थे कः निचिनोतिपत्रशाखादिसंचयं करोतिकृषेरुलजितिवा हुलकाद तोप्युलवि पृषोदरादिवीनिचुलः। अंबुनोजातोऽबुजः। जलनेति अन्येभ्योपिदृश्यत इतिक्विप् उक्त इत्गच्छत् जलमस्यराजदंतादित्वाज्जलशब्दस्यपरनिपातः ज्जलः निचुले ज्जलहिज्जलाइति रभसात्हिज्जलोपीवीणिहिज्जलस्य॥ काकेति काफप्रियउडुंवरः काकोडुंबरः गौरादिः।

एम
५७

संज्ञायां कन् ह्रस्वत्वं काकोडुंबरिका। फलतिनिष्पद्यते फलनिष्पत्तौ फलिपाटीत्यादिना उप्रत्यये
योगुणागमश्च फल्गुः पूर्वोत्तरसाहचर्यादस्य स्त्रीत्वं फल्गुवसारेभिधेयवन्नदीभेदेमेध्यां स्त्रीति
मेदिनिः। मलात् पापात् पुनातिमलपूः क्विवंतामलंपापेच किंहेत्वर्थेक्केह्रूपणेमलइतिधरणिः
। मलंयवतिपुजुगुप्सायां वाहुलकात् क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घत्वं च मलयूरित्यपीतिस्वामी
। जघनेजघनतुल्येधोभागेफलतीत्यच् अम्रूर्द्धत्यादिना सप्तम्यलुक् च वहुव्रीहिर्वा जघने

ऋरीति ४ फल्गावत्वारिकाठडुंबरिइतिख्यातस्य॥ सेव्यमानात्स्मान्नास्तिरिष्टमशुभमित्यरिष्टः॥ अतएव

सर्वतोभद्रः अतएवसर्वतोभद्रः हिंग्वाकारोहिंगुगंधोवा निर्यासोस्यनिंगुनिर्यासः॥ मलतिरोगा
भावंमलमल्लधारणेवुन्मालकः। पिचुं कुष्ठभेदंमर्दयतिपिचुमर्दः पिचुंमंदयतीतिपिचुमंदइ
पिचुमंदइतिस्वामी पिचुनी कुष्ठभेदस्त्वेतिमेदिनिः। नीयतेनमयतिरोगं वा नयते रुक्ष्णादय

६२

रा·मु·
५८
ह

श्चेतिवनतुमुक्तस्त्वेनिंकः॥ षड्‌तिंवस्य॥ अयेतिपिच्छिला उक्ता। नविद्यतेगुरुरस्मादित्यगुरु अगुरु
स्त्रीवे शिंशपायांजोंगके लघुनि त्रिष्विति रुद्रः। शीर्यंशीर्षवापातिकः दृषोदरादिः छित्तालव्या। शिंश
पास्त्रस्त्यास्यस्तुरशास्वतशिंशपाश्चेतिशौभेदात्॥ अगुरुसारा शिंशपा अगुरुशिंशपेत्येकंनामे
तिस्वामी। कपिल उक्तस्ततष्टाप्‌कपिला॥ भस्मेवगर्भोस्या भस्मगर्भा त्रीणि शिंशपायाः। सा कपिल
वर्णपुष्पा सती भस्मगर्भा स्यते शुक्लसारत्वाः भस्मगर्भस्याइतिबहुव्रीहिः। एकं। शिरीतिशीर्यते
सौकुमार्यात्‌ स्पृशणात्‌ निरोगं वा स्पृष्टभ्यां किदितिस्पृण्गतेरीषरकि घशिरीषस्तालव्यादिर्मूर्द्धन्यांतः
शिरीषः श्रुषिरंशिष्यरत्वम्प्मभेदात्॥ कपीतनउक्तः। भंडयतिसौकुमार्यात्‌ पुष्पांतरं हसतिवा
भडिकल्याणेवा कुलकात्‌सलिकलीत्यादिनेलन्व्‌ भंडिलः भंडिरश्च भंडिरो भंडिलोनेतिवावस्य
तिः। त्रीणि शिरीषस्य। अयेतिचंपारेशेभवश्चांपेयः ढक्‌। चमतिविघुक्तानितिचमेः क्विपिस्त्रनुना

राम
५८

सिकस्यक्विप् लोरितिदीर्घः अलिपेयत्वात्पेयः तयोः कर्मधारयः। चंप्यते ऽलिभिरितिक्लृप्तादिभ्यो वुन् वा हुलकात्पुगागमः चंपकः। हेमवर्णपुष्पत्वात् कन् हेमपुष्पकः। त्रीणि चंपकस्य। एतेति एतस्य चं पकस्य कलिकागंधः फलं साध्यो ऽस्याः पाककर्णत्यादिनाङीषु गंधफली प्रियंगोस्त्री गंधफली चंप कस्य च कोरक इति रुद्रः एकं चंपककलिकायाः॥ अथेति केसराः संत्यस्य अर्शसादित्वात् अच् किंजल्कशब्दो ऽयं केस रसभा इत्यस्य मेदाद् दंत्यमध्यः तालव्यमध्योपि वा किंजल्कः केशर इत्यत्र दर्शितः। कविभिरुच्य तेवर्ण्यते ऽसौ वा हुलकात् कृषेरुलक् वकुलः। द्वे वकुलस्य। वंजुल इति वंजुल उक्तः। एतद् नेतप स्यंतीगौरीमनोरथप्राप्त्या नष्टशोकाव भूद्वेत्यागमे इत्यशोकः अश्रुते वाष्टप्लो हरादिः शुच शोके प्रातिपदिकपर्यंताद् इशोकस्तत्र नञि अशोकः द्वे अशोकस्य॥ समाविति करोति क्षुद्रक्लृप्तादि भ्यो वुन् करकः दलनं दालः दालेनविदारणेन निर्वृत्तो निष्पन्नः भावप्रत्ययांतादिमप् अक्षय र

रा.मु.
५८

तीमप्रडलयोरप्यन्य इड कारः दाडिमः। दाडिं वमारपिंडीरस्वाद्वम्लसुकवल्लभा इतिरभसाद्दाडिंवो
पिद्देदाडिमस्य। चेतिवांपेय केसरा वुक्तौ। नागोहस्तीतन्नामाकेसरः नागकेसरः नागप्रियाणिके
सरवंतिपुष्पाण्यस्येतिवा स्वर्णभसर्पाख्योनागकेसरः षट्पदप्रिय इतिरभसः। कांचनाह्वयः सुव
र्णपर्यायनामक इत्यर्थः। चत्वारिनागकेसरस्य। जेतिजयतीत्य वुजयाविदित्यनुद्दत्तौ। टभूवद्वि
वसिंसाधिगंडिमंडि जिनंदिभ्यश्चेतिप्रत्ययतोऽङीष् जयंती। तर्कैमियर्णीतर्कयतिप्रत्यूहं निवार
यतीत्यन्ये अणतर्कारी नद्याः प्रभवतिढक्नादेयी। विजयंतस्येदं इस्येयं वैजयंती ततः स्वार्थेक
न् वैजयंतिका। यद्वा वैजयंती पताकासेवइवेप्रतिकृतौ कन् वैजयंतिका। पंचजयंत्याः। श्रीत्या
दिश्रीः शोभातद्युक्तं पर्णमस्य श्रीपर्णी। अग्न्यर्थं मथ्यतेऽग्निमंथः कर्मणि घञ् एततकाष्ठद्वय
संघर्षणात् स्मीघ्रमग्निरुत्तिष्ठति। कणातिभंगेस्त्रशेश दायतेकन्नादिभ्यो वुन् दाधय्यंकणिका।

भा.सि.५

ति ५

राम
५८

गणेरवृद्धः गणिं तर्कं करोतीति अणङ्। इस्वार्थे कन्‌ गणिकारिका। जयो क्ता। पंचगणियारीतिख्याता

याः। अयेति क्रुटेन कौटिल्येन स्पृंगे प्रायेसा जायते ऽः श्वो दरादित्वात्‌ स्वत्वं कुटजः प्रज्ञाद्यणि कौटज

श्चाकौटजः कुटजः कौटीतिवंद्धः। शक्रो तिरोगान्‌ हंतुं स्फायीत्यादिना रक्कुशक्रः। इंद्रप्रियत्वाद्वा।

वरतिस्थिरीभवति वरेः सः वत्सः वत्सेत्वचवंवत्स इतितुस्वामी ततः स्वार्थे कन्‌ वत्सकः। गिरिमल्ली

वइस्वार्थे कन्‌ गिरिमल्लिका। चत्वारि कुटजस्य। एतेति कलिंगमयति कलिंगं कलिंगा चेतिस्वामी अं

तर्भावितण्यर्था तगमेः खच्‌ डिञ्च कलिंगः। यवाकारवीजत्वात्‌ यवं। इंद्रप्रियत्वादिंद्रः इंद्रवृक्षस्य

वीजमिंद्रयवं। भद्रं कल्याणं करत्वात्‌ ततः कर्मधारयः भद्रयवं। कलिंगेंद्रयवः पुमानित्यमरमा

लादर्शनादिंद्रयवः पुमांश्च तत्रैव स्त्रीकांडपाठात्‌ कलिंगा स्त्री च पुंस्त्वमपि एतत्त्रयं कुटजस्यै

व फले नान्यस्येत्येवकारार्थः॥ कल्मे ति कल्मं पाके फलमस्य कल्मपाकफलः इह कल्मपाकफले

स॰मु॰
६०

संधाने विग्रहीनविपर्ययाश्रया वद्भुविधाः प्रयोगा द्दश्यंते कुम्भपाकः कुम्भफलपाकः पाककुम्भफ
लः पाकफलकुम्भ इत्यादयः अत्र कोषवाक्यानि ग्रंथगौरवभयान्न लिखितानि। आवि ममावेगः
भावेक्तः ओ दित श्वेतिनिष्ठानत्वं नयोगाद्दवि आविग्नः। नविज्ञते स्वादुनयान चलतिवाक्तः अविल
ग्नः॥ सुष्टु सिनोति षिञ् बंधने कुहनदूरवपिसि कुम्भोनः नषाभ्यामिति णत्वं सुषेणः। मृद्गातिमर्दय
तिवा एवुल् मर्दकः करोमर्दको ऽस्य करमर्दकः। मकरंदः कारमर्दः। शिरीषा मृद्ध पुष्पकरतिसु
भंगः। चत्वारि माणि आलइ निरआनस्य। कालेति कालः कृष्णः स्कंधोस्य कालस्कंधः। ताम्य
ति तमि विमिर्ष्या कालनूतमानः। ताम्पिनम्च्छादयति तापिंछः शीनछायकत्वात्तापं छ्यति आत
इतिकः तत्र पुरुषे कृतां त्यगोऽलुकि दृष्टोदरादिर्वी। लुकपन्हे तु निरनुस्वारोपि। तथा च कविक
ल्पलतायां रविमिवतापिंछ विराजितं वनमिति श्लेषः। नीलिनमाजातरोः। अप्येतिस्यंदयतिजलं

राम
६०

स्यंदेः संप्रसारणंधश्चेति ऊः संप्रसारणं वस्वार्थेकन् सिंधुकः। स्यंदं हरणोतीति अण् सिंदुवारः पृषोदरा
दिः। शोभनो रसो ऽनुरागोऽत्रसुरसः इंद्रस्य सुरस इति षष्ठी समासे वर्णविकारेण कारस्येत्वे रंड सुरि
स इति स्वामी॥ निः शेषेण गुंड्यते वृर्ण्यत इति कर्मणि घञ् गुडिरपरि पठितोपि भुवादेराकृतिगण
त्वात् इष्टव्यः निर्गुंडी निर्गुंठी च। सुरसत्वादिं इमानयति अनेर्णपेतात् कर्मण्यण् ङीष्कन् ह्रस्व
त्वं वरं इंद्राणिका इं इमानत्वं आनयति प्रापयति वा पंचनि सुंदा इति ख्यातस्य। वेणी व वेणी देवता
उपि वेणी स्यात् प्रवेण्यामा पियोषिती तिरभसः नीह्यात्वात् खरा देवता उखरा तीह्यो त्रिषुस्याऽ
र्हेऽ भे पुमानिति रभसः शृणाते खृगेभादिडीपू गरी। केचित् खरागरीत्येकमाहुः तत्र खरं विषमा
गिरति मूषिकविषहरणात् गरागरी। तिनु स्वामी अगं रुहं राति अगरीत्यन्ये। देवमिंद्रियं ना ड
यतीति ह्यणत्वात् अणि देवडः देवो मेघे सुरेरा त्रिस्यान्नपुंसकमिंद्रिय इति मेदिनिः महौषधत्वात्
ना

त्वाव

वेणीति।५

जीवनंमूतं वंधनमत्रमूङ्‌ वंधनेजीमूतः पृषोदरादिः आह्लादकत्वात्‌जीमूतइवेतिस्वामी। पं
वदेवताऽस्य। श्रीतिहस्तेकरोतिहस्तयतिश्रियंहस्तयतिआवश्यकेणिनिः श्रीयुक्तोहस्तोहस्तस
दृशंपत्रंश्रीहस्तःसोस्यामस्तीतीनिःङीपिवाश्रीहस्तिनी। भुविरोहतिभुवंरुणाद्धिवाइगुपधत्वात्कः
पृषोदरादित्वान्नकारउकारोभूरुंडीगोरादिः हेमाषादिकेत्रभवायांकुलपुष्याभलोहितपुष्यायाः
शिरिहायिनीतिख्याताया:त्वरोतित्वराशून्येस्थानेप्रायेणजायतइतित्रसाधुरितियत्‌त्वराशू
न्यं। मह्यतेमूर्द्धिधार्यतइतिमल्लेर्वाऊलकादत्वइः ततोऽभ्युस्वार्थेकनिमल्लिकामल्लिर्कैस्त्वांताञ्चमं
गल्यामल्लिगंधिपदितिवक्ष्यमाणत्वात्‌। भुवियदंशाखालंविमूलमस्यागोरादिः भूपदी। ग्रैष्मकत्वेन
शीताह्रुऊभयशीलेयमितिशतंवहवोवियोगिनोभिरवोस्याइतिवाशतभीरुः साहचर्यात्स्त्रीलिं
गेयं। मल्लिकाशतभीरुस्याद्वगवाह्रीभद्रमल्लिका। शीतभीरुर्मर्दयंतीभूपदीत्वराशून्यकमितिवाव

स्पतिः चत्वारि मल्लिकायाः। सैवेति सेव मल्लिका वनोद्भवा। आसमंतात् स्फायति वर्द्धते कर्तरि क्तः। आ
स्फोटयति वा आस्फोता पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः तत्वं आस्फोटेति तु स्वामी। आस्फोता विष्णुक्रांतायां वनमल्ल्या
र्कपर्ण्योरिति दीर्घादौ रभसात् दीर्घादिरास्फोता एकं। शेफेति शयाना अपि फलति विकसति शेफालिका पृ
षोदरादिः शेरते शेफा अलयोऽस्यामिति शेफालिस्ततो ङीष् स्वार्थे कनि शेफालिकेति स्वामी शेफाली
त्यपि कथमितरथा पूर्वा फाली सुरस्वरलतकुसुमास्वपीति प्रयोगदर्शनात्। सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा।
निर्गुंडी उक्ता। सा सो सेफालिका नीलिका नीलवर्णा नीलत् आरण्यो मध्यो रिति ङीष् स्वार्थे कनि नीलि
का शेफालिका तालव्यादिः सुवहादंत्यादिः चत्वारि शेफालिकायाः। सितेति शोभनो रसोऽस्याः सुरसा श्वे
ता वासौ सुरसा चेति श्वेतसुरसा एते न शेफालिकामात्रं सुरसेति स्तूवितं। भूतानि वेशयत्याह्लादय
ति भूतवेशी ति स्वामी भूतं युक्तं वर्णं विशति वा इति तस्या एकं श्वेतपुष्पायाः। अथेति प्रायेण मगधदेशे भव

वतीति मागधी। विन्नाकर्षरागात् गारी। केवंवंभ्रो वगारीकेति स्वामी। पूथंपुष्पवृंदमस्या मस्तिअतइनि
ठनो। पूथादयश्चेति पोते स्यकनूदीर्घत्वेङीपादौव पोतीति पूथिके त्पन्ये। ड्यंकेमाने वप्रीत्येति ष्ठ
तिस्सुपीतिकः अवंवेत्यादिनाषत्वं ड्यापोरिति ह्रस्वत्वं अवेशादेतिष्ठतिवांव ष्ठावत्वारि पूथिका
याः सेतिसा पूथिकापीतापीतपुष्पा हेमवर्णपुष्पमस्याः कापिहेमपुष्पिका हेमपुष्पप्रतिकृ
तित्वा द्वाएकं। अतीति अतिक्रांतेरमुक्तां ष्टोक्तमात् अतिमुक्तः पुंड्र इवपुंड्रकः पुंड्रदेशेभवइतिस्वा
मीमडिभूषायां मुडि चेत्येके स्फायीत्यादिनारक् पृषोदरादित्वात् पत्वोत्वे पुंड्रकः पुंड्यते पुष्पग्रह
णार्थं खंड्यते मुडिखंडने पुडिवेत्यातोरकिकनि पुंड्रक इतिवा। वसंते पुष्प्यतिकाला तसाधुपुष्पा
त् पच्यमान इत्यादिनाऽरग्वासंती। मधौ वैशेमाधवे पुष्पातिपूर्ववदन्माधवी। लताउक्ता माधवी
लतेति संघातविगृहीतं वैशाखेमाधवः क्लमे माधवी वा तिमुक्तकइतिरंतिदेवः अतिमुक्तस्य

भे मंडपएवलतामंडपउच्यतइतितुस्सुभूतिः स्मृतयेनच माधवीलतायेनेहिल्लष्यंत्स्वपि संस्थितिः कृतस्ये
तिबोधः पत्राणामिवशोषणेन मरुतास्पृष्टालता माधवीतिपंवमाधवीलतायाः। सुमेतिसुष्ठुम
न्यतेजनैर्मनोज्ञत्वात्शोभनंमनोऽस्यांवासुमना अस्तुनरस्त्रियांसुमनसोभूम्निपुष्पजातोतुभेद
तः । विदुष्यपियदादृष्टस्तदाभेदेनशिष्यतइतिद्यादिः सुमनायाश्चपत्रेशापटोलारिष्टयोस्तथेति
सुस्कृतदर्शनात्सुमनायावंतापि। मलधारणेबाकुलकादत च्गौरादिनिपातनादुपधायादीर्घत्वे
मालतीतिपारायणं। माल्लज्मीलातिमालोविह्लुस्तमततिज्ञ रणीष्टडोऽत्रायोरित्यादिनाङ्हस्वत्वेमाल
तीत्यन्ये। जायतेप्रीतिरनयेतिवाकुलकाज्जनेः कर्त्तरिक्तिचूजातिः वाङीषूजाती। त्रीणिमालत्याः
। सेतिप्रतिपुष्पंसप्तपर्णानिलातिसप्तमनेत्वबुद्ध्यंतानींद्रियाणिवालातिसप्तला। नवास्तत्यामा
लस्याः कपिनवमालिका। द्वेनेत्रालीतिख्यातस्य। नेतिमाघेमासिभवंदिगादित्वाद्यत्माघ्यं। कुंभु

वंद्रायतिस्मुभ्रांकरोतिकुंभुवंघ्नतिवा आतइतिकः ततपुरुषे द्वितीयाया अलुक्कुरणतिशाहाहस्येतिकु
रणोर्दः कुंदइतिवा। माघ्यः कुंदः कुरुंटकइतिपुस्कांडेरत्नकोषात् पुंस्त्वमपि हेकुंदस्यारेतिरक्तपुष्प
त्वात् रक्तकः संज्ञायांकन्नाव भातिविन्नंवं धूकः वंध वंधनेउलूकादित्वाह्कः। वंधुतुल्यपुष्पत्वात् वं
धुभिर्जीवितिवर्त्ततेवंधुजीवकः जीवयतिजीवंजलंतदाश्रयत्वात् वंधुरिवजीवमस्येतिवात्री। शिवांधुली
तिख्यातायाः सहेतिग्रीष्मेप्यातपंसहतेसहमर्षणेऽच्‌तुराप्सहादंतस्यसोकुमार्यात्कुमारीवकुमा
रीवलज्जनात्कुमारस्यतिक्रीडतिकुमारक्रीडायांअविगेरादिर्वा। तरंत्यनयावातविकारंइर्वदनिः
तरणिः स्त्रीलिंगाद्युमणौतरणिः पुंसिकुमारिनौकयोः स्त्रियामितिमेदिनिः। वीणिकुमार्याविदया
कारायाः केतकसदृशपत्रायाः पिच्छलद्रवायाः अम्लेतिपुष्पमाशुम्लानमस्यनभवतीत्यम्लानः महा
तिचत्वेमर्दसहाचमहासहामहतोविमर्दस्यसहावाद्विश्वह्लानस्यात् त्रेतितास्मिन्नम्लानेशोणेरक्तव

राम
६३

र्षाकंटकस्पर्शविधक्लेशात् कुत्सितो रवोत्र कपि कुरवकः अल्पमकरंदत्वात् दलीनामीष
द्ववोब्रेतिवा अत्र रेफो निरुकारः कुरवकार वकारराताम्मिति रघुः। कुरवङ्गेरोति संज्ञायां
कन्नूउ वङ्‌: कुरुवक इति वा किरातिके कुरुकुरुवका विताविनामिति वाराः पूगातिसुक्र
कुरुवकुचाविष्टखंपक इति व्याडिः। स्मिन्‌ पीतपुष्पे अम्लाने कुरुंटकः तट्टिस्तेयेक्क पूर्ववत्‌।
कुन्निति स्मृतिः कुर्यते छिद्यते कुरु छेदने वा उल्कादंटः स्वार्थे कन्‌ कुरंटक इति मधुमा
धवी। कुरंटकोपि। सामान्येनाम्लानमात्रेपि कुरुंटक इति। वर्णापुष्पममलातकं तथा किंकि
रातमुदितं कुरुंटकमिति हलायुधः। एकैकं। नीलेति। नीलवरा। झिंटीवरायतेशब्दूतेघ त्रि नीला२
द्वयो२
वाराा रितु क्केर्वाराख्य। दस्यते हीयते दस्‌ दासी गौरादिः दंतयसा। दासीवाराा भुजिष्ययोरिति
दंत्पांते मेदिनिः आर्तः हीणो गलति आर्तगलः। नीलिनीलझिंटिकायाः। सैरीति सैरेभवः॥

वुञ्छण्कठेत्यादिनाछः स्वार्थेकन् सीरस्यायमरीसिरः कर्षः तत्रभवः वृद्धाछः संज्ञायांकनिवासे
रीयकः सैरेयश्चसैरीयकः सहचरः सैरेयश्चसहाचर इतिस्वामी शुक्लाफिमितिरटतिश्चविगोरा
दिङीषिफिंटी पृषोदरादिः ऋम तिदुःखमन्तिऋमुश्चदनेऋमेष्टोलोपश्चेतिवाऊल्कादंतोप्यं
दिवा४ - तलोपाभावश्चपृषोदरोदिवंगौरादिङीषिवा। द्वेफिंटीसामान्यस्यातस्मिन्सेरीयकेऽरुणेकुरुव
कः एकमरुणास्य। पीतेतुसेरीयकेकुरुंटकः मधुमाधव्यादोन्तुपीताकुरुवको फिंटीतिपठित्वा
क्वचित्कुरुंटक इतिपठंइत्याऊः सहचरतिश्चधिकरणोपपदाभावेभिन्नासेनेतिचकारस्यानु
क्तसमुच्चयार्थत्वाच्चरेष्टः सहचरीद्वयोरित्युक्तसहचरः अन्येषामपीतिदीर्घत्वेसहाचरइत्यपीति
स्वामीद्वेपीतस्य। ओड्रेतिईषदुनत्तिआर्द्रीभवतिआङ्पूर्वादुंदेः स्फायीतिरक्नेसूक्ंदस्यडत्वंओ
ड्रंपुष्पमस्यतथा ओड्रेदेशेभवत्वाद्वाउडस्थेघरोवृद्धिवपित्यारन्नवाऊल्कादतोपिओड्रंवाततपु

ष्ये जवतिशीघ्रं म्लायति जु इति सौत्रो धातुस्ततो वृद्वा प्रजवा जपति जपेर विटा प्रजपा जवायां तु जपा
स्त्रियामिति धर्मदासः जवायोगा द्रुक्षो पि जवा अत एव वद्दरु प्रस्तावे पुष्प मपि जवा द्युक्तं अोड्रपुष्ये पि
दृष्टे पि जवा शाहृः प्रकीर्त्तित इति त्रिकांडशेषः एकं ॥ वज्रेति तिलस्य पुष्पं वज्राकृतित्वाद्वज्रपुष्पं
वज्रमिव दारकत्वाद्वज्रपुष्पमिति तु स्वामी॥ एकं। प्रतीति प्रतीपोऽश्वमारकत्वात् हासो विकासोऽस्य
प्रतिपन्नं हसत्यनेन वा घञि प्रतिहासः उपसर्गस्य घञ्जीति दीर्घत्वे प्रतीहासो पि। शतं वक्त्रं निप्रासाः
कुंता इव यत्राण्यस्य शतं पुष्पाणि प्राश्यन्ति वा शतप्रासः चंडं तीक्ष्णात्वादन्न ति चंडश्च्यातो गतिरस्य
वा चंडातः हयानां मारकस्तेषां विषमयत्वात् हयमारकः कराः श्रीकतारोऽश्वास्तेषु वीरो मारकत्वा
त्करीर्यते स्वन्यते करो मूलं तद्वीरयति प्रभावयति वा करवीरः पंचकरवीरगुल्मस्य॥ करीर इति किर
ति कृगृशॄभ्यो डिभ्य ईरन्नू करीरः। क इति करोति कंटकित्वात् अत्र वृक्षकर इत्यपि पाठ इति श्रीकरः। ग्रंथि

रस्यास्तिसिध्मादित्वाल्लच्‌ग्रंथिलातीतिवाकः। ग्रंथिलः। चीरीमरुदेशजस्यकंटकिनः करभप्रिय
तरोः। उन्मत्तइतिउन्मत्तयतितत्करोतीतिणिजंताद्क्तउन्मत्तः। कितान्निवसतोवंचयतिउन्मादक
त्वात्अन्येषामपीतिडः। कितवः अतएवधूर्तः धूर्वतिहिनस्तिवेवित्यजनकत्वात् धुर्वीहिंसायांक्तः
धूर्तइतिस्वामी। धयतिक्तात्नूधेतृोवाऊलकात्तुरक्तुटूचष्टषोदरादित्वादाकारस्यऋस्वत्त्वंवा
ऊलकाधुस्तूरः तुरज्तुरचोक्तंत्यस्याकारस्यउस्तोस्ताावादेशोधुस्तुरोधूस्तूरश्चेतिमधुमाधवी। धूस
तिकांतिंकरोतिधूः धूसकांतिकरणोक्विप् तुर्वतितुरोहिंसकः इगुपधकः द्वयोः कर्मधारयोवाच्छ
ुत्पन्नावेतावित्यन्ये। धुस्तूरस्तूपुंडरीशोधुस्तूरः कनकाद्यइतिशाह्वाराविः कनकाह्वयः सुवर्ण
पर्यायिनामकइत्यर्थः माऽस्तितुलास्यमातुलः वह्मातिमास्ममालंववारराद्‌इति। मदयतिमदनः। स
मधुस्तूरस्य॥ ॥अस्येतिअस्यधुस्तूरस्यफलेमातुलस्यपुत्रइवकनिमातुलपुत्रकाः एकं। फलेति

फलं वीजं च पूरयति कः पूरणं पूरः फलेन वीजेन च पूरोस्येति पूरः द्वे विरुह इति ख्यातस्य। रुचेति
रोचयति रुचिं करोति रुचकः। रुचक मानि षेधेहद्यत्वान्न तुलं गच्छति गमेः खच् डिच्चेति वक्तव्य मि
ति डित्। पृषोदरादित्वादकारस्योत्वं ततः कः मातुलुंगकः सो वर्चलं मातुलुंगं शिलावंदन पेष
णी। ग्रीवाभरणं कंठे च चतुर्षु रुचकः स्मृत इति स्वामी। हेक्के लंके ति ख्यातस्य। समीति समीरयत्या
मोदं ... लघुः समीरणः मरोवातिकः संज्ञायां कन् मरुवकः प्रस्थेस्मा नोपुष्प्यति ज्ञां गलत्वात् प्रस्य
पुष्पः खरत्वे न फणाय न पुष्प्यत्वात् फणिज्झकः इति स्वामी फणीस पर्जन्मको वर्जकोस्य तं न त्वात् पृ
पुष्पः खरत्वे नफणाय न पुष्प्यत्वात् फणिज्झक इति स्वामी
षोदरादित्वादुकारलोपे फणिज्झक इति नु वयं। जंवीर उक्तः जंभीरोपि। पंचस्वल्पपत्रस्य पर्णासस्य
देवांतरे ख्यातस्य। अर्थेति पर्णमस्यति अस्य पर्णासो दंत्यांतः क... ठिनं जरयति कठिंजरः पृषोदरादि
कुंठयति गतिं प्रति हंति कुंठ गुठ प्रतिघाते कुठि चेत्यतो इदुरादयश्चेति इन्नक् पृषोदरादिरनुषंगलोपः।

स्वार्थे कन् कुठेरकः। त्रीणि पर्णास समान्यस्य। सित इति द्विविधः पर्णासः एकः श्वेतोऽन्यो लोहितस्तत्र
कांडपुष्पाभ्यां श्वेते पर्णासे अर्जयति साध्यं ण्वुल् अर्जकः एकं पाठी तिरोगादिषु भेषजत्वेन वऋपाठोऽस्या
स्तीति निः पाठी वेतति वित् वितो जंतून्खादायते वित्रः कनि वित्रकः वेतनं वित् ज्ञानं त्रायते वा नानारूपत्वा
च। वह्निसंज्ञको वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः। त्रीणि चिता इति ख्यातस्य। अर्केति अर्काह्वः सूर्यपर्यायना
मक इत्यर्थः वसत्यत्र तेजः इति वा उल्कात् स्मृ इति उः वसुः स्वार्थे कनि वसुकः आस्फोटयत्यास्फोटा पृषो
दरादित्वान्नकारस्याग्रोता। नानारूपत्वात् गणाव कृनिरूपाणि अस्य गणास्तपः विकिरति पुष्पाणि कॄ इति
क्युन् इत्वे रपरत्वे च वा उल्काद्दीर्घः विकीरणाः विविधः किरणोऽस्येत्यन्ये। मंदार उक्तः अर्काभा नेती हूणा
पत्राण्यस्य अर्कपर्णः सप्त वाकन इति ख्यातस्य। अर्वेति अत्रार्कपर्णोऽलयति भूषयति किम् अलं वासा
वर्कश्चेति अलर्कः प्रतापं वहुरोजः स्यति अंतं नयति आत इति कः प्रतापसः द्वे शुक्लार्कपर्णस्य। शिवेति। राम
६६

शिवेन मह्यते धार्यते प्रियत्वात् कर्मणि घञ् गौरादि: शिवमल्ली। अत एव पशुपतेरयं प्रिय इति पाशुपतः
एकमस्थि बीजं लाति कः सुषामादित्वात् षत्वं दीर्घत्वं च एकाष्ठीलः हरप्रियत्वेनोच्यते च वेर्घञ् संज्ञापूर्वकत्वा
द्वृद्ध्यभावः वुकः पृषोदरादित्वादुत्वं वक इति तु भाष्या इति स्वामी। वकुः मता पुष्पत्वात् वस्तेस्तेराच्छादयत्यात्मा
नं शिवे वसति वा मृस्तृत्वरिति हि त्रप्यसिवसीत्यादिना उः वसुः पुमान् वसुर्ना देवभेदाग्निभायोक्तवकराजस्वि
ति मेदिनि कनि वसुकः अन्येषामपीति दीर्घत्वे वसूकोपि। पंच बकपुष्पस्य। वंदेति वंद्य ते वन्ध प्रयोगा
र्हत्वात् शिवस्यारूढत्वात् वंद्यत इति वा कर्मणि गुरोश्चेत्यकारे टापि वंदा वंदाका चेति स्वामी। जन्मना द्वृद्धम
ति नाशयति ल्युट् वृक्षादनी। वृक्षे रोहति कः वृक्षरुहा। विना भूमिं जीवति रुहि नंदि जीवि: पिदित्यंतत्रूषित्वा
त् औषिक निजीवंतिका। चत्वारि वृक्षोपरिजात लता विशेषस्य। वत्सेति वत्सेरद्यते वत्सादनी कर्मणि ल्यु
ट् छिन्नापि जायते इगुपधेति कः अर्थायिरित्यादिना ह्रस्वत्वं छिन्नरुहा। गुडतिरक्षति रोगात् कुः गुडूची।

६७

तंत्रयत्पाद्धुर्धारयतितत्रिकुडुंबधारणोतंत्रिका। नास्तिमृतंमरणामस्याअमृता। जीवयतिरोगिणांपूर्ववि

जीवंतिका। अमृतत्वात्संतापहरत्वाद्वासोमवल्ली। अस्त्रादिक्षतव्यथाहरणात्[illegible] विशल्या। ईषन्मधुपर्णा

लान्मधुवल्लीहा। त्वाद्वामधुपर्णी। मूर्वेतिमूर्वतिवध्नातिमूर्वविंधने ऽस्यदीर्घत्वंटाप् मूर्वाङीषिमूर्वीतिन्या

सः दीव्यतिजेतुमिच्छतिअनुदेवगिरोरादिः मधुरसोस्यामधुरसा मुरतिवेष्टयतिधनुर्मुर्व्यंतेधनुषिवध्य

ते। वामुरवेष्टने। मुरबंधनेवा। शकादिभ्योऽटन् गुणोटापिमोरटा। तेजयत्यग्निंकरोतितेजपालनेल्युटि

तेजनी। स्रवतिरसंघातिवापंवास्रवास्रवेत्येकइति। स्वामीस्रवेत्येषएवसर्वसंमतोमूलपाठः। मधुला

तिकः अन्येषामपी। तिदीर्घत्वंटाप्। हृत्वेमधुलातिका। मधुनःश्रेणी; पंक्तिरत्रङीषि मधुश्रेणी मधुभृत्यादय

स्तुधनुःश्रेणीत्येवपठंतियत्तद्रयंधनुषोमौर्वीस्यादितिवा ऊ; गोकर्णाभयत्रत्वात् गोकर्णी। पीलोरि

वपर्णान्यस्याः पीलुपर्णीपाककर्णेत्यादिना। उभयत्रैवङीष्। द्वादशधनुर्गुणोपयोगित्वबोधकाभयत्रायाः

राम

६७

त्रि

मूर्वायाः पाठेतिभेषजत्वेन पद्युत इतित्र[illegible]टापिपाठा। अंवष्ठोक्ता। विड्डोकर्णैयियाशास्त्रेम्रूपमाराणत्वादि
तिम्रविद्धो॥ छिद्रः परारूपःकरर्णोस्याः शर्ववतङीषू अविद्धकर्णीस्थापपतिल्युट्स्थायनी। श्रेयस्युक्ता।
रस्यतेरसेनस्युज्यतेवारसा। पायेचलतिविश्लेसतिश्रनूगोरादिःपचेर्यडंन्तादविपापचोपातरोगः।
पापंचंवातमीरयतिगमयतिवातहरत्वात्। पापंचेलीप्राचीभवाप्राचीनाविभाषांचेरित्यादिनाखःव
नेतिक्ताितिक्तरसाकनिष्टापिकस्वइत्येचवनतिक्तिका। दशम्रकनिधीतिख्यातायाः कटुरीतिकटत्या।
वृणोतितीव्रात्वात्मुखंवटिकटिभ्यांचेतुःकटुः कटत्यावृणोतिदेहंकटरोगस्तंवृणोतिरुणाद्धिसंज्ञायां
मृत्वइत्यादिनाखवत्मुम्गुरुणः टाश्कटंछरा। अशोकवद्रोहतिउपमानेरिणिनिः रोहिणीकटुरोहिण्या
मितिरुद्रभसो। कटुश्चासोरोहिणीकटुरोहिणी। अतितिक्तत्वेनमत्स्यपित्तत्तुल्यस्वादात्मत्स्यपि
त्ता। कृष्णः कृष्णवर्णोभेदछेदो॥स्याः कृष्णमत्वंभिनत्तिवाकृष्णभेदी। चक्राकारमंगंपत्राद्यस्याःचक्रांगी।
अशोकरोहिणी एतद्धमपिअशोकस्थरोहिणीचा अशोकः कटुरोहिण्यामशोकोवंजुलद्रुमइतिरसः॥ २

शकुलैर्मत्स्यभेदैरद्यतेशकुलादनी॥ अष्टोकटुकीतिख्यातायाः आत्मेतिकंडूविस्फोटजनकत्वेनकंटकि
त्वेनदुःस्पर्शत्वादात्मनागुप्तारक्षिताकर्त्तरि रोक्तेतिसमासेआत्मगुप्ता॥ कंड्वादिनादोस्थ्यजननादि
क्रियाणिजउयतिस्तंभयतिजडाजलअपवाररोपवाद्यवनजहातिशूकाश्चजहेत्येवस्वामीपठति।
अधिकमंडंवीजमस्याः अधिकममतिरुजतिअमरोगेअमंताड्डेवा अध्यंडानविगतांडमस्याअयंडे
तिस्वामी॥ कंडूरोगात्कंडूकच्छूभ्यांकरुत्वश्चेतिरः ह्रस्वत्वंचकंडूराकंडूरातिददातिआतइतिकेदीर्घम
ध्यावकंडूरा प्रावृषात्तुजलाराणिवइतित्रिकांडशेषः प्रावृषिजातत्वात्प्रावृषमेतिजायतेल्युटिकृत्यच
इतिणत्वेप्रावृषायणी॥ खुप्पजातावितिरिणिमोष्टषोदरादिरितिमधुमाधवी॥ ऋष्येर्मृगैः प्रोक्तादर्शिता
ऋषिभिरप्रोक्ताहेयत्वादितिवाऋष्यप्रोक्ताशूकैर्न्यैःशूकप्रधानाशूकाकारा वाशिंवाशिंविर्वाऽस्याःशूक
शिंविर्द्दितालव्याःशस्त्वच्छशांकशिशिरादिणिकःशूकशिंविरित्यूष्मभेदात्शूकशिंविस्तुमर्कटीशूकशिं

पा२

वावेति वाचस्पतिः कपीनामपि कंडूहेतुत्वात् कपिकच्छुः कपीन् कर्षतिकपिकच्छुरिति पृषोदरादित्वादिति स्वा
मी। मर्कटीतुल्यलोमयुक्तफलत्वात् मर्चतिदीप्यते मर्चदीप्तो शकादिभ्योऽटन् न्यंक्वादित्वात् कुत्वं गौरादि
र्वी मर्कटी। नवसु आशिंवेतिख्यातायाः वित्रेतिवक्रवर्णपत्रत्वाच्चित्रा। उप आधिक्येन चित्रमुपगता उपचि
त्रा। न्यक्क्रणाद्धिवक्रमूलत्वात् अज्गौरादिः न्यग्रोधी। द्रवतिवक्ररसं द्रवंती। शंकल्याणं करोतिअपेद्गते
पूर्ववत् खद्वैगौरादिः शंवरी। वर्षतिनिर्यासं इगुपधत्वात् केवृषा। प्रतीचीप्रतिकूला विस्फोटजननात् स्रे
रा। प्रत्यक् श्रेणी प्रत्यंचतीतिप्रत्यक् प्रतीचीप्रतिकूला श्रेणी यत्रावह्व्यास्यावा सुनरूपाणां मूलानां पत्रा
णां वा श्रेणिरस्याः सुतश्रेणी। शोभन पुष्पत्वाद्दमंतेऽनेनमंताज्जुः दापूरंडा। मूषिककर्णाकारंपर्णम
स्या अवयवेसमुदायवृत्तापाककरोतिङीप् मूषिकपर्णी। दश मूषिकपर्ण्याः। अपेतिअपमृजंतिव
णादिकमनेनघञ् कुत्वं उपसर्गस्यघञीतिदीर्घत्वं अपामार्गः शिखरात् शिखरिशृंगात् प्रभवतितत्रप्रा

येरा भवतिवा ॥ अध्यात्मादित्वाट्ठञ् त्रिशिखरमिवपुष्पाग्रमस्यवा शेखरिकः ॥ अधमंमार्गंविनिप्रामोतिधा
मार्गवः पृषोदरादिः ॥ धाम्नः प्रभावस्यार्गस्थानंवातिधामार्गवइतिवा ॥ मयूरपिछमतिकृतित्वात् मयूरकः ॥ प्र
त्यं विपराङ्मुखानिपर्णान्यस्याः प्रत्यक्पर्णीप्रत्यक्पुष्पीतिमूलपाठइतिसर्वधरः ॥ कपिलोमतुल्य
लोमशपर्णान्यस्याः कीशपर्णीकेशपर्णीतिवेतिस्वामी ॥ किणिनोव्रणान्हंतिहिनस्ति अन्येषाम
पीतिडेटिलोपेगौरादिः किणिही ॥ खरान्हंतिकरातीन्हगावामंजरिरस्याः खरमंजरिः ततोङीषिखरमं
जरीव ॥ अपैशेअपांगइतिख्यातस्याफंजीतिहंतिरोगानितिहंजीनेरुक्तंसाधुत्वमितिस्वामी ॥ भनक्ति
रोगमितिभन्नोर्ध्वमेइनिसंज्ञायांणवुलूनेरुक्तेभकारस्यफकारेफंजिकेतिवा ॥ ब्रह्मप्रियत्वात्ब्रह्मनी
इयंअणब्राह्मणी ॥ पद्मयुक्तातत्तुल्यपुष्पत्वात्पद्मा ॥ भर्जनंभर्गः पचनंतद्योगात्ज्योत्स्नाद्यणि भा
र्गीभज्जतिभूतानिभर्गोब्रह्मातस्येयंभार्गीतिवा ॥ ब्राह्मणयष्टिप्रतिकृतिप्रकांडत्वात् ब्राह्मणयष्टिका ॥ राम

अंगाराकारालोहितावल्लीपुष्पमंजर्य्यस्याअंगारवल्लीसमासांतविधेरनित्यत्वा न्नकप्।गर्दभभो
ग्यशाकत्वात् [illegible] वालेयशाकः गर्दभशाक इति चको षांतरात्।वर्वर्त्ति पुनः पुनः स्वन
नमधूभिमाहणो न्याछदयति हजोयङ्लुगंतादचुवर्वरः।वर्द्धते छिनत्ति कासश्वासादिरोगमिति वृ
धुछेदने संज्ञायांण्वुल्वर्द्धकः।नवब्राह्मणआठीतिख्यातायाः॥मंजुतीति अतिशयेन मंजुः शोभना
मंजौ शोभने वर्णे तिष्ठतीति वाम्नं जिष्ठा अंबांवेत्यादिना षत्वं।विकसति दूरं अ वृटाप् विकसा वि
शेषेण कषति हिनस्ति लोहितवर्णांतरं कष हिंसायामचिवा।जिंगति प्रसरति जिंगी इंगनमिं
गोगतिः इंगेन जयत्यभिभवति हन्न्यादिकं जिन्हन्ति अभिभवे ऽन्येभ्योपीति डे ढिलोपे च वर्ण वि
पर्ययेण जकारस्य पूर्वगमनं हयोः पूर्वपरत्वे गौरादित्वात् ङीष् वा।समंततो गतिगच्छत्यच् समंगा
काले मिश्यते श्यक्यते मिशशब्दे तालमवाति तिमधुमाधवी कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते कर्मण्प

रा.मु.२
७०

णि मूर्द्धन्यांता वा। मंडूकवत्पर्णमस्या मंडूकपर्णी। भंडति वर्णांतरं परिहसति भड भंड [illegible] आभंड
नेवा वुलकादीरन् गौरादित्वात् ङीष् भंडीरी भांडीरी च। हेमपुष्पी च भांडीरीति रभसात्। कृत्स्नम
श्नाचवा हुलकाइंडेरे वर्ण्यनात् किरच् गौरादिङीषि भंडिरीति। योजनमापिनी वल्लिरस्या योजन
वल्ली दूरगामि वल्लीत्यर्थः। नवमंजिष्ठायाः। यासइतियाति प्रसरति वा हुलकात् दिव सवदस
च्यासः। युमिश्रणे क्त तन्यं चीत्यादिना आसच् यवासः। कंटकित्वात् दुःखेन स्पृश्यते दुःस्पर्शः
धन्वा मरुस्तज्जवत्वात् धन्व [illegible] नो यासो धन्वयासः धनुर्यास इति तुश्रीकरः। कुमाश्रयभूमिं ना
शयति कंटकित्वात् कुत्सितं रोगं [illegible] वा नाशयति कुनाशकः। [illegible] कुनाशक [illegible] रोदयति कं
टकित्वादेव ल्घुटि रोदनी चोदनी चेति स्वामी। कच्छं खसुरोगं राति ददाति कच्छुरा। अतिदीर्घ
मूलत्वादनंता। अप्येतव समुद्रस्येवायतत्वात् दूरमवां तोस्याः समुद्रांतास मुद्रांत नत्वात्

रा.म
७०

समुद्रांतयोगाद्दुविसमुद्रांतावा। आङ्पूर्वौलभिमारणेस्पर्शने च वर्त्तेते गावश्चालेभिरे भद्रैरिति स्पर्श
नेभहिंस्रयोगात् दुःखेनालभ्यते स्पृश्यते खलु आगमानित्यत्वात् उपसर्गादिति नत्वं न दुरालभा। द
शाद्दुरालभायाः। पृश्नीति पृश्निः सूक्ष्मं पृथगसक्तं पर्णमस्याः पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी च। पृश्निरल्पत
नाविति वन्त्पते। एवं चित्रमालेख्यं तद्वत्पर्णमस्याः चित्रपर्णी। अंघ्रिं मूलमारभ्य वल्लिरस्याः कपि
क्रोष्टुवत् अंघ्रिवल्लिका। क्रोष्टुभिर्विन्नाविचारिता क्रोष्टुविन्ना क्रोष्टुभिर्दत्तेत्यन्ये। सिंहपुच्छाकार
पुष्पत्वात् सिंहपुच्छी पुच्छाच्चेति वक्तव्यमिति ङीष्। कलशस्तद्वत्पुष्पमञ्जरीण्ड्इति मेदिनिः कलमञ्जीर्ण
सुक्तं वाष्पवतितनूकरोतिशोतनूकरणे वा हुलकात् किः कलशिः। धावति प्रसरति धावयति शोध
यति अग्निस्तम्भधर्मीत्यादिनाव हुलवचनात् निः धावनिः स्तुटिङ्गी पिधावनी तिचेत्यन्ये। गूहति
संवृणोति रसं रोगं वा इगुपधत्वात् कः गुहा। पृश्निपर्ण्यादि नवकं पिठानीतिख्यातायाः। के

वितुष्टश्चिपणपीदिव तुष्कंपाठीनीतिरभातायाः॥ निरीतिरुणेः कंटकैर्वानिदि तेस्मउपविताहिहुउ
पचयेनिदिग्धाकनिति दिग्धिका। स्पृशतिकंटकैर्बाधते स्पृशबाधनस्पर्शनयोः कः गौरादिः स्पृशी
व्याजिघ्रति उपसर्गवलात्तहिनस्तिकंटकित्वात् आतश्चोपसर्गइतिकः गौरादिः आघ्री। इरव्यापित्वा
त्वहहतत्वहुकंटकयोगाद्वाहहती। कंटका नियन्तिकर्मण्यण्ङीपिकनिकंटकारिका। प्रचोदयति
कंटकैः प्रेरयति निराकरोतीतिप्रचोदनी। कोलयति कुलसंस्त्यानेकः गौरादिः कुली। क्षुणत्तिसं
प्रेरयति निराकरोतिकंटकैः क्षुदसंप्रेरणेस्फायीतिरक्कक्षुद्रा। दुःस्पर्शकंटकत्वात् दुःस्पर्शा॥
राष्ट्रमुपद्रवः सोस्याअस्तीतिठनिराष्ट्रिकाराष्ट्रंस्यान्नृपवर्जनेउपद्रवेस्त्रीवपुंसोरितिमेदिनिः
दशकंटकारिकायाः। नीलीति। नीलउक्तः नीलात्प्राण्योषध्योरितिङीप् निली। कल्यतेक्षिप्यते
दुःस्पर्शकत्वात्कलक्षिपिलक्षेपेकर्मण्यपरत्ववर्णत्वाभावात्नङीप् काला। क्रीतकंविनिमयो

स्त्यस्याः कपिरिकादित्वाल्लत्वं ङीतकिका। ग्रामे भवा ग्रामीणा ग्रामाद्यखञौ। मधुपर्णिकोक्ता।
रंजयति नीली करोति ल्युः रंजनी। श्रीफली रम्यफलत्वात्। तुद्यते तुदव्यथने पान्तुदीति थक्
तुत्था तुत्थयति वर्णांतरमाहरणेति तुत्थ आवरणे ऽतः पचाद्यच्विवा। इवत्यस्याः स्पर्शाज्ज्वलं द्रो
णी एषा च भागुक्ता तुणीत्येक इति स्वामी तूणपतेपूर्यते ऽभांडमनया तूण पूरणे घञ् ङीप्। दोल
यति वर्णांतरं दोलिपति दोला डुलउत्क्षेपे स्वुमिलेत्येक इति स्वाम्यादयः। नीलो वर्णोऽस्त्यस्या नी
लिनी। एकाद्दशा वस्त्रादिरंजनकारिण्या नील्या ओषध्याः। अवेति अव ल्गोः शोभनान्नायते
ऽवल्गुजः। कांडस्य शोभमाह्लादकत्वाद्वा सोम इव राजते उपमाने णिनिः सोमराजी। शोभना
वल्लिरस्याः सुवल्लिः। सोमस्य प्रीतत्वात् सोमस्य वल्ली सोमवल्ली ततः स्वार्थे कन् सोमवल्लि
का। कालं कालवर्णाडंबं मिषति स्पर्द्धते कर्मण्यण् ङीप् कालमेषी कृष्णं फलमस्याः कृष्ण

प्री॰

रा॰मु॰२
७२

फला। वावंगुंजतिसंकोचयतिनिर्वचनात् नैरुक्तं साधुत्वमिति स्वामी पृषोदरादिः वागुजी वाग ति
गंधनयोः वानं वा हिंसा तां गुंजत्यव्यक्तं शब्दायते मूलविभुजादित्वात् के गौरादि वी वा वंसंकोचय
तिनिर्वचनादिति पृषोदरादिरित्यन्ये। दुर्गंधफलत्वात् पूतिफली। अष्टौ सोराजइतिख्यातस्य॥ कु
ष्ठि तिकर्षति कुष्ठादिरोगं कास्मात् कुष्ठा। उपकोल्लयति संस्त्यायति अष्ठ्यादिः उपकुल्याप्रायेण
कुल्यासमीपे भवतीत्युपकुल्येति तु सर्वधरः। विदेहास्तीरभुक्तिस्तत्प्रायेण जायते ऽणि वैदेही॥
एवं मागधी। चपलं शीघ्रं पाकं यातीति चपला चपति रोगं सांत्वयति हषादित्वात् कलचि वा
सारभागकणाः संत्यस्याम् विकणा कणयति श्लेष्मापनयनाच्छब्दं कारयति कणे रंतर्भावित
ण्यर्थाद्वि वा। अतिकटुत्वात् ओषति कंठं दहति वा हुल्लकाद्युषुषति रुजति भनक्ति कषणा
दीर्घादिरपी लि सर्वधरः। पिपर्त्ति पालयति रोगान् अरन्नक्षुवत्र हिन्वे गौरादिः पिप्पली। शुंडा

राम
७२

यांमद्यपानगृहेउपजायतेशेषेऽण्शौराडी। कोलयति इवधातुंशोषरोगेनसैनंकरोतिकुलसंस्त्यानेऽवृको
ला। दृशापिप्पल्याः। अथेतिहृहत्वात्करीवपिप्पलीकरिपिप्पली। कपिलोमतुल्यलोमयुक्तवल्लित्वा
त्कपिवल्ली। एवंकोलःशूकरस्तल्लोमतुल्यलोमयुक्तवल्लित्वात्कोलवल्ली। श्रेयसीप्रशस्ततरा॥
वस्यते आच्छाद्यतेरोमभिर्वा कुलकान्तिमिरुहीति किरव्वसिरोईत्यसः नालमशङ्त्यन्ये। पंवगजपि
प्पल्याः॥ चव्यमितिचर्व्यतेण्यत्पृषोदरादित्वाद्रेफलोपः चपतिरोगंर्षेद् पधादित्तिण्यतिनैरुक्तेप
कारस्यचकारेऽहस्वत्वेचेतिवा। एवंचर्वणंचर्वः तद्योगात्ठ निपूर्ववत्पृषोदरादित्वात्रेफलोपेच
विकंकेचिव्यमाचविकेस्त्रियामाहुः। चव्याकोलावचविकाचव्यंकुंजरपिप्पलीतिहलुर्वंडः। वेचइ
तिरवमातस्य। काकेतिकाकवर्णाश्चिंवाः प्रांतदेशाअस्याइतिकाकचिंचीगौरादिरितिस्वामीका
कान्चंवयतिवंवत्यात्मानंचंचुर्वंचुत्वंस्वित्यादिदंडकपरिपवितावेचेःकर्मण्यणिनैरुक्तोइत्वे

र

वा। गुंजति शिंजा शब्दायते शिंजिगुंजी अव्यक्ते शब्दे ॥ ष्वटाप् गुंजा। प्रांते क्लस्त्ववर्णा लाति क्रस्नला। नीलि
कां वीति ख्यातायाः पलेति पलं मांसं कर्षति तीक्ष्णकंटकत्वात् अच् टाप् षष्ठी बोहरादिः तत्पुरुष इति
द्वितीयाया अलुक् पलंकषा पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां रास्नापलाशयोरिति मूर्द्धन्यांते षु रभसः
। इक्षुगंध इव गंधोस्या इक्षुगंधा। क्षुनो दंष्ट्रां श्वदंष्ट्रा श्वदंष्ट्रेव कंटकरूपा दंष्ट्रास्याः श्वदंष्ट्रा। इक्षु
गंधत्वात् स्वादुकंटकः। गवां कंटकः शत्रुरिव खुरपीडाकरत्वात् गोकंटकः। क्षुरच्छेदने गवि भूमौ
क्षुरश्व तिक्रति रक्तुरत्वात् कनि गोक्षुरकः। प्रायेण वनभवत्वात् वनस्य शृंगाट इव वनशृंगाट
कः श्वदंष्ट्रो गोक्षुरस्त्रिकंटकपुंसः श्वदंष्ट्रा स्वादुकंटक इति रभसः। सप्तगोखुर इति ख्यातस्य। वीति
विशत्यंतरौ षधेषु वा विशेः अस्त्रुप्रुषीत्यादिना क्वन् टापि विश्वा आदित्य विश्वेत्यत्र विश्व उक्तः नवेवे
ष्टिमाप्नोतिकः विषा। विषस्य प्रतीपा अगदत्वात् प्रतिविषा। विषमतिक्रांता ऽतिविषा। हंतत्वेन वि

षमुपगता उपविषा। अरुणपर्णत्वादरुणा। छागशृंगाकारमूलयोगात्स्त्वृडीषिशृंगी शृंगी विषा।
यामृषतेस्वर्णमीनविशेषयोरितिविश्वः। महौषधत्वात्महौषधं च। अष्टौ अतङ्सङ्इतिख्यातस्य
अयेतिक्षीरमवतिरन्तृतिक्षीरावी। अणंतात् ङीप्। दुग्धमस्त्यस्याः ठन् दुग्धिका। ह्वेक्षीरायीति।
ख्यातायालतायाः इयं चव कुल्पत्रतुल्यपत्रादिः। क्वेदे क्षीरं स्रवतीति सुभद्रनिः। शतेतिशतानंबहूनि
मूलान्यस्याः शतमूली। बहुधास्ततेबहुसुतास्तुनरूपबहुमूलत्वाद्वाबहुप्रधानतयाबहुसुतेति
मधुमाधवादयः। नभीरुः अभीरुः इन्दुरलं वितवहुमूलत्वात्सहारसा लघुत्वेनस्थिरपत्रत्वादि
तिस्वामी। इंदीवरीनीलोत्पलाकारपुष्पत्वात् गंधेनेंद्रियमाहरणोतीति दृष्टोदराद्दिवी। प्रता
नैर्हरणोतिसुवमचिडीधिवरी। काष्ठे मृगैः प्रोक्ता कंटकित्वेन श्रिताद्वीपिभयात् अप्यप्रोक्ता।
कंटकेनाहृष्युत्वाद्भीरुपत्री। नारायणाज्जाता नारायणी। मूलानां शतेनाहरणोति अचडी

षृशतावरी। नहिनोतिवा कुलकात्पीम्योरुः अहेरुः साहवपीतस्त्रीयं दशशतमूल्याः। अयेतिपी
नो द्रुः स्कंधोस्यपीतं इवतिवा अपष्ठादयरतिकुः पीतद्रुः। कलेर्जातः कलिर्देवनोवासर्वत्राम्भि कलि
स्यामितिढक्ततः कतिकालेयकः कालीयकोपिनिर्दिष्टावेकटिनी सच कालेयकः स्मृतः। काली
यको दारुनिशे तिरुद्रात्। हरिः पिंगः पीनोवा द्रुः स्कंधोस्य हरिद्रुः। दायितेभेषजार्थिभिः उत्वादित्वा
द्वङ्गीश्र्दर्वी। अत्यर्थंपचतियडंतात् द्रुष्टषोदरादिः पचंपचापचं वचेत्यपिकचित्पाठइतिसु
त्यादयः। दारुश्चासौ हरिद्राचेति दारुहरिद्रा। पिपर्त्तिरोगेभ्यः पर्पटीकहवनाद्युनिपायाइन्यभिप
र्योभेत्रिकांडशेषः पर्पटीकस्तुदराग्निं जनयतिकर्मण्यणिपर्जनीष्टषोदरादिरितिमधुमाधवी॥ स
प्तदारुहरिद्रायाः॥ वचेतिवत्त्यनया वचाभिरायघञ्‌ वाचयतीतिक्वावावा कृपाटवजननात्व
चेरंतर्भावितण्यर्थाद्दविवा। उग्रमुत्कटोगंधोस्याउग्रगंधा। षड्ग्रंथयः पर्वाण्यस्याः ब्रत्यन्व

वेतियोगविभागादच् षड्ग्रंथा। गोरिवलोमान्यस्याः पूर्ववदच् गोरादिः गोलोमी शतंपर्वाण्यस्याः टाबं
तात् कइत्वं शतपर्विका। पेववचायाः। शुक्लेति वचाद्विविधा शुक्ला लोहितमूलभेदात् तत्र शुक्ला हैम
वती प्रायेण हिमवतो भवतीति प्रायभव इत्यण् एकं। वैद्येति वैद्यस्यमातेव रोगहरणात् वैद्यमाता॥
हिनस्ति रोगान् सिंही पृषोदरादि। वाश्यते शब्द्यते वाश्रृ शब्दे गुरोश्च हल इत्यकारः कनि वाशका उश्य
ते काम्यते कासरोगिभिरिति तु स्वामी दशाकशावाशाये शीतिलिंगकारिका दर्शनात् तालव्यशा
वरस्ते आ छादयति वासेत्येके वासो गृहे अवस्थाने वासास्यादटरूषक इति रुद्रः अनोर्दंत्यादिः क
निरत्वं वासिका च वृष्यते पीयते वृषपाने घञर्थे कः वर्षति मधु पुष्पमस्य इगुपधत्वात् के वृषोपू
र्द्दन्यषः। वृषः स्याद्वासके धर्मे सौरभेये च शुक्ल इति मूर्द्धन्यांते विश्वात्॥ अटंतीत्यपि अटान् ग
च्छतो जंतून् रुषति हिनस्ति दूरमतकोडत्वात् अटंतीत्यटा रोगास्तान् रुषति हिनस्ति तेभ्यो रु

षकः इति माधवात्। ह्रस्वोकारवांश्च वैद्यमाताटरूः २

ष्मतिवा रूषरोषे दीर्घमध्यपाठे अटाश्चलज्जंतवस्तैः सह रूषति मिश्री भवति घनतरकांडपत्रत्वेनतत
स्तेषांतु नमनिर्गमत्वात् रूषमिश्रणे रूषरिषहिंसायां अकः अटरूषो दीर्घोकारवान् ह्रषोवासाटरू
षकः सिंहास्योवाजिदंतक इति रभसात् सिंहस्येवास्यं पुष्परूपमस्य सिंहास्यः वासयतिव हुप्रस
वात् सजातीयानेवं वुल् वासकः वाजिनोश्वस्येवदंतरूपं पुष्पमस्य वाजिदंतकः। अष्टौ वासकस्य
आ इति आस्फोटयति आस्फोटेति स्वामी ष्टषोदरादित्वान्नकारष्टकारस्य आस्फोतेति सर्वे आस्फो
ता गिरिकर्णी चयोषित् इति मेदिनिः गिरिर्बालमूषिका तत्कर्णतुल्यपत्रात्मकः कर्णोस्या गिरि
कर्णी। विष्णुना क्रांता पूर्वमाश्रिता विष्णुक्रांता अतएव रक्षाहेतुत्वात् नपराजिता अपराजिता
चत्वारि अपराजितायाः इक्षुरिति इक्षुगंधोक्ता। इक्षुकांडतुल्यकांडत्वात् कांडेने इक्षुरिव
वाकांडे इक्षुः। कोकिलाक्षितुल्यपुष्पत्वात् कोकिलाक्षः। इक्षुगंधित्वादिक्षुगंधः तंराति इ।

रः ह्रस्वादिः इन्द्रकाण्डतुल्यधारित्वादिन्दुरातिवा। बहुह्रहतत्कंटकत्वात्स्पर्शे ऽक्षुतुदत्वेन क्षुर इव क्षुरः क्षुरः स्याच्छेदन इक्षेकोकिलाक्षेवगो क्षुर इति विश्वः। पंचकोइलाखइतिख्यातस्य॥ शेतिशाल्युड्वयोग्यं क्षेत्रं शालिः न च शायेंण भवन क्षेत्रमस्य व्रीहिशाल्योर्ढक् शालेयस्ताल आदिः शालेयः स्यान्मिसी पुमानिति तालव्यादौमेदिनिः। दंत्यादिरपीति केचित्। शीत्याछीनः कल्याणकरत्वाच्छिवः ततः कर्मधारयः शीतशिवो हिताजम्यः छत्त्राकृतिस्तवकः छत्त्रः तद्योगादत्र् टाप्छत्त्रा। मधुरइवमधुरिका। मिशति मिश शब्दे तालव्यांतः इगुपधत्वात्कः। गौरादिः मिशी मिशिरिति सोमनंदी स्यान्मांस्यां शतपुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियां मितिदंत्यांते रभसात् मिसिः स्त्री मधुरा मांस्योरिति दंत्यांते मेदिन्याश्च मिसिः अतएव मिसिर्इस्वेकांतापिमस्यते परिमीयते मसीपरिमाणे क्त मितमिस्तं भामतइ ब्वेतिव हुलवचनादिप्रत्ययोऽतइत्वं च मिसिः। मिश्रयति मि

रा॰मु॰२
७६

असंपर्के पवादिः। ईयते एया इण्‌गतौ अवोयत्‌ कर्मधारयेशकंध्वादित्वात्‌ पररूपत्वे मिश्रेया॥ ष
ट्‌मधुरिकायाः। अये तिसी हुंडइत्यपभ्रंशइतिस्वामि सुभूत्याद्यः हुंडनं हुंडः संहतिः हुडि पि
डि संघाते घञ्‌ सिद्धो हुंडोस्य पृषोदरादित्वाद्दलोपे दीर्घत्वे वसी हुंडः॥ वज्र द्रुमः सि हुंडोयवे छं
क्रमिघतं इल्लाविति रभसात्‌ क्रस्वादिरपि। वज्रनामा द्रुर्वज्र द्रुः स्वामी तु वज्रः स्त्री स्नुक्‌ स्नुही
गुडेति। स्नुह्यति स्नुह उद्गिरणे क्विप्‌ वा द्रुहमुहेत्यादिना कुत्वं स्नुक्‌ अग्निमयोः साहचर्यात्‌ स्त्री
यं भागुरिमते टाप्‌ स्नुहा पि स्नुही व स्नुहा ग्भा स्नुडित्यमरदत्तः इगुपधत्वात्‌ किः स्नुहिः ङीषि।
स्नुही। तिमधुमाधवी। गुड तिगुड वेष्टने इगुपधके टापि गुडा गुडी च गुडो गोले स्नु विह्नती स्नु
ही गुडिकयो र्गुडे तिरुद्रादेर्गुड श्च स्नुही गुडयो र्गुड ऐन्द्रवगोलयो रित्यजयात्‌। समंतात्‌ सर्व
तो निर्मांसरूपं द्रु दुग्धमस्याः समंत दुग्धा पृषोदरादिः समगं ते ऽवयवे दुग्धमस्या इति वा। ष

स्नु॰४

रा॰प
७६

द्रसीम इतिख्यातस्य। अयोद् तिवेल्लतिरोगं हंतुं वलतिवेल्लवलने ऽ च्वेल्लं। रोगेषुप्रसक्तासतीनमोघा
सफलेत्यर्थः मोघापिक्रमिघ्नं तंडुलं मोघेतिवा चस्पतिः। विन्नास्तंडुला अस्याः चित्रतंडुला तं तुं क्रिमि
स्तन्नं लातिकः। तंतुलस्त कारमध्यः टवर्गतृतीयमध्योपितंडुलः स्याद्विडंगेपिधान्यादिति करेपुमा
निति मेदिनिः। क्रमीन् हंति अम तुष्पकल्टकेचेति ढक्कमिघ्नः। विडवर्वाछंगेगित्यर्थो इद्रुडलयोरे
कत्वेन विडंगः विड आक्रोशेपतेरंगच् विडंगमितिगुणभावोवा कुल्लकादित्तितुसर्वानंदः विडतिति
नत्तिरोगं विडभेदनं वा। षड्विडंगस्य। वेतिवलतिसंहरणोतिवलकस्नसंवरणे ऽ च्वल्लावलमस्याः
साध्यत्वेनास्तीत्यचिवा। वाद्यामालीयते अन्यत्रापिदृश्यत इतिडः स्वार्थेकन् वाटीमलतिप्रकामं
प्राप्नोति अलं भूषणादौ कर्मण्यण स्वार्थेकनिवावाघालकः। हेवाघालकस्य। घंटेतिर्घंटेवारो
तिअच् टाप् घंटारवाघंटायाइवरवोवायस्यावा। शणुदाने अच् शाणस्तालम्याहिः शाणस्येव

पुष्पमस्याः पाककर्णेत्यादिना ङीष् इवार्थे कनि शणपुष्पिका। द्वे घंटारव इति ख्यातस्य। मृद्वीति मृद्व्य
ज्मृज्ञातिवा मृद्वन्नोद्दे किङ्किणीका द्वयस्थेति कीकन् वुक्रुवसो कुमार्याद्याम्द्वीका। गोस्तनाभफ
लयोगात् गोस्तनी स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष् विशेषेपि सामान्यहानिः। कोमलत्वात् द्रुतं स्त्रीयते
ड्रान्हा अन्येभ्योपि ड॰ घृषोहरादिरिति न्यासः। स्वदते क्रुवापाजीत्यादिना उण् स्वा डुः स्वा डुरसयोगा
त्वोत इति ङीष् स्वाद्वी। मधुन इव रसोस्या मधुरसा। पंचड्रान्हायाः। सर्वेति। सर्वेषां रसानामनुभ
तोयोस्यां सर्वानुभूतिः भूति नानारसेत्यर्थ इति स्वा [illegible] मीव कुहित करणात् सर्वैरनुभूयत इति वा॥
रेचनीत्वात् सरति अंतर्भावितण्यर्थात् सारयति मलं रसं वा सरसा घृषोदरादिः सरणेत्यपि पाठ इति
स्वामी पूर्ववत् सर्वेसवद्देतिक्व चित्पाठः सुवहेत्यपपाठ एव। त्रयः पुटाः संश्लेषा धमन्याकारा अस्या
त्रिपुटा त्रिपुटी त्यपि सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रेचनीसत्॥ त्रिपुटी महती स्वाशेति वाचस्पतिः

त्रिभिः शिराकारैरवयवैर्हता वेष्टिता त्रिहता। एवं त्रिभिर्हरणोत्यात्मानं क्षिपितुकि त्रिहत्। त्रिभिर्भङ्ग्यते परिहस
तेभङ्गिपरिहासे त्रिभंडी। रोचनी रुचिकर्त्री रेचनीत्येक इति स्वामी। सप्तश्रुक्का यास्त्रेयडीतिख्यातायाः॥
श्येति श्यामोक्ता। पालयति वा हुलकात् कलिपुलिम्पां। किंदिच्छहद्भिः पालिंदी। सुष्ठु सेनयते घनत्वात्
सेनाकारेण प्ररोहादिनायाति त्र वृ सुषामादित्वात् षत्वे सुषेणा स्वार्थे कनि सुषेणिका। कालोक्ता
मसूरविदलवत् विदलमस्याः मसूरविदला। काश्मतीत्यर्द्धीचंद्राश्माक्राद्दनी अर्द्धी वासोचंद्रा चेति स
मासः एतद्विदलस्यार्द्धचंद्राकारत्वाद्वा। कालमेषुका। समंतस्या एव कल्लायाः। मध्विति मधुप्रति
कृतिः इवार्थे कन् मधुकं मधुकस्वं। क्लीबमदे क्लीवनं क्लीतं हर्षैः आगमानित्यत्वात् ने इवलि व
लोपः ततः कायति प्रतिपादयति कः क्लीतकं। ष्टकति प्रतिहं तिहष्यत्वात् ष्टकप्रतीघाते ऽवृष्टषो दरा
दिः यष्टिर्मधुर्वास्याय ष्टौप्रकांडे मधुस्या वा यष्टिमधुका मधुनो यष्टिरिव मधुयष्टिका कन् सं

घातविग्रहीतविपर्यस्तमिदं मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव चेति वाचस्पतिः। चत्वारि यष्टिमधुका
याः। बीति विदारयति भूमिं हारणार्थे विदारी षन्नरडीष्। क्षीरशुक्ला क्षीरशुक्ला क्षीरमिव शुक्ला वा। इक्षुगं
ध इव गंधोस्याः इक्षुगंधा। क्रोशत्या क्रूयते वा पुंस र्वधातुभ्य ष्ट्रनू षित्वात् ङीष् क्रोष्ट्री क्रोष्ट्री तुल्या
कारत्वाद्धा क्रोष्ट्रीया सिता शुक्ला सा विदारीत्यादि नामिकेति योऽर्थः। चत्वारि शुक्लभूमिकूष्मांड
स्य॥ अन्येति सितायाः शुक्लाया अन्या कृष्णा क्षीरयुक्ता विदारी। महती महाप्रमाणा महती चा
सौ श्वेता चेति महाश्वेता महान् श्वेतो वर्णोस्या इति वा। अन्हात् भल्लूकात् गंधयत्यर्दयति अल्ह
गंधा अल्हगंध इव गंधोस्या इति कश्चित्। त्रीणि कृष्णभूमिकुष्मांडस्य। लेति लांगलाकारत्वा
त् लांगली। शारघुक्ता। तोयस्य पिप्पलीवत् तदाकारफलत्वात् तोयपिप्पली। शकुलैरद्यते वकु
लमन्यत्रापीति शुद्ध कर्मणि ल्युट्। बागोरादिः शकुलादनी। चत्वारि कांचड इति ख्यातस्य शा

कनेदस्य। खरेतिखरमश्नुते उल्वादित्वाढ्ढः खराश्वा॥ कारोरियंकारवीकर्मरायेत्यर्थः केनजलेनारोतिका

रवोमयूरस्तच्छिखातुल्यशिखात्वात्। दीपनंदीपः घञ्तत्रसाधुरितियत्‌जाठराग्निवर्द्धनात्‌दीप्यकः

अलंकारेयवान्यांचदीपकोलोचमस्तकइतिरभसः॥ अतएवभिनोतिभ्रान्तिपत्यग्निमांद्यमितिख

र्जूरादित्वाद्दूरडमयूरः। लोच्यतेलुच्यतेवामस्तकोस्येतिवर्वराकारशिखत्वात्‌लोचमस्तकः लोचमर्क

टइत्यपीतिस्वामी मयूरोनीलकंठेपिस्यान्मयूरशिखौषधइतिरभसः। पंचमयूरशिखायाः। गोपी

तिगोपायतिअवद्रीष्‌गोपीदापिगोपा। गोपीश्यामागोपवल्लीगोपागोपालिकाचुसेतिवाच

स्पतिः। शीर्यतिदोषाअनयाशारिवेतिष्टषोदरादिरितिनिरुक्तकारः। इरश्मापित्वादनंतानागजि

ह्वेत्यन्ये। उत्पलपुष्पाकारपुष्पत्वात्‌उत्पलावासौशारिवाचेत्युत्पलशारिवाउघतंपलंमासम

स्याः सहिव्रणंविशोध्यपलंवर्द्धयतिततः समासेउत्पलशारिवेतिवापंचश्यामलनायाः केचित्

रा॰मु॰२
७९

त्वनंतोत्पलशारिवेद्वे अनंतमूलस्य पूर्वत्रिकं श्यामायाइत्याहुः। योग्यमितियोगायवपुःस्थै
र्यायप्रभवतियोगायघच्छयोग्यंऋध्नोतिऋद्धिःक्तिच्। एवंसिध्यतीतिसिद्धिःलक्ष्मीरुक्ता
। हृद्वेद्वेद्विनाम्न्यौषधस्योमेत्र्याह्वयानामानि। एतेहृद्धिहद्वी। अष्टवर्गमध्येपठितेजीवक
ऋषभकमेदमहामेदकाकोलीक्षीरकाकोलीऋद्धिर्हृद्धिश्चेत्यष्टवर्गः। पंचऋद्धिहृद्ध्यो
रष्टवर्गांतर्गतायाः॥ केतिकेनवायुनाद्ल्यतेघञर्थेकः डीष्कदलीकदेःसौत्रात्कदल्या
ड्यइत्यलच्गौरादिङीषिवाकदलीकदलश्चकदल्यसावितित्याडिः। वारणानांहस्तिनां
वुषोघासः वारणवुषेत्यपीतिस्वाम्यादयः अत्रवारणवुषेत्येवपाठः सर्वटीकाकृत्संमतत्वात्वारवुषेत्यपपाठएववुषउत्सर्गेघञर्थेकः वुसेतिदंत्यांतोपिसर्वधरादयः॥

रा॰प
७९

रंभंतेऽनया रंभरा भस्येघञर्थे कः । रभेरशब्लिटोरिति नुम् टाप् रंभा रंभयति वा पचाद्यच् । त्वं
मुंचति अच् मोचा । अंशुः सूक्ष्मलकस्य सूक्ष्मावयवस्तद्युक्तानि अंशुमंति तानि दृंशि फलानि यस्याः
सा तथा यद्वाऽंशुमानिव फलान्यस्याः अंशुमत्फला भानुफला रम्भा । कदली सुकुमाना च
रंभा नुफला मते ति धन्वंतरिः अनंशुमत्फलेत्यपपाठ एव अंशुर्लेशे रवौ रश्मा वि
ति विश्वः । कुई षदस्थिला निष्टपोदरादित्वात् षत्वदीर्घौ ईषदर्थे चेति कादेशः काष्ठीला
षट् कदल्याः । मुद्गेति मुद्गपर्णामिव पर्णमस्या मुद्गपर्णी । काकानां मुद्गं हर्षिणामि
फलमस्याः काकमुद्गा सहोक्ता । त्रीणि मुद्गानीति रम्भा तासाः । वेति वार्त्तेनि [illegible] राम यंका

रोतीति णिजंता द्वार्त्तशद्वात् पिनाकादयश्चेत्याकः गोरादिः वार्त्ताकीवा तिंगणस्कैवार्त्ताकः शा
कविल्वकइतिरभसात् पुंल्लिंगोवार्त्ताकश्च स्त्रियांवार्त्ताकुश्चवार्त्ताकुरेषा गुणसप्रयुक्तेतिवै
द्यकात् वार्त्तावा तिंगणेहृता विति विश्वात् वातीच। रक्तत्वात् हिंगुली हिंगुवाचकं इयंला
तिवा। कंटकद्वारेणहिनस्तीति सिंहीपृषोदरादिः। भटभृतोपिनाकादयश्चेत्याकः नुम्प्र
वेद्यकेपथ्यत्वेनभण्यतेवाभंटाकी। दुःखेनप्रधृ ष्यतेऽ धिभूयतेकर्मणि ल्युट् दुष्प्र
धर्षणी श्रामीद्वेणणिनौ दुष्प्रधर्षिणीच। पंचवांईगणस्य। नेतिनकुल्लानांप्रियाशेषे ऽ
ण् नाकुली शोभनोरसोस्याः सुरसा। रातिनैरुज्यंरसंवाददातिरस्यतेवा रास्नादय
इतिरातेर्नक् सुगागमश्चरसेर्दीर्घत्वंचरास्ना

सुशोभनोगंधोस्यामर्षआद्यत्सुगंधास्वामीतुरास्नासुगंधयोःस्थानेनागसुगंधेतिपठित्वानाग
सुगंधासर्पसुगंधेतिव्यहरणात्। गंधयुक्तानाकुलीगंधनाकुली। नकुलानामिष्टानकुलेष्टा।
भुजंगानन्द्गोतिव्याप्नोतिअन्हृथाप्नोअणङीप्भुजंगनेत्राकृतिपुष्पत्वाद्वाभुजंगाक्षी। छत्रा
कारपत्रतयाछत्रमकतिअणङीप्छत्राकी। सुष्ठुगंधंवहतिअवृटाप्सुवहा। नवरास्नायाः
।अर्द्दनरास्नाअर्द्दनसर्पान्हीतिगोडाइतिस्वामी। वैद्यास्तनाकुलीगंधनाकुल्यौविदारीन्ही
रविदारीवत्भिन्नेमन्यंते। वीतिविदारीगंधस्वगंधोस्याःविदारीगंधा। अंसुमतीदीर्घमूलत्वा
त्। सालपर्णिमिवपर्णामस्याःसालपर्णीइत्यादिःतान्व्यशाद्यीन्येके। देहंस्थिरंकरोतिणपंता
दत्स्थिरा। ध्रुवतिध्रुवस्थैर्यइगुपधत्वात्केटापिध्रुवा। पंचसालपर्ण्याः। तुंडीतितुंडिका
न्शरीराणिईरयतिप्रेरयतिङीप्तुंडिकेरी। समुद्रांतेप्रायेणातिष्ठतीतिद्राप्तिपदिका।

रा.मु.२
८१

द्वात्वर्थ इति। तेनं तादवृटा इसमुड़ंता। इत्यप्रसादाद्वा क्रियते पदादिक्रमनेन करोतिवस्त्रं वा क्र
जः पास इति गौरादिः इषोदरादिः कार्पासी। वदराफलानीव फलान्यस्याः संतीति अवृटा प्रवदरा। च
त्वारि कार्या अस्याः। भारेति सा कार्पासी वन्या वनभवा सती भरद्वाजमुनिवासस्थेयमित्यागमं इति स्वामी
तेन निर्ह्रस्वत्य संगात् ङीप् भारद्वाजी वनकार्पासिका योत्तुसहाचंदनवीजिका। भारद्वाजीमहावीर्या
कुष्ठला कुष्ठनाशनी तिवाचस्पतिः एकं तस्या वन्यायाः। शृंगीति शृंगाकारावयववयोगत्वं इति शृं
गी अत एव वृषाख्येति स्वामी श्रपणा तिगदं श्रपणाते ङ्कस्वश्वेति गनुकित्वं ङ्कस्वत्वं नुमागमः पूर्ववत्
ङीष्। वाऋषभोऽतिविषायो वशृंगीमधुरवल्लभेति रुद्राजयो। ऋषभो निषादर्षभेत्यत्रोक्तः। वृष
श्चोक्तः त्रीणि ऋषभौषधस्य। गेति गां गं जलमीरयति पवित्रत्वात् मित्रत्वादित्वात्। गांगेरुकीति
स्वामी वा हुलकात् मृमृइ इति उः कन् गांगेरुकी वा। नागानां गजानां वलकृत् नागवला। झपति हि

एम
८१

गवेधुकास्वतारिगोर

जष१

नास्तिवातंकम्पशिरोजंक्षणहिंसार्थाअत्र्कुम्बागविभूमौएधतेऽतः अवादेशेकन्-ह्रस्वावासौगवेधुकाच
हस्वैरवचाउलाइतिख्यातायाः।धेतिधामस्य हंअजे नमर्गः स्यानंधाम्नोऽगौधामार्गस्तं वातिअन्येभ्यो
पीतिडकेवाधामार्गवः।घोषतिशब्दायतेस्वंप्रकाशयतिवाण्वुल् घोषकः घुषघुष्टौ अत्र घोषः
ततःकोवा।हेमुक्त पुष्पघोषलतायाः।सघोषकः पीतपुष्पोमहाजालंवितानः तद्योगादिनि रितिम
धुमाधवीटीकाकारोक्तेः जालं हंद्दगवान्द्रयोः न्हीरकालीयदंभेषुनीयेनास्त्री तु घोषकाइ
तिरभसः।महतीवासौजालीचेतिमहाजालीतिसुभूतिः।एकंतस्यैवपीतपुष्पस्य।ज्योत्स्नीति
ज्योत्स्नाहीन्द्रिः रात्रौभासनात् ज्योत्स्नायाइयंतस्येदमित्यण् अभेदोपचारात् ज्योत्स्नापीतिस्वामी
।पटतिविस्तीर्यतेपरिखदिगं डिम्भ अज्ञबृ ङीष्कन् पटोलिका। जलधान्येह्वलितिकसंतेभ्यो
गः ङीषि जाली।त्रीणि जिंगायाः।नेतिनद्यां भवानादेयी प्रागुक्ता।भूमिलग्नपत्रत्वात्भूमिजं

रा॰मु॰२
८१

भुवःप्राग्गुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्तेतिस्वामी। द्वे भूमिजंबुकायाः। स्यादिति लांगलवत्खनति भूमिं तिनदीमनीत्यादिना ढक्कङीप्लांगलिकी उस्पर्शत्वादग्नेरिवशिखाअस्या अग्नेरिव शिखाहीत्विर स्यावा अग्निशिखा। अग्निच्छाला लांगलिकीतिवाचस्पतिः। द्वे लांगलिग्राइनिस्वानाम्याः। केटिका कस्येवांगंनासारूपंफलमस्याः काकांगी अतएवबकाकनासिका। द्वे काकजंघायाः। गोधेतिगो धायाइवपादोमूलमस्याः कुंभपदीषुवेत्याकारलोपः ङीप्पाहः पहितिपद्भावः गोधापदी। सुवहो का। हंसपदी वगोधापदीतुसुवहा त्रिफला हंसपद्यपीतिकोषांतरं। द्वे हंसपद्याः। पुत्रगोहाल इतिनीचोक्तिः। मुसेतिमुस्यतिखंडयतिरोगान्मुसखंडनेदांत्यांतः हपादित्वात्कचेलमुसली साहचर्यात्स्त्रीत्वं। तालमूलमिवफलमस्याः पाककर्णेतिङीष्कन्तालमूलिका। अस्यापुवा कपत्रमिवपत्रं। द्वे तालमूल्याः। अजेतिअजभृंगमिवफलमस्याः अजभृंगीकर्कटभृंगीतितुस्वा

राम
८१

मी। एतत्फलस्य विषाणाकारत्वाद्विषाणं फलं नद्योगाद्वृत्त तो गौरादिङीष् विषाणी। इयं चाजशृं
गाकारफलानेत्रौषधा च कुलीरासकंटकेति सुभूतिः। द्वे मेषशृंग्याः। गोजीति गोजिह्वाकारपत्रत्वा
द्गोजिह्वा। दर्वीतद्वूलस्तद्दाकारत्वात्तद्दर्विकेति सर्वधरः दारयति पित्तादि विकारं उ ज्वादित्वाद्दः
ङीष् दार्विका निदार्विका। द्वे डावीति ख्यातस्तोत्र जन्यशाकभेदस्य। तांबूलेति ताम्यति वेडा तपेन तमेः पिं
जादित्वा दूलच् बुकुद्दिष्च तांबूलारव्यावल्ली तांबूलवल्ली ङीषि। तांबूली। नागलोकस्य वल्ली ना
गवल्ली। त्रीणि पर्णलतायाः। अथेति द्विर्जायते द्विजाऽन्येभ्योपीति डः टाप्।
[illegible] हरति होर्गं ध्यं
हरतेः हृकम्यामेणुः इक्लोपे दीर्घत्वे च हरेणूरिति। रेणुं करोतीति डः टाप् रेणुका टापो ह्रादिः रेणु
योगाद्ङीष्यादित्वात्तठनिवा कषाये पि हरेणुर्नारेणुकायां स्त्रियां भवेदिति रुद्रात्स्त्रीलिंगा। कुं

त्येदुर्वसिसादृतेति कुंत्याइयंकौंनी तिमधुमाधवी कुंतिदेशभवत्वादृणिवाकौंनी। कपिलवर्णत्वात्। क
पिला। भस्मतुल्यगंधयोगात्भस्मगंधिनी। षट्‌रेणुकायाः। एलेतिएलयतिगंधेनरंइलक्षेरणोऽवि
दापिएला। एलावद्वलतेप्राणितिएलकालुकमितिस्वामीवलेर्वाहुलकात्। कवापाजिमीत्युणवा
लुकं। एलागंधित्वादेलवालुकं। आपोरित्यादिना ह्रस्वत्वं। इलाभूस्तदपत्यत्वात्टकिऐलेयं एला
गंधत्वात् इलायांभवंऐलेयमितिमधुमाधवी। शोभनगंधत्वात्सुगंधिः। हरिपिंगलवर्णवालुकं
हरिवालुकं। वालुकंच। पंचएलवालुकइतिस्यातस्य सुगंधिइमस्य। अथेतिपाल्यतेऽकचत्तेचपा
लंकचेतिस्वामीपालयतिपालः। पालंपालकमंकतेलक्षयतिजानातिकर्मण्यणिङीपिवापलंकी
मोचयतिविषयांनरानुरागंस्तुवेरंनभविनएपर्थात्कः न्यंक्वादित्वात्कुत्वंमुकः उंदयत्याईयति
मनउंदस्तयोर्विशेषणसमासेशकंध्वादित्वात्पररूपत्वेसुकुंदः। कुंत्तवमुंदयतिपूर्ववद्गणपररू

पत्वं कुंदः। कं ब्रह्माणमप्युंदयत्याद्रीकरोतिसौगंध्यात् उनत्तिवाजन्चादयश्चेतिरुप्रत्ययेपूर्ववत्स्कार
लोपेउगागमे च कुं द्रु रुं कुं हंमाघ्रेश्च कुंदस्तमयंत्रभेदे च कुंदुरावित्यजयः अतः कुंदुरुकारांतोऽप्यपाठः। चत्वा
रि कुंदुरुरित्तिख्यातस्य सुगंधि द्रव्यस्य। वालमिति वल्यते संव्रियते रोगोगंधोतरंवानेनेतिवल्त वृत्तसंव
रणेघञ् वालं। ह्रीयुक्तं वेरं मूलरूपं शरीरमस्य संकोचात् ह्रीवेरं ह्रीयु क्तं वेरं कुंकुममस्माद्वा ह्रीवेरं वेकलेव
रे ह्रीवंवातीकौ कुंकुमेपिवेजिमेदिनिः। वर्हिषि कुशप्रायदेशे तिष्ठतीति सुपिस्थ इति कः अंबांवेत्या दि
नाषत्वं रवर्पे रे शरिवेति विसर्जनीयलोपात् द्वैरूप्यं वर्हते वर्द्धते वर्हिष्ठमितिवा। उदीच्यदेशप्रायेण
जायते द्युप्रागित्यादिनायत् उदीच्यं। केशस्यांवुनश्च यानिनामानि तान्यस्यापीत्यर्थः। पंचवाल इति
ख्यातस्य। कालेति कालेनानुह्नियतेऽऽत्रहलोप्यत कालेवर्द्धते कालानुसार्यं तद्धिमे घशाद्वात् कालांत
रे जायते न सर्वकालमित्यर्थः कालमनुसरतिकृत्यल्युटोवहुलमिति कर्त्तरिण्यतिवाहृद्धियोगा हृ

२४

इंकर्त्तरि क्तः। अश्मभवत्वादश्मनः पुष्पमिव अश्मपुष्पं। शीतत्वेन शिवं भद्रं संतापहरत्वात् शीतशिवं। शिला
यांभवं शैलेयं नद्यादिभ्यश्चेति ढक्। पंच शैलनाम्नो गंधद्रव्यस्य। ताल इति तालपर्णमिव पर्णमस्याः तालप
र्णी। मुरो दैत्यभेदस्तन्नामत्वात् सोऽस्या अस्तीति दैत्या लोकाश्रयत्वात् स्त्रीत्वं। गंधाश्रयत्वात् गंधस्य
कुटीव गंधकुटी। मुरति सौरभेण वेष्टयति मुर संवेष्टने इगुपधत्वात् कः टाप् मुरा। प्रशस्तगंधत्वात्
गंधिनी। पंच मुराख्यगंधद्रव्यस्य। गजेति गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या। सुवहोक्ता। [illegible]
सुगंधित्वात् सुरभिः रेफलोपात् सुरभीति दीर्घः। रसा उक्ता। महदीरणं प्रेरणमस्या महेरणा महत्सु उत्स
वमीरयति ल्युर्वा। कुं दुरुत्व इति कृतित्वात् कन् ङीष् कुंदुरुकी। सल्लति सल्लगतौ इत्यादिः क्तान्तादिभ्यो
वुन् ङीष् गौरादि निपातनात् अकारस्य द्वित्वं मत् लक्यल लक्यते स्वाद्यते गजैरिति वा सल्लकी ह्लादिविं दुभे
दी शल्लक्यो शंकात्रास वितर्कयोरिति नाल मा दोरभसात् ताल मा दिरपीयं सिल्लकी चेत्येके दे शीत्रा

थेयं सल्लकी सिल्लकी ह्लादेति रुड इति स्वामी। गजानह्लादयत्यवश्यमावश्यके णिनिः ह्लादिनी। अष्टौ
सल्लक्याः। अग्नीतिरक्तपुष्पाकृतित्वादग्नेर्ज्वालेव अग्निज्वाला। मद्यसंधानायसुष्ठु भिन्द्यते प्रार्थना
स्याः रक्तपुष्पत्वात् सुष्ठु भिन्द्यते वा सुभिक्षा। महौषधित्वया बहूपकारकत्वादिति प्रार्थनीय
त्वात्। धातारं प्रीणयति धातिपदिका। ह्रात्वर्थ इति णिजंतात् एवुलिगौरादिः धातकी। अतएव धातृप्रि
यत्वात् धाति शक्तिविशेषं धातृधातृपुष्पमस्या वा धातृपुष्पिका। चत्वारि धातक्याः॥ पृथ्वीति प्रथ
ते। [illegible] रव्याति मेति तिंतिडीकादयश्चेतिकीकप्रांता निपातिता पृषोदरादिर्वा पृथ्वीका। कर्पूरगंधित्वा
द्वंद्वस्य कर्पूरस्य वा ला। पुत्रीव चंद्रवाला। एलयति सुखदौर्गंध्यं अवल्लपूएला। निष्क्रांता कुटेः कोष्ठा
त् निष्कुटिः साहचर्यात् स्त्रीयं पन्होङीषि निष्कुटी च। बहूनि वीजानि लातिवहुला। पंचएलायाः॥
अयेति सा एलास्तन्वा। अणुपरिमाणा उपाधिकं कुंचति अल्पीभवति कुंचकुंचकौटिल्याल्पीभा

वयोः खुलिकु चिका। तुल्योक्ता। कोरं रक्तं गच्छति खव्रुड्रिच्चवक्त्रमिति गोरादित्वा ङीषि कोरंगी। त्रयः पु
टा अस्याः त्रिपुटा। तुंघतिम हत्वात् तुटेः रगुपधात् किः तुटिः। पंचसूत्वे मेलायाः। बेति रोगनामत्वात् द्विग
त अधिरस्मात् आध्याधिः कौ वेरंभा। खरं कुष्ठं पारिभाव्यं गरा द्रव्य मितिरभसः कुष्ठाति नाडीरोगं कु
ष निष्कर्षे इह निकुषीत्यादिना थन् कुष्ठं। महौषधित्वाद्रोगाणां परिभावेति रस्कारेमावुयति परि
भाव्यं पारि षु जलाशयेषु भवति भव्यगेयेति साधुत्वं स्वार्थे ऽणि पारिभाव्यं। विविधेर्यलेराप्यते अ
हलोर्ण्यत् वाप्यं। भवं वाप्यमित्यन्ये आप्यमिति त्येके आप्यं। पाकं लाति गृह्णाति पाकलं। उत्पला
भपुष्पत्वात् उच्चैः पलति गच्छति रोगिणं वा पलरन्हाशो ऽब्बु उत्पलं। षट् कूटस्य। शेति शंखाभपुष्पयो
गात् इनिः शंखिनी। चोरस्येव रात्रौ विकासात् चोरपुष्पी। केशाकारकिंजल्कपत्रमयोगात् केशिनी।
चोरीधनहरीत स्करीनिशाचरी चात्र। त्रीणि चोरहुली तिख्यातायाः॥ अथेति विविधं तुद्यते वितूर्व

तत्तुदध्यथनेरत्यतः कर्मणि क्तः ततः स्वार्थे कन् वितुन्नकः॥ रुघते संघाती क्रियते जरकटसंघाते घञि
काटः संघातस्तद्योगादशीआद्य विवाटाप्रुमाटा। अमलामलापनयनात्। आम्लर्यरस संघातो ऽस्यां
नं२ अरुटा अन्निदोषं क्षिपिअतरुटति अवृरुटा तयोः कर्मधारयो वा। ताडयति रोगं अवृटी शूलत्वं ता
लयति प्रकृष्टां स्थितिं कारयति तलप्रतिष्ठायामचि डी विवाताली॥ शिवोक्ता। आमलकी तायते वि
स्तारयति ताष्टसंतानपालनयोः क्षिपि नैरुक्तो वर्णविपर्ययः कन् ङीषु तामलकी ताम्यती तिष्टषोदरादि
र्वा। षड्भूम्यामलक्याः। प्रेतिप्रकर्षेण पुंडरीकस्येदं राह हरणात् प्रपौंडरीकं। पुंडयति दोषान् खंडय
ति पुडि खंडने पचाद्यच् पुंडः तस्यार्थ्यः स्वामी प्रधानं पुंडर्य्यं शकंध्वादिः। लोकाश्रयत्वात्क्लीवत्वं। सा
धु पुष्पं स्थलपद्मं हृष्टिक्लव पुंडरीककमिति रभसः। हेहस्तिनां मनुष्याणां च चन्क्षुष्यस्य क्षुद्र विटप
स्य शालपर्णीतुल्यपत्रस्य पुंडरीकोति ख्यातस्य। अथेति वल्कलार्थिभिरुत्क्यते स्मतुदेः क्तः तुन्नः

रा.मु.२
८६

कुत्सितदेहत्वात्कुवेरकः॥ कुणिः भणिस्थाने कुणिंपेतुरितितुस्वामी कुणतिसंकोचयतिकक्षूभिं
कुणासंकोचनेरंगुपधत्वात्किः कुणिः। एवंभणिः। कचतिदीप्यते कचीहीत्रिवंधनयोः कचेः छः कच्छः
कांतिंरातिकः रलयोरेकत्वस्मरणात् कांतलकः पृषोदरादिः। नंदिरानंदः कृदिकारात्ङीष्नंदीनंदी
जनकोहन्त्रोनंदीहन्ताः। षट्अश्वत्याकारस्यन्त्रीरिणोनंदीहन्तास्य। अयेतिअतिसुगंधित्वात्रन्दं
त्येतारन्तृपालनेअसुनिषज्ञाद्यणिरान्तसी। चंडारुतत्वेन कस्वाकारत्वात्। धनंहरति वकुमृत्य।
त्वात् हरतेरुद्यमने ऽङ्गौरादिः धनहरी। दुष्कुलीनाधनहरीविरोकः कोधमूर्छितइति वाचस्पतिः
न्हिरणोतिरोगंसोमवन्मनन्होमः न्हियतिवसत्यत्रगंधोगंधद्वारावाविरदेहेवसतिवान्होमः न्हो
माधनस्त्रीकल्याणइतिरुद्रः। दुष्पत्रत्वात् दुष्पत्रः। वद्भुमूल्यत्वात् गणंहासयतिगणहास
कः गणइतिवनामास्यगणः प्रमथसंख्येयेवंज्ञासैन्यप्रभेदयोरितिरुद्रः। षड्वोरारम्यगं

राम
८६

धद्रव्यस्य। म्रेतिया ऽस्य व्याघ्रस्य मुखमिव नखस्तत्तुल्यनखयोगात् व्याघ्रमुखं। व्याघ्रस्येव कं टक
रूपो नखो ऽस्य व्याघ्रनखं तत्तुल्याद् इत्वात् णत्वनिषेधः। करजेन नखेन तत्तुल्यकंटकयोगात् करजं सुगंधिभि
रन्यद्रव्यैः सह वक्रं संहतिरूपं मेलकं करोतीति वक्रकारकं। चत्वारि व्याघ्रनखाख्यगंधद्रव्यस्य॥ शुषीति
शुषिरं तच्छिद्रं नलीत्वेन तद्योगाद्रूपशुषीतिरः शुषिरयोगादपि शुषिरा। लोहिता द्वि द्रुमस्येव लता।
पंक्ति द्रुमलता। अत एव कपोतांघ्रिः। नटति वायुना त्यर्थं नटी। अंतश्छिद्रत्वेन नलाकारत्वान्नली॥ पं
च नलीनाम्नो गंधद्रव्यस्य। गोमीत्वं जनके शपंतं पर्यायमाह वा चस्य तिक्त शुषिरादिन खांता द्रिद्रुम
कमेव पर्याय माह तत्पर्याय कोषस्तु ग्रंथगौरवभयान्न लिखितः॥ धेतिधम्यते गंधग्रहणाया न्नि
योगं प्राप्यते धमनी धमिः सौत्रः अर्ति स्तु सृधम्यश्य वितरिभ्यो निः कृदिकारादिति ङीष्। अतिकास्मि
हं जनमिव केशा अस्या अंजनकेशी। तीक्ष्णाग्रत्वात् हं विवर्णो तरं हं नि वा हं तेः स्तृस्निहि त्रप्यसि

वसिहनीत्या हिनाऽः हनुः साह वर्यात स्त्रीहनुईर विलासिन्यां हन्पारंभेगदे स्त्रियां। द्वयोः कपोलावयवद्
तिमेदिनिः। हहे विलसती तिलिनिः हह विलासिनी। चत्वारि हह विलासिन्याः॥ मुक्तिरिति मुक्तिशंखा
ह्वतित्वात् मुक्तिः शंखस्य शोचत्युत कंठनेऽस्यां क्तिविवा मुक्तिः। शमयति दौर्गध्यं शंखः। खुरति छिन
त्ति दौर्गंध्यं खुरछेदने रगुपधत्वात् कः खुरः। वदरीपत्रतुल्यपत्रत्वात् कोलदलं। नखाकारत्वान्नखं॥
पंचनखाः। अथेति आटकोन्मेयफलमस्यस्या अर्शआद्य चिआटैकतेसौगंध्यमत्रुष्टपोदरादिर्वा आ
ढकी। कत्त्वेत्तणवनेभवा आशिडीप्रकाच्ही। प्रशास्त मृत्तिकाभवत्वात् भेदोपचारेण मृत्स्ना। तुवरः क
षायरसस्तद्योगादर्वि डीषिकनिठ निवाटा पितु वरिका कषायेदीर्घोकारवान मुक्तः अतस्तुवरीच॥
वार्षिकामक्षिकात्वर्ण्याढकीकक्कुराशटीति बोपालितः। मृतमालयति पूरयतिभूषयतिवा राधुल्नु
मृतालकं अजिता तुवरी स्कत्या मृत्स्ना मृत्तालकमिति तंत्रां तरं द्वितकारं च मृत्तालकं तलजं नं नालः॥

तल्लप्रतिष्ठायां घञ् मृदस्तालोत्रकप्। सुराष्ट्रदेशे जातं सुराष्ट्रजं। आटक्यादिवद्दुवरिका धाइति
सुष्टृतिजातरूपो मृदिति पृथक्नाम तालक सुराष्ट्रज इति प्रथमा द्विवचनांतत्वान्नामद्वयमित्यन्ये॥
कुटेति शोणके कुटन्नट उक्तः। दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति मूलविभुज्यादित्वात् कः दाशपुरमिति स्वामी
दशपूरयति इगुपधत्वात् कः दशान्यनेकोपलन्तृणं दशपुरो स्य अक्पूरे इति समासांते वा दशपुरं द
शपूरमित्यपि दशपुरं दशपुरं प्लवनं जीविताक्वयमिति वाचस्पतिः। वनेपानीये जायते वानेयं नद्या
दित्वात् ढक् वन्यं च। तदुक्तं परिपेलवं प्लवं वन्यं तत् कुटन्नटसंज्ञकं। जायते मंडूकाकारं शैवालद
लसंचये। कैवर्तीमुस्तके क्लीवं शोणके नाकुटन्नटः त्यतयः परिसर्वतः पेलवं मृदु परिपेलवं। प्लव
ते प्रवाहोपरि याति लघुत्वात् अच् प्लवं। गांजलं पिपर्त्ति पूरयति गोर्जलं पुरं स्थानमस्य वा गोपुरं।
गांजलं नर्दयति शब्दयत्याचष्टे नर्दः गर्दशब्दे कर्मण्यण्। केजले वर्त्तते कैवर्त्ती भूमिस्तस्यां मुस्त

कं। ग्रंथिके त्र्यडिग्रामुच्चा इति ख्यातस्य। ग्रंथीति ग्रंथयो पर्णान्यस्य ग्रंथिप्रधानानि वा पर्णान्यस्य
ग्रंथिपर्णम्। शुकबर्हो के शुकवल्को न्का इति निपातः शुकस्येव ब
र्हाणि पर्णान्यस्य शुकबर्हमिति मधुमाधवी शुकमित्येकं ग्रंथिपर्णे शिरीषे च शुकः स्यादिति वि
श्वः। बर्हपत्रं प्रशंसनमत्रास्ति इति बर्हिः पुष्पाति विकसति गंधद्वारेणा बर्हपुष्पं एतत्त्रयं प्रत्येकं
मपि नामेति स्वाम्यादयः। बर्ही मयूरस्तस्येव पुष्पमस्य बर्हपुष्पमिति त्वन्ये बर्हमिति व नामेति क
श्चित्। काश्यात् स्थूणाया लोहप्रतिमाया अपत्यमिव ढकि स्थौणेयं। कुक्कुरा कृति [illegible] चात् कुक्कु
रं केचित्त्वं मरुदित्यपि संबध्नंति युक्तं चैतत् मरुद्देवे समीरे नायं थिपर्णेन पुंसकमिति मेदिन्या
देः। पंचवर्गौ ठिग्राणेति ख्यातस्य गंधिद्रमस्य। मरुदिति मरुद्भिर्देवैर्मल्यते धार्यते प्रियत्वान्म
रुन्माला एषा संघात विग्रहीता दृश्यते ष्टक्का नु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः समुद्रांता।

वधूः कोटीवहलिंकाधिकामरुत्। मुनिर्मील्यवतीमालामोहना कुटिलालतेतिवाबस्यतिः। प्रि
यतेशीघ्रंशोषमेतिमरुत्। सौरभातिशयेनधाध्यमाणान्वाद्माला। पिशुनागंधसूचना दितिस्वा
मीपिशाच्चवयवेन्हुधिपिशि मिथिभ्यः किदित्युनन् पिशुना। स्पृश्यतेसौगंध्या दुल्कादित्वात्
कः स्पृक्का। दीमतिर्गंधेन देवी। लतालघुसमुदांताउक्ता। उह्यतेसुखार्थिभिर्वधूः वहो धश्चेति
कप्रत्ययेधश्चांतादेशः वधूः। कोद्याप्रकर्षेणकोटिभिरग्रैर्वामधुवर्षतिकोटिवर्षा कोटीवर्षेत्य
पि। लंकायांलंकासमीपउत्पन्नेकुतिलंकोपिवा। देवीकोटिवर्षेतिपृथक् नामद्वयमपीतिसुभूत्
तिः। दशापिडिकस्य। तेतिजटिलत्वात्तपस्विनीवतपस्विनी। ज टायोगाज्जटाअर्शआद्यच्
इतिसंघातीभवतिजटाजूटसंघातेपवाघविवा। मांसीमांसलत्वा

दीर्घश्चेतिसप्रत्यये

न॰। गंधेनमन्यते स्मायंतेमनेदीर्घत्वेचगौरादिर्वामांसी। जटिलाजटायोगात् पिच्छादित्वादिलच्॥ लोमाकारमूलयोगात् लोमशामांसीत्याहामिश्रीतिस्वामी। भ्रांतः तथापाठस्यक्वचिदृष्टर्शनात्॥ मिसीमधुरिकायुक्ता। षट्मिस्याः। त्वगितित्वक्वल्कलंतदिवपत्रमस्य त्वक्पत्रं त्वगपिनामास्य त्वक्स्त्री स्वमणिवल्के चगुडत्वक्विशेषत इतिमेदिन्यादेः। अत्यंतोत्कटगंधित्वात् स्त्कटं। विभर्त्यनुरागं भृंगं भृङ्गः किंचुद्वेतिभृंगोगः तुङ्वकान्हस्वभज्जाभ्यां भृंगमिव भृंगंवा। अतिशयिनीत्वगस्यास्तिअ उत्वचं। प्रशास्तत्वक्पत्रत्वात्वोचं। त्वक्त्वचचोचशद्वाःस्युर्वल्के चर्मणिपत्रकइतिधरणिः। वरंश्रेष्ठमंगंत्वगादिरूपमस्यवरांगंस्वार्थेकन्वरांगकं। षट्त्वक्पत्रस्यगड त्वचइतिसर्वधरः। केतिहंतनितित्वग्दोषंक्तातेःखर्जूरादित्वात् उरःचक्षांतादेशः गुणश्चस्वार्थेकन्कर्चूरः कः। द्रविडदेशेजाताः तत्रजातइत्यणततःकन्द्राविडकः। कल्येवि

घोभवः अतिक्तनिकाल्पकः काले साधुरत्त्वे साधुरितियत्वततः कनिकाल्पक इति पाठांतरं । वेधे गंधो
त्कर्षे गंधो धाने वा मुख्यः ततः कनुवेधमुख्यकः । चत्वारि हरिद्राभकचोरा इति ख्यातस्य कर्पूरह
रिद्राया इत्यन्ये । ओषधि फलपाकांतास्ताजातिरोषधिः तस्यामेव केवलायां विवक्षितायां ।
मोषधिशब्दप्रयोगः यदा तु तस्या एव रोगप्रतीकारकारणतां विवक्षते तदा जातिः तदा त्वजातौ
व्यक्तिविवक्षायामोषधेरजातावित्यणि औषधशब्दप्रयोगः न केवलमजातौ ओषधिरेव औ
षधशब्दवाच्या अन्यदपि तत्कार्यकारि घृततैलत्रिफलाकल्कादिकमप्यौषधमिति सर्वं श
ब्दार्थः । औषधमिति बहुत्वाद्बहुवचनं एकवचनाद्यपि ओषधिर्भवत्येव । शाकेति नाडीचा
दीनां पत्रपुष्पादि शाकाख्यं शाकपदवाच्यं शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकं करणे घञ् श्यति
दृष्ट्यादिकं तनूकरोति क्षारो धारार्थिकक्षिप्यः क इति बहुलवचनात् नोपिंष्ये न्याद्विस्वरस्तु

था॰

त्रेन्यासः। आदिना फलनाड्यग्रमूलादिग्रहः पत्रं निंबादेः पुष्पं तिंतिडीको विदारादेः यदाहुः मूलपत्र
करीराग्रफलकांडाधिरूढकं। त्वक्पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतमिति तत्र मूले मूलकादेः
करीरं वंशांकुरं अग्रं वेत्रादेः फलं कुष्मांडादेः कांडस्तु तत्पलादीनां नाडी अधिरूढकं तालबीजां
कुरास्थिमज्ज्यादि त्वक् मातुलुंगादेः कवकं छत्रिका। तेनितंडुलाकृतिबीजं तंडुलः तज्जनकत्वेनत
स्मै हितमित्यर्थे प्राक्क्रीतात् छः तंडुलीयः खुदि आइति प्रसिद्धः। मारिषः शाकभेदः न्हुडप त्रं कांड
स्यात् अल्पश्चासौ मारिषश्चेति अल्पमारिषः। हे न्हुडमारिष इति ख्यातस्य। वीति विगतं शल्यं शल्य
कृतपीडनमनया विशल्या। शिखाशब्देन शिखाकृतं संतापो लक्ष्यते ऽग्निरिव शिखा अग्निशि
खा तिंडुकाकारयत्र स्फ विटपो ऽग्निशिखा मतेति वैद्यकं। विशल्यानंता फलिन्य उक्ताः। शक्रो ऽ
र्जुनतरुस्तत्पुष्पमिव पुष्पमस्याः शक्रपुष्पी। पंचाग्निशिखायाः। स्यादिति कन्हास्य भञ्जूकस्थे

षगंधोस्याः अन्हगंधासमासंज्ञानित्यत्वात् नेत् अन्हागंधेतिपाठांतरमितिस्वामी। छगलस्येवांत्राण्य
स्थीन्यस्याः छगलांत्री छगलस्येवांत्रं मूलमस्याः छगलांत्रीति च पाठ इति सुभूतिः। आवेगी हृष्यत्वे
नावेगयोगा दर्शी आद्य वि डी पि छगलांऽत्री आवेगीति नाम त्रयमिति सुभूत्यादयः छागं तु छग
लम्छागी वृद्धदारकयोः स्त्रियामित्यनेकार्थकोषः। हृद्धं स्थविरमपिदारयति तत् करोतीति रण्यंता
द्वुह द्धोदारकोऽस्माद्धा हृद्धं हृद्धत्वं दारयति वा हृद्धदारकः। जुंगोऽ जंत्रीणि पाठात् जुंगः जुंगाति वर्ज
यति दोषान् जुंगः जुंग्यते आमद्धोरेत्यज्यते वा जुगि वर्जने अच् जुंगः। पंचहृद्धदारकस्य। ब्रेति अतिप
वित्रत्वेन ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मण इयं ब्राह्मी अणि ब्राह्मोऽजाताविति टिलोपः। मत्स्याक्षितुल्य
पुष्पत्वात् मत्स्याक्षी। वयसि यौवने तिष्ठत्यनया घजर्थे कः वयस्था। सोमेनयागार्थं सुपात्रे तिसो
मवल्लरी सोमश्चं द्रस्तत् पर्यायवल्लरी सोमवल्लरी वा तेनें दुवल्लरी चंद्रवल्लरीत्याद्यपि भवति वल्ल

रा.मु.
९१

रीशब्दस्यार्थपरत्वात्सोमलतेत्याद्यपि भवति सोमवल्लरीरित्यपि पाठः चत्वारि सोमलतायाः। ब्राह्मी
शाकस्येति केचित्। यद्वितिपटूनि निच्छिद्राणि पर्णान्यस्याः पटुपर्णी। हिमवतो जाता हैमवती। स्वर्ण
मिव पीतत्वात् क्षीरमस्याः स्वर्णक्षीरी गौरादिः। हिमयुक्तोत्पत्तिस्थानयोगात् हिमावती शरादीनां
चेति दीर्घः। हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा। सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वणिजो षधमिति
चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः। हेति लोमशत्वा बहयपुच्छतुल्यपत्रत्वेन हयपुच्छी। कंबोजदेशे भवा कांबोजी
। माषस्येव पर्णमस्या माषपर्णी। सहाश्च तत् पर्णी सेवमहती महासहा। चत्वारि माषपर्ण्याः। तुंडी
ति तुंडिकान् चंचुमत ईरयति प्रेरयति भन्नणार्थमण्डीप् तुंडिकेरी। रक्तं मुखं तद्धेकदेशत्वाद्दोष्टो
पितुंडं ततः प्रशंसायां कन् तुंडकं तस्मादौपम्यात् दीर्नैगच्छति कर्मण्यणि तुंडकेरी तिपाठ इत्यन्ये॥ र
क्तं फलमस्या रक्तफला अजादिपाठात् पाकेत्यादिना नङीष्। विंबं विंबिका फलं तदावष्टे त्रका

राम
९१

शायतिरांपतादव्र्ङीष्कनृसापिस्त्वेविंविका। पीलोरिवपर्णमस्याः पीलुपर्णी। चत्वारि तेला कुचेति
ख्यातायाः। वर्वेतिवर्वरउक्तः। टापिवर्वरा। कुटिलह्रस्वकेशाकारत्वं तद्यमयत्वात्कंशिरोवृणोत्याहृणो
तिञ्च वृङीषुक्कवरी। तुंजति हिनस्ति ञ्च वृङीषुन्यंक्वादित्वं तुंगी। खरंतीक्ष्णं पुष्पमस्याः खरपुष्पा। अ
जगंधा गलस्येव गंधोस्याः स्ततः कन् अजगंधिका। पंचवर्वरीशाकस्य। एलेति एलाया इव पर्णमस्या
एलापर्णी। सुवहारास्नावोक्ता। युक्तः संयुक्तो रसो स्या युक्तरसा। चत्वारि वहुकंटकवत्या वहुफला
याः एलावलीति ख्यातायाः लतायाः। वेति वांगंदंत पडुत्वमीरयति वांगेरी ति ख्यामी। चुकं तेव्यथंते ऽन
याक्षत्रं इत्यादिना निपातितं चुक्रं ततञ्च तिक्रतित्वात्वकं तिल्पप्तंत्यनेन चुक्रमं व्रसः चुकात्टसोञ्च
त्रंदेति साधुः। न धोगाचुक्रिका हंतशठंबष्ठा चोक्ता। अंल्प्रेरनसेन लुनात्यरुचिं। टषोदरादिः। अ
ल्वरसं राति अल्ललाम्लिंतिडीकादयस्तेभ्य ऊनाहीना अम्ललो नी ना। ततः कनि नेरुक्तेणत्वेवा अम्ल

श्री

ञोणिका। पंचॅगहल्लीतिख्यातस्य। सेतिस हस्त्रंवेधितुं शीलमस्यणिनिः सहस्त्रवेधी एवं शतवेधी॥
चुक्र उक्तः तद्योगादृविचुक्रः। नमनशीलत्वात् वेतसइव वेतसः ततः कर्मधारये ऽम्लवेतसः। चत्वार्य्यं
म्लवेतसस्यचुक्रस्येत्येके। नेतिश्वंजलिरूपपत्रत्वान्नमस्कारमंजकत्वादंजलेर्नमस्कारशीलेवनम
स्कारी। गंडेषुग्रंथिषुकृत्स्नागंडोंतरापर्वतंकरोत्यणिवागंडकाली। समान्यंगान्यस्याः शर्कंध्वादिः
समंततोंगतियातिवासमंगा। खदिर उक्तः। खदिर एव सूक्ष्मपत्रः खदिरी। चत्वारिखदिरशाकस्यनचल
ज्जालुशाकस्यरभसेनैववराहकोंताल्लज्जालुः समंगाजलकारिकेतिखदिरिकायांसंकोचपत्रील्लज्जा
लुशाकभेदेनपठितत्वात्॥ जीतिजीवंत्यनयाजीवंतीकरणेल्युटिजीवनी। एवंकरणेहलश्चेतिघञ्
जीवयतीतिण्यंतादृविवाजीवा। जीवनायहिताप्राक्क्रीतीयछः जीवनीया। मन्यंतेसाधुत्वेनेमांजनाः
लिपाटिमनीत्यादिनाउः घ्घांतादेशः मधुः उक्ताचेयं मधुस्त्रवतिमधुस्त्रवेतिपाठइत्यन्ये। पंचयव

नालप्ररम्यपीतछविसूक्ष्मलतायाजीयतीतिख्यातायाः। कूर्चेतिकूर्चः श्मश्रुतदाकारंशीर्षमस्यकूर्च्चे
नेल्पाघ्यत इतिघजिकूर्चवच्छीर्षमस्यऊर्द्ध्वभागस्योषधत्वेनघ्राघ्यत्वाद्वाकूर्चशीर्षः। मधुरएवमधुर
कः। शृंगाकारत्वात्शृंगः। ह्रस्वात्यंगान्यस्यह्रस्वांगः स्याह्रस्वांगोमधुरकोमधुरश्चिरजीवकइति
रभसः। जीवयतीतिजीवकः। पं [illegible] जीवयतीति [illegible] जीवा [illegible]
[illegible] नीय [illegible] मधुर [illegible]
[illegible] मधुरस्व [illegible] मधुरस्वेतिपा [illegible]
स्यातायाः [illegible] कूर्चेतिकूर्चः श्मश्रुतद [illegible] कूर्च [illegible]
[illegible] षधत्वेनघ्राघ्यत्वाद्वाकूर्चशीर्षः। मधुरएवमधुर [illegible]
[illegible] स्वांगः स्याह्रस्वांगोमधुरकोमधुरश्चिरजीवकइतिरभसः। [illegible] तीतिजीवकः। पंचाष्टवर्गो

नर्गतजीवकस्य। कीति किरातदेशजन्मात्वात् किरातः स चासौ तिक्तश्चेति किराततिक्तः। क्षस्वत्वान्निक्त
त्वाद्भुवो निंव इव भूनिंवः। अनार्य्याः किराताः तेषां प्रियत्वात्तेषामेवार्यं तिक्तरसत्वान्तिक्तो ऽनार्यति
क्तः किरातिक्तश्च। किरातश्चिरातिक्तश्च भूनिंवहिमकावपीति रभसात्। जीर्णिविराज्ञइतिरव्मातस्य। अ
थेतिमल्लोक्ता। मलापहंतृत्वात् विमला। शातंसुखं लातिशातला। हूरयः फेनाहिंडीरा अस्याभूरि
फेना। कषति हिनस्ति दोर्गंध्यं कष हिंसायाम् कषा चर्मणः कषा चर्मकषा। पंचपाछ्छीत्यज्ञायाः स
प्तलेति नाम्नारव्यातायाः चर्मघासस्येत्यन्ये॥ वेति वायसान् कोलयति भक्षत्वा निवासयति कर्मण्प
णिष्टषोदरादिः वायसवत् अवलीयते वा वायसोली। स्वादुर्मधुरो रसोस्याः स्वादुरसा। वयस्थोक्ता
स्वामीतु कयस्थेति पठति किविज्ञाने ऽचुकयस्तस्मिंस्तिष्ठतीति कः कयस्थः नदहृधमेवजीणिका
कोल्याः। अथेति मंकति मकि मंडने पिंनादित्वाहूल वा हुल्लकादन्नुषंगलोपः स्वार्थेकनिमकूलकः

पृषोदरादित्वाउकारेमुकूलक इत्यपिपाठः। निष्ठुर्शास्कुभ्नाति विस्तारयति मूलं स्कुभिः सौत्रोधातुः ततो
ऽचिपृषोदरादिः निकुंभः नियतः कुंभोऽइवमोचनान्निकुंभ इत्यन्ये। दंता भांत्यत्रदीप्यंतेऽनयादंती तिस्वा
मी दंतान् दीपयतीतिक्षातिपद्दिकादित्याद्दिएप्ंतादस्वि ङीपि स्वार्थेकनिवादंतिका। प्रत्यक्श्रेण्युक्ता। उ
दुंवरवत् पर्णमस्या उदुंवरपर्णी। पंचइत्याः तन्मूलस्येत्यन्ये। अजेति अजस्येवमोदोगंधोस्या अजव
दामोदोस्या इतिपृषोदरादिर्वा अजमोदा। उग्रगंधोक्ता। दभतिदभीयंयेपचाद्यच् दर्भः ब्रह्मास्त्रष्टा
ब्रह्मतपोवा दर्भोयंथकोस्या अत्र तद्धीजानामगणे यानांग्रथनासंभवात्। यन्त्रिब्रह्मणोदर्भोस्यां वा
ब्रह्मदर्भी। यौतिमिश्रीभवति अविष्यवः उष्टोयवोयवानी इंद्रवरुणेत्यादिना ङीषानुकौयवानीवच
वानिकाद्वार्थेकन्यछतिक्षियछत्यग्निमांद्यंपृषोदरादिः स्वार्थेकनियमानिकासमकारेतिस्वामी
द्विविधायवानी एकान्नोत्रयवानी अजमोदेभिरव्याता अपरावनयवानीचत्वार्थ्यविशेषेणेतिकश्चि

रा॰मु॰
९४

तद्वयोर्द्वे एवेति सुभूतिः। मूलेति पौष्करे मूल इत्यन्वयः पुष्करमुक्तं। पुष्करवर्णा वर्णिका स्मात सुगंधि
द्रव्यं पद्मगंधिद्रव्यत्वात् पुष्करमिव पुष्करं॥ कश्मीरे भवं काश्मीरं। पद्मपत्रमिव पत्रमस्य पद्मपत्रं स्या
मीदुपद्मवर्णामित्येव पठति। पौष्कर इत्युक्तेस्तद्द्वयविन्यपि पुष्कराख्यः। त्रीणि पुष्करमूलस्य॥ अ
व्येति अव्यथोक्ता। अत्यर्थं वरति आप्नोति दुर्गाभूजा तत्वेन दुष्प्रापत्वात्वरान्प्राणिनो ऽतिक्रांता
वाऽतिवरा। पथ्याभा पद्यते भेषजत्वेन ज्ञायते वा पथ्या। वरति भन्नयति रोगं वारयति गमयति निराक
रोति वा हलकात शकादिभ्यो ऽटन् हद्धिः वारदी। पद्ममिव वरति प्रचरति उपमाने णिनिः वाचकत्वेन पद्म
शद्वं चरितुं आप्तुं शीलमस्या वा पद्मचारिणी। पंचवत्तरापथ्य भवायाः पद्मचारिणीति ख्यातायाः। केतिकं
पिल्लदेशे भवः कांपिल्लः कंपेरिल्लप्रत्ययेन कंपिल्ल इति तु रुढः कं जलं श्लेष्म मत्वात् पील्यति प्र
तिष्टम्नाति पीलप्रतिष्टंभे कंपूर्वाद्विगुपधकः कंपीलः सांकाश्यकां पिल्यशद्वो णयप्रत्ययांताविति

एम
९४

वामनः वुञ्छण्णेत्यादिना संकाशादिलक्षणे ण्यप्रत्यये कांपिल्यो ध्रुत्यादि त इति न्यासः। रूक्षपत्रत्वा
त्कर्कशः। रोगापनयनेन ह्वारेना वेंद्रः॥ अस्य चूर्णं सिंदूरवद्रक्तमिति रक्तांगः। अत एव रोचते भाति रोच
नी कर्त्तरि ल्युट् स्वामी तु रेचनीति पठति। पंचवर्णाग्वेद्यख्या नायाः सुंडारोचन्याः। प्रेतिप्रकर्षेण पु
मांसं नालयति सुरभयति णल गंधे ण्यंतात् कर्मण्यण् संयोगांत लोपः मकारस्य परसवर्णत्वेन न
कारः डलयोरेकत्वेन प्रपुन्नाडो द्विनकारः प्रपुनाति प्रपुनन्निति वा प्रपुनाड इत्येकनकार इत्यन्ये
एडवत् मेषवत् फलद्वारेण गजति शब्दायते ऽत्र एडगजः मेषाकृतित्वाद्वेडव इज्यते शब्यतेऽस्मा
दिति वा। दर्दुं हंति अमनुष्ये ति टक् दद्रुघ्नः हृत्वभ्रादित्वात् सत्वाभावः। चक्राकारत्वाच्चक्रं दर्दुं मर्द
यति चक्रमर्दकः। पद्मंगज विंङुः तत्रास्योपयोगात् तटति आप्नोति शरद्युग्मात् हिमे च विलया
त् पद्मटमटत्यनुगच्छति वा पद्माटः। उरणस्य मेषस्य याक्षा आख्या नामास्ति तन्नामाय मित्यर्थः उरणा

रा॰मु॰२
९५

न्हितुल्यपुष्पत्वात् उरणान्हाइतिस्वाम्यादिः षट् एलाचीतिख्यातस्य। पेतिपलतिरक्तनिरोगात् पि
पर्त्तिर्यातूनुवावाडुलकात् पलेरांडुः पलांडुः। शोभनंकंदंमूलमस्यकपुस्तुकंदकः। द्वेपलांडोः। ले
तिहरितेभ्यामेतत्रयपलांडौलतयाअर्क्यतेस्तूयतेयन्मलनार्कः। डुडुष्टोडुमोऽपवित्रत्वात् डुडुमः। द्वेह
रितवर्णपलांडोः। अथेतिवहुरोगहरत्वात्महौषधं। अम्नातिरोगं असोर्लश्चेतिउनन् आदेर्लोदेशश्च
लशुनं तालव्यमध्यं कोशाद्वेत्रा विनाञालेशलशुनपश्नांभुशीतांशावइत्सूक्ष्मविवेकात्। गृंजनंतिकु
त्सितंशब्दायते गृंजयति कुत्सितंशब्दंजनयति गृंज्यते कुत्सितंशब्द्यतेवाकर्मणिल्युट् गजगजिगृ
जीत्यादिशब्दार्थः नंद्यादित्वात्ल्युः गृंजनः। अरिष्टउक्तः। महत्कंदंमूलमस्यमहाकंदः। रसेनल
वणेनरसेनैकेनोनः पंचरसत्वात्कनिरसोनकः। षट्रसोनस्य। पुनरितिपुनरभीक्ष्णंनवातस्याश्छे
देपिपुनरुत्पत्तेः सुपसुपेतिसमासः क्षुभ्नादित्वात्णत्वाभावः पुनर्नवा। शोथंहंतिपूर्ववट्ठकाडी

रा॰मु
९५

पोशोथमी। हेमुनर्नवाया॥॥ वीतिविठुन्नमुक्तं। सुष्ठु निषदनं स्वापो ऽस्मात् सुनिषस्सकं। हेसुरुसुनीति ख्याताया॥। स्यादिति निराकर्तुं वातं शीतलउक्तः नामद्वये नैकं नाम यथाह धन्वंतरिः शणपर्णी शीतल वातक इति ह्यर्थेव। अपराजिता शीतलवातको गिरिः कर्णिका चेति स्वामी। अशानपर्णीति सर्वधरः शणपर्णीति स्वामी। नकेनापि पराजिता ऽपराजिता। अशनस्येव पर्णमस्याः पाककर्णेति ङीष् अशानपर्णी वा शानपर्ण्याः। येति पारावतांघ्रिरिव अंघ्रिर्मूलमस्याः पारावतांघ्रिः साहचर्यात् स्त्रीत्वं। कटत्याहणोति कटे वर्षावरणयोः अच् कटो वेष्टः तं भजते ऽन्येभ्योपीति डः गौरादिः कटभी। पण्यारक्तान्या ऽप्याद्दित्वाद्यतइत्वं च पिण्या। अस्माभपुष्पत्वात् ज्योतिष्मती। लतोक्ता। पंच ज्योतिष्मत्याः। वेति वर्षासुभवं ढक् वार्षिकं। रोगात्त्रातुं शक्ता चानश् त्रायमाणा। आत्मनेपदमित्यत्वात् रोगात्त्रायंती। भद्रयति भद्रिका बलेभद्रिका वलभद्रिका। चत्वारि त्रायमाणा रम्यबणिक्ड्कस्य।

रा॰मु॰२
९६

वीति विष्वक्सेनस्य विष्णोः प्रियत्वात् विष्वक्सेनप्रिया। गर्षति हि नस्त्रिरोगं गृष्वहिंसायां क्तिन् गृष्टिः
घृष्टिरिति च पाठः। अथ गृष्टिः सकृत्प्रसूतगवीवदरयोः स्त्रियां। घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्द्धी विष्णुक्रांता
सुनाक्तिरा वितिमेदिनिः। वराहजंघाकृतिपत्रयोगात् अन्यो क्त्वाध्वणिवाराही वराहरूपविष्णुप्रियत्वा
द्वा। वदति पुनः पुनः वराहजननात् वदस्यैर्घ्ये ऽत्रुवदं मूलं तद्वाति आतइति केवहरा। चत्वारि वराह
क्रांतायाः वामाराक्षुइतिरव्यातस्येति सुभूतिः। मेति मंक्वचते मं छ्रते केशा हिरनेनेति मकिमंडनेष्टषो
हरादिः मार्कवः। इवद्वारेण भृंगवत् केशकृष्णीकरणात् भृंग इव राजते भृंगराजो ऽदंतः। स्यान्मार्क
वो भृंगराजः सुजागर इति रभसात्। घजर्थे के भृंगराजो ऽदंतः। ये मासमेकं प्रपिबंति चूर्णं दिने दिने
भृंगरजः समुत्थमिति वैद्यकात् सांतोपि। द्वे भृंगराजस्य। केतिकाकं मचति फलाशनेकाकध्वा
रणात् सविधारणो छ्रायप्रजनेषु कर्मण्यण्। ङीप् काकमाची काकवन्मचति वर्णेन संष्टबातइ

भृंगराजो

राम
९६

[illegible] वायाः [illegible] सुधुनिः दर्नेखार्योऽस्मात्सुनिष्कण [illegible]
[illegible] याः स्याद्विन्नि [illegible] तिवा। अतएववायसयोगात्स्योत्नाद्यणिवायसी। द्वेका
कमाच्याःकांडञ्चाइतिख्यातायाः। शोतिशतंपुष्पाणिपस्याः सहसृकांडेत्यादिनाऽजादिपाठाद्दापुश
तपुष्पा। छत्राकारत्वात्पुष्पं छत्रंसितंसंवद्धं छत्रमस्यांसितछत्रा। पुष्पैश्छत्रमतिक्रांताऽतिछत्रा।
मधुरामिसी उक्ता। अवाचिपुष्पाणयस्याः पाककर्णेतिङीष्ट्रवाक्पुष्पी। कारोः शिल्पिनइयंका
रवी। सप्रसुप्तेपेतिख्यातायाः। सेभिवातकृतांगसंकोचेसरतिविनिवर्त्तते ऽगमनयावहुत्वमन्यत्रापी
तिप्रसृमरणा। ल्युटिसरणीत्यपिसरणासरणीचार्वीकटंभरामहावलेतिरुद्रः। प्रसार्यतेऽगमन
याप्रसारणी। तस्यांसरणायांकटंकिलिंजाकारंपर्वणिविभर्त्तिसंज्ञायांभृतृवृजीत्यादिनाखच्कटंभ
रा। कघतेसिच्यतेघञर्थेकः कटंरेतस्तद्दृष्यत्वाद्बिभर्त्तिपुष्पातिपूर्ववत्खचिवा। वलावलप्रदा

रा.सु.२
९७

स्नासु सुरखारा जवल्ला पृषोदरादित्वे राजदंतादिः। अतएव भद्रं कल्याणकरं बलमस्या भद्रबला। पंच
गंधभा दालिश्चा इतिख्यातायाः। जनीतिजायते आरोग्यमनया जनिघसिभ्यामिन् जनिवध्योश्चेति
वृद्ध्यभावः कृदिकारादिति ङीषि जनी जनिश्चेति स्वामी। जनेरुलुकादयश्चेत्यूकन्नूतकारश्चांतादेशः
जतूकेति पुरुषोत्तमः जतुशब्दात् संज्ञायां कन् जतुका च। रजनी उक्ता। जतुं करोति जतुकृत् क्विप्। चक्रं
दर्दुं वर्तयति चक्रवर्तिनी ग्रह्यादित्वात् णिनिः पारिमांडल्यात् चक्रमिव वर्तितुं शीलमस्या इति वा।
सुगंधित्वात् सम्यक् स्पृश्यते कर्मणि घञ् संस्पर्शा। षट् जनीत्येव वैद्यकख्यात सुगंधि इमस्य
अथेति शटति व्यवसादयति दोषान् शटति विसरति गंधोस्या अचि गौरादिङीषि शटी रुजा विसरणगत्य
वसादनेषु अच् इ शटी षडित्यस्यानुकरणात् षष्ठी सूर्ड्यादिरिति स्वामी। गंधयति गंधं अच् गंधं
गंधयोगा। ह्यागंधं मूलमस्या गंधमूली। षट् वहवो ग्रंथयोऽस्याः कपि षड्ग्रंथिका। सौरभाधाने

रा.सु
९७

नकंसुखंमवेतिग्राप्नोतिखर्जिपिंजादिभ्यऊरोल्चावित्स्वरःशर्कंध्वादित्वात्पररूपत्वेकर्कंधूरीदीर्घमध्यो।
ऋस्वमध्यस्य।सतुपलाशश्चोक्ताःपंचशाखाः।केतिकारेणनिश्चयेनवेल्लतिवाल्पयतिकारवेल्लःक
स्यसुखस्यारोगमनंतंवेल्लयतिवेल्लचलनेकर्मणिअणिवा।सहितिक्तत्वात्सुखागमंनिरस्यतिक
टिंल्लातिकटिल्लःकटत्याहरणोतिवेतितुष्टपोदरादित्वात्छिलत्वमितिस्वामीकनिकटिल्लकःवाहु
ल्लकात्कटेरिल्लइत्यन्ये।शावंगतौतालव्यादिःअवुसुशवीत्युपाध्यायसर्वस्वमितिसुभूतिःसवति
प्रेरयतिदोषानितिअचिपत्वेङीषिसुषवीतिस्वामी।जीणिकारेल्लाइतिख्यातलतायाः।अयेति
कौलयतिसंस्त्यायतिसंहतीभवतिइगुपधत्वात्केकनिकुलकं।पाटयतिदोषानुपटेरंतराभौवित
एयर्थात्कपिगडिकटिपटिभ्यश्चोलच्पटोलः।तिक्तएवतिक्तकः।पाटयतिदोषान्फलिपाटिन
मिजनामित्युःपटादेशश्चपटुः।चत्वारिपरोल्वाइतिख्यातस्य।कुष्मेतिकोकूष्मणाअनितिप्राणि

तिजमंतात् डः नैरुक्ते ह्रस्वेकनिकूष्मांडकः कुत्सितऊष्मां ऽडेषुबीजेष्वस्य पित्तकारित्वात् कूष्मां
डो दीर्घाकारवानिति लुस्वामी। कर्कवर्णि मियर्त्तिवा हुलकात् हकवापाजिमीत्युणिकर्कारुः। द्वे कू
ष्मांडस्य इर्वेति पूर्ववद्दत्तैरुणः आरुः रलयोरेकत्वस्मृतेरालुश्च इत्यादिरयं। इरुं बीजं प्रवन्तात
इरोबीजस्यारुश्चीपकइत्यर्थाइति शावरस्वामी। तुर्यस्वरादिरीर्वारुः कर्कघांपछते वुधैरिति
शाद्विकाः। इर्वारुकेत्यादिः स्त्रियांपुंसिवगन्मतोधुरस्कारिर्वारुः कर्कटिः स्यादिति पुंस्कांडेरत्न
कोषात् नैरुक्ते इकारस्योत्वे उर्वारुरिति च। एकं कर्कवर्णमटति प्राप्नोति शकंध्वादिः डीषि कर्कटी। द्वे कर्क
ट्याः। इक्ष्वेति इन्धुमकति प्राप्नोति मित्रघ्वादित्वात् कुः अत आत्वं वक्तवापाजिमीत्युणि वा इक्ष्वाकुः
अयं हि इन्धुत्त्वेत्रे प्रायेण भवति इन्धुं चवेष्टयति स्त्री लिंगोयं इक्ष्वाकुः कटुतुंबी स्त्री सूर्यवंशे नृपे पुमा
निति मेदिन्यादेः। तुंवन्यर्दयति रु विंतु बिअर्दने इः हृदिकारादिति डीष् कटुतुंबी चेति कटुतुंबी। द्वे ति

तीरणा वामो॰

क्तालाम्बूः। त्विति तुंबेरवुङीषू तुंबी। अलाबुस्कपिंडफला तुविस्कंवी महाफला तुंवा तुवर्तुलाला वूर्निम्ब वूर्णा
तुल्ला वुकेतिवाचस्पतिः अला वूस्कंवकः प्रोक्तइति वंड्ः। शिवा विषाणतुंवेस्त्विति सुश्रुतोक्तेः तुंवोपि जलेपिन
र्लवतेनमज्जति अलाबूः नञिलंवेर्नलोपश्चेति उप्रत्ययोणित्व नलोपश्च णित्वात् वृद्धिः अलाबूः। द्वे अलाब्वाः
।चित्रेति चित्रोक्ता वहुरेखायुक्तत्वाच्चित्रा। गवाक्षतुल्याकारत्वात् गां भुवमक्ष्णोति व्याप्नोति वा अक्षूव्याप्तौ
कर्मण्यण् गवाक्षी। गां भुवं डुंवयति अर्दयति तुवि अर्दने अण् गोडुंवा॥ त्रीणि वांगीतिख्यातककटीविशेष
स्य। वीति विशालाग्रुणमहत्वात्। इंद्रवरुणप्रियत्वात्तयोरियं तौ देवते अस्या वा अण् उत्तरपदस्य चेत्युत्तरप
दवृद्धिः इंद्रवारुणी। द्वे गोरक्षकाकडीतिख्याताया॥ अर्शोघ्न इति अर्शांसि हंति पूर्ववट्टक् अर्शोघ्नः। सूर
ति हिनस्ति अर्शांसि सूरी हिंसायां बहुलमन्यत्रापीति युच् सूरणास्तालव्यादिः श्योनाकः सूरणः श्रो
णः श्रिन्नाश्यामावशेवधिरिति शभेदात्। स्रूयते प्रेर्यते स्रूरण इति स्वामी वाहुलकात् रजः क्युन् रूक्ष्म।

गमः सूरणः कंद्यते॰ न्विष्यतेकंदयतिरोदयतिवाकदिकदिभ्यां क्वानेरोदनेव घञिभ्र विचकंदः। त्रीणिश्रोलइति
ख्यातस्य॥ गंडीतिगंडीनिग्रंथियुक्तान्यंगानीरयतिगंडं रोगविशेषं वा॰ एरगंडीरः। सम्यगस्थिवीजंल्लाति
समष्ठिला पृषोदरादिः॥ ढेसमठ इतिख्यातस्यानूपजशाकस्य॥ केतिकडतिमदयतिकडमदे क्वकदिकडि
कटिभ्यो॰ वद्रुडीषु डलयोरेकत्वस्मृतेः कलंवीकेनलेलंवतेप चाद्यच्। कलंवीतुशतपर्वीकलंवूर्वासुवील
धइतिवाचस्पतिः। उपशब्दोधिकार्थः उपाधिकमुदकमस्यां उत्तरपदस्योदादेशः शेषादितिकप् टाप् इत्वं
च उपोदिका। मूलतिप्रकर्षेणतिष्ठतिमूलप्रतिष्ठायांकन्नादिभ्यो वुन् मूलकं मूलरोहणेवुरादिः प
चाद्यच् ततस्थूलादिभ्यः प्रकारवचनेकन्निति सर्वधरः। हिल्लहावकरणेघञर्थेकः हिल्लरतिंश्रतिति
कत्वात् हिलात् वीर्याद्वामोचयति हिलमोचिका ण्वुल्। वासयतीतिउलूकादयश्चेतिवस्तेरूकं वतुइव वा
स्तूकंवास्तकभवत्वाद्वादीर्घमध्यं ह्रस्वमध्यं च। रम्यावास्तववास्तुकस्तव किनाइतिप्रयोगात्। कलंव्यादि

वास्तूकांता॥ शाकभेदाः स्युरिति संबंधः। दूर्वेति दूर्व्यते हिंस्यते पशुभिरिति दूर्वति हिनस्ति दुर्निमित्तं वा दुर्वी हिं
सायां कर्मणि घञ् अच् वा उपधायां चेति दीर्घः टाप् दूर्वा। शतं बहूनि पर्वाण्यस्याः डाप् कन् सपूर्वत्वं च श
तपर्विका। वीर्यप्रभावः बहुप्रभावत्वात् सहस्रवीर्या। भृगोरियं भार्गवी। पादाघातादिना च्छेदेपि पुनरु
त्पद्यते इगुपधेति केरुहा। अत एव दूरक्षाप नाद्या अनंता। षट् दूर्वायाः। श्येति सा दूर्वा सिता शुक्ला।
गोः पृथिव्या लोमानीव गोलोमाकारत्वात् गोलोमप्रभवत्वाद्वा गोलोमी। शतं बहूनि वीर्याण्यस्याः श
तवीर्या। गंडं व्रणभेदं अलति वारयतीति कर्मण्यण् णिङीप् गंडाली। शकुलान्हीव ग्रंथिरस्य शकुलस्येव वा
न्होव्यवहारोस्येति वा शकुलान्हकः। चत्वारि शुक्लदूर्वायाः। पूर्वे द्वे सितदूर्वायामपरे द्वे दूर्वाभेदस्य यो
वा इति रमानाथस्येत्यन्ये। क्षितिकुरुदेशं विंदतीति प्रायेणालभ्यते तत्र प्रायभवत्वात् अनुपसर्गात् क्षिप विंदे
ति श शः कुरुविंदः। मेघनामा मेघपर्यायनामक इत्यर्थः। मुस्यति खंडयति रोगं मुस्यते खंड्यते वा कर्मणि

१००

क्तः आगनित्यत्वादिडभावेवा कुलकान्तः मुस्तास्त्वार्गेक निके ऽण् इति कखत्वेच मुस्तकः मुस्तकं। वत्वारिमु
स्तकस्य। स्यादितिभद्रयतिभद्रः ततः कर्मधारयसमासः। भद्रमपिनामास्यभद्रं स्यान्मंगलेहेम्निमुस्तकेक
रणांतरेइतिरुद्रः। गांजलं ड्ठातिगच्छतिगुदक्रीडायांवा कुलकात्स्फायीतिरक्तनुम्रचगुंद्रोक्तःव। हेनागर
मुथाइतिख्यातस्य। चूडेतिचूडाकारमंतरीयोगात्तांलातिवाघन्तेघ्राणिस्यादितिलत्वचूडाला। चक्रांग
त्वात्तवक्रमिवफलमस्यावाष्टघोहरादिभ्वक्रला। उद्घाटयतिरोगान्अद्वदापुउद्घटा। त्रीणिउद्घटमूलस्य
छातिआमुथाइतिख्यातस्य। वंशइतिवमत्युद्गिरतिकरी रंद्व्हम्इवमिकुम्भ्यःशाक्वंशः। त्वगेवसारोस्य
त्वक्सारः। कर्मव्यापारमियर्त्तिप्राप्नोतिकर्मारः कर्मण्यण्। त्वचिसारउत्कृष्टोद्दढत्वात्स्थिरइति
घञ्हलंतादित्यलुक्त्वचिसारः। तृणानांध्वजोमुख्यः तृणध्वजः। शतपर्वोक्ता। यवइवफलमस्ययव
फलः। रणतिशब्दायतेमृगघादित्वात्कुः एत्वंवोपधायाःरेणाजिग्रक्षातिकामंजमयतिवेणगतिज्ञा

रामः
१००

नयहणेषुवा हुलकादुर्वावेणुः वयंतिशोभंतेस्वनेनवीधातोर्बेन्वादयश्चेतिणुः णत्वंव वेणुरितिसुभूतिः। मा
क्रियतेवायितेनेनपुंसीतिघः मस्करमस्करिणाविन्यनेनसाधुत्वंमस्करः। तेजयतिशानयतिदात्रादिकंतेज
यत्यग्निंवातेजनः नंघादित्वात्ल्युः दृश वंशस्य। वेणोतिये वेणवः कीलद्विभिः कृतरंध्रापंक्तयोऽनिलेनोद्ध
ताश्चालिता अतिदीर्घतया आपूर्यमाणावास्वनंतः शब्दं कुर्वंतितेकीचकाः स्युः अस्वनंतोपियोग्यतया।
कीचकाउच्यंतेयथा अपवंतोपिपाचकाइति चीक्यंतेसमीरणेनस्पृश्यंतेशीकचीकआमर्शनेकृञा
दिभ्योवुन्‌ आद्यंतविपर्ययः पृषोदरादित्वात्कीचकाः। एकं। ग्रेतिवंशप्रस्तावात्ग्रंथ्युक्तेरवः। ग्रंथते
कुटिलीभवतियथिकौटिल्येग्रंथेरिः ग्रंथिः। पर्वतिपूरयतिपर्वपूरणेवाहुलकान्नहषितन्नीतिकनिन्‌
पर्व। पिपर्त्तीतिपरुः अर्तिपृवसीतिउस्तिः वाहुलकादुप्रत्ययेपरुरुदंतश्च। मन्नासारोग्रंथिः परुःपरा
गः कुसुमरेणुरितिपुंस्कांडेरत्नकोषात्ग्रीणिग्रंथेः। गुंडइतिगुदक्रीडायांवाहुलकात्स्फायीति

रकृत्तुम्युंडः। तेजनउक्तः। शृणातिहिनस्तिशरः हंत्यसश्चेसरः। सास्कमुंजोवाणाख्योगुंडस्तेजनकः शर
इतिवाचस्पतिः। त्रीणिशरमुञ्छस्य। नेतिनडतिगहनंकरोतिनडगहने ऽच्। नडः। धमत्यंतः सुषिरंधमेः
सौत्रधातोर्नंद्यादित्वात् ल्युः धमत्यनेनाग्निंवाध्मोधमश्चेतिनप्रत्ययोधमादेशश्च धमनः। पोटेनवायुसं
श्लेषेणगलतिनश्रोभवतिअच्पोटगलः। त्रीणिनलस्य। अथेतिकाशतेदीप्यतेकाशृदीप्तौतालव्यांतः।
अच्काशंकाशीकाशश्चतृणवाचकइतिशब्देदः गौरादित्वात्काशीच। इन्द्वगंधोक्ता। पोटगलश्चोक्त
त्रीणिकाशस्य। पुमितिवलतेभुवंवेष्टयतिवलसंवरणेउल्वादित्वात् द्वप्रत्ययेवल्वः पर्वतः तत्रजाता
वल्वजाः वलतेइतिवावल्ना। किप् वजतिवजः कर्मधारयः स्वभावाद्बहुत्वेवल्वजाः एकोवल्वजइतिभा
ष्यकारवचनादेकत्वमपि। एकंवावई इतिख्यातस्य। रेतिरसालउक्तः। इष्यतेऽसाविति इक्षुः इषेः क्सु
ईप्सु नेवाईन्हेरसुनपृषोदरादिः इक्षुः। द्वेइक्षोः। तेतितभेदा इक्षुभेदाः। पुंड्यते खंड्यतेपुडि खंडनेस्फा

यीत्यादिना रक्तपुंड्रः अत्राद्यगिरिपौंड्रः पुंड्रेन्द्रोपुंड्रकः सेन्यः पौंड्रकोऽतिरसो मधुरितिवाचस्पतिः। कांतं रसभिघर्त्ति अणततः कन्नुकांतारकः। हे। आदिना कोषकारादियहः। स्यादिति विशिष्टजनमीरयतिसूर वीरविक्रांतोत्सुः वीरणं। विशिष्टं वीरयति अव्वीरं तनस्तर पृवीरतरं। हेवीरणाद्रितिख्यातस्य। मूलेइति अस्य वीरणस्य मूले उश्यते काम्यते संतप्तैः वशाकांतौ वशेः कि दितीरणं कित्वात् संप्रसारणं उशीरं वा कुत्सकात् षत्वे मूर्द्धन्यमध्यं वेत्यन्ये इति सुभूतिः उणादिहन्नोचुतालव्यशो मूर्द्धन्यषश्चायमुदाहृतं। अ भयं रोगभयहरणात्। नलंध्यति निराकरोति शैत्यातिशयात् नलदं। अत एव सेव्यं सेवार्थहं। मृणाल मिवसाहश्येन जितिम धुमाधवी। मृणालं नलदे क्लीवमिति मेदिनेः मृणालं वा नः अतो मृणालमिति स्वरूपार्थे नञ् अमृपवत् अतो मृणाला मृणालयोः मृपामूयये रिवपर्यायत्वमिति तु वयं। आयेणा जले आशेते जलाशयं। लातिदोषानू मज्जास्य लाते र्विवृस्वार्थे कः लामज्जकं। लघुलीयते ऽवृ

लघुः शोभनोलयः संश्लेषोवास्यलघुलयं। लामज्जकं सुवासं स्यात्स्मृणालं लयं लघुविसुक्रतानु
मस्तमपिनामद्वयं। अवहीनोदाहोस्मात् अवदाहं। अवदीयतेदाहोऽनेनेत्यवदानमिति तु स्वामी। इ
ष्टकापथमगुम्मवत्मोऽस्यइष्टकेवसुदृढः पंथा अस्यवा इष्टकापथं। अवदाहेष्टकापथमिति नामद्व
यमित्यन्ये। लामज्जकं लघुलयमवदाहं। अवदानमिंद्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे इति वाचस्पतिः। इश
वीरणमूलस्य। नेति नलादयो येऽन्नोक्तायेवानुक्ता गर्मुत्श्यामाकादयस्ते तृणत्तृणाशब्दवाच्याः तृणप
तेऽद्यते पशुभिरिति तृणं अदनेघजर्थेकः तृणं गीर्यते गर्मुत्स्योमुड्वेति ति प्रत्ययोमुड्चागमश्च ग
र्मुत्स्यण इति ख्यात स्यै तृणधान्यविशेषः। श्यैङ् गतौ पिनाकादयश्चेत्याकोमुट्चश्यामं वर्ण
मकतिवा श्यामाकः सामाइतिख्यातः श्यास्तुधूस्रोम कन् श्यामकोपिवेति हलायुधः। प्रमुखशब्दा
दन्तराः कुशादयो मवहिता अर्कगुकोइवादयो गृहीताः॥ अस्त्रीति कोशते अन्येभ्योपीति डः कु

शं।कुथप्रतिभावेइगुपधज्ञेतिकः कुथः। दृभ्यतेदृभीग्रंथेदर्भः घञ्।पुनात्यनेनपुवः संज्ञायामित्रपवि
त्रं।चत्वारि कुशस्य।अथेति कुत्सितं तृणंकत्तृणं तृणेचज्ञा [illegible] नाविति कदादेशः।पु
रेभवं पौरंशोभनोगंधः प्रयोजनमस्य ठक्सौगंधिकं।ध्यायतेपशुभिर्ध्यामं इषुयुधींधीत्यादिना वा हुल
कान्मक्।देवैर्जग्धमिवजर्जरत्वात्देवेनरामेणजग्धंवादेवजग्धं।रोहतिरुहेर्हि द्विश्चेति टिषत्हर्द्विश्चरो
हिषं मूर्द्धन्यांतं कत्तृणेरौहिषं क्लीवंपुंलिंगोहरिणांतरइति मूर्द्धन्यांतेरभस ॥ षट्रामकर्पूरेतिख्यातसु
गंधिद्रव्यस्य।छत्रेतिछत्राकारमूलपत्रमस्तकत्वात्छत्रा।अतिक्रांतश्छत्रमतिछत्रः।पारुष्यात्छत्रा
तिछत्रइत्येकंनामेतिस्वामी।पालयतिपालंभवनन्हेत्रं तद्धंतिसस्यजननासमर्थंकरोति अमनुष्यति
ठक्पालघ्नः।त्रीणिमूलेपत्रेवचाकृतेः छातियाइतिख्यातजलतृणस्य।मालेति।मालारूपं तृणं
मालातृणं स्वार्थेकन् मालातृणकं।भुवस्तृणं स्तृलग्नंवातृणंभूस्तृणंशाकपार्थिवादिः पौस्करादि

१०३

त्वात्सु इत्स्वामीनुकच्चातिकच्चादिभिः सह भूस्तृणं तत्पर्यायमाह। रामकर्पूरं वकुपत्रकां उंकर्पूरगंधसुगं
धि इदं च शतपुष्पिकावडतत्कटगंधं भूलग्नं च भवतीत्यनयोर्भेदः। शोतिशास्पतेशसुहिंसायांनीपादयइति
यः शस्यमितिटिप्पनी सुष्पतिसुषेर्वाष्पाहित्वात्पः उकारस्यात्वं चेति शाष्पमितिसुभूतिः। वालपति
अवृत बनत त्तृणं चेति विग्रहे वाल्तृणं। हेनवत्तृणास्य। घेतिघस्यतेः घतेपशुभिः घासः। योतिमिश्री
भवतिदं तेः पशुभिश्चर्णेवेनसवदसत्र अतएवयवसः। यवसमंतस्यादिपुंलिंगोपीतिमधुमाधवी। हेय
वाघदनीयात्तृणविशोषस्य। तृणमितित्तृणपत्ते घतेपशुभिः तृणं पूर्ववत्। शुल्कवर्णात्वात् अर्जुनं
हे तृणमात्रस्य। तृणेतित्तृणानां संहतिः समूहः तृणपापाशादित्वाद्यः एकं तृणासमूहस्य। नड्वेतिपू
वे वद्यः नड्या। एकं न डसंहतेः। तृणेति तृणराजाक्यइति तृणराजपर्यायनामेत्यर्थः। तल्पतेप्र
कर्षेणस्थीयतेनेनघञ् तालः तलप्रतिष्ठायां भौवादिकात्पचाद्यचितलस्य। हेतालहन्तृस्य। ने

राम
१०३

२३

तिनारिकान्नालयुक्तान्पुष्पादीनर्ईरयतिकर्मण्यण्नारिकेलःकपिरिकादिःनारिकेलीमहावीरैरि
वनारिकेलीवनैरितिवासवदत्ताश्लेषःनारिकेलीफलंभइतिपूर्वकविप्रयोगःलांगलाकारवल्लित्वात्।
लांगलीङीषंतालांगलीनांतइतिसर्वधरोध्रांतः। ट्वेनारिकेलस्य। घोंटेतिघोंटाउक्ता। पवतेछ्वापूरवडि
ग्योगकृपूगः पूज्यनेमान्यतेसेचनादिनाफलद्वारेणानेनवाघजिकुत्वेपूगः। क्रामतिन्द्वितपतिदुषव
शोकौहूरमूर्द्देक्रामतिवावाहूलकात्भ्हन्टइन्त्यादिनाडः स्वार्थेकनक्रमुकः। पूमुरीषोत्सर्गेगुवंत्यने
नस्त्रंसकत्वात्पिनादयश्चेत्याकावाहुलकाद्गुणाभावः उवङ्गुवाकः अन्येषामपीतिदीर्घेत्वेगुवा
कोपिचगुवाकइतितारपालः। खानीडियाणिपूरयत्याप्यायपतिपरीआप्यायनेइगुपधत्वात्कः
ट्टपालनपूरणयोरित्यतोऽस्विउदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वेरवपुरः। पंचगुवाकस्य। अस्येतिअस्यपूगस्यफ
लंउद्दिशंतेचलंत्यनेनतत्त्वद्विकारजननात्घञ्कुत्वंच उद्वेगं। एकंपूगफलस्य। एतइतिएतेवताल

नारिकेलपूगास्त्रयो हिं तालचतुर्थाः खर्जूराद्याश्चत्वारः अष्टावेतेतृणद्रुमाः तृणजातीयाद्रुमा इत्यर्थः तृ
णत्वप्रधानाद्रुमा वा। हीनोऽल्पपरिमाणस्तालो वृनैरुक्तो दीर्घेकारस्य ह्रस्वेकारः नकारांत्याकारस्य च
नाशः हिंतालः। खर्जमार्जने खर्जिपिंजादिभ्यऊरोलचौ विन्ररः खर्जूरः गौरादित्वात् ङीष् खर्जूरीवन खर्जू
रीति ख्याता। केतयति निवासयति कितनिवासे रोगापनयने च कृञादिभ्यो वुन् गौरादिः। केतकी। तालयु
तितल प्रतिष्ठाघाते चुरादिण्यंताद् इ अल्पत्वविवक्षायां ङीष् ताली॥ ॥इति वनौषधिवर्गविवरणं समाप्तं
॥ ॥सिंह इति हिनस्ति मृगान् गजांश्चेति हिसि हिंसायामित्यतः पचाद्यच् पृषोदरादित्वाद् घं न
वर्णविपर्ययः सिंहः। वन्याः पशवो मृगास्तेषामिंद्रो राजा तेष्विंद्र इव वा मृगेंद्रः। पचति विस्तार्यत इ
दं पचि विस्तारे कर्मणि घञर्थे कः भावे घञि अर्शआद्यच् विपंचं विस्तारयुक्तमित्यर्थो वा पंचं विस्तृतमा
स्यं मुखमस्य पंचास्यः। मुखं ततपादाश्चत्वार एते पंच करिकुंभदारणक्षमत्वात् पंचास्यानीव यस्य

पंचास्य इति तु सुभूतिः। हरिणी पिंगले अक्षिणी अस्य बहुव्रीहाविन्यादिना षच् समासांतः हर्यक्षः। केशिरसि
सरंति केसरः स्कंधदेशस्थशटाः सवित्ककिसलयकेसरसभा इति सभेदात् केसरो दंत्य सः तद्योगादिनि केस
री केशे लातिरलयोरेकत्वस्मृतेः तालव्यश्चायमिति त्वन्ये केशरी। हरतिमृगान् अचरः हरिः। कंठीरवभीमवि
क्रांतकरिमाचलमरुत्पत्रपंचशिखशैलाटपारीन्द्रश्वेतपिंगलाहृयोप्यत्रबोध्याः। षट् सिंहस्य। शेतिष्ठ
त्याति हिनस्ति प्राणिनः मूह हिंसायां खर्जपिंजादिभ्य करोलचौ वा हुलका डुगागमो णित्वं च बह्वृचो शार्दूलः
। द्वीपं चर्मेत द्योगात् द्वीपी द्वीपं जलमध्यस्थलमाश्रयत्वेनास्त्यस्य वा। आजिघ्रति व्याघ्रः न संज्ञाया
मिति निषेधात् पाघ्राध्मादिश प्रत्यया भावे घ्रात श्चोपसर्गे इति कः व्याघ्रः। कश्चित्तु चित्राल्पत्वानल्पत्वकृ
तं द्वीपि व्याघ्रयोर्भेदमाह तत्राल्प चित्रको व्याघ्रभेदो द्वीपी स्यात् तथा महाभारतं द्वीपी व्याघ्रत्वमागत
इति त्रीणि व्याघ्रस्य। नेतितरं मार्गं न्तिणोति रुरा छ्विनरेणोत्फालेन न्क्षुणत्ति वा क्षुदिर संपेषणे पूर्ववद्

रा॰मु॰२
१०५

टिलोपश्च तरन्प्लवमानः प्लिणोतिप्लोतिवा मृगप्वादित्वाडुः तरन्क्षुः। मृगमत्तीतिक्षुः मृगादनः। द्वेहस्त कुक्कुरप्रमाणस्यकुक्कुराकृतेः कृष्णरेखाविचित्रितस्यगोमनुष्यहननक्षमस्यमृगघ्नस्यलाकडाइति ख्यातस्य। वेति वरं श्रेष्ठमाहंतिवराहः अन्येभ्योपीतिडः। अचुवंकरोति अपृषोदरादित्वाद्दृग्लोपेऽन्ये षामपीतिदीर्घत्वे शूकरस्तालव्यादिः सूदितिशद्बंकरोति पृषोदरादिः सूकरोदंत्यादिः तालव्या अपि दंत्याश्चशंवसूकरपांशवइतिशभेदात्। घर्षतिघोणांहंतेवा घृषसंघर्षणेकर्तरि क्तिच्कृतौवेति घृष्टिःवा दुलकात् क्तिन्प्रत्ययेघृष्टिरित्यन्येसाहचर्यात्पुंलिंगोयं। कोलतिसंस्त्यायतिपीनत्वात् कुलसंस्त्यायकरणेपचाद्यच्कोलः। मुखायमस्यपोत्रंतद्योगात्पोत्री। किरतिभुवंइगुपधेति कः किरः किरिरितिपाठेवा दुलकात् इगुपधत्वात्किः किरिः स्त्री कियाणीइंद्राणीप्रस्तावेपूर्वमु क्ता। किटतिउत्रासयतिकिटउत्रासनेकिटिः। दंष्ट्राघोणायोगात्व्रीह्यादित्वादिनिः दंष्ट्रीघोणी।

रा॰मु
१०५

स्तब्धरोमत्वात्स्तब्धरोमा। क्रुड घनत्वे। अव्क्रोडः केन जलेन नरो ऽत्युन्मादयति रोऽइ उन्मादने ऽ विपूर्वो दरा हिवि
भुवं दारयति अण् भूदारः। द्वादश शूकरस्य। केति कंपते हन्त्वात् हन्त्वांतरं वलति अहि कंप्यो नलोपश्चेती
नूकपिः। प्लवेन प्लवेन गच्छति गमः खच् डिद्वेति खच् डित्वात् टिलोपः प्लवंगः। एवं प्लवंगश्च। अन्येष्वपी
ति डः प्लवगः एवं प्लवगश्च। गमश्चेति खचि प्लवंगमश्च एवं पंचरूपाण्यत्र। शाखासंचारी मृगः पशुः शा
खामृगः हस्तोगतार्थत्वात् संचारिशब्दाप्रयोगः। वली स्त्रथं चर्म तद्योगान्मुखमपि वली। वलीमुख
मस्य वलीमुखः वली स्त्रथं चर्म मुखेऽस्येति वा। मर्क्कः सौत्रो ऽत्यर्थो चुरादित्वाद्विकल्पितणिचः शाका
दिभ्यो ऽटन् मर्कटः। म्रियते ऽटमर्कटाविति मृडो ऽटन् ककारश्चांतादेशः गुणः मर्कट इत्यन्ये। वने रम
ते वनरः डः तस्यापत्यं वानरः वा इवार्थे नर इव वानर इति वा वानं वनभवं फलं लाति रलयोरेकत्वस्मृतेः
वानर इत्यन्ये। बाहुल्यात् कीधातोः शः कीशः। को वातस्तस्यापत्यं कि हनूमान् स एव ईशो ऽस्येति तुसु

मूतिः।वनमोकोगृहमस्यवनौकाः।गोलांगूलकृष्णमुखावप्यत्र।नववानरस्य।अथेतिभल्लतिहिनस्ति
भल्लभल्लपरिभाषणहिंसा दानेषुऊकादयश्चेतिकन्धातोर्भल्लुरादेशः भल्लुकः ऊल्लूकादयश्चेत्यू
कन्भल्लूकोदीर्घमध्यश्चदधातिकुहरभाजंयत्रभल्लूकपूनामितिप्रयोगात्।भालयतितिर्य्यक्प्रेन्त
तेभालूकः भाल्लूकोभल्लूकोभ ल्लइत्युलूकादयश्चसइतिपुरुषोत्तमः प्रज्ञाद्यणिभाल्लुकोभाल्लूक
श्च॥अच्छणोतिअत्वअच्छन्तः अच्छतिअच्छीगतौअच्छेर्वाहुलकात्शकइतिवाअच्छन्तः।अच्छेत्याभिमुख्ये
ऽव्ययंअच्छआभिमुख्येनभल्लतिहिनस्तिअविःअच्छभल्लःसंघातविगृहीतश्चायंअच्छइतिभल्लइ
तिच।अच्छस्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययं।आभिमुख्येऽध्यकच्छःस्यादितिमेदिनिः।अच्छभल्लप
रिषद्विहरंतीत्यभिनंदः।चत्वारिभल्लूकस्य।गेतिगच्छतिगंडःगमेर्डमंतात्डःस्वार्थिकःगंडकः
गंडिधातोःकृज्जादिभ्योवुनिवा।अस्यशृंगंखड्गइतिभिनत्तीतिखडखडिनेदेछापूखडिभ्योगक्

प्रत्ययेखङ्गः तद्योगादविखङ्गः। इनोखङ्गी। व्रीहिगंडकस्य। लुलेति। अप्सु लुलति लुल विलोलने इगुपध
त्वात्कः। आकृष्टरेत्यादिना। स्वराजदंतादित्वात्परनिपातः पृषोदरादित्वाद्वा लुलापः। लुलाय इत्यंतस्थांतोपि
। लुलिकलिकक्षिप्य आयः। तथा च प्रयोगो दृश्यते। खुरविधुनधरित्री विन्नकायो लुलाय इति। महतिपूजयं
त्यनेन मह्यते वा मह पूजायां अरिमखोष्टिषच् महिषः टित्वात् ङीपि महिषी। वाहानां द्विषन् वा ह द्विषन् वा
हेऽश्वो द्विषन् शत्रुः वाहद्विषन् सप्तमी तियोगविभागात्समास इत्यन्ये। के जले सरति अच् अन्येषामपी
ति दीर्घः केजले आसरति वा कासरः। सीरोल्लांगलं तद्योगात् सीरी गृहस्थः तं वहूप कारकरणा इज
तिसेवतेभजेरन्येभ्योपीति डे टिलोपे च सीरिभः प्रज्ञाद्यणि सैरिभः सीरिणो भाशोभा सीरिभा सा अस्ति
न्योत्त्वाद्यणि वा। सरटाश्च सैरिभः समि ति रितिदंत्या गौरभसः। सीरिभः कुर्डुवीतस्यायमणि सै
रिभः। वर्णदेशनायां दंत्यादौ सैरिभः उक्तः। पंचमहिषस्य। स्त्रीति च तुष्पादानां द्विलिंगना वन्हमते

तदपवादोयं शिवेति स्त्रियामिति पुंस्यक्तौ वशिवा नित्यस्त्रीलिंगेयमित्यर्थः। शिवोक्ताशिवा दुर्गा
तत्प्रियत्वाद्वा शिवा। भूरयोमाया अस्य भूरिमायः। गां विक्रतां वार्वं मिनोतिप्रक्षिपति क्वापाजि
मीत्युणगोमायुः। मृगेषु वन्यपशुषु धूर्तत्वात् कनि मृगधूर्तकः। सृज निमायांसृजविसर्गे तमि
तिडीतिवा हुलकात्वकाल नुन्यंक्वादित्वात् कुत्वं असृगालातिषृषोदरादित्वाद्दलोपेवा सृगालः दंत्या
दिः शृंगं न लातिशृगालः शृगालो वंचके दैत्ये सृगाली डमरे विदुरिति विश्वः तालव्या अपि दंत्या अश
वशोवलसूकराः। रसना पिच जिह्वायां शृगालः कलशो पिवेति शभेदात्। वंचयति वनू वुप्रलंभ
ने वुन् वंचकः। क्रोशति क्रुशेः सितनीत्यादिना तुन् ष्टुत्वं क्रोष्टा तृज्वत्क्रोष्टुरिति तृजंतरूपाति
देशः स्त्रियां चेति तृज्वत्क्रोष्ट्री। फेइति अव्यक्तानुकरणं रौति मित्रघादित्वात् डुः फेरुः। फेइति
रवोस्य फेरवः। गुहारूपं हपभेरुः फेरवस्तारवः शिवा। सूकरोति रुजः फेरः अभीरुर्मंडलाहित

एम
१०७

इति साहसांकः। जमत्यत्ति मांसादिकमिति जंबुकः मित्रघादित्वात् डुः। बुकं च कन् जंबुकः। उलूकादित्वा
त् ऊकन् इति जंबूकश्च। खरोष्ट्रकपि जंबूकवायसाजगोपम इति वाचस्पतिः। द्वे शृगालस्य। ओतुरिति अ
वति विष्टोऽसितनीत्यादिना तुन् ज्वरत्वरेत्यूठ् गुणः ओतुः स्त्रियामप्योतुः। विडति शब्दायते विड शब्दे त
मिविडिभ्यां कालन् विडालः। भुत्का मार्ष्टि मुखं आखुबिलं वा मृजू शुद्धौ कंसिमृजिभ्यामित्यारन् मृ
जेर्वृद्धिः मार्जारः। वृषान् मूषिकान् दशति अण् वृषदंशः स्वार्थे कन् वृषदंशकः। आखून् भुंक्ते क्विप्
आखुभुक्। पंच विडालस्य। त्रय इति गोधायाः। अपत्यं गोधाया ढ्रक् गौधेरः आरगुदीचां गोधारः शु
भ्रादित्वात् गौधेयः। त्रीणि स्थलजगोधात्मजस्य। श्वाविदिति श्वानं विध्यति क्विप् नहिवृतीति दीर्घः
नशल्य वर्ह्मस्याविद्। शलस्य शल आशुगतौ जायादिहृषादित्वाद् घप्रत्ययः शल्यस्त्वालकः अ द्वा
शीलित शार्दूलश्येनशशकशल्यानीन्यूष्मभेदात्। द्वे शेजाकांग इति ख्यातस्य॥ तद्दितितस्यश्रा

षिधोऽनोग्निशलति दूरंगच्छतीति पचादित्वात्कलच्। गौरादिः शलली स्त्रीत्वाविवक्षायां शल्लं। यवा
द्यविशल्लं। शल्लस्कतृशंढयोरित्यमरमालोक्तेः शल्लस्य। त्रीणि षष्णाविज्ञोऽमि।। वेतिवातशब्दउ
पपदेमाङ्माने इत्यतो वातं प्रमिमीते वाताभिमुखं धावति वातवत्प्रयाति प्राप्नोति पतति वा वातेन प्र
मीयते प्राप्नोति प्लवने वा निपातनादीकारः वातमृगसाहचर्यात् वातप्रमी वातमृग इति पुंस्कांडे ऽमरमा
लोक्तेश्च वातप्रमीः पुंलिंगः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् ङेौ तु वातप्रमी
तिशेषं ग्रामणीशब्दवद्रूपं। योषिति वातप्रमी समीरमृग इति वोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य अतएव
वाच्यंतत्वात्सुलोपाभावः कृदिकारादिति ङीषि तु वातप्रमीयमिति मैत्रेयः तत्तु ...
... नद्यास्तु शसि वातप्रमीरिति ङेौ तु नदीत्वाद्दामि वातप्रम्यामिति स्त्रियां तु लक्ष्मी
शब्दवदिति पुरुषोत्तमदेवेनोणादिवृत्तावुदाहृतं। वातवद्वेगी मृगो वातमृग इति मध्यमपदलोपी।

समासः। द्वेवायटइतिख्यातस्य। कोकइतिकोकतेमेषादीनादत्तेगृह्णातिकुकवृकआदानेपचाद्यच्कोकः
ईहां चेष्टांमृगयतिकर्मण्यण्ईहामृगः। मृगानीहतेण्याजदंतादित्वात्परनिपातः। अन्येषामपीतिदीर्घ
इतिवाहं तुमीहामृगेष्वस्यवामृगस्येवेहास्येतिपृषोदरादित्वादीहामृगइतितुस्वामी। वर्कतेगृह्णातिइगु
पधत्वात्कः वृकः वृणातिगृह्णातिवृकवृश्चुषिमुषिभ्यःककिदृकइत्युणादौ। त्रीणिवृकस्य। मृगइति॥
मृग्यतेव्याधैःमृगअन्वेषणेघञर्थेकः मृगः। कुंभुवंरंजयतिकर्मण्यणिन्संज्ञादित्वात्कुत्वेकुरंगः
लगि ४ कौरंगातिअगिरगिगत्यर्थाअच्कौभुविरंगोविशिष्टागतिरस्येतिवा। वातमयतेवाहुलकात्क्वा
पाजिमीत्युणवातायुः हरतिमनःश्यारुत्याद्दुन्नविभ्यइनच्हरिणः गीतेनेहरंत्येनमितिवा। अजिन
स्योपयुज्यमानस्ययोनिरुत्पत्तिस्थानमजिनयोनिः। विश्वावीवारुल्लोचनइतिरभसः। पंचहरिण
स्य। एणोयमितिएण्याहरिण्याश्चर्मा द्वैणेयंविकारावयवार्थएण्याढञ्। एणस्यहरिणस्यचर्म

रा.मु.२
१०८

घं ऐणं पूर्ववीर्थे प्राणिर जनादिभ्यो ऽण् एते उक्के द्वे ऐणेयैणे त्रिषु वर्तेते चर्माद्य मित्याद्य शब्देन मांसा
स्थिनय नादियद्गः। केति एतेषट् हरिणभेदाः कंबोजानामुत्तराय थेस्वस्वनामप्रसिद्धाः। अजिन।
स्यरल्लक्ष्मतविचित्रवर्मणा आश्रयत्वात्योनयः स्युः। कंजलंदलतिकदली। कंदेनेर्लोपश्चेत्यरः कादरः
रलयोरैक्यात्कदली त्युणादौ। कंदेसस्यमूलेल्लीयते ऽन्येष्वपीति डे कंदली इत्त्रं तावेतावितिस्वामीक
दैः सौत्रात्। कदिक्रदि आह्वान इत्यतो वा हृषादित्वात् कलन् गौरादिङी षिकदली कंदल्यो स्त्रिया मे
व स्त्रंतावितितुनयुक्तं। रंभा हन्त्येव कदलीपताकामृगभेदयोः। कलध्वनौ कंदली तु मृगगुल्मप्रभे
दयोरिति लांतवर्गे मेदिन्यादेः कदलं त्रिष्वित्यमरमालादेश्च। ध्विनोतिसौंदर्य्यं विजोवा हुलकान्न कु
दीर्घौ चीनः। च मतिखादति ढणादिकमितिखर्जूरादित्वाद्रुः चमूरुः। प्रीणातिप्रीयतेवाप्रियः इगु
पधेतिकः ततः कनिप्रियकः कुनिवा। सम्यक् हते सम्यक् शोभना द्रूरू अस्येतिवा समूरुः। अत्र हरि

राम
१०८

ति२

णाजिनयोनिशब्दौसामान्यवृत्तीअपिविशेषेवर्त्तेनेयथामृगशब्दःपशुमात्रवृत्तिरपिहरिणइति।कृ
ष्णेतिकृष्णेनवर्णेनसारःश्रेष्ठःकृष्णसारोऽत्यमध्यःकृष्णेनवर्णेनशारःशबलःशारःशबलवात
योरितितालव्यादौरभसःकृष्णःसारोवर्णोऽस्येतिवाकृष्णाशारस्तालव्यमध्यश्चमृगाणातेर्वायुव
र्णनिवृत्तेषुघञ्शारः।रौतिरुःशब्दे जंघादयश्चेतिरुः रुरुःनियतमंवतिनावरुन्धेरितिकुः न्यंका
दित्वात्कुत्वंन्यंकुः।रमेर्वाहुलकाडुःरंकतिगच्छतिकवाषाज्जिमीत्युणिवारंकुः।शंवरउक्तः।रौ
हिषंतृणभेदमत्तीतिशेषिकोऽणरौहिषःरोहिदहल्लंतोपिसएवरौहिषांमध्येचरतीतिभवभूतिः
रुणाद्धिकश्चित्कमसुप्तरोहिषीत्यभिनंदः।गोरिवकर्णावस्यगोकर्णः।पृषतोविंदुःपृषंश्चेव
पृषतश्चप्रकीर्त्तितइतिव्याडिः।पृशमेऽएणोऽञुत्पन्नइत्यन्येवारुनयनोऽल्पजंघश्चायं।ऋ
श्यंपृषोदरादिस्तालव्यांतःऋषीगतावित्यतऋष्योमूर्द्धन्यांतोपीतिस्वाम्यादयःअंजनादि

विंदुविज्ञःमत्वर्थीयोऽञ्पृषतीतिपृषुसेचनेपृषिरंजिल्यां किदित्यतविकित्वेचपृषतःपृषदृलंतश्चमृगो २

श्च हरिणः कुरंगमो रिष्यः स्यादृश्यश्चारुलोचन इति त्रिकांडशेषः अयं च चारुनेत्रो नीलवर्णो ऽद्विशृंगो ऽश्रु
प्रमाणो ऽल्पजंघश्च । रक्तवर्णत्वात् रोहितः घोटकाकृतिः । चमतीति चमु अदने वा हुलकात् अर्तिक मिश्रमि
चमिदेविवासिभ्यश्च अत्यरप्रत्ययः चमरः चमरोमहिषाकृतिः तत्पुच्छं चामरं । द्वादशैते मृगभेदाः स्वनाम
प्रसिद्धाः पृथक् पृथक् । गंधेति अर्वति अर्वः पवाद्यच् गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् गांधो ऽर्वो बोधको स्य
गंधर्वः । शृणाति हिनस्ति कृ शृ शलि कलि गर्दिभ्यो ऽभजित्यच् शरभः अष्टापदो ऽयं अष्टापदे च करभे
शरभः स्यान्मृगांतर इति नालमाहौ रभसः । रमंते ना ऽत्रेत्यनेन वा हलश्चेत्याधिकरणे घञ् रामः रम
यतीत्यंतर्भावितण्यर्थाद्रमे ह्वी ल्वीत्यादिना णो वा । अतिगतिशीलत्वात् सत्त्वैः स्पृयस्पृदः कारवुस्टमरः
ण गतौ एरच् अयः गोरिवायो गमनमस्य ज्ञानमत्र वा अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङि शकंध्वादित्वात्
पररूपत्वे गवयः गवाकृतिश्चायं । शशति प्लुतेन गच्छति शश प्लुतगतौ अच् शशः इत्यादयो ये ऽ

नोक्तायेचानुक्तायेचपूर्वोक्ताः सिंहाद्याश्चमरांतायेचवर्गांतरेवक्ष्यमाणाहस्त्यश्वगोमेषादयःसर्वेतेपश्व
जातयः पशुश्चद्वाभ्यामित्यर्थः पश्यंतिपाशादंडाभ्यांहिताहितमितिपशवः पशेः सौत्रधातोरपच्छादय
इतिकुरितिनुसृधृतिः। उंद्वितिउनत्तिउंदीक्लेदनेवाहुलकात् इरुः जत्रुादयश्चेतिउन्नत्यये उडागमेचउंदु
रुरित्यन्येकुंदुरुंदुरुरुंदुरइतिशद्धार्णवे। मुष्णातिमुषस्तेयेमुष्णातेर्दीर्घश्चेतिकिकन्दीर्घश्चमूषिकः
पतभेदेनमूषस्तेयेदीर्घोपधः एवुलिमूषकोपीत्येके। भइमूषिकआसंदीकुंदुरुंदुरुरुंदरः। मूषको
वज्रदशनः क्रमः कांडोविलेशायइतिवाचस्पतिः मूषीतिच। हंतिकीटविषंसर्वंतयामूषीविषंचयंदि
निशालिहोत्रे। आखनतिभूमिमाडिःखनिवंस्योर्नलोपश्चेतिकुर्नलोपश्चवाहुलकाद्लोपः आखुः
गीणिउंदुरोः। गीतिगिरतितंडुलादिकंक्रमष्टष्टभ्यइरितिइः किवक्रमनइत्यादिनाइत्वंकनटाप्गि
रिका। न्हुइत्वात्वालेववाल्लाततः कर्मधारयः कनटाप्वालमूषिका। द्वेवातियाइतिख्यातायाः

रा.मु.२
१११

सरेतिसरन्तूर्ध्वंशकादिभ्योऽटन्सरटोदंत्यादिः सविसर्गोरणासिक्थकसेनामरटाश्चसैरिभः सरितामि
तिसभेदात्। ककंशीरोग्रीवंकंठंवालासयतिकंपयति कर्मण्यण् ककलासः ककेनकंठेनलासश्चलन
मस्येतिवापरिसरककलासस्वेदसाल्लूरसंपदइतिसभेदाद्दंत्यसः। ककलासउकारमध्यइतिभट्टः।
हकेकाकलासइतिख्यातस्य। मुसलीतिमुस्यतिसंशायंखंडयतिस्तुभामुभस्तूवकत्वात्मुसलीहषादि
त्वात्कलच्जानौङीष्मुसलीदंत्यमध्यामुषलीमूर्द्धन्यमध्याचेतिवर्णदेशना। अल्पागोधागो
धिकाइवार्थेकन्गृहस्यगोधिकागृहगोधिका। ज्येष्ठास्त्रीकुड्यमत्स्याचगृहगोधाद्दालिकेति
साहसांकः। हेजेठीतिख्यातायाः। लूतेतिलूत्वाहत्वातंतुजालंलुनातिलूनावालूलकात्तनुगुण
भावश्चलूतालूतकेत्यमरदत्तः। तंतून्वयतीतिकावामश्चेत्यण्तंतुवायः तंत्रंवयतितंत्रवायइति
स्वामी। ऊर्णामेषलोमतदाकारस्तंतुरूर्णासान्ताभौमछ्छे स्येतिअजितियोगविभा गाद्दच्छ

राम.
१११

मोरित्यादिनाह्रस्वत्वं ऊर्णनाभः मर्कटइवारोहणात् मर्कटः सर्वोक्तः स्वार्थे कनि मर्कटकः। चत्वारि माकड
शाइति ख्यातस्य। नीतिनियतं लंगतीति निपूर्वाल्लगिधातोः खरुशंकुपीयुनीलंगुहिंग्वित्यनेन दीर्घमध्यो
नीलंगुर्निपातितः दीर्घमध्योप्ययं नीलंगुरपि नीलांगुरीश्चरी वेश्वरापि चेति द्विरूपकोषः। शाकादि
कं क्रामति क्रमेः क्रमितमिशतिस्तंभामनइ इति कीप्रत्यये उपधाया इत्वं वक्तिमिः रेफमध्यः वा दु
ककात् संप्रसारणे क्रमिरित्यपीति डुमामयोभवेत् पुंसि किटे चक्रिमिवत् क्रमिरितिरभसः। द्वे इति
खुइजंतुमात्रस्य। कर्णेति जलौकाशब्देन टाबंतेन समासः सांतस्य वप्रागे कत्वे पिदृन्निर्दर्शिता॥ श
तं वहवः पादा अस्याः शतपदी कुंभपदीषु चेति निपातिता सांतत्वे पिस्त्रीत्वबोधनाय उभे इत्युक्तं॥
द्वे कानजलुकीति ख्यातायाः। वृश्चीति वृश्चति ममित्र वृश्चिक थाः किकन् संप्रसारणं वृश्चिकः। शूका
कारं लोमशूकं तद्युक्तः कीटः शूककीटः तालव्यादिः। द्वे सुया इति ख्यातस्य। अलीति अलं वृश्चिक

लांगुलं तद्योगादिति॥ अलीनांतः अलतिदंशे समर्थो भवति अलेर्वा दृलकादिः अलि रिकारांतोपि अलि
लांगूलत्वा न लिनांगूलत्वभेदात् पृथगुक्तिः भृंगवृश्चिकयोरलिरितिरभसाद्रुस्वादिरिकारांतश्च वृ
श्चिको द्रुण आलिः स्यादिति वोपालितात् दीर्घादिश्च द्रुणाति हिनस्ति कुटिलं गच्छति वा द्रुण हिंसा कौ
टिल्ये इगुपधत्वात् कः द्रुणः अचिद्रोण इत्येक इति स्वामी द्वे वृश्चिकीतिख्यातस्य॥ पारे तिपार्यते कर्म
कर्तुमनेन घञि पारो बलं पारेण बलेनापतती तिपारावतः पृषोदरादिः पारापतोपि पारावतश्च
छेघश्च कपोतो रक्तलोचनः। पारापतः कलरवः पत्रीश्येनः शशादन इति रभसः॥ कलो रवोस्येति
क लरवः। [illegible]
[illegible]॥ कस्य मयूरस्य चित्रवर्णत्वात् पोत इव कपोतः कस्य वायोः पोत इवेत्यागम इ
तिनु स्वामी पारावतः कपोतः स्यात् कपोतो विहगांतर इति विश्वः॥ त्रीणि कपोतस्य। श्येति श्येना

वहुविधास्तन्मध्येकश्चित्शशादनस्तत्साहचर्यात्सर्वएवशशादनाउच्यंतेशशमत्तिअदेर्ल्युः शशादनः क्रत्यल्युटइतिकर्त्तरि ल्युट्वाश्येनोपविशशादनावित्यमरमाला। पत्रंपन्नत्नयोगात्प्रशंसायामिनिः पत्री। श्यायतेघन्विघातायात्यर्थंगच्छतिश्येङ्गतौ। श्यास्त्याह्वञविभ्यइनवश्येनः। त्रीणिश्येनस्य। उलूकइतिउन्नमय्यवन्द्युषीलोकतेउलूकः पृषोदरादिरितिस्वामीऊर्द्ध्वकर्णावस्यउलूकः पृषोदरादिरितिसुभूतिः। उवतिसमवैतिकोटरइलूकादयइतिनिपातितः। वायसस्यकाकस्यारातिः शत्रुः वायसारातिः। पचतिसंतपतिदुःखेनपचेः क्रुनादिभ्यः क्वुन्पृषोदरादित्वादतएवंपेचकः। पारावतोऽथशक्रारव्योदिवांधोवक्रनासिकः। हरिनेत्रोदिवाभीतोनखाशीपीलघर्घैवो। काकभीरुर्नक्तचारीतित्रिकांडशेषः। त्रीणिपेचकस्य। व्येतिव्याजिघ्रन्तटतिअवभ्राघ्राटः व्याघ्रमटतिकर्मण्यणव्याघ्राटइतिव्याघ्रइवाटतिपवाघ्यविवा। भरतन्पुत्रकोवाजः पन्होस्यभरद्वाजः। द्वेभारद्वाजः। तिरव्या

तस्य। करटका इत्यन्ये। खंजेति खजि गतिवैकल्ये खंजन्नटति खंजरीटः पृषोदरादिः। खंजनो नंद्यादिः।
द्वे खंजनस्य। लोहेति दृढत्वाल्लोहवर्णत्वाद्वा लोहपृष्टमिव पृष्ठमस्य लोहपृष्ठः। कंकंते ककि लौल्ये क
किवकीत्यादिर्दंडके गत्यर्थो वा अचि कंकः। द्वे कंकस्य। अथेति वृषभन्तृणो मूर्द्धन्यांतः चाषयति च खे
गर्य्यन्तात् पचाद्यच् चाषः तद्दर्शनेन वृत्रघ्नस्तभर्तृणलाभात् उक्तं च यत्र तत्र कुरुश्रेष्ठ चाषं दृष्ट्वा न
मस्कुरु। नहि वैडूर्य्यवर्णस्य दर्शनं निष्फलं भवेदिति चासः इति त्यांतश्च इत्युपध्यादिभिदोष्मास इति दं
त्यांतेषु रभसः। किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडति क्विप् दिवु इत्यस्य वि किकीदिविरिति किकीदिविर्नि
पातितः अयं च दीर्घद्वितीयेकारः दीर्घतृतीयेकारश्चायं किकीदिविश्च चाषः। स्यात्कृष्णाश्छेकामृगा
डजा इति रत्नकोषात्। चन्द्रकैस्त्वश्चायमिति शादिकः चाषो दिविः किकिः स्मृत इति व्याडिः द्वे नाम्नी
इति स्वामी। द्वे स्वर्णचातकस्य। कलीति केमूर्द्धि लिंगं चूडारूपं चिह्नमस्य कलिलं गहनं गच्छति क

लिंगः पृषोदरादित्वात्कलिंकलहंगच्छतिवा। सहिगच्छतांकेशानुलुंचतिभृंगइवकार्ष्ण्यात्भृंगः विभक्तिक
लंभृंगः भृंजोगन्नलुक्कवेतिवा। धूम्याधूमसमूहः पाशादिभ्योयः तामटतिकर्मण्यण् धूम्याटः। त्रीणि
फिंजेतिख्यातस्य। अर्थेतिशार्तवहू निपत्राणिपन्ना अस्यशतपत्रकः। दारुआहंतिहंतेराङ् पूर्वाद्दारु
पपदेदार्वाहनोऽणंत्यस्यचटः। पृषोदरादित्वाद्दार्वाघाटः। वामार्थेदारुआघट्टयतिअण्उपधाया
श्चवृद्धिः दार्वाघाटइतिसुभूतिः। भद्रनामारत्ननिधिः काष्ठकुट्टः शतच्छदइति त्रिकांडशेषः। हेकाठखो
डराइतिख्यातस्य। अर्थेतिशारयतिहिंसयति। आतपादिनात्मानं शॄ हिंसायामित्यस्मादण्यंतात्शारे रं
गजित्यंगच्छ शारंगस्तालव्यादिः शारंगश्चातकेख्यातः। शबलेहरिणेपिवेतितालव्यादावजयः सरन्तु
दुमितिस्वगतौणिच्पूर्ववदण्हस्वश्चसारंगोदंत्यादिरितिस्वामीचातकेहरिणेपुंसिसारंगः शब
लेत्रिष्वितिदंत्यादौरभसात्। शार्ङ्ग इतिचेतिपारायणः। स्तो कमल्पंकंजलमपेन्हत्वेनयस्यास्ति

धारयते

स्य वृक्णो कं कायतिकइ तिवास्तो ककः। चततेयाचतेजल्लार्थेमैयाचनेण्वुल्चातकः। त्रीणिहापालि आइ ति ख्यातस्य। क्रकेतिक्रकेणशिरोग्रीवेणवक्रिरोतिक्रकेवचःकश्चेत्युणएक्रौंवाकुः। ताम्राचूडास्येतिताम्रचूडः। को कनं कुक्कुकइकअआदानेक्विप्कुटतीतिइगुपधत्वात्कः कुटः कुकाकुटः। कर्तृकरणेकृतेतिसमासेपादैः कुंपृथिवींकुटतीतिइगुपधत्वात्कः पृषोदरादित्वात्कुक्कुटः। पादयोधित्वात्चरणायुधः त्रीणिकुक्कुटस्य। चेतिचटतिभिनत्तिधान्यादिकंचटभेदनेकृज्ञादिभ्योवुन् अनादिपाठाद्घटकाक्षिपकादित्वान्नेत्वं। इन्वतिप्रीणयतिइविप्रीणनेकृदाधागविकलिभ्यः कइतिवा कुलकादन्तोपिकेपृषोदरादित्वाद्दाघ्र्यंतवर्णविपर्ययेनुभिविंकः कलेनाव्यक्तमधुरध्वनिनाविंकः पूर्ववत्समासेकलविंकः। द्वेचटकस्य। तेतिचटकस्याल्पादिपाठद्दापिक्षिपकादित्वादित्वनिषेधः चटका। तेतितयोश्चटकाचटकयोः पुमपत्येचटकायाएरक्चाटकैरः। स्त्री

वतत अपत्यंवेतिस्त्र अपत्यंततःस्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यइतिएरकोलुकिलुक्तद्धितलुकीतिटापोनि
वृत्तौस्त्रीत्वात्पुनष्टाप्वटका।एकं।केतिककेशंरेटतिमृगय्वादित्वात्क्कुःनिपातनात्शलोपः
कर्केतिशद्वंवारेटनिरेहपरिभाषणे॰वृअपष्टादयश्चेतिनिपातनात्कर्करेडुः।केवायोजलेवारेट
तिकुत्सितंवारेटतिनिपातनात्कोःकःपूर्ववत्क्कुःकरेडुः।कर्करेडुःस्यात्करडुःकर्कराडुकइ
तिरभसाङ्रूपवत्तुष्कंद्विवतुःषट्पदोरगाइतिद्विपदजातित्वादेषांस्त्रीपुंस्त्वं।द्वेकांकरेडुइतिख्या
तस्य।क्वकणेतिक्वकेणकंठेनअणतिशद्वायतेपचाद्यच्शाकंध्वादित्वात्पररूपत्वेक्वककणः।क्के
इतिशद्वंकरोतिपचाद्यच्क्ककारः।द्वेकयेरइतिख्यातस्य।वनेतिवनंप्रियमस्यवनप्रियः।परेण
काकेनभृतःपुष्टःपरभृतः।कोकतेमनोग्रह्णातिक्कुकहकआदाने अजिरादयश्चेतिकिरःवा
हुलकाडुणःकपिरिकादित्वाल्लत्वंशलिकलीत्यादिनेलवविवाकोकिलः।अपिरंतर्द्धौअपिहितः

कायतिआतइतिकः वष्टिभागुरिरित्यादिना अकारलोपेपिकः। ताम्रान्तकुहुस्वरकामतारादयो
ष्यस्यपर्यायाः चत्वारिकोकिलस्य। केतिकाइतिशब्दंकायतिआतइतिकः काकयतिलौल्यंजनय
तिककलौल्येण्यन्तात्पचिवाकाकः। करोतिवलिदानुहिंनमितिशकादिभ्योऽटन्कमात्मानंरटय
तिकिरतिभन्हाइर्लंवाकरटः। अविद्यमानंरिष्टमकालमरणरूपमस्यअरिष्टः। बलिनापुष्टोब
लिपुष्टः। प्रकृतमिभिश्चस्त्रीभिश्चतस्मैबलेरुपहरणात्। सकृदेकवारंप्रजाप्रसूतिरस्यसकृत्
प्रजः। ध्वाङ्क्षतिघोरंशब्दायतेध्वांक्षिघोरवाशिनेचपचाद्यच्ध्वाङ्क्षः। काकाइतिशब्देनात्मा
नंघोषयतिआत्मघोषः घुषेःकर्मण्यण्। परान् पिकान्विभर्तिपुष्णातिक्विप्परभृत्। ब
लिंभुंक्तेक्विप्बलिभुक्। वयतिप्रतिगृह्णमितिवयगतौवयइत्यस्यसब्धुणिबवायसःप्रज्ञाद्यणि
वावयएववायसः। द्वराकाकस्य। द्रोणेतिदुणगतिविशेषेणहिनस्तिदुणहिंसायामविद्रोणः

द्रोणनामा काको द्रोणकाकः। काकयति कपिपिंडिभ्यामोलच्चिति वा हुलकात् काकयतेरपि काको-
लः। दग्धकाकोऽप्यत्र द्रोणो नाम दग्धकाके स्यादग्नत्यामात्रो गुरावपीति रुद्रः। ढेढोडकाक इति ख्या-
तस्य। दैतिदात्पुलवने क्विचदातिं छेदं जहाति अत्यभ्यस्यति कर्मण्यण् दात्यूहः अस्य हि ध्वनावंतरांत-
राविच्छेदरूपखंडनाद्या इति शब्दं अत्यूहते अभ्यत्यस्यतीति वा दात्यूहः दित्यवाहोऽप्यत्यमणि दे वि-
कादिनात्वेवा हलुठिएत्येधत्यूहश्चिविनिदद्दौदात्यौ हइ इति स्वामी। काले [illegible] वर्षाकाले कं-
ठध्वनिरस्य कालकंठः। कंठः स्वरेंतिके गल इति रुद्रः कालएव कालः स्वार्थे ठण् कालोऽव्यक्तम-
धुरध्वनिः कंठेऽस्य वा दात्यौहमाग्नुउऐंट्रिकालमुक्ताभकंठज लेरक्कादयश्चात्र। ढेडाउक इ-
ति ख्यातस्य। आतेति आतायनेसंतनोति पालयति वा पन्वप्रसारणेनात्मानमिति नापृ सं-
तानपालनयोः आवश्यके णिनिः आतायनमातापः घञ् ऋरुपरत्वा तद्योगादिनिर्वा आतायी।

आतपत्यवश्यमित्यावश्यके णिनिः आतापी ति स्वामीपठति। विल्लतिभृंगारजाक्रियाभेदं करोतिविल्ल
शैथिल्येहावकरणेचपचाद्यच् विल्लः। द्वे विल्लस्य। दैति दन्तते विशेषेणवर्द्धते शीघ्रो भवतिवा दन्त
हन्दौ शीघ्रार्थेच स्रु दन्तिस्पृहिभ्य आय्य इत्यायः दन्ताय्यः तन्नोऽपत्याणि दान्ताय्यः। गर्धतेग्र
भिकांक्षतिमांसादिकमिति गृधुग्रभिकांक्षायां सुधाजुगृधिभ्यः क्रन्निति क्रन् गृध्रः स्फायी
त्यादिनारमित्यन्ये। द्वे गृध्रस्य। कीतिकीतिशब्दं नीरयतिइगुपधत्वात्कः कीरः। शोकनि
शुकगतौ इगुपधत्वात्कः शुकः शोभन इति शुभ रीत्नो शुकवल्कोल्का इति क प्रत्यये भ
लोपेवारणादौ शुक इतिनिपातनाद्वा। द्वे शुकस्य। कुडि ति कुं वतिकुटिलं गच्छति क्रुन् वुकौटि
ल्यात्यी भावयोः कुंच्चित्येके तत क्विगादिना क्विन् स्त्रुपधान्नलोपाभावः क्रुङ्। प्रज्ञाद्यणि क्रौं
वः। स्त्रियामजादित्वाट्टाप् क्रौञ्चा। द्वे क्रौंचवकस्येति आतस्य। अघेतिककतिककलोल्पेप

स्न्ट

बाधव्पृषोदरादित्वात्कस्यवः। बकः। कइतिशब्दंकेजलेवाक्यतेशब्दायते। के न्नस्यद्दीयांशब्देचेति

धातोः केञ्ञाकारलोपे बकङ्कः। दीर्घजंघोनिशेडुः स्याद्दकोटः शुल्कवायसः। कंकेरुहारुबलिधुक्

शिखीवंद्दविहंगमाइत्यादयोप्यत्रैव। द्वैवकस्य। पुष्केतिपुष्कराह्वः पद्मपर्यायनामा। सरसिभवः

अण्सारसोद्विदंत्यः। द्वेसारसपक्षिणः। कोकइतिकवतेवाशब्देवा हुलकात्कः कोकतेविक्षेद

मादत्ते कुकवृककआदाने। विवाचकात्प्रौ। स्फायीतिरक्कुक्रि। यतेनिशयावियोगीति। घञर्थेक।

केऽकजादीनांवेतिह्रस्वेचक्रः चक्रेणचक्रशब्देनोच्यते। कर्मणिघञ्। चक्रवाकः रथांगस्यचक्र।

स्ययाआह्वा नामानितन्नामकः तत्पर्यायनामकइत्यर्थः रथांगनामारथचरणादिनामा।

चत्वारिचकोआइतिख्यातस्य। केतिकदंबः समूहस्तद्योगात्। ज्योत्स्नाघ्राणकादंबः। कलो

मधुरवाक्सचासौहंसश्चेतिकलहंसः। द्वेकणरइतिख्यातस्य। उ क्रोशतिउत्क्रुंष्टः। उद्वे

वांक्रोशतीत्यच्युतक्रोशः। कुरेतिशब्दं रातिकः कुरतिकरुणध्वनिमाधैर्यं छिनत्ति कुरः छेदनेवा
हुलकादरकिवा कुररः। स्त्रियां कुररी। द्वे कुरर इति ख्यातस्य। हमिति घ्नंतिगच्छंतिमदं घ्नंतिवर्षा
वर्षासुमानसं गच्छंतिवा हन्त वदिहनिकमीत्यादिना सः हंसः। श्वेतागरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरु
त् पूर्वनिरयोरर्थप्रधानत्वात् सितग रुत् शुक्लपक्षादयोप्यत्र। वक्रस्येवांगानि वृत्तत्वात्
हिनास्य वक्रांग इति स्वामी। मानसं सरओकः स्थानमस्य मानसौकाः। सर्वत्र बहुवचनेन निर्देशः
सरःकाकजालपद्मपुरुदंशकमरालादयश्चात्र। चत्वारि सामान्येन हंसस्य। चेतियेहंसादेहेन
सिताः शुक्लाः लोहितचंचुचरणैर्लक्षिताः ते जातिश्रेष्ठत्वात् हंसानां राजानः राजदंतादित्वात्
परनिपातः राजहंसाः चंचुसहितैश्चरणैरितिसमासः। एकं। मेचितैः सितामलिनैः किंचिद्धूम्र
वर्णैरालोहितैश्चंचुचरणैर्लक्षिता मल्लिकाख्या मल्लिकनामानः मलमल्लधारणे अच इः

5

स्वार्थे कः मल्लिकोहंसभेदे स्यात् तटस्य शून्येपि मल्लिकेति रुद्रः मल्लिका कारने त्रत्वान्मल्लिकाख्याः
षट्। शुक्लाः पांगत्वादिति तु स्वामी एकं हंसभेदस्य। धेतिन एवसिते तरैः क्रमेलल्लिन्तिताहंसा धृत
राष्ट्रस्य पक्षिभेदस्यापत्यानि तत्त्वोभवावाधार्त्तराष्ट्रः धृतराष्ट्रः सुराज्ञिस्यात् पक्षिजन्तुवि
यभेदयोरितिरभसः। एकं। शेतिशरं नीरमिपर्त्ति अचः भृणातेर्वाहलक आरिर्वाशरा
रिः शरमततिअतसातत्यगमने इ वृयज्ञादित्य इतीन्शरातिः श्वतालव्यादिः गुंडेष्वो र्नीशा
रं तीर इति तालव्यादौ रभसः। पन्हेकपिरिकादित्वान्नत्वेशरालिः। आसमेताद्दटतिड्
आटिः। जलादड उत्पुद्यकृतिअड उद्यमे अन्तांडिभ्यामिण् आडिः। एते त्रयः शद्वाः स्त्री लिं
गाः। आडिः शरालिर्वरटी गंधोलीवानरीकथीति स्त्रीलिंगकांडे रत्नकोषात्। त्रयः शद्वा आवि
ष्टलिंगा इति मधुमाधवी। बीणाशरालीतिख्यातायाः। बेतिवले न शक्त्या इरम्हर्द्धमकनि व

रा॰मु॰२

११८

लवल्लसंवरणेवलाकाद्य श्चेत्याकन्वलाका। विसंमृणालंतद्वत्कंठोस्याः विसकंठिकाद्य
साआविष्टलिंगत्वात्पुंसिस्त्रियांववलाकाद्वेवकजातेः। हंसेतिहंसस्यस्त्रीवरटाहंसीतेसरः
सिवतेट्टङ् संभक्तौशकादिभ्योऽट्नन्टाप्वरटागौरादीजयादित्येनवरटाशब्दः पठितःततो
ङीष्वरटीवेतिमधुमाधवी। एकं। सारेति। सारसस्त्रीलक्ष्मीरवाक्षिलक्ष्मणापामादिगणेल
क्ष्मसुङ्वेतिनप्रत्ययोऽकारश्चांनादेशः णत्वंवल क्ष्मणामकारमध्या। सारस्यांलक्ष्मणा
मातुसौमित्रौश्रीमतित्रिकांडेतिरुद्रः। निर्मकारोपिलक्षणश्चैवसारस इत्यमरमालोक्तः। महा
पुरुषमि …. वस्रकटमीनशंखलक्षणमितिकादंवरीश्लेषश्च। पुंयोगलक्षणोङीष्लक्ष्म
णीतिस्वाम्याद्यः। एकं। जेति आश्रयेद्दृढश्लेषात्कृष्णपिंगलत्वा जजत्विवइवेप्रतिकृ
नाविति कनिजतुकारामठेजतुकंचर्मेपत्राजतुकृतोः स्त्रियामितिववर्गेततीयादौरभसाश्च

राम

११८

वर्गत्वनीयादिः। जलूकादीर्घमध्याच निशाशयस्थाधिस्थितघनजलूकापटलकमितिपूर्वक विप्र
योगदर्शनात्। अजिनं पत्रं पत्नोस्या अजिनपत्रा द्वे चर्म व टिकायाः। पेतिरूमं च स्त्रीत्वाविष्टाज्ञा
तिः परः शत्रुरुल्लस्य शीस्यास्ततो विड इवात् जातेरितिङीष्परोष्णी। तैलं पिबतितैलपायिकाएवु
ल्संज्ञा शब्दानां यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः। न तु क्रमिस्तिं इगोपः परोष्णी तैलपायिका। तैलाभ्यक्ते
खला धारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियामिति रभसात्। द्वे तैलां बु सहृशकीटजातेर्नामा छिल्लिकायाः॥
वितिवरितिवरणाति अरणारणावणा भणा शब्दार्था अड्टाप् हणीति पूर्ति द्वयंभजतेल्हजो विश्वविवरवर्ण
जरत्वर्णा ततः कर्मधारये वा वर्वणा। प्रत्नसंघाते इत्य नमन्त्रमपि केवित्पठंति ततः क्रजादिभ्यो
वुन्टाप् मल्लिका। नीलाकाचवर्णा नीलेतिमल्लिकाविशेषणं अत एव नीलात्प्राण्योषध्योरिति
नित्यं ङीष्प्राप्ते नीलेति टावंतपाठो लेखकप्रमादज इति सुभूत्यादयः। नील्या रक्तेव नील्या अ

रा॰मु॰२
११९

नित्यत्र्नीला अतएवकुवलयदलनीलाकोकिलाइतिप्रयोगः अतोनङीषितिसमाधेयं। कावन
गिमक्षिकायाएकं। यदातुनामत्रयंतदावासंज्ञायामितिङीषंतात्प्रपन्नेमुक्तएवटाविनितुवयं। मे
तिसरंतीसरंतंवाघातयतिएषंताडुंतेडः सुपसुपेतिसमासेपृषोदरादिः सरघादंत्यसा। मधुकारिणी
मधुवर्णावामक्षिकामधुमक्षिकाशाकपार्थिवादिः मधुवपोतिकंधामरेन्हौ। इंमाक्षिकंचवतुर्वि
धमितिवैद्यकंपुत्तिकादेश्चतत्रैवलक्षणमुक्तंपिंगलामहत्योमक्षिकाःस्वल्पाःक्षुद्राःक्षुद्रइतरा
श्चेतिपुत्तिकारुक्षायोहक्षकोटरेमधुकुर्वंति। हेमधुमक्षिकायाः। पततिइत्यार्थेऽल्पार्थेकुत्सि
तार्थेवाकनिकेवापतंगिकापुत्तिरितिशब्दंतनोतिटुःपुत्ताः कःटापपुत्तिकापुनायवाइतिवत्पुत्रो
विनाशार्थेपुनातिवधनेनविनाशयतिअन्येप्योपीतिड्विःप्रहशिग्रहणाद्बुस्वत्वेनुकिपुत्पुतम
नीतंतेकतेयातिकाकिवकिमकीत्यादिनादंडकेपठितात्गत्यर्थादिगुपधेतिकःसुपसुपेतिकमिधा

रा॰प
११९

रयेवा पुत्तिका। द्वे पुत्तिकेति ख्याता स्यमधुमक्षिकाविशेषस्य। दंशइति दशत्यनुदंशः। दंशवंशमश्व
केशपाशकाइति शभेदात्तालव्यांतः। वनस्यमक्षिका वनमक्षिका। द्वे वनमक्षिकायाः। दंशीति स्व
ल्पदंशजातिः अपचयविवक्षायां जाते रिति ङीष् दंशी स्यात् एकं। गेति गंधयत्यर्दयति गंध अर्दने वा
हुलकात् पटोलवद्दोलवृगोरादिः गंधोली गंधमालातिकः इवेवत् ङीष् गंधोलीत्येक इति स्वामी।
वरटोक्तात तोङीषि वरघ पिवरटावरटी हंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृत इति तारपालः। द्वे वरलीतिख्या
तायाः। भृंगेति रूपेण भृंगमियर्ति अनुकरोति अण् हद्धिः ङीष् भृंगारी। झीइति रौति मित्रप्याद्दित्वा
त् क्रुः ततः कन् टाप् झीरुका। चीति रौति कनि चीरुके ति स्वामी। चिनोति क डुशब्दं चिञ्चयने अस्य षि
चिञ्भ्यां रक् दीर्घत्वं पूर्ववत् ङीष् चीरी। झिल्ली वाद्यभेदः तत्तुल्यशब्दात् झिल्लीव कन् केऽणइति
ह्रस्वः टाप् झिल्लिका। चत्वारि झिल्लीति ख्यातायाः। सेति पतति पतत्ते रंगच् पतंगः। शालतिशमी

रा.मु.२
१२०

त्वयातिक्रम्य शालिकलिगर्दिभ्योऽभ्रचूशलभः। इफडिंगइ इति रमातस्य। खेतिखेद्योनते ऽत्र खंद्योत
यति अणिवा खद्योतः। ज्योतिस्तारकातद्दिंगति वलति ज्योतिर्युक्तमिंगतीति वा वलनशब्दार्थो दि
तिपुत्र्योतिरिंगणः। इजोनीतिरमातस्य। मेतिमधुव्रतयतिभुंक्ते मुंडयमिश्रेत्यादौ व्रताङ्गोजन
इतिणिवृत्त्रणमधुव्रतः। मधुकरोतिमुखे धारयतितान्छील्ये टः मधुकरः। अमधुकरेपिभ्रमरेरूढो
यमितिसुभूतिः। मधुलेढि क्विप् मधुलिट्। एवंपुष्पलिडपि। मधुपिवतिमधुपः कः। अलतिभूष
यतिपुष्पं अलभूषणादौवा हुलकात्पथिमाथिभ्यामिनिः अलीक्रस्वादिः अलिनारमत्तालिनीशि
लीध्र इतिमाघात्। भ्रमरइतिनाम्नि द्वौरेकावस्यद्विरेफः। विभर्त्तिमधुभृंगंगं गभृंगाइतिष्ट्नोगन्
डुः ह्रस्वभृंगः। षट्पदान्यस्यषट्पदः। प्रतिपुष्पंभ्रमतिवासरवहन्भ्रमरः। इयर्त्तिक्वणतो अर्त्तेरिः
लत्वे अलिः कस्त्वादिः अलममलेरिवगंधरसावमूइतिमाघात्। रोलंवेंदिंदिरवंवरीकपुष्पंधयम

राम
१२०

धुस्तूरनरोलंबादयश्चात्रैवर्द्दशश्रमरस्य। मेतिमीनातिहिंनस्तिमयतेवाऽहीनुमीञ्हिंसायांमयगतोरव
र्जिपिंजादिभ्यकरोजवैामघ्यांरोतीतिष्टखोदादिर्वामयूरः वर्हंपुंछंतद्योगात्फलवर्हीभ्यामिनन्नुवर्हिंणः
पन्होदनिःवर्ही। नीलःकंठोऽस्यनीलकंठः। भुजंगंभुंक्तेभुजंगभुक्। शिखायोगान्दंतशिखातसंज्ञा
यामितिवलच्शिखावलः। व्रीह्यादित्वादिनिःशिखी। एवंकेकायोगात्केकी। मेघनादेनानुल्लसितुं
नर्दितुंशीलमस्यणिनिःमेघनादानुल्लासी। नवमयूरस्य। केकेतिकेइतिशब्दंकायतिमनक्तिमूल
विभुजादित्वात्कः टाप्केका। एकंमयूरतस्य। सेनिचंद्राकृतित्वात्कनिचंद्रकः। ह्रस्वावर्णा। धि
क्यात्मेचकःसचोक्तः। द्वेपिछस्यचंद्राकृतेः। शिखेतिशिखोक्ताशिखेवशिखा। चोद्यतेसमुछ्रि
ताक्रियतेचुडसमुछ्राये एयंतात्भिदादिपाठादङ्‌दीर्घत्वेचूडा। द्वेमयूरशिखायाः। शीतिशिखिनंम
यूरममतिञ्मगत्यादिषुअमंताडुःशकंध्वादित्वात्पररूपत्वेशिखंडस्तालव्यादिः शक्तःशकुशि

खंडौ शम्याश्रमणइत्स्तूष्मभेदात्। अपिछ्यतिछिनत्तिकेवष्टीत्यकारलोपेपिछः। वर्हतेउघछतिव
र्द्धितेवाऽवृह ह्रूउद्यमेह्वहद्दौवाऽवृवर्ह। कंहरेर्देषवर्हइतिकालिदासोक्तेः पुंलिंगोपि। त्रीणिपिछ
स्य। खेतिखेनगछतिखगः अन्येषामपीतिडः। विहायसागछतिविहायसो
विहयडखच्चडिद्वेतिवार्तिकात्गमश्चेतिखश्विन्तुमिविहंगमविहंगो। डेतुविहगइतिविवेकः
। विशेषेणभुवंजहातिविहायाःसाधनंप्रागुक्तं। शक्नोत्तूईग छतिशक्कःशक्नोश्यकेरुंत्युंतोन्युनाइ
तिउंतिप्रत्ययेशकुंतिः। उंतप्रत्ययेशकुंतः। उनिप्रत्ययेशकुनिः। उनप्रत्ययेशकुनः। पत्त्रयोगात्
पत्त्री। अथममंडरूपेणपुत्तःशावकरूपेणेतिद्वाभ्यांजातोद्विजः अन्येष्वपीतिडः। पतत्रयोगाद्विनिः
पतत्रीएवंपत्त्री। पतंत्यनेनपुंसीतिघःपतःपन्हास्तेनगछतिपतगः। प्रायेणगछतिशतरिपतन्।
पत्त्राणिपन्हास्तत एव गतिसाधनत्वात्रथइवास्यपत्त्ररथः। अंडाज्जातःपंचम्यामितिडः अंडजः

एम
१२१

नगोवृक्षःओकआश्रयोऽस्यनगौकाः।जलौकावददंतोपि।वजंत्येभिर्घञ्वाजाःपक्षास्तद्योगादिनिः
वाजीवाजयंतिगमयंतिवाजाःपक्षास्तद्योगाद्वा।विकिरतिविक्षिपतिपक्षान्भक्ष्यंवाविकिरःकीटा
दिभक्षणार्थंभुवंविकिरतिवाइगुपधेतिकः।विकिरइतितुसुभूतिः।वयतिपक्षौविस्तारयतिवेञो
डिदितिइन्डित्वात्टिलोपःविःस्त्रियांवीतिसुभूतिः।विष्किरःशकुनिर्विकिरोवेतिसुट्परिनि
विभ्यइतिषत्वंविष्किरः।पततिउणादयोबहुलमितिपतेरत्रिःपतत्रिःपतेर्वक्त्यादयश्चेतिविस्क
डागमोघात्वंतरेश्चकारश्चेतिनिपातनाद्वा।नीडउद्भवउत्पत्तिस्थानमेषांनीडोद्भवाः।गरुत्मानुक्तः
पतितुमिच्छंतःपतेःसन्नंताच्छन्दवित्संतः।नभसंखंमेघवर्त्मविहायसमितिनिगमात्नभसम
दंतंचअत्यविचमितमिनमिलतिनमितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसजित्युणादिसूत्रेणनभ
संखमितिपुरुषोत्तमः।नभसेनगच्छंतिगमश्चेतिखच्नभसंगमाः।सप्तविंशतिनामानि

रुषि२

पक्षिणः। तेषामितितेषांपक्षिणामेतेविशेषा इत्यन्वयः हारिमनोहरमितंगमनमस्यहरिहृणियो
गात्ज्योत्स्नाद्यणि अन्येषामपीतिदीर्घत्वेहारीतइतिवाहरितालइतिख्यातः।मन्जातिमस्त्वेअष्ट
म्रशीन्हवरित्सरित्यादिनाउःजश्त्वेनसकारस्यदत्वंन्यंक्वादित्वात्कुत्वंमद्गुः।पानीयकाकि
कायांमद्गुःस्यादितिरभसः।पानिकाडडीतिख्यातः।कारंडेभवंकारंडंजलंतत्रवासिकारंडवः आ
रमणमारंडः आरमेर्निमंतात्डःकेजलेआरंडःकारंडइतिकत्तिकारणेहलनाबहुलमितिसमासः
सोस्यास्तीत्यन्येभ्योपिदृश्यतइतिवप्रत्ययेवा॥अयंचरवनामप्रसिद्धः।जलोपरिप्लवतेयाति
पचाद्यचिप्लवःपीलवदेशांतरेख्यातः। उणादयोबहुलमितितरतेःसन्वत्तुकुचाभ्यासस्येतीत्
द्विर्वचनमभ्यासस्यचत्कुक्रृतइत्धातोरितीत्वं रपरत्वंचतित्तिरिःसवरवनामख्यातः।चित्र
पन्हकछत्रकः अईपारावतध्वनिश्चात्रकपिंजलोगोरतित्तिरिःतित्तिरोऽदृंतोपिकपोतान्लावति

न्निरा इतिवा वस्यतिः। कुकआदानेकोकते। क्विप् कुकुस कुन्नातिरगुपधकेद्वयोः कर्मधारये कुक्कुभः कु
गिन्यव्यक्तानुकरणंतत्कौतिरणः किदितिवा हुलकात्कौतेरपिभनि कुत्वे च कुक्कुभो वन कुक्कुटः ते
न कुक्कुह इतिख्यातः। लूयंतेदोषा अनेनलावः घञ् लावो आइ तिख्यातः। जीविनसहचरेण सहजी
वतिवा हुलकान्जीवेः खवुजीवंजीवः तद्दर्शनेनविषनाशात्जीवं प्राणिनंजीवयतेकर्मण्यणतत्
पुरुषे कृतीति द्वितीयाया अलुक्विवाजीवंजीवो जीवजीव इतिसुर्भकः सव मयूरवर्माणविचपन्हो
हं द्वचरः स्वनाम्नाख्यातो दक्षिणापथादौजायत इति। चकातिर्चन्द्रामृतपत्वात् विषंप्रतिहंतिव क
तश्रोत्रतिघाते वेत्यत भ्वकिकठिम्यामोरन् चकोरः कनिचकोरकः। कंजलमालंवनत्वातय ष्टि
रिवास्येतिसमासेकपिपूर्वपदाकारस्य नैरुक्तत्वेकोयष्टिकः घोंटा इतिख्यातः। टिट्टीतिशब्देनभाति
अन्येभ्योपीतिडः सुप्सुपेतिसमासः स्वार्थेकन् टिट्टिभकः टिट्टीहीतिख्यातः। वर्त्मनिवर्त्तते ऽ

रा.मु.२
१२३

स्वार्थिकः वर्त्तकोभाववद् इतिख्यातः वर्त्तकाशकुनौस्त्रावामिति इत्वनिषेधपक्षे वर्त्तका इत्वपक्षे वर्त्ति
शब्देनैवस्त्रीविवक्षायांवर्त्तिकेतिसिद्धे वर्त्तिकाग्रहणंवर्त्तिकावर्त्तकेतिद्वैरूप्यप्रदर्शनार्थनामहृद्य
मिदमित्यन्ये अयंचवाटभारद इतिख्यातः। आदिना शारिकादयो याल्याः स्वनामप्रसिद्धाएते पृथ
क्पृथक्। गेतिगृणातिशब्दायते गृशब्दे पृयोरुतिरित्युतिप्रत्ययः। गरुत्। पक्ष्यते परिगृह्यते
पक्षपरिग्रहे घञिपक्षः अस्त्रुनिसांतंचपक्षसीचस्मृतौपक्षाविनिस्तुभौकः॥ छदं क्लीवमपिग
रुत्पक्षौनरौछदमितिक्लीवकांडेचोपालितः। पतंत्यनेनदाम्नीत्यादिनाष्ट्रन्पत्त्रं। वाहुल्लकात्त्र
मिनन्तिकमिभ्यो ऽत्रन्निति अत्रनिपतत्रं। तत्वांरोहतिजायत इतिकः तनूरुहं। षट्पक्षस्य। स्त्री
तिपक्षस्यमूलेपक्षतिः पक्षातिः। द्वे पक्षमूलस्य। चेतिचंचतिभक्षइव्यंयातिप्राप्नोतिवंचुः मित्र
घादेनिपातितः अपष्ठ्वा दित्वादित्यन्ये। चंचूश्चंचुस्तथात्रोटिरितिहलायुधः त्रोटयंत्यनया।

राम
१२३

त्रुटच्छेदनेवा हलकात्दह्र–शारुहिम्यद्रन्त्रोटिः स्त्रियांङीषित्रोटीच। द्वेठौंठ इतिख्यातस्य। खगानांग
तौस्थानांतरसंचारेएताः क्रियाव्यापाराः कास्ताइत्याहद्वेतिप्रथमंडीनंभावेक्तः उड्डयनाय क्रमर्व
धः। ऊर्द्धं डीनमुड्डीनंवियद्गमनं। संगतंडीनंसंडीनं हन्त्वाद्दोपतनमितिसुभूत्यादयः। प्रडीनंति
र्य्यग्गमनं उड्डीनमूर्द्धगमनंसंडीनंसंगतगमनमितित्वन्ये। शेषंसुबोधंपक्षिणांगतिक्रियाणांपृ
थक्पृथक्। पेशीतिपेशीनांमांसखंडानांकोषः संघातः पेषीकोषः पिशअवयवेतालव्यांतः इःपिशि
रुहीतिइतीन्कृदिकारादितिङीषिपेशी। कुष्यतिनिष्क्रामतिशावकोऽस्मादितित्रकर्त्तरिचेतिघञि
कोषः। संघातविगृहीतत्र्यायंतेनपेशीकोषश्च। पेशीसुपक्वाकणिकेमांस्यांखङ्गपिधानके। मांस
पिंड्यामंडभेदइतिमेदिनी। कोषोस्त्रीकुड्मलेपात्रेपेश्याशद्वादिसंग्रहइतिच। द्विहीनेस्त्रीपुंसही
नेक्लीवमित्यर्थः। भ्रमतिनिस्सरतिशावकोस्मादितिजमंता ... डः अंडं। त्रीणिडिंबइतिख्यातस्य।

कुल्येति कुल्यान्यथंतेनिस्सरंत्यतः हलश्चेतिघञ् कुल्यायः कुलस्यसंततेरायोहद्विरत्रवा। निली
यंतेत्रेति डः टिलोपः अन्येषामपीतिदीर्घः डलयोरेकत्वस्मरणात् नीडं। द्वेपन्निवासाइतिख्यातस्य
पोतइति पुनातेर्गर्त्तवत्तन्पोतः स्त्रियांपोतीवयसिप्रथमइति ङीष्। पिबतिस्तन्यादिरसं इरणभी
कापाशल्यर्चिभ्यः कनिपाकः पच्यतेपरिणम्यतेऽनेन हलश्चेतिघञि वास्त्रियांपाका वा हुलका
त्केऽण इतिनह्रस्वत्वं। सदैवइयर्त्तिचलति हृद्विंगच्छतिवा अर्त्तिस्तुभ्यांभः ततः स्वार्थेकन् अर्भ
कः डयनंडीः छिपृडियाडयनेनभाति अन्येभ्योपीति डः पृषोदरादित्वान्मकारेकस्यत्वे वडिंसः।
पृथुप्रथुरंकायतिशब्दायतेपृथुकः। शाम्यतेसततंभ्रम्यतेऽनेनशावगतौ हलश्चेतिघञ् शावः स्वा
र्थेकन् शावकः स्तालम्बादिः शावशावशीभुशोरवरशाकुंतइतिशभेदात्। शश्नातिप्लुतेनगच्छतिशश्
प्लुतगतौ शशिरयोरत इति कुः शिशुर्द्वितालव्यः। सप्तशिशोः॥ स्त्रीतिस्त्रीपुंसयोर्युग्मंमिथुनंम

यतेसंगतीभवतिमिथुमेथुसंगमेअरुणवडुनवाहुलकाद्रुणभावःमिथुनं।द्वेमिथुनस्य।द्वौद्वौद्वंद्वं।द्वं
द्वंरहस्यमर्यादावचनइतिनिपातनात्साधुः।स्वामीतुमिथुनद्वंद्वयोःपर्यायमाह।युजिरयोगेयुजि
रुहीतिमकुयुजेश्रुत्वंवयुग्मं।हषादित्वात्कलचन्यंक्वादित्वात्कुत्वंयुगलं।युजेरिगुपधत्वात्कः
कुत्वंचयुगं।अत्रद्वंद्वादिचतुष्कंयुगमात्रइतिसुभूत्यादयः।युग्मंयमलयामलेइतिरभसः।सम्यग्वि
शेषेणोह्यतेवहुत्वात्पुंजीभूतत्वेनहल्लश्चेतिघञ्समूहः।निःशेषेणोह्यतेनेननिवहः।पुंसीतिघः
विशेषेणोह्यतइतिपूर्ववत्व्यूहः।सम्यगुह्यतेप्रपूर्य्यतेनेनघञ्संदोहः।विशेषेणस्त्रियतेगम्यते
नेनेतिविसरः।एवंव्रजः।गोचरसंचरेत्यादिनानिपातितः।स्तूयतेश्लाघ्यतेसोमवत्स्तोमः।उचस
मवायेघञ्न्यंक्वादित्वात्कुत्वेनचोघत्वंओघः।आउह्यतेघजिन्यंक्वादिकुत्वेनहस्यघत्वेनवा।
निकीर्यतेविस्तीर्णंक्रियतेकिरतेःऋदोरपिनिकरः।व्रात्यतेनियम्यतेनेनव्रातेर्एर्पत्वात्घञ्व्रातः

अन्नवा। व्रियते आच्छाद्यतेनेन वारः वारयतीति एरंतात्प चा घ विवा। संहन्यतेनि विडीक्रियतेनेन संघातः। संचीयते चीयते च एरविसंचयः चयश्च। सम्यगुद्यंत्यनेन वा कुलकात्घञ्समुदायः। एवमेते रच्समुदयः। समवयंत्यनेन वा कुलकात्घञ् समवेताभवंत्यत्र वाऽधिकरणे घञ् समवायः आङ्पूर्वो दृश्यते समवाय इति मधुमाधवी। गणयनेघञर्थेकः कर्मणि घञि वा गणः। संपूर्वी हंतेः क्तिन् संहतिः। हणोत्याहरणोति अद्दादयश्चेतिदः तुमवहंदं। कुरच्छेदने कुरति विच्छिन्नं भवति वा कुलकात्स्यस्तो वजबकावितिस्त्रे वव्अकारस्योत्वं व निकुरुंवं। कदेः सौत्रात्कदेर्णिद्वेन्यं वव्रस्वार्थे कनि कदंवकं। द्वाविंशतिः समूहस्य। हंदेति वन्नंत इतिशेषः। जात्यासंस्थानादिना वा प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समैस्तुल्यैरुपलन्नितं हंदं वर्गः हज्यते टथक्क्रियते विजातीयेभ्यः कर्मणि घञि कुत्वे वर्गः। सजातीयानां विजातीयानां वजंतूनां हंदे संघसार्थौ स्यातां यथा भिन्नुसंघः वणिक्सार्थः संहन्यते परिच्छिद्यतेनेनसं

घोघावित्यादिनाऽच्‌ घत्वं संघः यूथादयश्चेति सन्नैस्थक्त आत्वेर परत्वेव सार्थः। भागुरिस्त्वविशेषेणैवा
हसङ्घसङ्घातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बका इति। सजातीयैरेव जंतुभिः कुलं अन्यत्र तूपचारात् कु
लसंस्त्याने इगुपधत्वात् कः कुलं। तिरश्चामेव सजातीयानामेव वृंदं यूथं उपचारादन्येषां वयुभिश्राणे
यूथश्चोथा विनिति पातितः। पशूनामेव संघः समजः समुदोरजः पशुष्वित्यपि अन्येषामपि पशूनां संघः
समाजः घञ्। अयेति सधर्मिणां समानधर्मवतां संघो निकायः संघेवानौत्तराधर्य्ये इति निचिनोतेर्घञ्
आदेशश्च कः निकायः। यथायथं हंदमे दानां पुंजेति पिंज निवलने तुजिपिजि हिंसाबलदाननिकेत
नेषु पचाद्यच् नैरुक्त मिकारस्योत्वं पुंजः उत्कत्या पुमांसं जपति अन्येभ्योपीति डे वा। अस्तुते मा म्नो ति अ
मूव्याम्नो अशिपणाय्योरुडायलुकावितीन् प्रत्ययेरुडागमश्च राशिः। उत्कर ईर्यते क्त दोरप् उत्करः।
कूटमुक्तं। चत्वारि धान्यादि राशेः। के ति तेषां कपोतस्त्वकमयूरति नि रीणां गणे कपोत मयूरति नि रि

रा॰मु॰२
१२६

भ्योऽनुदात्तादेरञ्। शौकं तस्य समूह इत्यण्। आदिशब्दात्काकवर्त्तकउलूककादंबादियहः। स्वनामप्र
ख्यातानां कपोतादीनां पक्षिणां पृथक्पृथग्गणस्य। गृहेति क्रीडार्थं पोषणादिना ये मृगपक्षिणो
गृहासक्ता गृहमाश्रितास्ते छेकाः छ्यंति वैमनस्यं छेछे दने अलीकादयश्चेति कन्। तो निपातनात् छेका
ः छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगांडजइति च वर्गाद्यैरभसः। गृह्यंतेऽस्वतंत्री क्रियंत इति गृहेः पदा
स्वैरिव्याश्चापन्तोषु चेति कश्च पृततोऽनुकंपायां कनुगृह्यकाः॥ ॥इति सिंहादिवर्गविवरणं समाप्तं॥
॥ ॥मेति मनोरपत्यानि मनोर्जातावञ्यतोषुक्चेति षुगागमः मनुष्याः पूर्ववद्रञिषुकि च मा
नुषाः स्त्रियां तु हयगवयेत्यादिना ङीषि हलस्तद्धितस्येति यल्लोपे मानुषी अञिति टिड्ढा ।नेतित्यादिना
ङीपि मानुषी। मर्त्या अमर्त्या इत्यत्रोक्तः मर्त्तो भूर्लोकस्तद्भवा दिगादित्वादिति मर्त्या इति वा। मनोर्जाताः
मनुजाः। मनोरपत्यानि मानवाः औपसंख्यानिकोऽण्। मानवस्तूपसंख्यानादिति भाषावृत्तिः। न

एम
१२६

रंति नयेन व्यवहरंति न्हनये ऽत्र नराः नयंति पूर्वं पुरुषाणां तु वा तसमां गतिं नयते र्डित्रिति का नृ हित्वात् टिलोपः न
रा इति वा। पुरुषमानुषजातिमात्रस्य। स्पुरिति पुनंति पांति वा कुल्वादीतिपाने ईमसुन् पुनातेर्मगसुन् क्रस्च
त्वं चेति पुमांसः। पंचभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्जन्यंते जनजननेघञ्जिकत्वे षष्ठ्यंतेन क्रियायोगा चेति समासः
पंचभिर्जायंते ऽत्र कर्त्तृकरणे क्तेति समासे वा पंचजनाः। पिपर्ति पालयंति पुरं त्यग्रे गच्छंति वा पृ पालनपू
रणयोः पुरः अग्रगमने वा पुरः कुसन् उरोष्ठ्यत्यादिनोत्वे नृपरत्वेव पुरुषाः। अन्येषामपीति दीर्घत्वे पूरु
षाः। नयंति भारादिकं नयंत्युन्नतिमात्मानं वा नयते र्क्तान् डित्वे टिलोपः नरः पंच मनुष्यजातौ पुरुषस्य
। स्त्रीति स्त्यायति संहतः कठिनो भवत्यस्यां गर्भ इति स्त्यायते र्ड्रट् टिलोपे वलियलोपे च स्त्री। योषति
युष्यते वा पुंभिः युषेः सौत्रधातोः सेवार्थात् तस्मात् हियुषिभ्य इति योषिदं तस्यादिः अजादिपाठाड्डाग्
रिमनेटा पियोषितापि। स्त्री वधूर्योषिता वामे ति त्रिकांडशेषः। अल्पं वलमस्या अल्पार्थे नञ् अब

रा.मु.२
१२६

ला। योतिमिश्रीभवति युमाभ्यांसः ततस्ता प्रयोषाजोषयति जुषपरितर्कणे जुषति श्रीणातिवा जुषेः
स्नौदादिकाद्विटापि ववगीतनीयादिरपीति वर्णदेशनेति सुभूतिः। नुर्नरस्य वा धर्मिश्चाचारोऽस्याः
न्टनराभ्यां चेत्यजहद्भिः टिड्ढाणञ्जीतिङीप् नारी नुर्नरस्य वेयं तस्येदमणिहद्धो नारीति वा। केशवेश
स्यसीन्नोंऽतः समाम्निरवसीमंतः शकंध्वादिः नद्योगादिनिसीमंतिनी। वभ्रात्यविद्यया च मितनिवधे
म्यइस्मूः वधूः उह्यते भर्त्रेति वहोधश्चेतिलुः धश्चांतादेशः वधूः। प्रतीपं तिर्यक्कइष्टुं शीलमस्याः प्रतीपद
र्शिनी। वमत्स्युङ्गिरनिघ्राति कृल्प्यंस्तेहं वा वमेर्हल्लादित्वाणः टापि वामा। वनति सम्भजते वन्यते
वा रोहितवदितत्व्वनिता। मस्यते भूषणादिभिरियमिति सलिकल्यनीत्यादिना कलिवदिलच्टाप महिला
महस्योत्सवस्य इला भूमिरिति महेलापि प्रसभमिवांगदविह्वला महेला इति काष्क्रिणाभ्युदयादेः
एकादश स्त्रीमात्रस्य। वीति वन्द्यमानाः स्त्रीणां विशेषाभेदावाच्याः विशिष्टाः स्त्रिय इत्यर्थः। प्र

रा.म
१२७

रा.मु.२
१२८

सतिलड्विलासेनंद्यादित्वात्ल्युः डलयोरभ्यन्य इति लत्वे ललई प्सायां एयंताद्यु विललना ईप्साश्र
शस्ततद्योगादविचाल्ललना। पृथुत्वात्प्रशस्तनितंबयुक्ता नितंबिनी। सुष्ठु उनत्ति आर्द्रीयति मन इति
उंदीक्लेदने सुपूर्वस्ततोवासरवद्दा हल्कादरन्यशकंध्वादित्वात् ह्वयोरुकारयोः पररूपत्वं रूपला
वण्यादिसंपन्नासुंदरी गौरादिः। यावपुर्गुणोपचारेण कांतं रमयति नंद्यादित्वाल्ल्युः गौरादिः र
मणी। यागीतकला भीरमते रमयतिवा ह्लादित्वा दिनाणः वामा। उत्कृष्टस्त्री विशेषाणां पृथक् पृथक्।
कोपेति कोपशीला कोपना क्रुधमंडार्थेभ्यश्चेति युच्। भाम क्रोधे आवश्यके णिनिः अनितकोपनाभा
मिनी। द्वेकोपनस्त्रियाः। वरेतिगौरवातिशयाद्वरः श्रेष्ठ आरोहः श्रोणिरस्या वरारोहा। मंथरगमनामत्त
त्तइव न्हीवद्वक सतिकसगतौ कर्तर्युपमाने णिनिः मत्तकासिनी दंत्यसाम त्तेव काशते भातिमत्त
काशिनी। ता लक्ष्मभ्यापि। उत्कृष्टादुत्कर्षवचनात्तमप् उत्तमा। वरवर्णयोगात् इन्निः वरवर्णिनी शीते

राम
१२८

शस्तानि लक्षणोपेतानि हस्तपादादीन्यंगान्यस्याः संति अंगात् कल्याणाइति [illegible] पामादेपाठान्नः टाप्
अंगना। भयप्रकृतित्वात् भीरुः भियः क्रुक्लुकनाविति कुः। भीरुः स्यात् कातरे नार्य्यामित्यजयः। भीरुरार्त्तेजि
ने स्त्रियामिति रभसः। भीरुशब्दस्य सुरासुरकिन्नरादि स्त्रीष्वपि ह्रन्तिरिति ऊङ्। तरति मनुष्यजाति विहित
ऊङ्कास्ति भीरुशब्दस्ताच्छीलिकः संज्ञाप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति भाष्योक्तेः मनुजातिविवक्षयाऊङि
भीरूरित्यपि स्त्रियां भवतीति ऊङ्। तद्दत्यत्र भीरूरिति भाष्याहृत्तावुदाहृतं कुतस्त्वं भीरुमत्तेभ्य इत्युपपद्य
ते भीरुरित्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा चाविवक्षा बलक्षानुसारादिति काव्यादर्शे वामनः। कामः शृंगाररू
पो मन्मथोऽतिशायितो स्यामस्तीति निः कामिनी। वामे चारुणी लोचने अस्याः वामलोचना॥ रू
पसौभाग्यजनितः प्रकृ[illegible]ष्टो मदो गर्वोऽस्याः प्रमदा। भावः शृंगारचेष्टाविशेषस्तद्युक्ता भाविनी। क
मनीयमूर्त्तिः कांता कमे मेति बुद्धीत्यादिना क्तः कांतिः सर्वांगसौंदर्यं [illegible]द्योगादज्वा लङ इति विल

सीरुइतिसंबुद्धावुपपद्यते ८

सुखोष्णसर्वांगीग्रीष्मेयासुखशीतला।भर्तृभक्ताचयानारीसाभवेद्वरवर्णिनीतिरुद्रः।वरारोहादिव
गुष्कमत्यंतोत्कृष्टस्त्रियाःपूर्ववबत्वार्थनान्यपिस्त्रीविशेषाणांपृथक्पृथगित्यन्ये।कृतेतिमहादे
वीत्वेनकृताभिषेकाबद्धपट्टा।नृपस्त्रीमह्यतेपूज्यतेऽसावितिमहपूजायां।अविमह्योष्टिषच्इतिटित्त्वा
न्ङीप्महिषी।एकंपट्टमहादेव्याः।भोगीतिमहिषीतोन्या।अकृताभिषेकाभोगातिशययोगाद्भिनिः
नृपस्त्रियोभोगयोगाद्भोगिन्यः।एकं।पतिपत्न्योरूद्वाहविहितयज्ञयोगात्पत्नीपत्युर्नोयज्ञसंयो
गइतिइकारस्यनत्वंपत्नी।गृहीतःपाणिरस्याइतिपाणिगृहीतीवाहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः
बहुव्रीहेश्चांतोदात्तादित्यत्रपाणिगृहीतीभार्यायामितिङीष्।द्वेयज्ञसंयोगपूर्वकपरिणीतास्त्रि
याः।अन्येत्वभेदेनसप्तभिःपर्यायमाहुः।द्वयोःपूरणीद्वितीयाद्वेस्तीयः।पत्यासहयज्ञादिधर्माच
रणाधिकारात्धर्मशीलवर्णादिभिःसहधर्मिणीसभावपत्नेसधर्मिणीतिवा।भरणाद्भार्या।

अर्हैत्यत्वस्खेतिएषस्त्र।जायतेपतिरस्यांआत्मावैजायतेपुत्रइतिस्मृतेः।जायायास्तद्धिजायात्वं
यदस्यांजायतेपुमानितिच।अथेतिपुंस्त्वेवहुत्वेचदारादारयंतिभ्रातृभ्यःपतिंपृथक्कारयंतिअथि
दाराःदाराटावंतापिहड्डचंद्रःकोडाह्वारानथादारात्रयएतेयथाक्रमं।कोडेह्वाप्येवदारेषुशब्दाः
प्रोक्तामनीषिभिरितिबाडिस्त्रुभांकौपल्यादीनामुपचाराद्वृत्तिः।स्येतिकुटुंवंपोष्यवर्गःतद्योगा
दिनिःकुटुंविनी।पुरंगृहंधरतिहलंतादिगुपधात्किःएषोदरादित्वा लुम्पुरंध्रिःवाङीपिपु
रंध्रीः।कुटुंवंपोष्यवर्गेचेत्यमरमालातोस्नातकैर्वधुमतावराङ्गापुरंध्रिभिश्चक्रमशःप्रयुक्तमि
तिरघुः।पुरंनपुंसकंगेहइतिमेदिनिः।द्वेपुत्रदुहित्रादिमत्याःपतिसहितनार्य्याः।सुवेतिशो
भनंचरित्रमस्याःसुचरित्रा।सतीनियतैकपतित्वात्प्रशस्ता।अतएवसाध्वीशोभना।पतिर्व्रत
मिवसदैवोपास्योस्याःपतिव्रता।चत्वारिपतिव्रतायाः।क्तेतिसपत्नीभावःसापत्न्यंस्त्रियांष्यञि

पित्वात् ङीष् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तस्येति यलोपः सापत्नी ततः कनि ह्रस्वत्वे च सापत्निका कृतो नोत्पादिता सापत्निका यस्याः सा तथा सपत्न्या आगतं इदं सापत्नं तत आगत इत्यण् ततः स्वार्थे कन् कृतं सापत्नकं यस्याः कृतसापत्निकेति तु हस्वं दुः। अधि प्रथम मूढा अध्यूढा। अधिविन्ना प्रागूढा अधिशब्दस्य प्राधान्यार्थत्वादिति सुभूतिः केचित्तु अधिपूर्वो विंदतिराधेन्तिक प्राग्विवहनेवर्ततइत्याहुः तन्मतेअधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्या इति रघुः॥ त्रीणि कृतप्रथमद्वितीयविवाहस्य प्रथमोढायाः। अथे तिस्वयंवृणीते पतिमिति विश्वंभरावत् खच् स्वयंवरा॥ एवं पतिंवरा। पतिवरणे ऽनिरुद्धा वर्या ऽवद्यपण्येति यत् वर्या। त्रीणि स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः॥ कुलेति कुलस्य रक्षिका स्त्री कुलस्त्री शाकपार्थिवादिः। कुलं पालयति कर्मण्यण् तातत् कन् कुलपालिका। द्वे अव्यभिचारेण कुलरक्षिकायाः। केति कन्यते काम्यते कनी दीप्तिकान्तिगतिषु

रा॰मु॰२
१३०

अम्पादित्वान्यत्कमुकोनाविन्यतोऽम्पादयश्चेतियतिमकारस्यनकारेवाकन्याकन्यायाःकनीनचे
तिनिपातनात्नवयसिप्रथमइतिङीप्।कुमारयतिक्रीडयतिचुरादौकुमारक्रीडायांजर्त्ववयसीति
ङीप्कमेरुश्चोपधायाइत्यारन्प्रत्ययेउपधायाउत्वंङीपिका।कुमारी।अष्टवर्षाभवेद्गौरीदशवर्षा
तुकन्यका।संप्राप्तेद्वादशेवर्षेकुमारीत्यभिधीयतइतिस्मार्त्तोभेदः इहत्वभेदोपचारात्पर्यायता।
पुंयोगेनकन्यात्वंनिवर्त्ततइत्यन्ये।द्वेकन्यायाः।गाविति।अष्टवर्षाभवेद्गौरीदशमेनग्निकाभवेदि
तीहस्मार्त्तोभेदोनादृतः।लज्जतेश्रोलज्जीव्रीडेक्ता।श्रोदितश्चेतिनिष्ठानत्वंकुत्वंपृषोदरादित्वाद्दा
देर्नत्वंकनिइत्वेचनग्निकाकेचित्तुश्रोलज्जीतितवर्गपंचमादिंपठंति।अनागतमप्राप्तमार्तवमृतुभ
वंरजोयस्याःसाऽनागतार्त्तवा।त्रीणिअनागतार्तवायाःस्येतिवाल्ययौवनयोर्मध्येभवावर्त्तमाना
मध्यान्मःतयोर्मध्येमाल्लक्ष्मीर्यस्यावामध्यमा।दृष्टमनुस्मृतंरजोययायस्यावासादृष्टरजाः प्र

रम
१३०

यमग्राम्भरजा इत्यर्थः ।२। अयमग्राम्भरजो योगायाः । नेनित्त रति प्लवते युवानमिति कृष्टदारिड्युटन्नर इ
त्यनुवर्त्तमाने चौरस्थलोवेति सूत्रेण तत्र इ तेरुननरस्थवालत्वं वसीति ङीपु तरुणी तरुणी वयोतिपति
देहे न मिश्री भवत्येकी भवति कनिन्युवृषीति कनिवयूनस्तिः युवतिः । स्त्रीसामान्यवाची वयुवति
शब्दः प्रमदावेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृतेति भागुरिः । प्राग्यौवना युवतिरिति वात्स्यायनः ॥ यो
नेः कतिरिति कतिप्रत्ययं तात्पान्तिके ङीपि युवती । समे तुल्यार्थे लिंगे । ह्वे युवत्याः ॥ सेतिस्तोतिप्रा
ये एणपश्चात्प्रसूते स्नुषु प्रसवे नषिद्गुषिहषिस्नुभ्यः सकुषत्वं स्नुषा । जायते लग्नार्संततिर्वा ऽ
स्यां जनिघसिभ्यामिण्हस्वभावो जनिवध्योश्चेति जनिः ङीष् जनी भार्यामात्रेपि जनी । जनी सीमं
तिनी वध्वोरिति मेदिनिः । वधूरुक्तैव । त्रीणि पुत्रादिभार्यायाः । वीतिपितृकुलस्नेहाच्छिरमिटतिगच्छ
ति विरमित्युपपदे इट गताविन्यत इगुपधात्के षोदरादित्वात्चिराकार । नाशो इकारस्य विपर्य

येमकारस्यपरसवर्णत्वेवयसिप्रथमेङीपिविरिंटीऊढाऽप्यनूढावापितृगृहस्थिताप्राप्तान्ययौवनाविरिंटीचरं
टीत्येके। स्वाशातयस्तेषुवस्त्रंकंशीलमस्याणिनिः स्ववासिनी। सुखेनवसतिसुवासिनीतिद्राविडाः। स्ववासि
न्यांविरिंटीस्या द्वितीयवयसिस्त्रियामितिरुद्रः। द्वेपितृगृहस्थायाः परिणीतायाः। इच्छेतिधतगीतनृत्यादा
विच्छायुक्ताइच्छावती। कामयतेऽभिलषतिकामुकः कमुकांतोलषपतपदेत्यादिनोकञ्। नोदात्तोपदेशस्ये
त्यादावनाचमेरित्यनचमिकमिवमीनामितिनिषेधान्नवृद्धौकामुका। द्वेधनादीच्छायुक्तायाः। हषेतिमैथु
नेच्छावतीतुहषोनरोहषः कालइत्यनेकार्थमञ्जरी। हषंनरंप्रमांसंरत्यर्थमिच्छतिक्यच्। अस्मद्दषयो
मैथुनेच्छायांसुक्लटः शत्रंनातङीपिहषस्यंती। कामुकीतिकामुकशब्दाज्जानपदेत्यादिनाङीष्। का
मुकीद्वेमैथुनेच्छावत्याः। केतिभर्त्रर्थिनीसंकेतंसंकेतस्थानंयागच्छतिसाऽभि सरतिसंकेतस्था
नमभिसर्तेर्ण्वुल्। अभिसारिका। हित्वालज्जांसमाकृष्टमदेनमदनेनवाऽभिसारयतेकांतंसाभवेदभि

राम
१३१

सारिकेतिभरतः॥ एकं। पुमितिपत्युरन्यपुमांसंहन्त्राच्चलयति आवयतिकर्मण्यंतात् ङीष्पुंश्चली। कर्ष
तिमनोयूनांकर्षेरादेश्चधइत्यनिः आदेश्चधः धर्षिणीतिवहुसंमतः पाठः आवश्यकेणिनोधर्षिणीत्येके।
पुरुषांतरेमनोवध्नातिगवुल्बंधकीगौरादिः। असतीअसाध्वी। कुलान्यटतिअविकुलटांशकंध्वादिः। स्वे
च्छयासर्वत्रएतिभ्रमतिताच्छील्यइण्णशजीतिक्करपिङ्ङीमिइत्वरी। स्वेनलक्षणयास्वेछयाईरितंगंतुंशीलम
स्याईरगतौणिनिः स्वाहिरेरिणोरितिहद्धिः स्वैरिणी। मालिन्यहेतुत्वात्पांसुरत्रपापंतद्योगात्खसुखकुंज
नगपांडुपांसुभ्यश्चेतिरः कपिरिकादित्वाल्लत्वंपांसुलातालव्यांतादंत्यांतावशंवशूकरपांशवइतिश
भेदात्। अष्टावसत्याः। अशीतिशिशुनापुत्रदुहितृरूपापत्येनरहितास्त्री अशिश्वीसरमशिश्वीनिभा
षायांङीप्॥ एकं। अवीतिवीरयतिविक्रामयतिवीरयतेःपचाद्यच्वीरापतिःपुत्रवतीवीरेतिनाममाला
तद्विपरीताअवीरा। एकं। वीतिश्वसप्राणानेतालव्यादिःभावेक्तःआदितश्चेतिवकारादिङभावःश्वस्तं।

रा.मु.२
१३२

जीवन्नं तद्धि फलं विरुद्धं वा ऽस्या विश्वस्ता। विगतो धवो भर्त्तास्याः विधवा। विश्वस्ता विधवे तुल्ये विश्रास्ता घतिनी
वसेति वाचस्पतिः। हेमृतभर्तृकायाः। आलिरिति अलभूषणे आङ् पूर्वः आलयति भूषयति वा हुल
काज्जनि घसिभ्यामिण् आलीयते विश्वासो ऽस्यां आङ् पूर्वो लीङ् श्लेषण इत्यतो ली ङ्गो डिरिति वा हुल
का ङ्रिः टिलोपो वा आलिः पन्ते ङीषु निवार्यतामालिकिमप्ययं वटुरिति कुमारः। समानाख्यायते
जनैः समानेख्य इति डिन् टिलोपः सख्य शिश्वी ति ङीष्सखी। वयसा तुल्या नो वयो धर्मेत्यादि नाय
त्वयस्या। त्रीणिसरमाः ।पेतिपतिरस्या अस्तीति मतुप् अन्तर्वत्पतिवतो र्नुगिति ङीप् नुकौ अस्मादेव
निपातना हत्वं पतिवत्नी। भर्त्ता सह वर्त्तते सभर्तृकान घृतश्चेति कप्। हे जीवद्भर्तृकायाः। हद्धेति वर्द्धते
स्म हधेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः हद्धा पक्वकेशी। जरसा केशादेः शौक्ल्यं पलितं तद्योगादर्श आद्यचि पलिता असित
पलितयोः प्रतिषेधः क्त इत्येक इति क्त आदेशो पलिक्नी पलिता च। हे हद्धायाः। प्रेतिप्रकर्षेण जानाति आ

राम
१३२

तस्योपसर्ग इति कः। टाप् प्रज्ञा। ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यणि ङीषि प्राज्ञी। द्वे स्वयंज्ञायाः। प्रेति प्रज्ञा। श्रद्धार्चेत्यादिना
णो बाहा। प्रशस्तबुद्धियुक्ता धीमती। द्वे प्रशस्तबुद्धेः। शूद्रीति शूद्रस्य भार्या भिन्नजातीयापि शूद्री पुंयोगा
दिति ङीषि। शूद्रजातिविवक्षायां तु शूद्रा। चामहत्पूर्वा जातिरित्यजादिपाठात् टापि शूद्रा। एकं। आभी
ति। आभीरो गोपविशेषः स एव महाशूद्रः स्त्रियां अमहत्पूर्वेति निषेधान्न टाप् ततश्च जातौ जाति
लक्षणो ङीष् पुंयोगे पुंयोगादिति ङीषित्याह ज्ञोति जातिपुंयोगरूपार्थभेदेपि रूपस्वरसाम्यात्।
समेत्युक्तं। द्वे गोपालिकायाः। अर्येति अर्यो वैश्यः तद्भार्या पुंयोगाविवक्षायां स्वयं पुंयोगं विना जा
तिमात्रे एवं अपुंयोगे अर्यी क्षत्रियी अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति ङीषानुकावत्र न स्तः तयोरपुंयोगविष
यत्वात् तथेत्यनेन समुच्चयार्थेन पुंयोग इत्यनुकृष्यते अयोपधादिति निषेधान्न जातेरिति ङीष्
न ततश्च टाप् अर्या। एवं क्षत्रिया पक्षे अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ङीषानुकौ अर्याणी क्षत्रियाणी। द्वे वैश्यक्ष

रा.सु.२
१३३

त्रियस्त्री जातेः। उपेति स्वयं या विद्योपदेशिनी उपेत्याधीयतेस्याः इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं
तदंताच्च वा ङीषिति कात्यायनवचनादपादाने घञंतात् स्त्रियां वा ङीष् सा उपाध्याया उपाध्यायी। द्वे स्व
यं विद्योपदेशिन्याः। स्यादिति स्वतो मंत्रआख्याकृदाचार्य्या आचर्यते उपास्यते ऋहलोर्ण्यत् आचार्या।
एकं स्वयं मंत्रव्याख्यात्र्याः। आचेति आचार्यस्य स्त्री पुंयोगे इंद्रेत्यादिना ङीषानुकौ आचार्यादणत्वं चेति ण
त्वाभावः आचार्यानी। एवमुपाध्यायस्य स्त्री पुंयोगे उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति ङीषानुकौ उपाध्या
यी। पोटेति स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं विक्रमस्यां स्त्रीपुंसलक्षणा पोटा पुटति स्त्रीपुंसलक्षणेन श्लिष्यति पु
ट संश्लेषणे अच् पोटा स्तनश्मश्र्वादियुक्तेत्यर्थः। द्वे स्तनश्मश्र्वादियुक्तायाः। स्त्रियाः। वीति वीरः पतिर
स्याः नित्यं सपत्न्यादिष्विति नकारादेशे वीरपत्नी। वीरस्य भार्या वीरभार्या। द्वे वीरपत्न्याः। वीति वीरं
सूतवती सत्सूद्विषेति क्विप् वीरसूः। द्वे वीरमातुः। जेति जातमपत्यमस्या जातपत्या। प्रपूर्वो जनि

नी नुपाध्यायी ४

२५५
१३३

गर्भमोचनेवर्त्ततेगर्भस्यकर्मणोधात्वर्थएवप्रदेशादकर्मकत्वेगत्यर्थेत्यादिनाकर्त्तरिक्तः प्रजाता। एवंप्र
सूताऽपि। स्वार्थेकनिप्रसूतिका। चत्वारिप्रसूतिकायाः। स्त्रीतिनग्निकोक्ता। कुट कौटिल्ये कुटनंकोटः
कोटेनकुटिलतयामुखादिनमनेनलज्जावशाद्वेतियातिवीगतिप्रजनकांत्यसनखादनेषुक्विप्गौ
रादिः कौटिल्ययोगादन्येभ्योपीतिवप्रत्ययेगौरादिङीष्वाकोटवी। कुट छेदने कुट्टनंकोट्टः वाहुल
काज्जुणः लज्जाभावात्कोट्टंछेदंवेतिकामयतेक्विप्गौरादित्वात्ङीष्कोट्टवीतिरूपरत्नाकरः सच
मुखस्थः पाठः। द्वेनग्नायाः। दूतीतिदुउतनिम्पांदीर्घश्चेतिक्तादीर्घोदूतःगौरादिङीषिदूतीतिसर्वधरः
सकामयोः स्त्रीपुंसयोः संदेश हरणाद्दूयते दु दु परितापेवा हुलकाद्दुसेक्तिः दूतिः वाङीषिदूती
तिगोवर्द्धनपुरुषोत्तमौ। संचारयतिप्रापयतिकामिनोः संदेशं ण्वुल् संचारिका। समेइत्यनेन
दूतीवत्संचारिकायामपियोगरूढित्वमुक्तं। द्वेदूत्याः। केतिधर्मप्राधान्याद्र्द्धेतद्धत्वंयस्याः सा

ऽर्द्धवृद्धार्द्धेनासम्यग्वृद्धावायाऽर्द्धवृद्धाकाषायवस्त्राविधवाचेतिविशेषणत्रयोपेतासाकात्याय
नीवकात्यायनीतस्यास्तपस्यावस्थायामृषिपत्न्याकारत्वात् व्युत्पत्तिस्तुप्रागुक्ताएकं।सैरीतिपरगृह
स्थास्वतंत्राप्रसाधनालेपनादिशिल्पकारिणीतिविशेषणत्रयोपेतासासैरिंध्रीस्वैरंस्त्वाकंधंधर
तिमूलविभुजादित्वात्केटषोहरादित्वाद्धलोपेइकारनकारौगोराहिडीषिसैरिंध्रीइत्यादिःसैरिंध्रीप
रवेश्मस्थाशिल्पकृत्स्ववशास्त्रियामितिदंत्यादौरभसः।एकं।असीतियाऽवृद्धायुवतीमहादेवीभिः
प्रेष्यतेऽतःपुरेवपुनःपुनश्चरतिसाऽसिक्नीषिन्त्वंधनेयुसिहृङ्भ्यःक्नःसितासुक्लकेशादिमती
नजिटापिततोऽन्याऽसिताकृष्णकेशादिमतीअसितपलितयोःप्रतिषेधइतिङीष्नकारप्रतिषे
धात् क्न इत्येकइतिङीप्क्रस्थानादेशः।।एकं।वेतिध्रियतेसंभज्यतेवेश्याजनोतेनवाकृत्यादकर्त्तरि
वेत्यादिनाघञिवारोवेश्याधंत्तःततप्रतिवृद्धास्त्रीवारस्त्रीतिसाधारणस्त्रीत्वात्वारस्यहंदस्य।

स्त्रीवारस्त्रीतिवावारयति हृणीतेवुरादिएयंतात् विवाराततः कर्मधारयेवावारस्त्रीगणिकावेश्यावा
रोवेश्यागणः स्मृतइतिनैगम्माभिधानमितिसुभूतिः। चतुःषष्टिकलाकुशलतयारूपशीलादिमत्
यावगण्यतेआड्रियतेगणसंख्यानेक्तःजादिभ्योवुन्‌गणिकागणः कामुकसमूहः। तद्योगादृतइनि
ठनगविनिठनिवा। वेशोनेपथ्यंतेनशोभतइतिकर्मवेशाद्यत्वेश्यातात्मांतावेवेष्ट्यात्मानमनेन
वेषोनेपथ्यंतेनशोभतेपूर्ववत्वेष्ट्यामूर्द्धन्यांताच। कामिमनसिवेशोनिवेशोस्याअस्तीतिवा॥ रू
पंसौंदर्य्यमाजीवोजीविकास्याःरूपाजीवा। चत्वारिवेश्यायाः। अथेतिसावेश्यागुणाधिकयाज्ञनैः स
त्कृतापुरस्कृतासतीवाराणांवेश्यानांमुख्यावारमुख्या। एकं। कुट्टेतिकुट्टयतिछिनत्तिस्त्रीपुंस
वेमनस्यंकुट्टछेदनेण्यंतात्ल्युटोवहुलमितिकर्त्तरिल्युट् कुट्टनी। शंभेयोभजयत्याभंडयतिप्रवंधेनव
क्तिभलआसंडनेपचाद्यचिगौरादिङीषिशंभलीशंरतिसुखंभलतिपरिभाषतेभलभल्लभपरिभा

मतेभलमल्लमपरिभाषणे पूर्ववत् शंभली तालव्यादिः शालूकं शंभली शललमुष्के तिशाभेदात्। सम्य
मलति परिभाषत इति संभली दंत्यादिरित्यन्ये। द्वे परनारीपुंसायोजयित्र्याः कुटनीतिख्यातायाः। वीनि
वोषितस्वजनानां शुभाशुभज्ञानाय विविधः प्रश्नोस्यामस्तीति ठनि विप्रश्निका। शुभाशुभनिरूपण
मीक्षणं तदत्रास्तीति पूर्ववट्ठनि ईक्षणिका। दैवं शुभाशुभे जानाति आतइति कः दैवज्ञा। त्रीणि लक्ष
णादिना शुभाशुभज्ञानवत्याः। अथेति रजोस्यास्तीति रजः कृष्णादित्वाद्वलच् रजस्वला। रजः स्त्रीधर्म
स्तद्योगात् स्त्रीधर्मिणी। अवतिरक्षति लज्जया गोपायति रजः अवरक्षणे अवितृस्तृ तंत्रिभ्य ईः अवीर्ल
क्ष्मीवत् अवि स्त्रीधर्मिणी विद्यादिति कात्यदर्शनात् कृस्वेकारांतापि। अत्रेरपत्यं स्त्री इतश्चानि
ञ इति ढकि आत्रेयी वश्आत्रेयी च आपति दुहितृत्वात् यथा त्रिदुहिताऽगम्या तथा ऋतुवस्थायां

मियमपीत्यर्थः अमुत्पन्नशब्दोयमिति शाब्दिकः। मलमस्पृश्यत्वजनकपापमस्या अस्तीति निः

अन्नेभ्य इति ङीप् मलिनी। पुष्पं रजस्तद्योगान्मतुप् ङीपि पुष्पवती। ऋतुः स्त्री कुसुमेऽपि चेति वक्ष्यमाणेन त
द्योगान्मतुपि ङीपि च ऋतुमती। चतुर्थेऽह्नि स्नानार्थमुदकमर्हतीति उदकात् संज्ञायां यत् उदक्या। अ
ष्टो रजःस्वलायाः। स्येति रजः पुष्पे उक्तं। पुष्पमिव पुष्पं गर्भरूपफलजनकत्वात्। ऋतुः स्त्रीपुष्पं
नतः प्रज्ञाद्यणि आर्तवं। त्रीणि स्त्रीपुष्पस्य। श्रद्धेति श्रद्धा स्पृहा तच्छीला स्पृहीत्यादिना लुच् उक्तरू
पां श्रद्धामालाति मृगयादिर्वा श्रद्धालुः। दोहदं गर्भिण्यभिलाषस्तद्योगान्मतुप् दोहदवती। द्वे अन्न
पानादि इच्छाविशेषेऽभिलाषवत्या गर्भिण्याः। नीति कलं शुक्रे त्रिषु जीर्णे इति मेदिनिः। निर्गतं
कलमस्या निष्कला निष्कली गौरादित्वात् ङीषिति वृउपाध्यायसर्वस्वधातुप्रदीपादिरिति सु
भूतिः। विगतार्तवा रजोहीना। द्वे पंचपंचाशद्वर्षेभ्य ऊर्ध्वं गतरजस्कायाः। आपन्नेति आपन्नः प्राप्तो ग
र्भरूपः सत्त्वो जन्तुरनया आपन्नसत्त्वा। गर्वेरत उच्चेति किनिः अत उत्वं च गुर्विणीत्युणादिष्वन्नोपुस

षोन्नमः। गुरुं गर्भस्यसत्वं इन्वति प्रीणयति इविः प्रीणार्थः। विच्छांदसोवलोपः अन्तेभ्योङीपूर्वपदा
त्संज्ञायामिति णत्वे गुर्विणीति दुर्घटहत्तिः वयंतु गुरुर्गर्भस्यसत्वोस्यामस्तीति व्रीह्यादित्वादिनिः संज्ञा
पूर्वकत्वादोर्गुणइति गुणाभावः ङीपि गुर्विणीत्यावन्हमहे। लन्हणया अंतरंतर्वर्तिगर्भोस्त्यस्याइति
अंतर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप्नुकौ अंतर्वत्नी। गर्भयोगादिनिः गर्भिणी। वत्वारिगर्भवत्याः। गेतिग
णिकादेः क्रमेणसमूहेगणिकायाश्चेति ष्यञिगाणिक्यं। भिन्नादिभ्योऽण् गार्भिणं। युवतिशब्दान्न
स्यसमूहइत्यणिसिद्धे भिन्नादिषु अञ्बाधनार्थं युवतिशद्वपाठसामर्थ्यात् भस्याढेतद्धितइति पुंव
द्भावाभावे यौवतीनां समूहो यौवतमिति जयादित्यः प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव पुंवद्भा वेनति प्रत्यय
निवृत्तौ नाल्प तुदात्तादित्वमित्यञोबाधकस्याभावेन तस्यसमूहइत्येवसिद्धोऽणितिनार्थो भिन्ना
दिषु पाठेन तदुक्तं भिन्नादिषु युवतिशद्वपाठोऽनर्थकः पुंवद्भावस्यसिद्धत्वात् पुंवद्भावश्च भस्याढे

तद्धितइति विषयसप्तमीत्वादितियुवतिशब्दाद्दणायौवनमिति। अतएव कलाकुशलयौवनमितिप्रयो
गइतिभागवृत्तिः एवंचैतन्मतेभिन्नादिषुपाठोनास्त्येव कुतः पाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावाभावकल्पनाअतः
पुंवत्वेऽणियौवनमेवएवंयुवतिशब्दस्यभिन्नादिषुपाठांगीकारह्कतोमतभेदः। एकेकं। पुनेति अन्ह्य
तयोनित्वाद्विधवापुनरुह्यतेइत्यसावन्यस्यभूत्वान्यस्यभवतीतिक्विप्द्विरूढापुनर्भूः। दधातिपा
पंअंद्रूहन्भूइत्यादिनादधातेरूप्रत्ययेसुटिधात्वंतस्येत्वेद्वित्वेषत्वेचदिधिषूः। धिषशब्देधिष्यते
निंदिततयाशब्द्यतेपूर्ववदूप्रत्ययेद्वित्वेचवादिधिषूः। दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः दीधनं क्विप् दीधी दीप्तिः
शोभातांस्यतिनाशयतिपूर्ववदूप्रत्ययेईकारस्योर्ह्रस्वत्वेच दिधिषूरित्यन्ये। द्विरिति द्विस्त्रिचतुरिति
सुच्। द्वेद्विरूढायाः। तेतितस्या दिधिषाः पतिर्नैरुक्ते ह्रस्वत्वेपतिशब्दलोपेच दिधिषुः। एकं।
सितिसैवद्विरूढेवयस्यकुटुंबिनीकुटुंबंपुत्रदारादिपोष्यवर्गः तच्चुक्तासतुद्विजोऽग्रेप्रधानं

दिधिषुर्यस्यसोयेदिधिषुः। द्विजस्यैवषाधान्यात्द्विजइत्युक्तं अधिवेदनेसामान्येनोक्तेः वर्णेषुसामा
न्येनासौन्तत्रियादिष्वप्यपंवर्त्ततेदिधिषुः परपूर्वायेदिधिषुस्तत्पुरंध्रि कइतिसामान्येननाममाला
दर्शनात्। एकं। केतिकन्यायाअनूढायाअपत्यंकन्यायाः कनीनचेत्यण्कनीनादेशश्चकानीनःक
न्यकाजातःसुतः। द्वेकन्योत्पन्नपुत्रस्य। अथेतिसुभगायाः पुमपत्यंकल्याण्यादीनामिनङितिढ
कइनङंतादेशः हृद्भगेत्यादिनोभयपदवृद्धौसौभागिनेयः। परस्त्रियाः पुत्रः पूर्ववत्ढगिनङोऽनुशतिका
दित्वादुभयपदवृद्धिः पारस्त्रैणेयः। एकैकं। पैत्रितिपितृष्वसुः सुतः पितृष्वसुश्छण्ढकिलोपइ
तिढक्यंतलोपेमातृपितृभ्यांस्वसेतिषत्वेचपैतृष्वसेयः पक्षेछण्षत्वंचपैतृष्वस्त्रीयः। द्वेपितृष्वसुः
पुत्रस्य। मेतिएवमितिमातृष्वसेयः मातृष्वस्त्रीयः इत्यर्थः। मातृष्वसुश्चेतिढक्लोपछण्णं विधा
नात्। द्वेमातृष्वसुः पुत्रस्य। वैमेतिविरुद्धामाताघादिसमासे विमातामातुः सपत्नीतस्याजातःसु

[illegible] पुत्रस्य [illegible] येति सुभगायाः पुमपत्यं कल्याण्यादीनामिनङ् इति ढक् [illegible] ङंतादे
[illegible] मलह दौ [illegible] पितृष्वसुः [illegible] दिनङैः [illegible] शतिकादि [illegible]
[illegible] पारस्त्रैणेयः एकैकं [illegible] पितृष्वसुः [illegible] लोप इति ढक्यं
[illegible] लोपे मातृपितृभ्यां स्वसेति [illegible] पैतृष्वसेयः [illegible] मातृष्वस्रीयः [illegible] पितृष्वसुः पुत्र-
स्य [illegible] इति [illegible] मातृष्वसुरप्येवं [illegible] लोप [illegible] विधानात्
द्वैमातृष्वसुः पुत्रस्य [illegible] शुभ्रादि
त्वात् ढक् वैमात्रेयः विमातुर्जातः विमातृजः। द्वैमातृसपत्नीपुत्रस्य। बंधक्याः पुत्रः क-
ल्याण्यादीनामिनङ् इति ढकि इनङ् बांधकिनेयः। बंधूनुः स्वजनो ज्ञातिर्बंधुलः। असत्याः सुतः
असतीसुतः। कुलटाया अपत्यं कुलटाया वेति ढक् कौलटेयः। पूर्ववड्ढकि पाक्षिके चेनीन

ङिःकौलटिनेयः। पन्तेन्तुड्राभ्योवेतिढक्। इयलोपेकौलटेरश्च। पंचासतीपुत्रस्य। भीतिसतीयाभि
हार्थंकुलानिगृहानटतिनतुजारार्थंसापिकुलटा तत्पुत्रोपिपूर्ववत्कौलटिनेयः। कुलंजन
परेगृहइतिविश्वः। ढेभिन्तुकीपुत्रस्य। आत्मेतिआत्मनोजातः आत्मजः पंचम्यामितिडः। तनोतिमुदं
कुलंवातनेरयन्तनयः। अघ्यादयश्चेतियक्प्रत्यये। ऽडागमश्चनिपात्यतइति तयनेइत्यन्ये। सू
यतइतिसूविशिभ्यांकिमिदितिनुःसूनुः। सुप्रसवेसूयतेस्मकर्मणिक्तःसुतः। पुनातिमातापित
रौपुरोक्रस्वश्चेतिक्रुपुत्रः। सुतोनरकभेदात्त्रायतइतिवा। पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायते
सुतः। तस्मात्पुत्रइतिख्यातः स्वयमेवस्वयंभुवेतिस्मृतेः। पंचपुत्रस्य। स्त्रीतिअमीआत्मजाद्याः
स्त्रियांवर्तमानादुहितरमाहुःतत्राद्योरजाद्यतष्टाप्पुत्रशब्दात्शार्ङ्गरवाद्यञोङीन्पुत्रीसुता
चदुहितापुत्रीतित्रिकांडशेषोऽमरमालाचततःकप्रत्ययेकेऽणइतिह्रस्वत्वेचस्त्रियांसुतका

पुत्रकापुत्रहंहारकाणांवोपसंख्यानमितिपक्षेइकारस्यात्वंपुत्रकापुत्रिकेतिकन्जटः सूनोरस्मालन्तृणा
भावात्स्त्रियामपिसूनुरेव। दोग्धिपितरावितिदुहिता। न प्तृनेष्ट्रादौनिपातितास्त्वस्त्रादिपाठान्नङी
प। अपेतिपुल्लात्रिपतनंपतत्संपदादिः नपत्अपतत्नत्वसाधुरितियतअपत्यं। तनोतिकुलंतनोतेर्वाहु
लकात्इणभीकेतिकनृष्टवोदरादित्वाहोत्वंतोकं। समेइतिद्वे अजहल्लिंगेइत्यर्थः। तयोःपुत्रदुहि
त्रोः। द्वे। स्वेतिस्वजातइत्यनेनकुंडगोलकादिनिरासः। उरोवन्तासिचश्रेष्ठइतिमेदिनिः उरसाश्रेष्ठेन
धर्मप्रधानत्वाद्दशपुत्रेभ्यः श्रेष्ठतयानिर्मितार्थेउरसोऽणचेत्यण्चकाद्यञ्औरसः उरस्यः। द्वेसव
र्णायामूढायांजनितस्य। तेतितनोतिविस्तारयत्यपत्यंतातपलितजस्तुसूरत्नाइतितनोतेःक्तः न
लोप दीर्घौचतातः। जनयतिजनेर्णिचुछ्जनिवध्योश्चेतिहद्ध्यभावः। पात्यपत्यंपातेर्नप्तनेष्ट्रेत्वष्टृ
त्र्यादिनातृच्त्विड्त्वेपितानिपातितः पित्रादयइतितृड्त्वंचपितेतिसुभूतिः। त्रीणिपितुः। जे

निर्मितो जनितः ४

तिजनयतीतिजनेर्णिजन्तात् तृच् ऋन्नेभ्यो ङीप् जनयित्री अंतर्भावितण्यर्थाज्जनेस्तृचि जनित्री
वश्चान्त्याज्जनित्री त्रिलोकया इति शाब्दिकः। प्रसूयते क्विप् प्रसूः। पातीति पित्रादित्वात् तृच् पस्य
वमः माता मान्यते पूज्यते मान पूजायां न प्तृ नेष्टृ इत्यादिना तृच् विनलोपेव निपातनात् स्वस्रादि
त्वान्न ङीप्। जनयति कर्तरि ल्युट् जननी। चत्वारि मातुः। मेति भगं यत्नः पित्रादितोऽभ्यग्रहणे
स्त्यस्याः अइनिः पूर्ववत् ङीप् भगिनी सुष्ठु विवाहानंतरं पितृगोत्रकुलादिकमस्यतीत्यज
ति असु क्षेपणे ऋन्निति ऋन् स्वस्रादित्वान्न ङीप् स्वसा। द्वे भगिन्याः। नेति नंदति तुष्यति ननंदय
ति भ्रातृजायामिति वा न ञ्जिवनंदेर्दीर्घश्च इति ऋन् अकारस्य च दीर्घः स्वस्रादिनिपातनान्नलोपाभावः स्वस्रा
दित्वादेव न ङीप् ननांदा केचित्तु दीर्घत्वं नेष्यते अत एव ननंदा तु स्वसा पत्युर्ननंदा नंदिनी च सेति रभसः।
एकं भर्तृभगिन्याः। नेति न पतं सनयान ञ्चित्यादिना पतेस्तृचि नञः प्रकृतिवद्भावे ऽच्छन्द लोपे च स्वस्रादि

पाठाभावात्ङीप्नङ्गीतिपाठः पत्न्येनप्ता अतएवनप्तानप्त्रीवपौत्रिकेतिरभसः। पुत्रस्यपुत्र्याश्चापत्यंपौत्री
विदादित्वादञ् अतएवपौत्रोपिनप्ता। सुतश्च सुतावसुतौतयोरात्मजा दुहिता सुतात्मजा। त्रीणिसुता
त्मजायाः। भेतिपरस्परमन्योन्येपतंते ऽन्योन्यभेदाययतीप्रयत्नेयतेर्वृद्धिश्चेतिऋन्वृद्धिः यातरः स्व
स्त्रादिः। एकंपरस्परंभ्रातृवर्गस्यभार्याणां। द्वेतिभ्रातुर्जायापत्नीभ्रातृजाया अत्रअन्तोयोनिविद्यासंबं
धेभ्यइत्यलुग्नभवतिअतइत्यत्रजातिपक्षाश्रयणात्जातौहिकामवारादेवलक्षणप्रवृत्तेरित्यन्येअ
लुगित्यल्पार्थेनजित्यन्ये। आत्मावैजायतेपुत्रः जायायांप्रविश्यपुनः पुनर्जायतइत्युपसर्गेसंज्ञाया
मितिडः प्रजः पतिस्तद्योगान्मनुष्यशरादीनां वेतिदीर्घः प्रजावतीइयंचज्येष्ठभ्रातृपत्न्यामेवेत्यन्येद्वे
भ्रातृजायायाः। मेतिमातुलस्यपत्नीइंद्रवरुणेतिङीष् उपाध्यायमातुलाभ्यामानुग्वेत्यानुक्। मातु
लानी। आनुगभावपक्षेमातुली। द्वेमातुलपत्न्याः। पेतिपत्युः प्रसूर्मातापत्न्याः श्वश्रूः पत्न्यामातापि
त्युः श्वश्रूः श्वशुरस्यस्त्रीश्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्चेत्यूङ् उकाराकारयोर्लोपेचश्वश्रूः। एकंपतिप

रा॰मु॰२

१४०

त्नीमातुः। श्वश्रू इति। तयोः पतिपत्न्योः पिता ऽन्योन्यस्य श्वशुरः। आशुसंबंधानंतरमेवाश्नोभतीति शावशेरा

प्नावित्युरन् श्वश्रूः। आशु इति शु इति च द्विप्रनामनीति निरुक्तत्वात् शुशब्द आश्वर्थः। शुर इति शब्द आश्व

र्थवाचीत्युणादिवृत्तिः। टषोदराद्दित्वादाकारलोप इत्यन्ये। श्वशुरो द्वितालव्यः। श्वश्रूशि शु श्वशुरे तिश

भेदात्। एकं। पीति। पितृव्यमातुलमातामहपितामहा इति पितृव्यमातुलौ निपातितौ। एकैकं। श्येति।

पत्न्या भ्रातरः पत्युः श्यालाः। उच्छिष्टमधुपर्कवाची श्याशब्दः। श्यां लातीत्यात इति कः। श्याल स्याल मा

दिः। स्यालयं तिन र्मवादे वितर्कयं ति स्याल वितर्के इत्यादिः। स्याल ल्लाल्त समसूरसूरय इति सभेदात्

ततो ण्यं नात् पवाद्यजि तिमावायिराजेत्यादि स्वरसूत्रे न्यासः। एकं। स्वेति। स्वामिनः पत्युर्भ्राता ऽत्रक

निष्ठ इति स्वाम्यादयः। स देवृदेवरावित्युक्तं। ते दीव्यतिस्तौति दिवेर्ऋन् देवा देवयति देवृ वर्णनेवाहुल

कात् कमि श्रमि वासिभ्यो ऽरन् देवरः देवृ देवर देवान इति शब्दार्णवः। द्वे पत्युः कनिष्ठभ्रातुः ज्येष्ठ

स्य श्वशुर एवेति सुभूत्यादयः। स्वेति। स्वसुर्भगिन्याः पुमपत्यं स्वसुश्छः स्वस्रीयः। भगिन्याः

राम

१४०

पुमपत्यंस्त्री।म्पोढक्॥भागिनेयः स्त्रपत्येस्वस्त्रीयाभागिनेयी॥द्वे भगिनीपुत्रस्य। मेतिजायांमिनोति
स्ववेश्म निप्रन्निपति डु मिञ्प्रक्षेपणे मामातान च्छनेष्ट्रित्यादिना निपातितः। विभाषास्वसृपत्यो
रितिवाऽलुक् दुहितुःपतिः। एकं। पीतिपितृष्वमातुलेत्यादिना डामहच् निपात्यते टिलोपे पिता
महः स्त्रियांमातरिपितरिचेति पित्वात् गौरादिषु पितामहशब्दपाठाद्वा ङीषि पितामही मातामहीव
। एकं। तेतितस्य पितामहस्य पिता प्रकृष्टः पितामहः प्रपितामहः। एकं। मेतिएवमितिमातुः पि
ता पूर्ववन्निपातना ड्डामहजादिः मातामहः तत्पिताप्रमातामहः। एकं। सेतिसमानंपिंडदा
नमेषांसपिंडाः वान्यस्मिन्सपिंड इति निपातनात् सभावः सपिंडतातु पुरुषे सप्तमे विनिव
र्तत इति स्मृतिः। नाभिः सप्तमपुरुषावधिककुलप्रधानमूलपुरुषः समानोनाभिरेषां ज्यो
तिर्जनपदेत्यादिना सभावः सनाभयः। द्वे सप्तपुरुषावधिकज्ञातीनां। सेतिसमानोदरे शयितइ

तियत्समानोदर्यः। सोदराद्यः विभाषोदरे इति वा सभावः सोदर्यः। एवं समानो गर्भः सगर्भ इति निर्देशात्
समानस्येति योगविभागाद्वा सगर्भः। सगर्भसयूथेत्यादिना यत्। छंदसि सगर्भ्यः छांदसोप्ययं संज्ञा
शब्दत्वाद्विभाषायामपि निबद्धः। सह तुल्य उदरे जातः सहजः अन्येष्वपीति डः सहशब्दस्य तुल्यार्थोप्य
स्ति सहसा कल्पसादृश्ययोगपद्यसमृद्धिषु इति विश्वः सहस्य सोऽन्यतरस्यामिति पाक्षिके सभावे
सोदरसहोदरौ वात्र अपर्यायानं तु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचति। तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदर
इति प्रयोगात्। वत्वार्थे कोदरभ्रातुः सेति समानं गोत्रं कुलमस्य सगोत्र इत्यादिना सभावः। बंधुरेव
प्रज्ञाद्यणि बांधवः। जानाति च्छिद्रं कुलस्थितिं च ज्ञातिः कौ चेति क्तिच् ज्ञातिः। स्नेहान्मनो बध्नाति बं
धयति। मृस्तृस्तिहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्चेत्युः॥ संति ज्ञातेर्भावः कपिज्ञात्योर्ढ
क् ज्ञातेयं। बंधूनां समूहः ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल् बंधुता। एकं। धेति धुनोति संतापमत्र धवः
बंधुः। सुवर्वलीष्टे पूज्ञेरणेत्यादय इति व प्रत्यय उकारलोपश्च स्वजातीयश्चासौ जनश्चेति स्वजनः। षट् ज्ञातेः २

दधाति पोषयति उल्वादित्वात् धुः धात्वाकारस्य ऊत्वं धवधव इति वा। प्रीणाति इगुपधज्ञेति कः प्रियः। पाति
रक्षति पातेर्डतिः पतिः। बिभर्ति पुष्णाति तृच् भर्ता। चत्वारि भर्तुः। जेति जीर्यतेनेन जारः करणे घञ् रमयि
तृत्वात् जारयति जीर्णीकरोति तद्भार्याविषयं पत्यनुरागमिति जारेण्यंतात् दारजारौ कर्तरि णिलुक् चे
ति घञि णिलुकि वा जारः। पत्या उपमित उपपतिः अत्रवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीययेति समासः। उपश
ब्दोऽप्रधानीभूतः पतिरुपपतिर्वा। द्वे जारभर्तुः। अमृतेति अमृते भर्तरि जाराज्जातः पुत्रः कुं कुत्सितं कु
त्सितमनेन कुण्डि दाहे घञ् कुंडः। मृते भर्तरि जारजो गुडः उच्छेदनायां गुप्यते लज्जाकरत्वात् गोप्यते घञ्
गोलः ततः कन् गोलकः। एकैकं। भ्रेति भ्रातुरपत्यं भ्रातुर्व्येति व्यप्रत्ययः। भ्रातुर्जातो भ्रा
तृजः। द्वे भ्रातृपुत्रस्य। भ्रेति बिभर्ति पित्रादयः इति तृच् भ्रादेशश्च भ्राता भ्रातृद्दीप्तोरस्वस्त्रादय इ
ति अनुजस्य नत्वे भ्रातेति वा भ्राता च भगिनी च सहोक्तावित्युक्ते एकशेषः भ्रातरौ भ्रातृपु वौरस्वस्त्रे

डुहितृभ्यामित्येकशेषः द्वन्द्वयोरेव। मे ति माता च पिता च माता पितरौ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे इत्यानङ्। अभ्य
र्हितत्वान्मातृशब्दस्य पूर्वनिपा तः। पक्षे पिता मात्रेत्येकशेषात्पितरौ। पक्षे मातरपितराविति चा
मितिमातुररङ्। तन्निपाते मातरपितराविति विभागवृत्तिः पूर्वोत्तरयोर्ऋकारस्याऽरभावो निपात्यते तेना
दन्तत्वे मातरपितराभ्यामिति प्रयोग इति वृद्धव्यासः मतभेदेन द्वैरूप्यं भाष्यवृत्तौ दर्शितं। श्री। एवं मातापि
त्रोः। श्वेति श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरः पक्षे श्वशुरः श्वश्र्वेत्येकशेषे श्वशुरौ। एकं। पुत्राविति भ्रातृपुत्रौ स्वसृ
दुहितृभ्यामित्येकशेषे पुत्रौ। एकं। दे ति जाया च पतिश्च जायाया जंभावो दंभावश्च निपात्यते राजदन्ता
दिपरनिपाते जंपती दंपती केचित्तु जस्भावं दस्भावं च सांतं निपातयंति तत्प्रयोगश्चार्ये एवं दृश्य
वहश्यते। द्वित्वप्राधान्यान्नित्यं द्विवचनं। जंदंशब्दौ वध्वर्थौ हारवचनौ तयोः पत्या सह द्वन्द्वे जंपती
दंपती इति चाङ्गाः। दाराः पुंसि बहुत्वे च दंकलत्रेन पुंसकमित्यमरमालापत्म्यां जंमहत्लिंगत्वे इति ना

२१

मव्रपंवः। तावित्यनेन पुंस्त्वमुक्तं पूर्णिर्वंडेण। तुपारायणोजित्वरीपर्यायेशाल्मली मैत्री दंपती जंपती च
सेतिवाचस्पतिः अतः स्त्रीत्वमपिशेषंसुबोधं। चत्वारिजायापत्योः। गेतिगर्भ आशेतेतिष्ठत्यत्रं गर्भा
शयः पुंसीतिघः। जरस्यापरिणत्याकाठिन्येनवहिरेतियातिकिं जरयोः श्रिणइतिजरापूर्वाद्दिणोञ्
ण जरायुः साहचर्यात् पुंसि। उलत्याहणोध्युल्वादयश्चेतिनिपातः आगतोउल्बादयश्चेतिकः उल्वादेश
श्चउल्बमित्यन्येउल्लीयतेगर्भस्योपरिसंवध्यतेउतपूर्वाल्लीङ उल्वादयश्चेतिवन्प्रत्ययेधात्वंतलो
पेवनिपातनाडुल्वमितिवा। कडमहेह्रषादित्वात् कलवृडलयोरेकत्वं कलं शुक्रं लातिकल्पतेगर्भो
परि। क्षिप्यतेकलपिलक्षेपेह्रषादित्वात् कलच् प्रत्ययेवाकललः केजरायोरंतर्वर्त्मिजलेलडतिवि
लसतिवालडविलासेडलयोरेकत्वं कललः शुक्रशोणितसन्निपातः। त्रीणिजरायोः कललस्त
कार्थएकैकंमतिप्रसिद्धत्वादस्यपर्यायेणोक्तइतिस्वाम्यादयः चत्वारियेनवेष्टितोगर्भः कुक्षौ।

तिष्ठतितस्यआ॰अँलइतिरमातस्य। गर्भाशया दिद्वयं चर्मपुटेउल्बो दिद्वयंशुक्रशोणितसन्निपातेव
र्तनइत्यन्ये। सूतीतिसूतेःप्रसवस्यमासः सूतिमासः। नवमेदशमे वापिप्रबलैःसूतिमारुतैः। निस्सार्य
तेबाणइवजंतुश्छिद्रेणसत्वरइतिनवमोदशमोवामासः। विजननंगर्भमोचनमत्रास्तीतिउपोत्कृष्टा
दित्वाहणवैजननः। द्वेप्रसवमासस्य। गेतिगीर्गोऽनरीकृतोऽर्तिग्रहम्यांभन्तुगर्भः। भ्रूणइत्यत्राशं
स्यतइतिभ्रूणआशंसायांचुरादिःएरवभ्रूणः। द्वेकुक्षिगतसत्वस्य। तृतीतितृतीयाप्रकृतिः तृ
तीयप्रकारःसवस्त्रीपुंसावपेक्ष्यप्रथमाप्रकृतिःस्त्री द्वितीयाप्रकृतिःपुमान्तृतीयाप्रकृतिस्त
क्लीवंतृतीयाप्रकृतिरित्यसमासःसमासेतुतृतीयप्रकृतिरितिपुंवत्वेनस्यात्नकोपधायाइति
नेतियोगविभागात्पुंवत्वाभावेसमासएवतृतीयाप्रकृतिरित्येके। तृतीयांप्रकृतिंगतइतिभारतं
चअसमासपक्षे। शाम्यतिलिंगाभावात्शमेर्ढः शण्ढस्तालमादिः क्लीवंशण्ढश्चकंचुकीति

नालव्याहैारभसात्। अस्त्रीनपुंसके क्लीवं वा अलिंगमविक्रम इति रुद्रः क्लीवते संभोगे क्लीवं क्लीवत्वश्रा
धार्ष्ट्ये इगुपधत्वात्कः। पणते अवहरति पंडयति गमयति रागं वा पडि गतौ ण्यंतादेरच् पणेर्जमंता
ड्डः पंडः। नस्त्रीनपुमान्नपुंसकमिति नञाडित्यादिना निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसकादेशः पुंस्य
प्यपंसनपुंसको भवेदिति भाष्योक्तेः। पंच नपुंसकस्य। शीनि शिशोर्भावः शिशुत्वं। इगंताच्चेत्यादि
नाऽण् शैशवं। तच्च षोडशवर्षपर्यंतं आषोडशाद्भवेद्बाल इत्युक्तेः। बालस्य भावः बाल्यं ब्राह्मणादित्वा
त्ष्यञ्। त्रीणि बाल्यभावस्य। तेति पूर्ववत् ष्यञ् तारुण्यं। हायनांतेत्यादिना अण् यौवनं अन्त्रिति प्र
कृतिवद्भावान्नटिलोपः। द्वे यौवनस्य। स्यादिति स्थविरस्य भावः युवादित्वादण् स्थाविरं। वृद्ध
स्य भावो वृद्धत्वं। द्वे वृद्धस्य। वृद्धे जिह्मानां समूहः। वृद्धाश्चेति वुञ् वा ईकं भावकर्मणोः स्त्रमनोज्ञा
दित्वाद्वुञ् वृद्धत्वे वा ईकं वृद्धसमूहेपीत्यपिशब्दात् मनोज्ञादित्वाद्वुञि वृद्धत्वेपि वा ईकं वार्द्धक्य

अथसंधिवंधनतयेतिशिष्टप्रयोगेतुप्राणिभृज्जातिवयोवचनेत्यादिनाऽभिरवार्थेकनितततःष्यञि
वाईकंहृद्दसंघातेहृद्ध्रत्येहृद्दकर्मणीतिविग्रहः।द्वेहृद्दसमूहस्य।पेतिकेशेऽत्रादिनालोभ्रिवजरसा
क्रांतंशोक्लंपलितंजरंतानपलितगर्तलोष्टाइतिनिपातःपतेःक्तःलत्वेडागमौवअर्शआद्यच्विनुयु
वपलितइत्यादिप्रयोगः।एकं।वीतिविशेषेणस्रस्यतेऽधःपात्यतेऽनयेतिभिदाद्यङि।विस्रसा।द्विदंत्या
जीर्यत्यनयाऽन्हषकृष्ववयोहानौषित्वादङिऋहशोऽङि।गुणइतिगुणेवजरा।द्वेजरायाः।स्येतिउ
त्तानाशेतेउत्तानादिषुकर्तृष्वित्यचउत्तानशयासर्वत्रावस्त्रीत्वमतंत्रेत्रिषुजरावराइतिवक्ष्यमाण
त्वात्।डिंभः।प्रागुक्तःसिंहादिवर्गेपोतनामपर्यायेपठितस्यापिडिंभशब्दस्यपुनरिहमनुष्यव
र्गेऽभिधानंउत्तानशयस्यमानुषशिशावेवप्रवृत्तिर्नततःप्रौढेंऽडजानांतूत्तानशयेतूत्तानशयेपि
प्रवृत्तिरितिसूचनार्थंयद्यापन्हिप्रक्रमेणोक्तमिदानीतुमानुषप्रक्रमेणेत्यदोषः।पूर्वंपुंस्त्वेतूप

मुक्तं स्त्रियां तु टाप् वा ङीप् वेति संशयमुद्दासाय पुनरिहोक्तमित्यन्ये। स्तनौ पिबतीति सुपीति योगविभागा
त्क इति स्वाम्यादयः। स्तनौ धयति नासिकास्तनयोरिति खश् ध्वेट्‌ष्टित्वात् ङीप् स्तनंधयी केचित् स्त
नंधया स्तनंधयीति तु रूपद्वयमिच्छन्ति धेट्‌ष्टि [illegible] त्वस्य तु पान्तिकङीपेव चरितार्थत्वमाहुः। बल्यार्ये नि
वाल्यायाः। वेति वल्पते संव्रियते अनिष्टयोगादिति कमिति णिश्च बालः बलते नित्यं बुद्धीन्द्रियदेहादिना।
हृद्धिं याति ज्वलादित्वात् णः इति वा। मनोरयमणमानवः। माणवचरकाभ्यामिति निपातनात् त्वं अ
ल्प इति कः माणवकः। हारभेदे माणवको [illegible] बाले कुपुरुषेपि चेति रभसः। द्वे षोडशवर्षपर्यन्तस्य। वेति
वयसि यौवने तिष्ठतीति कः वयस्थः। वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रक इति विश्वः। तरति
क्लेशभवं तरतेर्वरुणवदुनन् इति तरुणः। यौति विषयैर्मिश्री भवति स्त्रिया वा यु मिश्रणे युहृषीत्यादि
ना कनिन् युवा। नीणि यूनः। द्वे इति प्रगतं वयो यौवनमस्येति प्रवयाः। तिष्ठति विषयाद्धा हतः स

न् तिष्ठतेः स्थिरादय इति। किरच् कृत्स्वबुवागमोस्य चिरः। वर्द्धते स्म वृधेः क्तः वृद्धः। ज्या वयोहानौ क्तः य
ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं संप्रसारणस्येति दीर्घः ल्वादिभ्यश्चेति निष्ठातकारस्य नत्वं जीनः। जीर्यति
स्म जॄष् धातोः क्तः ऋत इद्धातोरिति इत्वं नत्वं च जीर्णः। जीर्यति जीर्यतेरतृन् जरन्। अथ वृद्धस्य। वेति
अतिशब्देन वृद्धो वर्षीयान् वृद्धस्येयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः। नवतेरूर्द्धं दशमोवस्था
विशेषस्तद्योगान्मत्वर्थे वयसि पूरणादिति निः दशमी। अतिशयेन वृद्ध इतीयसुनि वृद्धस्येति
वृद्धस्य ज्यादेशः ज्यादादीयस इत्यात्वं ज्यायान्। त्रीण्यति वृद्धस्य। पूर्वेति पूर्वस्मिन् काले जातः
पूर्वजः जनेर्डः। अग्रे काले जातः अग्राद्यदित्यनुवर्त्तमाने पश्चाद्वेति घच्। अग्रियः क्वचिदग्रिम
इति पाठे अग्रपश्चाड्डिमजिति डिमच्। पूर्ववदग्रजः। त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः। जेति जघन्ये पश्चात्का
ले जातः जघन्यजः। अत्यर्थं युवा इष्ठनि युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः कनिष्ठः। एव

मीयस्तु निकनीयानपि। कनीटे। शामा व पष्ठेरीयसु निस्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरभागलोपे पूर्वस्य च
गुणे यवीयान्। अवरस्मिन् पश्चात्कालेनातः अवरजः। एवमनुपश्चाज्जातः अन्येष्वपीति डः अनुजः।
पंच कनिष्ठस्य। अमामिति अल्पमांसोऽमांसः। दुर्निदितं बलमस्य दुर्बलः। छोः छेदने वा कृल्यात् त्वषि
ष्टषिभ्यां तन्नक्तो तो वा। मांसो छेदात् छातः। शात इति क्वचित् पाठः। दुर्बले निशितेस्यातो शितशाता।
विमौ विधिति तालव्यादौ रभसः। त्रीणि दुर्बलस्य। वेति बलंस्थौल्यं तद्योगाद्बलवान्। मांसमुपचितम
स्यास्ति सिध्मादित्वात् लच् मांसलः। अंसः स्कंधः स स्थूलोस्यास्ति वत्सांऽसाभ्यां कामबल इति ल
च् अंसलो दृढ्यमध्यमः। त्रीणि स्थूलस्य। तुंदीति अतिशयित तुंदमुदरमस्य तुंदादित्वादिलच् तुंदि
लः। एवं ब्रीह्यादित्वादिनिठनौ तुंदिकः स्वामी तु तुंदिवलिवटेर्भ इति भप्रत्यये तुंदिभ इत्याह। तुं
दी। दृहत्कुक्षिः। पिचिंडमुदरमतिशयेन पिच्छादि त्वादिलच् पिचिंडिलः। पंच बृहत्कुक्षेः

अवेति अवनतं नासिकाया इत्यर्थे ऽवशब्दात् नतेनासिकाया इत्यादिना टीटच् नाटच् भ्रटचः एतत्त्रयं
नतायां नासिकायां वर्तित्वा तद्योगादविलम्बितलक्षणया वा नतनासिके वर्तते। त्रीणि नतनासिक
स्य। केशेति प्रशस्तकेशयोगात् केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति वः। केशवः। पक्षे इनिठनौ। केशिकः केशी
व कुल्लकेशोपि केशव इति सुभूतिः। त्रीणि प्रशस्तकेशस्य। वेति वलिर्जरास्त्रस्तचर्म तद्योगात् पामा
दित्वान्नः वलिनः। एवं तुन्दिवलिवटेर्भः वलिभः। द्वे जरास्रस्तचर्मयुक्तस्य। वीति स्वभावात् हीनांगः
अपकृष्टांग इति गर्भे मंतान्डः पृषोदरादित्वात् हलेत्वे अपोगंडः अपोगंडस्तु शिशुके विकलांगेव
भीरुक इति विश्वः। पवर्गादिरप्ययं पोगंडो विकलांगक इति रत्नकोषात्॥ पोगंडो विकलांगः
स्यादिति हलायुधः। द्वे निसर्गन्यूनाधिकांगस्य। खेति खर्वेति प्रकृतपुरुषप्रमाणान्यूनतांगच्छति
खर्वे गेत्यर्थात् वृ खर्वः। ह्रस्वेति ह्रस्यते साश्चर्यं शद्धान्ते ह्रस शब्दे उल्वादयश्चेति वः ह्रस्वः। वा

मयति धारयंतरप्रमाणात् विपरीतमावृष्टेनत् करोतीति एषं तातर्नं घ्या दित्वात् ल्युः वामनः स्त्रियांगो
रादित्वात् ङीष् वामनी विशेष्यनिघ्नवर्गेङ्कस्य सामान्ये खर्वा दिकं वन्हमते इह तु मनुष्य इति विशेषः
त्रीणि खर्व्वे पुंसः। खेति खरातीन्हणा खरस्य गर्दभस्येव वा नासिकास्य खर खुराभ्यां नस्त्व वक्तव्य
इति नसादेशः पूर्वपदादिति एत्वं खरणाः। पन्तेऽत्र नासिकाया इति अवृं नसादेशश्च पूर्ववस्मात्वे
खरणसः। द्वेती न्हणानासिकस्य। वी ति द्वे हादिना विगता नासिका यस्य वेर्ग्रो वक्तव्य इति ना
सिकायायादेशः विग्र :। वेः खुरग्रयाइति शाकटायनसूत्रेण खुरग्रआदेशो विरखुर्विरग्रो।
विग्र इति रूपत्रयं खरणाः स्यात् खरणसो विग्रो विखुर्विनासिक इति रभसः। विनसा हतवां
ध्वा इति प्रयोगात् विनसः। द्वे द्वे हादिना गतनासिकस्य। खुरेति खुरः पशुशफः तद्वन्नासि
कास्य पूर्ववन्नसादेशः खुरणाः अविखुरणसः। द्वे विपिटनासिकस्य। प्रेति प्रस्यनित्यंका

रा॰मु॰२
१४७

दाधितर्कं वा जानुनोर्मध्ये महदंतरालं सः प्रगते परिणाहे नद्रूरंगते जानुनी अस्य प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः
प्रज्ञुः। व्याकरणांतरे ऽहंतशाहेशेप्रज्ञोपीति सुभूत्यादयः। द्वे। ऊर्ध्वे ति ऊर्ध्वे तिष्ठतो यस्य दूरोत्थायि
नी जानुनी भवतः स ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वाद्विभाषेति जानुनोर्ज्ञुः। द्वे। समिति नित्यं कदाचिद्वा संहते संल
ग्ने जानुनी अस्य प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः संज्ञुः। प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोप्यत्रैव दृश्यते। संज्ञुः
संहतजानो च भवेत् संज्ञोपि तत्र हि। ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोप्यूर्ध्वजानुक इति साहसांकः
द्वे। स्येति एडः श्रुतिशक्तिहीनः एडयति श्रवणाय यांतरात्मानं प्रेरयति इलप्रेरणे चुरादिः पचाद्य
च् डलयोरेकत्वं एडः। वध्यते हितश्रवणाभावात् पीडाभिः वधबंधने वा हुलकात् ति मिरुध्धी
त्यादिना किरच् बधिरः। द्वे कालइ तिख्यातस्य। कुब्ज इति कुईषद् उब्जमार्जवमस्य उब्ज आर्जवे
शकंध्वादिः पृषोदरादिर्वा कुब्जः। गडसेचने वा हुलकात्। भृमृइत्यादिना उः गडुः पृष्ठगडुकः त

राप
१४७

योगात् सिध्मादित्वाल्लच् गडुलः । द्वे कुब्जस्य । कुकेति रोगादित्वं शितत्वात् कुत्सितः करोस्य कुकरः ॥
कुण्यते कुत्सितत्वेन शब्द्यते कुण शब्दे कुण सङ्कोचने वा इगुपधत्वात् कः । कुणिः । निसर्गतः कुणि
पंगु पौगंडा इति नाममालायामार्यापाठाद्दीर्घोकारवांश्च । द्वे कोंपा इति ख्यातस्य । श्विति वाल्लेरप्य
यत्नेन स्पृश्यते स्पृश संस्पर्शे घृणि पृश्नि पार्ष्णि चूर्णि भूर्णय इति नि प्रत्ययो गुणाभावः सलोप
श्च निपात्यते पृश्निः । पृच्छन्त्योषधं च । छेवी निप्रत्यये छ्वोरिति शत्वे च पृश्निर्वा । पृषेः पृश्निरि
त्यन्य इति पुरुषोत्तमः । द्वे खर्वदुर्बलस्याल्पास्थ्नः । श्रविति श्रृणोति रास्नास्य इति नक्प्रत्यया
द्दिः श्रोणाति जंघयोः संहतो भवति श्रोण संघाते पचाद्यच् श्रोणः । पन्नते जीवनार्थं स्तौ तिवल्ले गुक्
चेति वा हुलकात् पनेरुप्रत्ययो गुगागमश्च निपात्यते पंगुः स्त्रियां पंगोश्चेत्यूङ् पंगूः । द्वे
जंघाविकलस्य । म्विति मुंडनं मुंडः केशापनयनं मुडि खंडने भावे घञ् तद्योगान्मुंडः स्त्रियां मुंडा ।

रा॰मु॰२
१४८

मुंडितः कर्मणिक्तः। द्वे मुंडितपुरुषादेः। वेतिवलतेऽतिघर्ननेत्रं संहरणोतीतिति मिरुधीत्यादिना दा
हुलकाद्वलेरपि किरविवलिरः। केमूर्द्धिकरोत्यन्हिणीवलनद्वारेणततं पुरुषेकृतीत्युल्लुकुकेक
रः। टेरेवलिरंकेकरावितिरभसः। द्वे टेरस्य। खवितिखुड तिगतौप्रतिहतोभवतिखुडप्रतीघातेऽ
चखोडः। खजिगतिवैकल्येऽचिखंजः पादस्तघोगाद्वखंजः अथखंजकेखोडखोरावितिरभ
सः। द्वे खोडस्य। त्रीतिजराशद्वाद्वराः पश्चात्पठिनाउन्नानशयायाज्ञिषुलिंगेषुवर्ततइत्यं
र्थः। जेतिजडतिजन्मतआरभ्यसंहतोभवतिजटमटसंघातेकृपेरुल्लवा हुलकाद्दतोऽप्युल्ल
चिज्जुलः। कालएवकालकः इवार्थेकन्यावादित्वाद्वा। अपिक्लूयतेज्ञायतेशुभाशुभमनेनमि
तद्वादित्वात् डुप्रत्ययेवष्टिभागुरीत्यादिनाऽकारलोपेचपिल्लुः। त्रीणिजडुलइतिख्यातस्य॥
नीतितिलस्यप्रतिकृतिस्तिलकइवार्थेकन्। तिलएवकालस्तिलकालः। ततः कन् तिलकाल

राम
१४८

[illegible] कः। द्वेतिलाक्तिक्लवर्णदेहस्थतिलस्य॥ अनेति आमयस्य
रोगस्याभावोऽमर्थविभक्तीत्यादिनाऽर्थाभावे समासः अनामयं। अरोगस्यभावः ष्यञ् आरो
ग्यं। द्वे आरोग्यस्य। चीति किं ते गुप्तिज् किद्भ्य इति सन्नंतात् अकारप्रत्यये चिकित्सा। रुजो रोगस्य
प्रतिक्रिया निराकरणं रुक्प्रतिक्रिया। द्वे रुक्प्रतीकारस्य। भेषेति भिषजो वैद्यस्येदं शेषेऽण् अ
नंतावसथेति हभेषजादिति निर्देशात् गुणः। औषधेर् जाताविति अण् औषधं। भेषजमेव भैषज्यं अ
नंतेत्यादिना ष्यः॥ गदविरोधी अगदः नास्ति गदोऽस्मादिति वा। जयति रोगानिति क्विपा जैत्या
दिना उणाज्ञापुः साहचर्यात् पुंस्त्वमस्य। पंचौषधस्य। स्त्रीति रुजति देहं क्विप् रुक्। रुजाभिदा
दिः। उपतापयति देहमनसी अवृक्करणेघञ्वा उपतापः। एवं घञि रोगः। विविधा आधयो
मनःपीडा अस्माद्व्याधिः। गदतिमनक्तिऽव्यामवृगदः। आसमंतान्मी नातिहिनस्तिदेहंमी

रा॰मु॰२
१४९

अहिंसायामपवाद्य च । आमयः । आमयति अमरोगे ण्यंतात् पवाद्य विकयस्य विभाषेत्यतो विभाषाग्रहण
स्य व्यवस्थितविभाषात्वात् णिलोपः संज्ञापूर्वकानित्यत्वादित्यन्ये । आमयो दीर्घादिः । सच्चरो
गमात्रस्य । व्हेति व्हयति अवव्हीयते ऽस्मात् ह्वापुंसीति घः व्हयः । शोषयति वसादिधातून् अ शो
षः । यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वात् यक्षपूजायां मनिन् यक्ष्मा राजयक्ष्म शब्दोप्यत्र । जक्ष भक्षहस
नयोरित्यतो मनिनि जक्ष्मेत्येके इति पुरुषोत्तमः । त्रीणि यक्ष्मरोगस्य । प्रति प्रतिमुखं श्यायते स्रव
तीति श्याद्यधेति णः पुंक्लीबत्वं प्रतिश्यायः । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् प्रतिश्या च । अपिहिता नासिका
नेन उपसर्गाद्वेत्य न सादेशश्च वष्टी भागुरिरित्यादिना ऽल्लोपः अन्येषामपीति दीर्घः पीनसः । आपीनसो
पि आपीनसः प्रतिश्यायः स्यादिति रभसः । द्वे तु क्षुन्नासाजलस्रुतिजनकरोगस्य । स्त्री ति क्षु शब्दे
संपदादित्वात् क्विप् क्षुत् । भावे क्तः क्षुतं । ऋदोरप् क्षवः स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हं छिंके इति रभसः । त्री

राम
१४९

णिहांकी।तिख्यातस्य।केतिकास्यतेकुत्सितशब्दः क्रियतेनेनहलश्चेतिघञ्कासृशब्दकुत्सायांकासयती
तिपचाद्यचिवाकासोदंत्यसकारोलमश्चशाब्दकृकाशशब्दंक्यइतिद्विशकारेशभेदात्वाराणस्यांभवे
त्काशीन्तवथोनातृणोऽस्त्रियामितिनालमांतेषुरभसः।न्बौतेःद्वितोऽथुच्न्हावथुः।द्वेकासरोगस्या
शोफइतिशोष्यतेनेतीन्द्रौणोषधिप्रयोगेणघञ्शोफः शोषंस्फावंयतिकरोतिवाशोफः पृषोदरादि
त्वार्दंत्यस्यफः द्वितीयपक्षेहिलोपः षस्लोपश्च।डुश्वोश्विधातोःद्वितोऽथुच्श्वयथुः।श्रुगतौपृयाद
यश्चेतिक्यन्श्रोत्वंचशोथः।श्रीणिशोथस्य।पेतिस्फुटनंस्फोटःस्फुटभेदेघञ्पादेस्फोटयतीत्य
णिवापादस्यस्फोटःपादस्फोटः।विरुद्धंपद्यतेगम्यतेनयारोगाख्यायांण्वुल्टाप्इत्वंविपादिका।द्वे
फुटइतिख्यातस्य।कीतिकिंकुत्सितंयथास्यात्तथालस्यतेश्लिष्यतेनेनलसश्लेषणेक्रीडनयोःकिला
संपृषोदरादिः।षिधुगतौपामादित्वान्मनिन्सिध्मापादस्फोटोऽथत्वक्पुष्पीकिलासंसिध्मली

तिवेतिरभसः। अदंतं वसिध्मं स्तुष्मं कुट्टिमं युग्मं स्तोममिति मांते धरुणात्। ह्वेसि हल्याः। केतिकाय तिहिनस्ति
शरीरं कषशिषेति हिंसार्थाः कषेश्छ्वेति उप्रत्ययः छस्यांतादेशः कच्छुः। पांत्यस्मादात्मानं मनिन् पामन पुं
सकं पाम पामनी पामानि। स्त्रियां तु मनइति डीप् भावे पामा पामा नौ पामानः। डाबुभाभ्यामिति डापि पा
मा पामे पामाः। विरुद्धं चर्च्यते शत्यते चर्च अध्ययने पूर्ववत् ण्वुलि विचर्चिका। चत्वारि खसुरोगस्य। के
ति कंडूयते क्विप् वलि यल्लोपः कंडूः। खर्जति सुखं खर्ज मार्जने कृषिचमी ति कूः खर्जूः। कंड्वादियङंता द
प्रत्यये कंडूया। क्तिनि कंडूतिरिति न्यासः। त्रीणि कंडूयायाः। वीति विरुद्धः स्फोटो विसरणमस्मात् स्फु
टिरविसरणे घञ् विस्फोटः। पिटति संहतो भवति पिट शब्द संघातयोः क्रमादिभ्यो वुन् त्रौणादिके त्वा
कुणाभावः क्वुनित्येके। स्त्रियां पिटकापि पकादिः पर्वगप्रथमादिः। विस्फोटा पिटिका स्त्रियामित्य
मरमालायां वकारादिरपि। द्वे स्फोटस्य भिरव्यानस्य। व्रणति व्रण गात्र विचूर्णने वा पचादित्वादच् व्रणे

जस्त्रियामित्यन्वयः। ईरयतिस्तुरवं ईरखेरणो दीर्घादिः वा हुलकान्मक् ईर्मं। इयर्तिः अर्त्तेः आदृवसिचन्दिजनिननिधनिभ्यउमित्युसस्त्ररुः। त्रीणिव्रणमात्रस्य। नेतियोव्रणः सर्वदागलतिसनाडीव्रणः नाड्येवव्रणोतायेनसदागलतिनाडीव्रणः एकं। कोठइतिकूयतेशब्द्यतेकोठतिसज्जतिसंगतंप्रतिहंतिवाऽत्रकोठः। मंडलाकृतिः त्वादिवार्थेकन् मंडलकं। कोठश्च। किंचित्कुल्कः द्वेमंडलाकारकुष्ठस्य। कुष्ठमितिकुष्ठमुक्तं। श्वेतत्वेष्वितावर्णेछिद्रवदक्कश्चित्रं। कुष्ठंसामान्यविशेषद्वंति। द्वेसुल्क्कुष्ठस्य। दुर्नेतिदुर्निन्दितंनामास्यदुर्नामकं ऋकुश्चादित्वात्पूर्वपदादितिप्राप्तस्यणत्वस्याभावः। अर्त्तेर्मीधौ अस्कर्वेत्यसुन्सुडागमश्चगुणः अर्शोमध्यनालभ्यं। द्वेअर्शोरोगस्य। आनेतिआनह्यतेनेनघञ्॥ आनाहः। विबध्नाति अत्रविबंधः। द्वेमूत्रपुरीषतिरोधस्य। ग्रेतिगृह्यतेनयागृह्णातेरनिरित्यनिस्तनोङीषुग्रहणी। हन्यप्रसुदोवहुलमितिवाल्युट्। रुक्रोगः प्रवाहिकास्यात्प्रकर्षेणवहतिनद्ध्रस्व

रा·मु·२
१५१

वत्यस्यां गुदमिति वहस्रावे प्रवहणं प्रवाहिका वा रोगाख्यायामिति ण्वुल् ॥ ग्रहणीरोगस्य द्वे इति छर्द
वमने पूर्ववत् ण्वुल् प्रच्छर्दिका । टुवमुउद्गिरणे कृष्यादित्वादिक् वमिः । द्वितोऽथुच् वमथुः । समाइत्ये
कार्थत्वात् । त्रीणि वान्तरोगस्य । द्वे इति विदरं विदरणं दधातीति पृषोदरादिः विद्रधिः स्त्री अयं चोदरांत
र्गतमुखोंतःपाको गंड इति सुश्रुतिः । ज्वरयति ज्वररोगे ऽच् ज्वरः । मेहयति मूत्रयति अच् मेहनं मेहः
घञ् वा मेहो बहुमूत्रतारोगत्वात् प्रमेहश्चात्र सवरक्तमेहः शुक्रमेहो मधुमेहश्चेति बहुविधः । भगं
दारयति भगेच दारेरिति खच् भगंदरो गुह्यप्रदेशे वहल्के दस्फुटितमांसखंडरूपो व्रणभेदः । अश्मा
नं त्यातोनुपसर्गे कः गौरादिः अश्मरी सप्रस्तरगुटिको मूत्रविबंधो ऽश्मरी मूत्रविबंधमात्रं । मूत्रे कृ
च्छ्रमस्मान्मूत्रकृच्छ्रं विबंधाविशेषात्पर्यायपाठः । विद्रध्यादिरोगभेदानां प्रत्येकमेकैकं । अश्मर्यि
स्क द्वे नाम्नी ॥ पूर्वं इति इतः परं सुक्ता वक्षेः पूर्वेशब्दा त्रिषु त्रिलिंगा इत्यर्थः । रोगे तिपापजरोगम

रा३

राम
१५१

वश्पंहरतिणिनिः रोगहारी। अगदमरोगं प्राणिनं करोति अण्कारे सत्या गदस्येति मुम् अगदंकारः। एतत्द्वयं
वैद्ये औषधे सामान्येन वर्त्तते। भिषज्यइति कंड्वादित्वाद्यगंतात्क्विप् अनो लोपः वलियलोपे भिषक्। भिष
ग्विद्यां भिषक् शास्त्रं वेत्ति तदधीते तद्वेदइत्यण् वैद्यः। चिकित्सतिरोगिणं ण्वुल् चिकित्सकः। पंच वैद्य
स्य। वार्तइति हन्ति जीवनमस्यास्ति प्रज्ञाश्रद्धेत्यादिना णः वार्तः स्त्रियां टाप् वार्ता। नास्त्यामयो रोगो स्य
निरामयः। कल्पासुसाधुः तत्र साधुरिति यत् कल्यः। त्रीणि नीरुजस्य। उल्लेति लाघृ सामर्थ्ये उत्पूर्वी ड्रो
गमुक्तौ अनुपसर्गात् फुल्लेत्यादिना क्तान्ते निपातितः उल्लाघः। चतुर्भिरेव पर्याय इत्यन्ये। एकमविरो
गोन्मुक्तस्य। स्नेति स्नायतिस्मक्तः संयोगादे रातो धातो रित्यादिना तस्य नत्वं स्नानिशब्दादर्श आद्य वि
वास्तानः। स्नानिशीलः स्ना जिस्थश्चेति कस्नुः स्नास्नुः। द्वे रोगात् क्षीणदेहस्य। आमेति आमयो रोगो
स्यास्ति आमयस्य दीर्घश्चेति विनि दीर्घौ। आमयावी। विकृतो रोगेण प्राप्तो ऽन्यथात्वं। व्याधिः

संजातोऽस्य तारकादित्वादितच् व्याधितः। पटुर्दक्षे च नीरोग इति मेदिनिः। तद्विपरीतोऽपटुः। आतुरयति आतुरस्यत्वादिति त्वरते तुर त्वरणे अत इगुपधः कः आतुरः। अमरोगे अभिपूर्वात् क्तः रुग्णम त्वरेतिवे त्यिअभ्यमितः। इडभावे अभ्यांतः अनुनासिकस्येति दीर्घः। सप्तरोगिणः। सेति पामास्यास्ति पामादित्वान्नः पामनः। कच्छूरोगात् कच्छ्वाः ह्रस्वश्चेति रः कच्छुरः। द्वे विचर्चिकायुक्तस्य। देति दरिद्राति देहं दुर्गतं करोति दरिद्रातेर्यालोपश्चेत्यूषत्ययः इकाराकारयोर्लोपे दर्द्रू द्विरेफात् ततो योगात् दद्रूणः ह्रस्वश्चेति नप्रत्यये ह्रस्वत्वे च दद्रुणः। दरिद्रातेर्यालोपश्चेति पाठात् रेफे काराकारलोपे दद्रु रेकरेफात् ततो नप्रत्यये दद्रुणः एकरेफ इत्यन्ये। दद्रुरोगयोगात् द्वंद्वोपतापेत्यादिना इनिः दद्रुरोगी। द्वे दद्रुयुक्तस्य। अर्श इति अर्श उक्तं अर्शो नामा रोगोऽर्शोरोगस्तद्योगादर्श आद्यच् अर्शसः। द्वे अर्शोयुक्तस्य। वेति वातातिशययोगात् वातातिसाराभ्यां कुक् चेति इनि कुक् च वातकी। द्वे वातरोगिणः। सेति अतिसारोऽतिपुरीषनिर्गमः सहातिसारे

णावर्त्ततेसातिसारस्तद्योगाद्द्वातकिवत्इनिकुकौअतिसारकी।द्वेअतिसारयुक्तस्य।स्युरितिश्लेष्मादिना
वन्तुगीतः क्लेदः तद्योगाच्चुल्लं चक्षुः तद्योगाच्चुल्लः प्रमानुल्लिन्नाक्षेपि चुल्लत्क्लिन्नचक्षुषि चुल्लाद
यः चक्षुषि च अतएव हक्लिन्नेक्ष्णीति अक्ष्णी तु नपुंसकानि अमी इति तु पुंस्त्वं शब्दापेक्षया क्लिन्न
स्यलप्रत्ययः चुल चिल पिला देशश्च चक्षुषीति लः चुलादयश्चादेशाः।उन्मे तिउन्मादो वायुप्रकृतत्रिचि
त्तविभ्रमः तद्युक्ते उन्मत्तः नध्याख्येति निष्ठानत्वाभावः।द्वे उन्मत्तस्य।श्लेष्मेति श्लेष्मयोगात् वसिध्मादि
भ्यश्चेति लच् श्लेष्मलः।पामादित्वान्नप्रत्ययेन त्वेव श्लेष्मणः।कफयोगात् द्वंद्वेत्यादिनेनिः कफी।त्री
णि श्लेष्मयुक्तस्य।न्युब्जइति रुग्ना भुग्नपृष्ठे पुरुषादौ न्युब्जो वर्त्ततेसच पृष्ठवक्रत्वकारी रोगभेदः
भुजन्युब्जावित्यादिना निपातितः सच वक्रीभूतपृष्ठो ऽधोमुखपुरुषादिः।द्वे इति उन्नता नाभिर्यस्य
डिर्गो एडः अ च इ इरितिडः तद्योगात् सिध्मादित्वाल्लच् तुंडिलः तुंदिवलिवटेर्भः उकारवतोप्येके द

शाविकृतत्वेनानन्यत्वात् तुंडिभः। तुंदिल इति पाठे तुंदादिभ्य इलच्। दुंगो उयुक्तस्य। कीति किलासं सिध्म
नद्योगादिनिः किलासी अंतस्थमध्यः। सिध्मादित्वाल्लचि सिध्मलः। हेसिहल्लीयुक्तस्य। अंध इति अंधह
ष्टयुपघाते चुरादिरदंतः अंधयतीति पचाद्यच् अंधं वन्हुलत्वयोगादर्श आद्यच् अंधः। अदृक् अवन्हुः
अंधस्य हे। मूर्छेति मूर्छायोगात् सिध्मादिषु न्हुइजं तूपनापाबेति लचि मूर्छालः। मूर्छा धातोः क्त
आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः राल्लोप इति छलोपः पूर्ववन्नत्वाभावः मूर्तः। मूर्छा संजातास्य नारका
दित्वादितच् मूर्छितः। त्रीणि मूर्छायुक्तपुरुषादेः। शुक्रमिति शोकविगच्छति स्रवति शोचति का
मपीड्यानेन वा शुचवशोके ऋजेंद्रेत्यादिना रक् कुत्वं शुक्रं तेजयति उत्ते जयति लिंगं ति निशाने
ऽसुन् तेजः। रीणति स्रवति रीज् स्रवणे रुक् वीभ्यां नुक् वेत्यसुन् रेतः। इज गति न्हृप णयोः एयंताद्विपूर्वा
त्कमिण्येरच् वीजं। वीरयति विक्रामत्यनेना चोयत् वीर्य। इं इस्य पुरुषात्मनो लिंगमिंद्रयं इंद्रिय

मिं इस्लिंगमित्यादिना साधुः। घइस्मुकस्य। मेतिमिनोतिरेहकष्माएणमितिडुमिञ्प्रक्षेपणेमीनातिहिन
स्तिदेहंमीञ् हिंसायांपूर्ववदुणिवाह्रुवापाजिमीत्यादिनोणमायुः। अपिदद्यातिरोगंवा हुलकात्तञ्जर्तता
नस्त्रूरनपलितलोष्टाइतिवाहुलकात्कर्तरिक्तः। अप्पकारस्यवष्टीत्यादिनालोपः। अवउपसर्गात्तइति।
द्याञो ह्वितकारादेशः। द्वेपित्तस्य। केविकेनजलेनस्फातिर्हे ह्विरस्मकफः। कंशिरः फणतिगच्छतिडेवाकफः
श्लिष्यतेनासादिश्लिषेर्मनिम्श्लेष्मा। द्वेश्लेष्मणः। स्त्रीतित्वचतिसंहरणोतिरेहंत्वच संवरणे क्विप्त्व
क्। त्वकृत्वचचोवशद्वाः स्युर्वल्के। चर्मणिपत्रकइतिधरणिकोषात्। अस्त्रजोरक्तस्यधरा। स्त्रग्धरा
। अस्त्रग्रहणेतिअविअस्त्रग्वरेतितुसर्वधरः। द्वेचर्मणः। पीविपिशत्यवयवीसवतिपिशअवयवेताल
व्यांतः क्तः पिशितंकपिशितंपिशितंमदनाग्निनेतिमाघात्। तरतिप्लवतेनेनतरतेर्दिवसवदसप्रतर
सं। उपचयापचयोमन्येतेज्ञायेतेअनेनमनज्ञानेमने दीर्घश्चेतिसप्रत्ययेदीर्घचमांसं। पल्यते रक्ष्यतेप

रा.मु.२
१५४

लम्हरणेहृषादित्वात्कलच्पत्लं। कम्पतेऽनुकंप्यतेकंपहृपायांगतौपोनडुपधादितियतिनेरुक्ते
पस्पवत्वेक्रमं। आमिषतिसमंतादभिव्यक्तीभवतिमिषस्पर्द्धायां। उपसर्गवलादुन्मेषवदभिव्यक्त्यर्थः
इगुपधत्वात्कः आमिषं। षड् आमिषस्य। उन्नेतिउच्चैस्तनप्रसुतमं। शुष्कंचतन्मांसंचेतिशुष्कमांसं। व
ल्लतेसंवृतंभवतिवलवल्लसंवरणेरवर्जिपिंजादिभ्यऊरोलचावित्यूरः वल्लूरं॥ स्त्रियांतु प्रवल्लूरा। वी
एयातपादिनाशुष्कमांसस्य। रुधीतिरुध्यतेवमिणाशिरोभिश्चतिमिरवडुधेःकिरच्रुधिरं। सृज
तिनत्यजतिदेहंधात्वंतरंवाक्विप् असृक्पृषोदरादिःकलिपदांतेन्यंक्वादित्वात्कुत्वंनाज्ञादेर्निपा
तनस्येष्टफलत्वात् असृग्भ्यामसृग्भिः। नसृजतिशोचमित्यसृगितिसुभूतिः। लोहितंरक्तंचरक्त
वर्णत्वात्। अस्यतेन्क्षिप्यतेरोगोपशमायवहुलमन्यत्रापीतिरक् अस्त्रंदंत्यमध्यं। न्हृनाम्नाय
तेषा डुर्भवतिप्रकाशतेन्हातजंडः। शोणतेस्मशोणवर्णेतालव्यादिः क्तः शोणितं। सप्तशोणितस्य

एम
१५४

वुक्केतिधात्वनेकार्थत्वात् वुक्यते स्वादुत्वेन मृग्यते वुक्क भषणे घञ् कुक्कं नांतः पुंलिंगो यं स्त्री लिंगइ
त्येक इतिस्वामी वुक्का स्त्री वुक्कः पुमानपि। शोणिते पुंस्त्रियां वुक्का वुक्का स्कसमये द्वयो रितिरभसा
त् रुइकलिंगादिभिर्वुक्कनांतं क्लीवमप्युत्पन्नमित्युक्तं। उरस्यपि च वुक्कायां हृदये मानसे पि वेति त्रिकां
डशेषः। वुक्कस्याग्रं संमुखी भूतं मांसं वुक्काग्रमांसमित्येकं नामेत्यन्ये। अपरे तु वुक्का पृथगेव हृदयां
तर्गत मांसविशेषे पद्माकार हृदयादि द्वयमाहुः। उक्तं च पद्मकोषप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुखं
हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महदिति। केचित्तु वुक्कादिचतुर्भिरेव पर्यायमाहुः। हृदयं हृच्च प्रा
युक्तं। मेद इति मेद्यति स्निह्यति ञिमिदा स्नेहने ०८ सुन् मेदः घञंत इत्यन्ये। वपति शुक्रं तत्प्रभवत्वात्
वसति प्राणिषु पवाद्य च् टाप् वपा वसा दंत्यांता कुत्सा हिंसा निर्यास वसा वाय सपो स्नूतया श्रर्कुर्ंस
इति सभेदात्। त्रीणि मांसप्रभवस्य धातुविशेषस्य। पेति ग्रीवायाः शिरा ग्रीवा शिरा पश्चात्कछृ नक

र्मधारयः ग्रीवायाः पश्चादिति षष्ठीसमासे राजदंतादिर्वा ग्रीवायाः पश्चाद्भागे या शिरा सा मन्या मन्य
ते ज्ञायते गुरुदुःखमनया संज्ञायां समजेत्यादिना क्यप्। एकं ग्रीवायाः पश्चात् स्थितशिरायाः। नेति
नल्पते वध्यते नया एलवं धने वा हलकाद्द सिवपीत्यादिना ष्ट्रन् नाड्डिः पन्नेडी षि नाडी। नडे ध्यिञ्
नाडः गौरादिङीष् नाडीत्यन्ये। धमति दीपयति जठराग्निं धमेः सोत्राद् ईअर्थादशनिवद् निः धमनिः ना
डी षि धमनी च। सिनोति कायं षिञ् बंधने रक् सिरा दंत्यादिः ऊर्ध्वस्थायासा सिरा सा ल्लूरकाः सचल्ल
क्यइति दंत्यतालव्ये सूक्ष्मभेदात्। देहे शेते तिष्ठति शीङो रक् कः ख्वर्चं चेति शिरा तालव्यादिश्च। शि
रो नाम पिप्पली मूलेस्याद्धमन्यां चयो षितीति तालव्यादेरभसः॥ त्रिविधा हि कायनाडी एका वायुव
हा अपरा मूत्रविडस्थि वंधिनी अपरा लहरे ति ख्याता अन्याश्चाहारवाहिभ्यः सामान्येन ता सांत्री
णि। तीति तिल ति स्निह्यति ति लस्ले हने इगुपधत्वात् कः ततः कन् तिलकं। ल्कवते न्हारङ्ग व्यंबा

म्युड्र

प्पवलति मुङ ध्युङ न्युङ म्युङ प्युङ ल्युङ गतौ क्रुङ इत्येके मनिन् क्लोम क्लीवमदंतमपि सिध्मपर्याये उक्तं। हे फुप्फुस इति ख्यातस्य। मे तिमस्तक मिष्मति याति मस्तिष्कं इषुगतौ पृषोदरादिः। गुध्यते ऽनेनः शिरोवेष्टयति गुधपरिवेष्टने ऽच् पृषोदरादिः गोर्दं। हे मस्तकभव घृताकारस्नेहस्य। कीति केटतिनिर्गछति किटगतौ इगुपधत्वात् कः पृषोदरादित्वात् टकारः किट्टं। मलते धारयति देहं गर्ध्यंत्र वृ मलः। वसाशुक्रमसृक्मज्जा कर्णविण्मूत्रविण्नखाः। श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मला इति। हे मलस्य। अंत्रमिति अमति रुजं पीडामनुभवति अमरोगे अमियमि मिदेस्त्र कुअंत तिव भ्राति काल खंडादि अतिवंधने ष्ट्रनि वा ऽत्रं। पुरिंशरीरं तनोति न हि हनीत्यादिना क्विप् दीर्घश्च अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः तुक् पुरीतत् अंत्रसाहचर्यात् क्लीवत्वं पुरीतदस्त्रियामिति वाचस्पतिः हे अंत्रस्य। गुल्म इति गुल्पतेरन्हन्यते ऽस्मान्रुडरन्हायां भीमादयो ऽपादान इति साधुः गुल्मः। खेहत्यंतः प्रविशति

नीन्हणप्रयोगाच्चरति वा स्निहगनौश्चनूतन्हानूत्नीह स्नित्यादिना कनिन्दीर्घश्च स्नीहा। पुंसि दावंता
वयकान्स्नीहे वसं वद्देइति वाल काप्यः। हेकुन्हि वामपार्श्वमांसखंडस्य। अयेति वसांन्यस्यति नि
न्हिपति वस्नसाघ्र घोहराहि वस्नेशरीरमाच्छादयतिन किवरखं वर्मतहसति असगत्याहो मूलविभु
जादित्वात् केशकं छादित्वात् पररूपत्वे वा वरूसा। स्नातिवयसा वा झुलका डुणघुक्रस्नायुः स्त्रि
यां। हेनहुनइति ख्यातस्य। केतिकल्पत्वात् कालंवतत् खंडं चेति कालखंडं। यमनंयमः संयमनं
तत्करोतिक्किपितुकष्टषो हराहित्वान्मलोपः यकृत्। करंडाउमहास्नायुः कालेयं कालखंडक
इति स्मसः। समेक्लीवलिंगे। हेकुन्हेर्दक्षिणभागस्थमांसखंडस्य करेजइति ख्यातस्य। स्हणीति
सरतिपततिमुखात् सर्तेर्ल्युकुचेति इकनक्कित्वंतुकुवस्हणिका दीर्घो हिकीकनूपन्होस्हणीके
तिस्वामी। स्यंदेरावश्यकेणिनिः स्यंदिनी। लालयति ध्रामुमिच्छतिललई प्सायां घुरादिः अवदा

१५६

पृलाला। त्रीणि लाल इति ख्यातायाः। दूषीति नेत्रं दूषयति दुष वैकृत्ये हेतौ णिच् ण्वुल् ह्रस्वो णा वि
न्यूनत्वं दूषिका। एयंतात् ण्वुः कृदिकारादिति ङीष् दूषी च ततः स्वार्थे के वा ह्रस्वत्वे च दूषिका॥ पिंचो
डकं नेत्रमलं दूषीव दूषिका। पिबेति वा वस्यति। एकं पिंचोडी इति ख्यातायाः। मूत्रमिति। मूत्रयति
प्रस्रवति मूत्र प्रस्रवणे चुरादिः अच् मूत्रं। प्रस्रूयते नेन स्नु प्रस्रवणे पे डु स्नास्नव इति घञ् प्र
स्रावः। द्वे मूत्रस्य। उच्चेति उच्चार्यते त्यज्यते घञ् उच्चारः। अवकीर्यते क्षिप्यते वर्चस्के ऽवस्कर इ
ति सुट् अवस्करः। शामयति सौगंध्यं शकि शामि वहिभ्यो ऽलः शामलं। शक्नोति निःसर्तुं उणा
दयो बहुलमिति ऋदिति न प्रत्ययः शकृत्। गवते शब्दं करोति गूयते उत्सृज्यते वा गुङ् शब्दे
गु पुरीषोत्सर्गे वा तीर्थपृष्ठ गूथ गूथ प्रोथा इति थक् दीर्घत्वं च निपात्यते गूथं। पिपर्ति मलं पा
ति पृ पृभ्यां किद्वेति ईषन् उत्त्वरपरत्वे पुरीषं। शाम्यति उपवासादिना वा वर्च्चति दीप्यते वहिः

रा.मु.२
१५७

प्रकाशतेऽसुन् वर्चः कुत्सितं वर्चः कुत्सायां कः स्वार्थे वा वर्चस्कं। विशति भूमिं वा हुलकात् रमिका
शीत्यादिनाथ कृषत्वे कुत्वे च विष्ठा। विविधप्रकारेण हरेति ष्ठति उपसर्गादिति षत्वे वा। वेवेष्टि म
लनाडीं विष्टव्याप्नोत्वि क्विप् विड् नव विष्ठायाः। स्येति। कल्पते शिरोऽस्थनि समर्थो भवति क्लपेः
शीत्कारवदरन् वा हुलकान्नत्वाभावः कर्प्परः। कं शिरः पालयति अण् कपालः। कपालोऽस्त्री
शिरोऽस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रज इति मेदिनिः। द्वे शिरोऽस्थिखंडस्य। कीति। किं नाम न कस
ति व्याप्नोति अच् घृषोहरादित्वान्मलोपदीर्घौ कीकसं। कीकसः कृमिजातो स्यात् पुंसि कु
ल्ये नपुंसकमिति रन्त्यां ते मेदिनिर्दंत्यां तमेव कीकसं। कुले शरीरे भवं साधु वा कुल्यं। सजा
तीयगणो गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलमिति विश्वः। अस्यते क्षिप्यते इदमिति सं ज्ञसिभ्यां क्थिन्
इति अस्थि। त्रीणि अस्थिमात्रस्य। स्येति। ककि धातोर्वा हुलकात् कलपीभ्यां कालन् कं

एम
१५७

कालः कमित्यप्ययं शिरः को वायुः कं कावाला तिकं कालः आत इति कः कं सुखं कलतिन्क्षिपति कल
पिलन्क्षेपे कर्मण्यण् णिवा। समुदितशरीरास्थिसंघातत्वग्मांससहितः कंकालः। एकं। पृष्ठेति। को
वायुः शेते तिष्ठति अस्यां त्वादयइतिरुः स्वार्थेकन् नीरं अत्वात् कं वा सुं शृणाति केश्रयरङ्‌ वास्येति
कुप्रत्ययएरङादेशश्च स्वार्थे कनि वा कशेरुका। एकं पृष्ठमध्यस्थिखंडस्य। शीति। केमस्तके रोटति वो
रयन्मानं रुड् स्तेये इन् करोटिः। कं वा युं रोटति प्रतिहंति वा पूर्ववत् करोटिः हृदयादुत्थितो वायुस्त
नप्रतिहतं यातीति ङीप् करोटी च करोटं चेति स्वामी॥ द्वेशिरोस्थ्नः पेति। पूरयति संधिं स्तुनस्तुचो पुरइ
ति पृधातोः स्तुन् प्रत्ययः गुणः स्वार्थे कन् यस्तु का स्पृशति पार्श्वे स्पृशे ऽ स्तुनस्तुचो पृचेति पृ आदे
शेगुणे कनि टापि पर्शुपार्श्वास्थ्नः। अंगमिति। अंगति शीतादिना चलति अगिगइत्यर्थः। अवृ अं
गं। प्रतीयते ज्ञायते ऽवयवमनेन प्रतिपूर्वी हिणः किंकिणीकादयश्चेति कीकन् प्रतीकः। अवयो

तिभिश्चीभवत्यवयविनाऽवपूर्वाद्योतेरवद्यत्र्यवयवः। अपहन्यतेऽपघनोंगमितिनिपातनादपघनः। च
त्वारिहस्ताद्यवयवस्य। अथेति। कलेरेतसिध्रियतेउपयुज्यतेकर्म्मण्यणितत्पुरुषेकृतीत्यलुक्
कलेवरं। एतिकालेगच्छतिइणगङ्निवहुलंसंज्ञाछंदसोरितिगादेशः गाङ्गतावित्यतोवागात्रं। वप
तिबीजमुप्यतेऽत्रादिकमन्नवावपेःक्नावपिचन्त्विन्निनितनिधनिम्यउस्वपुः। पृथिव्यादिभूतानिसं
घ्नंतिसंहतानिभवंत्यत्राधिकरणेल्युट्संहननं। शीर्यतेरोगादिनाशृणातेःकॄशॄपॄकटिपटिशौटि
भ्यईरः शरीरं। वर्षतिसुखादिहृष्यतेवास्नानपानादिनावृषुसेचनेमनिन्गुणः वर्ष्म। विविधोऽत्र
होज्ञानमत्रग्रहहृहवृदृश्नित्यादिनागृह्णातेरपविग्रहः। चीयतेसंचीयतेकललादिरूपेणान्नादिनोपची
यतेवानिवासचित्यादिनाघञ्आदेश्चकः कायः। दिह्यतेउपचीयतेकालेनदिहउपचयेकर्मणिघ
ञ्देहः पुंनपुंसकलिंगः। मूर्छत्युपचयंयातिक्तिन्राल्लोपइतिछलोपःदीर्घःमूर्त्तिः। तनोतिसा

मर्थ्यं मृत्वचरित्सरितनिमस्त्रिशीड्। स्यठः तनुः। यौगिकत्वे नाज्ञातित्वान्नोङ्। काव्यादर्शे तु यौगिका
दपिप्रयोगानुसारेणान्वज्ञातिविवक्षायांऊङ्। उक्तः तनूः नतुस्स्ततनुमनुपालयान्तुयांतीमितिमा
घः वरतनुसंप्रवदंतिकुक्कुटाइतिभारविः। ज्ञवपीत्यादिनाउसितनुः सां नापितनुषे तनुषेकमि
तिवासवदत्ता। एकादशदेहस्य। पेतिपादस्याग्रंपादाग्रं। प्रपदंप्रकृष्टंपदमितिप्रादिसमासः प्रगतं
पदमस्माद्वा। द्वेपादायस्य। पेतिपद्यतेगच्छतिपदरुजेत्यादिनाघञ्पादः पद्यतेगम्यतेनेनहलश्चेति
घञिवा। पद्यतेगच्छतिक्विप्पत्। पद्यतेगम्यतेनेनखलोघञ्चेतिघित्करणादन्यतोपिघः प
दमपिसिध्यसिञ्ञनवानुदात्तंपदमेकवर्जमितिसामान्यंज्ञापकं। अंघ्यतेनेनअहिगतौचंक्र्यादय
श्चेतिक्रिन्अंघ्रिः। अंघ्र्यादयोघकारश्कातिकृतः अहोरंहो दुहिणः संहर्षोङ्कीचघश्कातयः। च
रत्यनेनेनल्युट्चरणः। चत्वारिपादस्य। नदितितस्यचरणस्यग्रंथी घुद्यतेपरिहन्यतेनयाघुटप

रिवर्त्तने कुनृ शिल्पिसंज्ञयोरिति कुनृ घुटिके इग्गुपधत्वात्के ततः स्वार्थे क नित्यन्ये। गृपति उघम्यते गु
रिः फक्गुर्फः कपिरिकादिः गुल्फो। द्वेपादद्वयग्रंथेः। पुमेतितयोर्गुल्फयोरधः पादस्यपश्चाद्भागः
पार्ष्णिः हृष्यतेसिच्यतेपूत्नालनकाले भूरनेन। हृषुसेचने। पाद्मूर्धादयश्चेति निः। हृड्डिः। पार्ष्णिः स्त्रि
याम पिपार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूलेस्यात्ध्वजिनीकटाविति रंतिदेवः। एकं गुल्फाधोभागस्य। जंघे
तिको टिल्यपडं नात् जंघन्यधातोरन्येभ्योपीतिडः यडोऽ विचेतियडो लुक् टिलोपः टाप्प्रंतिगकं
त्यनयाहंते जङ्घचेत्यविनंघादेशोववाजङ्घा। प्रसरतिस्मगच्छतिस्मगत्यर्थाकर्मिकेतिक्तेरित्तः
प्रकृष्टं सृतं गमनमनयावाप्रसृता। द्वेजङ्घायाः। जेतिजनयतिगतिं जनजनने हस निज निचरिवट्भ्यो
तुण् ञुणितिघ्नुवंध विधानसामर्थ्या ज्ञतिवध्योश्चेतिनहद्य भावः अईर्वा दित्वाज्जानुः पुंलि
गोपिजानुमस्य मष्ठीत्यादितिसुक्तानात् उत्पज्ञानुज्ञुहोती तिस्क्तेश्च अस्त्रियामिति त्रिभिरन्वीयते

ऊरुः सक्थि तस्य पर्वग्रंथिः ऊरुपर्व। अस्थियोगादतिशयनेमतुप् आसंदीवदादिसूत्रेण
ष्ठीभावो मतोर्वत्वं च अष्ठीवत् पुंसि अष्ठीवान् अष्ठीवंतौ अष्ठीवंतः। त्रीणि अं वु इति ख्यातस्य।
सक्थीति सज्यते वस्त्रमत्र षन्ज संगे संज्प सिभ्यां क्थिन् सक्थि। अर्यते गम्यते नेन अर्तेरूर्वेति
कुक् अराङेशश्च ऊरुः ऊर्णोतेर्णुलोपश्चेति कुः णुलोपश्चोरूर्वा। द्वे जानूपरिभागस्य। तदिति
तस्य ऊरोः संधिस्तत्संधिः। वाङ्क्षन्ति आकाङ्क्षन्त्यावरणं का। न्हिवा न्हिमा न्हिकां न्हायं
ल्युः। बाहुलकाद्धातोर्ह्रस्वः स्त्रुवे न्हाणे न हर्षयन्बालवदिति कल्पलताश्लेषः। एकं भाउसी
नाम। विकारोयत्र जायते तस्य। गुदमिति गुधाति कुंचना कुंचनाभ्यां क्रीडति इगुपधत्वात्
कः गुदं। गूयते हद्यते नेन गुदादय इति निपातनात्साध्वित्यन्ये। द्वे दिव्याणो गुदे ऽपान इ
ति स्मृतेरपानयोगादपानः। भुक्ताहार निस्सारणाय याति रन्ध्राति व्याणादिकं च वा पाजिमी

रा.कु.२
१६०

त्यादिना उणप्रत्ययः। त्रीणि विष्ठानिर्गममार्गस्य। वेति वस्ते आच्छादयति मूत्राशयपुटं वस्तः आच्छादने इत्यस्मात् तिः। वस्तिः। मूत्राशयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला। एकं नाभेरधोभागस्य। केति कथ्यते आध्रियते कटे वर्षावरणयोः पुंसीति घः कटः। फलकं चर्म तदाकारत्वात् श्रोणिः फलकमिव श्रोणिफलकं। इकेकडि अण रनिख्यातस्य। केति कथ्यते आध्रियते इत्यर्तीति इः कटिः। ततो ङीष् कटी च। श्रोणति संहती भवति शोणः संघाते इत्यर्तीति इः ङी वि श्रोणी च श्रोणी भारादलसगमनेति मेघदूतः। श्रोणीतटं स्पृशति किमिति पूर्वक विप्रयोगः। ककुद्‌ इह ष्यांसः तदाकारत्वात् मांसपिंडोपि ककुद्‌ तद्योगात् इति शायनेम तुप् अयवादिभ्य इति प्रतिषेधात् रूपरतिनवत्वं ककुद्मती। त्रीणि कद्याः पेति स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागो नितंबः निभृतं तन्यते कामुकैः तनु कांत्यायां उच्चादयस्य इति वः नितंबः। एकं। स्त्री निस्त्रीकट्याः पुरोभागो जघनं हन्यते हनोज घे

एम
१६०

तिकुर्जघादेशः जघनं भृशं हन्यते हंनोयङंतात्पवाद्यविनैरुक्तेन लोपे वा चवर्गीयजकारादिकं। एकं स्त्री
कट्याः संमुखभागस्य। कूपेति कूपाविव निम्नत्वात् इवार्थे कन् नितंबद्वयस्थौ यौ कूपकौ पृष्ठवंशादधो
गर्तौ। स्कुंद्यते कामिनामनुरागेण स्कुदि आप्रवणे मन्दुराद्यश्चेति कुरच्प्रत्यये नलोपे ह्रित्वं च निपा
त्यते कुकुंदरे कुं नितंबभूमिं स्कुंदतीति आहृणोति व्याप्नोति पूर्ववत्साधनेन वा। एकं। स्त्रीति अविभागं स्फेट
यतः षट् स्फिट हिंसायामिति स्फेटयते चौरादिकात् क्विप् स्फिग्पूतेत्यादिना निपातनात् टकार
स्य चकारे स्फिचौ। प्रोथयति पर्याप्तं दृष्टं भवत्यत्र प्रोथः पर्याप्तौ पुंसि संज्ञायां घः प्रोथः कट्याः प्रो
थौ मांसपिंडौ कटीप्रोथौ। कश्चित्तु कटीन इति प्रोथाविति च पठ्यते वाह। स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ
कटीप्रोथौ वपूलकाविति रभसः। द्वे पूलकद्वयस्य। उपेति वक्ष्यमाणयोर्भग शिश्नयोरुप
स्थो व र्तते उप तिष्ठते रेतः सेकाय शिश्नो वस्यास्तेति कः उपस्थम् ईर्चादित्वात् क्लीवमपि

रा॰मु॰
१६१

क्लीवे वाक्पाणिपायूपस्थकर्मेन्द्रियाणीति यहक्तल्लप्रयोगः। एकं। मेति भज्यते सेव्यते कामुकैरिति
खल्लोघवेति घचोधित्वाङ्जेरपि घः भगं गोचरसंचरेत्यादिना चकारात् भजेरपि घ इति त्वन्ये। यौति
शिश्नेन मिश्रीभवतीति योतेः श्रोणिवह्निः योनिः ङीषियोनीच द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः। द्वे योनेः
शीनिशाशाति सुतेन गच्छति शशासुतगतौ रास्नादिनिपातनान्नक् उपधाया इत्वं च शिश्नो। द्वितालं
व्यः श्मश्रु श्मशान शिश्रु शिश्न कुशेशयानीति शभेदः। मेहंति सिंचंति मूत्र रेतसी अनेन मिह सेच
ने दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् मेढ्रः। मिहेः करणे ल्युट् मेहनं। शुक्रपाते सति शेते पतति हजूशीङ्भ्यां रू
पस्वांगयोः फुक् चेत्यसु निशोफः तत्पन्हे शोफः सांतं। केचित्तु पुक् चेति पठंति न तत्पन्हे शोपः
न्यासकृता पि वनस्पतीत्यादिस्वरसूत्रे हजूशीङ्भ्यां फुक् चेत्यसुनि फुट्टिवशोफ इति सूत्यादि
तं। अनुन्यासकृतातु तत्रैव सूत्रे ऽ दंतोप्ययमित्युक्तं। रन्हितेनापि पष्ठ्याक्रोश इत्यत्र।

राम
१६१

शुनः शेपो मुनिः शेपोऽदंतोपीत्युक्तं अदंतत्वेव शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः संज्ञायामिति प्रमाणं ॥
उणादौ तु इण्शीङ्भ्यां वन्निति वनि शेवो मेढ्र इत्युक्तं तदेवं शेप शेपः शेपसी शेफ शेफसी शेवश्चेति पंच
रूपाणि भवंति ॥ चत्वारि शिश्नस्य । मुष्क इति मुष्णाति गोपयति गुडकद्वयं मुष्केवा मुष स्तेये सृवृभृशु
षिभ्यः कः किदिति कः मुष्काः । अंडयोः कोषो भांडागारं अंडकोषः । वर्षति मुष्कं वा हुलकात् वृषः
ऋषिवृषिमंडिनीवाजृभ्यः क्युः वृषणाः त्रीण्यंडकोषस्य ॥ पृष्ठेति पृष्ठस्य वंशस्याधरेऽधोभा
गे त्रिभिरस्थिभिर्धरितं संख्यायाः संघे तिकन् त्रिकं । एकं । पीतिश्च पिचिनोति श्चाहारमिति वा हुलका
त् अमंतात् डः पृषोदरादित्वाद्वर्णागमलोपौ । पिचिंडः सदापिचंडसंरंभो नृपवज्जन इति लतास्ते
पादकारमध्योप्ययं । कुक्ष्याहारेण संश्लिष्यति कुशः स्निः कुक्षिः । जनयत्यन्नादिना स्वपूरणं ज
नेः ऋच्छेररन्निति वा हुलकादरन् पृषोदरादित्वादंत्यस्य ठः जठरं । उदरणाति उत् ऋच्छति वायुर

स्मातअगतौअमदोरपश्च।आहारेणोद्रणातिउन्दुक्छ्तीतिपचाद्यचिवाउदरं।तुण्यतेऽन्नादिनापूर्यते
तुणपूरणे अक्षादयश्चेतिनिपातनाद्दप्रत्ययेह्रस्वत्वेऽन्यस्यचनत्वेतुंदं।पंचोदरस्य।स्तनतिस्तनत
स्नारूपयोदयंकथयतःस्तनशब्देतनुतोविस्तारयतआत्मानंवाऽच्पारस्करादित्वात्सुट्स्तनौ।
।कुचतिसंकुचतिकुचसंकोचेकुचसंपर्कणकौटिल्यप्रतिष्टंभविलेखनेघित्यनोवाऽप्रघ्धपधत्वा
त्कःकुचौ।द्वेस्तनस्य।चूचितिकुचाग्रंस्तनहंतंचूचितिअव्यक्तंकारयतिशिशुनापीयमानमितिस्वा
मी।चूचुकोनाकुचाननमितिरत्नकोषः।एकं।नेतिक्रोडतिघनीभवतिक्रुडघनत्वेऽचक्रोडंस्त्रि
यांक्रोडा।इयर्तिचलतिनिश्वासवायुनाऽर्त्तेरुश्चेत्यसुन्उत्वंरपरत्वंचउरः।वदतिप्रकाशय
तिसामर्थ्यंहृत्वंवदीत्याद्दिनासःवत्सः।पुन्नादौतर्णकेवर्षेवत्सोवत्संतुवक्षसीतिरुद्रः।वक्ति
सामर्थ्यंवचेःसकुचेत्यसुनिसगागमेसत्वेकुत्वेचवक्षःवक्षसंघातेऽतोऽसुनिवक्षइत्यन्ये।

पंचवक्त्रसः। पृष्ठं त्विति तनोर्देहस्य चरमं पश्चाद्भागः पृष्ठं पृष्ठ्यते सिच्यते केशजलेन पृषु सेचने ति
थक् पृष्ठघ्रूथ पृथुप्रोथा इति पृष्ठेस्य कु पृष्ठं॥ एकं॥ स्कंधेति स्कंध्यते भारेण स्कंधः पृष्ठोदरादिः। कं
शिरो दधाति आतोनुपसर्गे कः पारस्करादित्वात्सुट् स्कंध इति वा। भुजस्य शिरो भुजशिरः
। अमति रुजति भारादिना वाहुलकान्न हबदीत्यादिना सः अंसो दंत्यांतः अंसः स्कंध इति सभे
दः। त्रीणि स्कंधस्य। सेति तस्यैव स्कंधस्यैव संधी अंसवक्षसोः संधी। जायते प्रकाशते वाहुस्मा
त् जत्रु इत्यश्चेति रुः जनेर्नकारस्य तकारः जत्रुणी। एकं। मेति कष्यते स्पर्शेन हिंस्यते कष शिषे
ति धातुर्हिंसार्थः वाहुलकात् सः षद्धोः कः सीति कत्वं कक्षाः। द्वे वाहुमूलस्य। पेति तयोः कक्षा
योरधोभागः पार्श्वं पर्शूनां पार्श्वास्थ्नां समूहः पर्शोरण स्वक्त्र्य इति णस् पार्श्वं नाल्यस्त्रा।

एकंवा हुमूलाधोभागस्य।मेतिमध्येभवंमध्यमंमध्याम्मः।अवअवलंवनेतेनलग्नंसंवद्धंओलग्जी
त्यनःक्तः अवलग्नं।मांलग्नंमीशोभांधत्ते॰ध्याहयश्चेतिनिपातनात्साधुःमध्यशरीरेविद्यमानत्वा
त्त्रसांप्रतिकइत्यकारेबामध्यः।विलग्नंचमाडो।त्रीणिदेहमध्यस्य।द्वाविति द्वौपरौभुजवाहू द्व
योःस्त्रीपुंसयोःभुज्यतेनेनेतिभुजःभुजन्युज्जावित्यादिनानिपातितःटापूभुजा।पानिसंबंधात्
क्वचिद्वाहुरपिभुजःवहंत्यनेनवहिरहितलिपंशिभ्यश्चेत्युणवाहुःवहेहंलश्चेतिघञिटापिवा
हावववाहोऽहंतोपिवाहोऽस्य भुजयोःपुमानितिदामोदरः।वाहोवाहुरितिस्मृतइतिदेशीकोष:
।सुवाहाइतिसुवंधुस्त्रेषःस्वश्चासुभुजाच।वकर्षेणवेष्टयतिवेष्टवेष्टनेचुरादिःपचाद्यच्त्र
वेष्टः।दाम्पंत्यनेनदमेडेसिद्धोःपहृन्नोमासित्यादिनादोषन्नादेशेदोष्णोर्वलान्नंत्रवलंगरी

यश्ति। भागुरिमतेटापि दोषा। पिदोर्दोषा च भुजो वा दुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजय निघंटुः।

व हु दोषो गुरुस्त्वंसौ गोहं ताज नपीडकरस्ति विदग्धमुखमंडनं। चत्वारि बाहोः। केतिकेन सुखे

न फणतिप्रसरति फणगतो वा कुल्यादित्वाद्बहोदरादित्वाद्दकारस्यो त्वं कफोणिः कफणिश्च

। कफोणिः कफणिर्द्वयोरिति शब्दार्णवात् कृदिकारादक्तिन इति ङीषु कफोणी कफणी

च। कुरतिछिन्नो भवति कुरच्छेदने वाहुलकात् दशीकरवदरन्नुप्रकुवागमश्च कुर्परः। द्वे भुजमध्य

ग्रंथेः कहिणि औं इति ख्यातस्य॥ अस्येति अस्य कुर्परस्योपरिभाग आकन्धंप्रकर्षेण गंड

त्येकदेशी भवति गडिवदनैकदेशेऽच्प्रगंडः। एकं। प्रेतिप्रकुष्यते निष्कृष्यते भुजाभरणमस्मात् कुषेः रुषिकुषिगान्यर्त्तिभ्यस्थन् प्रकोष्ठः आमणिबंधं कफोणेरधः प्रकोष्ठः एकं

मणीतिप्रकोष्ठपाण्योः संधिर्मणिबंधः तमारभ्य कनिष्ठापर्यंतं करस्य वहिर्मांसलो भागः कीर्य
ते मुष्टिरनेनेति किरतेः कभगर्द्दिरासिवत्किल्भ्यो ऽभच्च करभः करस्येत्यत्र ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति
वहिः शब्दयोगेन पंचमी। एकं। पंचेति पंचांगुल्यः शाखा इव शाखा अस्य पंचशाखः। शेते सर्व
कर्मात्र एनत्र। शमशब्दोऽप्यत्र पाणिः शमः शयो हस्त इत्यमरमाला। पराप्तते ऽवक्रियतेऽनेने
तिवा हुलकादय्यतिभ्यां चेति नुपाणिः। त्रीणि हस्तस्य। तेतितर्ज्यते ऽनया तर्जतर्जने ल्युट् तर्ज
नी। प्रदिश्यते ऽनया करणे ल्युट् प्रदेशनी प्रदेशिनीत्यन्ये। द्वे। ऽगुष्ठसमीपांगुल्याः। अंगिवति
अगिर्गत्यर्थः अंगति ग्रहणाय गच्छति क्तन् न्यंजीति ठीः अंगुरिः वाक्षमूललत्वं अंगुलीनां
वारोलः अंगुलिः कृदिकारादिति ङीषि अंगुरी अंगुली च अंगुलरूपत्वकान्यं तरंयवमाने

अंगुलस्त्रयवोमतइत्यमरदत्तः। अंगुल्योनायवमानमितिवाचस्पतिः। करस्यशाखाइवकरशाखाः॥
द्वेअंगुल्याः। पुंसीतिअंगुरितिअंगुलीशब्दैकदेशानुकरणं अंगौ तिष्ठतीतिसुपिस्थइतिकः। अंवे
त्यादिनाषत्वंप्रदेशनीप्रागुक्ताक्रमप्रतिपादनायपुनरुक्तइत्यपोनस्तत्त्यांमध्येजातामध्यमा
। अनयाकिलब्रह्मशिरश्छिन्नमतोब्रह्मवधित्वादस्यानामग्रहणमयोग्यमित्यनामाडावुभा
भ्यामितिडाप्ततःकनूअनामिका। इर्वांगुल्यपेन्त्याऽल्पेतिकनिष्ठा। क्रमेणैकैकंपंचांगुली
नां। पुनरितिछिन्नोपिपुनर्भवतिपुनर्भवः पुनर्नवइत्येकेपठंति। करेरोहतिइगुपधत्वात्कः
कररुहः। नास्तिखमस्मिंइयंत्वयूपमवेतिनखः नभ्राडित्यादिनासाधुः। नखंनखत्वंधर्मप्रधान्
त्वान्नखपदंप्रहृत्तिनिमित्तरातिददातिप्रतिपादयतिनखरः नखरंत्रिष्वित्यमरमालांस्त्रियां
टाप्नखरा। चत्वारिनखस्य। प्रेतिततर्जन्यादिसहितेविस्तृतेऽंगुष्ठेयथाक्रमंप्रादेशादयः।

रा.मु.
१६५

द्वादशांगुलयः प्रमाणमस्य तद्धितार्थेत्यादिना समासे द्विगोर्नित्यं लुगिति मात्रचो लुकि तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेरित्यच् ६

प्रदिश्यते कथ्यते नेनेन हलश्चेति घञ् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमित्यादिना दीर्घः प्रादेशः प्रदेशो देशमात्रे च तर्ज
न्यंगुष्ठसंमित इति मेदिनिः। मध्यमायुतेंऽगुष्ठे विस्तृते तालः। तलति प्रदेशापेक्षया प्रकर्षेणा ति
ष्ठति परिमाणमत्र तल प्रतिष्ठायां घञ् तालः। गोकर्ण प्रमाणत्वाद्गोकर्णः। त्रीणि क्रमेण पृ
थक्पृथक्॥ अंगुष्ठ इति कनिष्ठासहितेंऽगुष्ठे विस्तृते वितस्तिः वितस्यते प्रादेशाद्यपेक्षया
अधिकमुत्क्षिप्यते प्रमाणमनेन तसु उत्क्षेपे वा हुलकात्त्र सेस्तिरिति तिः वितस्तिः॥ स
एवं द्वादशांगुलः पुंस्त्वश्रुतेः पुंसि वितस्तिः स्त्रीत्वित्यमरमाला। सुभूतिरपि स्त्रीत्वमाह। द्वे वि
तस्तेः। पेति विस्तृतांगुलिपाणौ चपेटाद्यास्त्रयः चंवनु सरन्नु पिटति संहतो भवति चपेटः पृथो
दरादिः चप्यते सांत्व्यतेनेनेति शकादिभ्योऽटन् वा हुलकादित्वं चपेट इति मधुमाधवी। चर्प
टोप्यत्र चर्पटः फाल विपुले च पेटे पर्पटे पि चेति मेदिनिः प्रकर्षेण तल प्रतिष्ठते पूर्वापे

रा.म.
१६५

न्तयापवाद्यत्। तलं स्वरूपाधरयोः खङ्गमुष्टिचपेटयोरिति विश्वः। मेरुसुमेरुवत्तलप्रतलौ
प्रसृतो हस्तः प्रहस्तः। द्वाविति द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते। प्रतलद्वयं मि
लितं संहतलः स्यादित्यर्थः संहतं तलानि अत्र इति कः संहतलः। प्रश्लिष्टे तले ऽत्र प्रतलः। नि
र्विसर्जनीयपाठे द्वौ वामदक्षिणौ पाणी संहतौ मिलितौ चेत्तदा संहतलप्रतलावुच्येते॥ एकं
।पेति निःशेषेण कुञ्चीकृतः पाणिः प्रसृताख्यः। प्रसृतिरिति चेति स्वामी। प्रसृतैः कः किन्नुवा
एकं। ताविति तौ प्रसृतौ युतौ मिलितौ अञ्जलिः अञ्जेः कीतन्यं जीत्यादिना अञ्जलिः। एकं। पेति कफो
णिरधः प्रकोष्ठस्तत्र विस्तृतकरेण सहिते हस्तो वर्तते स च चतुर्विंशत्यङ्गुलः प्रकोष्ठो वि(
स्तृतकर इति प्रथमान्तौ विपाठः। एकं हस्तस्य। मुष्ट्येति सहस्तो बद्ध्या मुष्ट्योपलक्षितो र
त्निः स्यात् क्तनीत्यादिना द्वादश धातुभ्यो द्वादश प्रत्ययाः क्रियन्ते तत्र अर्त्तेः कत्निप्रत्य

यः ककारः कित्कार्यार्थः। धातोर्यणादेशः। रत्निः। रत्न्यरत्नी स्त्रियो हस्तौ वद्धमुष्टितनांगुली
इत्यमरमाला। ना ऽरत्निः कफोणौ हंतेस प्रकोष्ठे वांगुलादिविति रुद्रः। एकं। अरेति निर्गता क
निष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिना विस्तृतकनिष्ठेनेत्यर्थः तदुपलक्षितो हस्तो ऽरत्निः स्यात् रत्निसदृ
शो ऽरत्निः साहश्ये नञ्। ऋतेः सौत्रात्पाल्ह्यरियइति निः अर्त्तिरिति तुसुभूनिः। एकं। व्येति ति
र्यक्कृतयोर्विस्तृतयोः सहस्तयोर्बाह्वोरंतरमवकाशो व्यामः व्यामीयते तेन नमाङः मूलवि
भुजादित्वात्कः। एकं। ऊर्ध्वेति ऊर्ध्वमुपरि विस्तृतौ दोषौ भुजौ पाणी च येन तत्रा पुंसा स तथा मा
दृशः पुंसो यन्मानं परिमाणं तत्र पौरुषं त्रिषु यथा पौरुषं जलं पौरुषी यष्टिः पौरुषः सेतुः
। पुरुषहस्तिभ्यामण् चेत्यण्। एकं। केति कणति शब्दायते कण्ठः कंठः कंठं कंठी च समीप
गलशब्देषु त्रिषु कंठं विदुर्बुधाः इति शाश्वतः। गीर्यते भक्ताद्यनेनेति गलः पुंसी क्षिपः अविदि

भाषेतिलत्वं।ह्रेग्रीवापुरोभागस्य।अथेतिगिरंत्यनयाऽस्यांनिगरणेपूर्ववज्जिह्वाग्रीवाइतिवनुप्रत्ययो
ऽत्वःपरईकारःगुणेऽडागमाभावेयणादेशेवटापिग्रीवाउल्वादिवप्रत्ययेपूर्ववत्ग्रीवेतिवा।शि
रोधीयतेऽस्यांकर्मण्यधिकरणेचेतिकिःशिरोधिःस्त्रीसाहचर्यात्स्त्रीविश्राणमायनिम
तीमहत्याशिरोधिमितिमाघःकंशिरोधारयतिसंज्ञायांभृत्वृइत्यादिनाखच्खचिह्रस्वइतिह्र
स्वत्वेटापिकंधरा।त्रीणिग्रीवायाः।केतिसाग्रीवारेखाभिस्तिसृभिर्युक्ताकंबाकृतिग्रीवाकंबु
ग्रीवा।एकं।अवेतिनविभजतेविभागंयातिनञ्पूर्वात्त्वष्टिविभजनेइत्यतोवाहलकात्भृञ्
इत्यादिनावटेरुःअवटुःसाहचर्यात्स्त्रीअवटुःपुरुषेकृकाटिकाघाटेतिवोपालितः।घटे
श्चौरादिकात्कर्तर्यचिवृटापुघाटा।कृकंकंठमटतिएवुल्कृकाटिका।त्रीणिग्रीवापश्चाद्भा
गस्यघाडइतिख्यातस्य।वेतिउच्यतेनेनवचेःष्ट्रन्वक्त्रं।अस्यतेक्षिप्यतेऽस्मिन्क्तन्नादिकं

रा॰मु॰
१६७

कृत्यल्युटोबहुलमितिवा हुलकादधिकरणेऽर्हलोरण्यत् आस्यं आस्यंत्यनेन वर्णा । नित्यास्य
मितिमधुमाधवी। वदिलपिभ्यांकरणेल्युट् वदनं लपनं तुंड तिखंडयति न्हिम्नड्मंतु डितो
डनेपवाधवतुंडं। आसमंतादनंति आणंत्यनेनल्युट् आननं। प्रजापतिनाखातं इति ख
नेर्मुडुदात्तश्चेत्यत्रसच डित् टिलोपः मुडागमश्च मुखं मुखवर्गे मुक्तं। प्राक्खनेर्मुडुदात्तश्चत
तोऽ बप्रत्ययोभवेत्। प्रजास्तेजायतः खातं तस्मा दाहुर्मुखंबुधा इति निरुक्तकारः। सप्तमुख
विवरेकवचनकृत डुपलक्षितेसमुदायेप्रयुंजते। घ्रातीति जिघ्र इत्यनेनल्युट् घ्राणं। वहति
प्राप्नोतिअत्रवहागंधस्यवहागंधवहा। घुणतिभ्रमतिसंगतार्थे अत्रघोणा। नासतेशब्दा
यतेणास्टशब्दे॰ चनासाण्वुलिरवार्थेकनिटापिइत्वेनासिकानसानस्याच। घ्राणंगंधव
वहानासानसानस्याचनासिकेतिसाहसांकः। पंचनासिकायाः। ओष्ठेतिउष्यतेदखते

राम
१६०

रा॰मु॰
१६८

णकेनजलेनपुल्पेनेवाघत्र्कप्पेतेप्रसाध्येतेवाकपिः सौत्रोधातुः कपिकंडिकलिम्पत्रोलत्
कपोलः। अत्रद्विल्वमतंत्रंकपोलस्यविभूषणमित्यादिदर्शनात्। द्वेकपोलदेशस्य। नदिनितभ्यां
कपोलाभ्यांपरोमुखभागोहंनिकठोरमपिदंष्ट्रंस्तृहन्तिहीत्यादिनाउः हनुः यत्रजंभारव्यादं
ताजायंतेइतिसुभूतिः। नवपरेतिपाठेहनोःस्त्रीत्वंहनुरितिप्रकृतेद्वयोःकपोलावयवइति
मेदिनिः। पुंस्यपीतिस्वामीपुंयोगेकरणिहनूनपुंसकेश्मश्रुजानुवगुदंवेतिवररुचिः। एकं
। रेतिरघतेविलिरव्यतेदशपतेचामीभिरितिल्युड्रदनाः। एवंदशनाः दन्शदशनेइतिनिर्देश
न्नलोपः। दाम्पतिकठोरइमंशमयतिदमेरंतर्भावितणयर्थात्तवन्नन्दंताः। रदंतीत्यद्र
दाः। चत्वारिदंनस्प। तेतितलप्रतिष्ठायांवाहुलकाडुणनालु। ओरस्यलइतितरतेर्डुणरे
फस्यलइतिवा। ताद्यतेनिक्कयातडआघातेवुरादिःमित्रधादित्वात्कुः उलयोरेकत्रस्मरणा

राम
१६८

ह्वा। ककुदं तिष्ठत्येष्टं ककुदं शिरः तत्रभवमग्रं काकुदं। द्वे तालुनः। रसे त्रिरसंज्ञा नातिरसज्ञा। रसत्या
स्वादयति नंद्यादित्वाल्ल्युः रसना। रसेः सौत्रात्। रसिरुचिरुहन्तोयुज्ञिति युच्चिवा रसनेव। रसनं
स्वदनेध्वनौ जिह्वायां तु नपुंसि स्यादितिमेदिनि। अतएव पित्तेनदूनेरसन इति नैषधः। तालम्
स्वपिदंत्यास्वेत्यादौ जिह्वायां तु [illegible]
[illegible] जिह्वा रसना तथेत्युक्तेरियं तालव्यदंत्यमध्या रसने तु ध्वनौ
स्वादे रसाज्ञारास्नयोः स्त्रियामिति रभसः। लिहं ति रसाननयालिहेः पूर्वं जिह्वामीवा इति व
नु प्रत्ययः आदेर्जत्वं निपातनात् जिह्वा जहातेर्व प्रत्यये द्वित्वे न्वाकारलोपे ष्ठुवा जिह्वा॥
त्रीणि जिह्वायाः। द्वे ति ओष्ठयो र्वामदक्षिणौ प्रांतावंतौ सृक्कणी ओष्ठस्येति ज्ञातावेक
त्वं सृजतो लाला दिवाहुलकात् श्नलुक्त्वात्रित्यादिना निपातः सृक्कणी क्लीवइति सुभू

रा.मु.
१६८

त्तिः। प्रांतावोष्ठस्य सृक्कणी इति क्लीवकांडे॰ मरहन्तश्च महासृक्कायश्चोभितो न्टसिंहनखा।
ग्रवदिति लताश्लेषात्कद्वयं स्मितस्य संभावय सृक्कणाकणानिति श्रीहर्षप्रयोगाद्दकारयु
क्तं वा नसंयोगाद्दमंतादित्यप्लोपोन॰ सृक्कोवेव विज्ञेये वत्वारिंशाच्चवक्रजा इति वचना
दर्दंत क्लीबं सृक्कमपि सृक्कणी ङि॰ वंतावससृक्कणी प्रांतमसृक्कप्रदिग्धं प्रलेलिहानो हरि
णारिरुद्वैरिति पाणिनेः। सृक्कणिरिती दंतमपि क्लीवे वारिशाद्ववदित्युक्तेः। सृक्किशद्वोक्क

रा

स्वेकांतोपि क्लीव इत्यपरे। सक्थ्यस्थिदधिसृक्कितथा वारिस्यादित्युरुणाः। एकं। लेतिल
लति विलसति तिलकादिकमत्र ललतीप्सति तिलकादिकं लल विलासे लल ईप्सायां वा
उणादयो बहुलमित्याट इतिस्वांगं क्रवमपर्शु इत्यत्र स्वरसूत्रे जिनेंद्रः। अल्पते भूष्यते
अलभूषणे वा हुलकात्तक्रिय इति रकन् अलिकं। अलीकमहितेपीति कात्यायनः।

राम
१६८

अक्षिकं ह्रस्वदीर्घमध्यमिति राजदेवः ॥ गावौ नेत्रे समीपे धीयेत अस्मिन्निति किः गोधिः ॥ गोधिभालौ महाशंख इति त्रिकांडशेषात् पुंल्लिंगः । वीणिल ललाटस्य । ऊर्ध्वं इति नेत्राभ्यामूर्द्ध्वभा गोध्रुवौ भ्रामतो नेत्रोपरि भ्रमे डू रिति डू प्रत्ययः भ्रुवौ ॥ एकं । कूर्चमिति नासोपरि भ्रुवोर्मध्यं कूर्चं तत्र कूर्चशीर्ष इत्यत्र वाग्गुक्तं । एकं । नेति अक्षिपुत्तलिका तारका सा च वाग्गुक्ता कनति दीप्यते कनी दीप्तौ वा हुलकादीन् गौरादिः स्वार्थे कन् कनीनिका । द्वे अक्षिपुत्तलिकायाः लोचे ति लोक्ते नीन्दिभ्यः करणे ल्युट् लोचनं नयनमीक्षणं च । मीयते प्राप्यते रूपमनेन दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् नेत्रं । आचष्टे कथयति विज्ञापयति रूपं चक्षिङः कट्टव पि वक्षि जनित निध निभ्य उसुः चक्षुः वा हुलकात्र ख्याञादेशः । अश्नुते रश्मिभिर्व्याप्नोति रूपवद्द्रव्यं अशेः षित् प्रथ्वादिना षत्वं षढोरिति कत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं अक्षि

८६ ओष्ठोन्नाद्याहारेण उषि कुषीत्यादिना थन् ओष्ठः उपरिवर्त्यधोवर्ती च ओष्ठः अधरोप्येवं धरति
धरः न धरो ऽधरः न किंचिद्धर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ ओष्ठो धरौ प्रत्येकं द्वयोरपि
ओष्ठादिचतुष्कं द्वयोरपि । मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठ इति अनएव उत्तरोष्ठोधरोष्ठ इति प्रयो
गः । रदनाः दंताः छाद्यते आभ्यामिति पुंसि घः छादेर्घ इति ह्रस्वत्वे रदनच्छदौ । दशनानां छा
दनसाधर्म्यात् वाससी वस्त्रे इव दशनवाससी । चत्वार्योष्ठाधरयोः । अध इति अधराधोभाग
श्चिबुकं चीयते मुखसौंदर्यं चीञ् आह्वानसंवरणयोः मित्रघ्वादित्वात् कुः पृषोदरादित्वाद् ईण
विकारः ततः कन् छिनोति मुखसौंदर्यं वा मित्रघ्वादित्वात् कुः मेरुक्तो वर्णागमः ततः कन् । अ
धरस्याधरौष्ठस्य चिबुः स्याच्चिबुकं तथेति निगमारम्भः कोषः । एकं । गेति गंडतो वदनैकदेश
तां गच्छतो गंडिर्वदनैकदेशो ऽवृगंडो पुलमहत्त्वे कं सुखं पुलतो महत्त्वं नयतः कमिण्य

अन्वेर्णोति अन्तू माप्नौ इः अन्तीति तु स्वामी। दृश्यतेऽनया। क्विपृक्विन् प्रत्यययोर्यस्मात् दृश इति प
न्तो क्विन् प्रत्ययस्येति कुत्वं दृक्। क्तिनि तु दृष्टिः। अक्ष्णौ चक्षुषः। अश्वीति अस्पति अश्नुते वा कंठं ज
न्वादित्वाद् उः अश्रुनाल मांतं द्वितीयमस्कपरं दंत्यांतं। रुध्यते इदमिति कर्मणि ल्युट् रोदनं। अस्र
ते क्षिप्यते वा हुलकात् स्फायीतिरक् अस्त्रं दंत्यसं। प्रावर्तयन्नदीमस्रैर्द्विषांतद्योषितां वस इति मा
घस्तेषाद् इत्यर्थे न सह श्लेषाद् दंत्यसं। जगरे चाश्रुमश्रुणी सूक्ष्मभेदान्नाल्पशब्दकरणोक्ते अश्रु
नालप्रशामपि। पंचाश्रुणः। अपेति नेत्रयोरंतौ प्रांतौ अपांगौ अनृजुत्वेनापकृष्टमंगतः अश्रु एकं
नेत्रांतस्य। केति कटमसहशामन्ति अत्र कटान्ताः कटतो वक्रं गच्छतोऽविकटे अन्तिणी अत्रेति स
विकटान्तकान्तावितिरभसात् कान्तोऽपि। एकं। केति करोति शब्दज्ञानं कः जः कहट इत्यादि ना
न नृकर्णाः। शब्दो गृह्यते नेन ग्रह हव ह इत्य प्रशब्द ग्रहः। श्रूयते नेन श्रवणो नेः स्नुक्तिन् ल्युट् इपः।

श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः॥ पञ्चापयिरो। श्रोत्रं च। असुनि श्रवः सांतश्च। क्वचित् श्रोत्रस्थाने पुंसी
ति पाठः॥ षट् कर्णस्य। उत्तेति उत्तमं अंगत्वादुत्तमांगं। श्रीयते केशैः श्रयते स्वांगे शिरः। किच्चेत्यसुन्
शिरादेशः। शिरः देहः श्रितो चेति वा श्रणाते रुधिरं जिस्फृभ्यः किदित्यसुन् कृतइत्वे शिरः इति तु सुभूत्या
द्यः। कं भूषण काया लंकारस्तु कं। शिरो वाचीशी दंतोरजो वा चीरजस्तथा॥ निचकर्त शिरान्
द्वौ ति। अर्थाः पादरजोपमाद् इति पिंडं दद्याज्जयाशिरे। शृ हिंसायां बाहुल
कादतोऽपि षप्रत्यये किच्चेति कित्वाद्गुणाभावे इत्वरपत्वदीर्घत्वे सुशीर्षं। कुकार शीर्षयोरिति निपा
तनाद्वा॥ छिन्नेनानेन न म्रियते मडः श्वन्नुक्षन्नित्यादिना कनि मूर्द्धभावे मूर्द्धा निपातितः॥ मस्य
ते परिमीयते मसि धातोर्बाहुलकात् घुषिदृड्भ्यः क्तः स्वार्थे कन् मस्तकः। पंच मस्तकस्य॥ चीति
विज्ञवयने ह्रुर छेदने चिन्वन्नु वर्द्धमानं ह्रूर्यते छिद्यते चिकुरः पृषोदरादिः। कुंतं कुंता

रि ७

याकारं॥तिकः कुंतलः वालः प्रागुक्तः। कच्यते वध्यतेऽसाविति कच बंधने पुंसीतिघः कचः कवत्या
त्मानमित्यजित्यन्यः। केमस्तके शेते तिष्ठति अन्येभ्योपीति डः तत्पुरुषे कृत्यलुक् केशः॥
शिरसिरोहतिकः शिरोरुहः। षट् केशस्य। तद्दितिकेशसमूहे इंचि न्नेत्यादिना ठक् कैशिकं कै
शाश्वाभ्यां पक्षाविति यक् कैश्यं द्वे। अलति चूर्णभंगयुताः केशा अलकाः कर्पूरादिक्षोदश्चूर्णं तस्य
कुंतलाः चूर्णकुंतलाः। तद्धितत्र न्यस्यत इत्यन्ये। अलंति भूषयंति मुखं अल भूषणे तो कृ ज्वादिभ्यो
वुन्॥ क्लीवेपि स्वभाववक्राण्यलकानि तासामिति भारवेः। एकं। तद् इति अलका एव अलंवत्त
या ललाटे वर्तमानाः काम्याश्चलत्वाश्च भ्रमरप्रतिकृतित्वात् भ्रमरकास्वाभाविकाः कल्पितावे
तिएकं। केतिकाकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः। शिरसि खंड्यते शिखंडकः पृषोदरादिः ताल
व्यादिः। शिखंडो तु शिखावर्हइति तालव्यादौ रभसः। शिखंडक शिखंडकाविति वाचस्पतिसु

स्वांगे २

श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः। श्रूयते[illegible]नेन श्रोत्रं। ष्ट्रन्। असुनिरुद्धः सोनश्च। क्वचित्त श्रोत्रस्थाने पुंसीति पाठः। षड् कर्णस्य। उत्तमे इति उत्तमं शंगत्वादुत्तमांगं। श्रीयते के शेः श्रयते [illegible] शिरः किंचेत्यसुन् शिरा देशः शिरः। दृहः शिनो [illegible] निवाप्यगणातेरु पिरं जिष्णुभ्यः किदित्यसुन्। रुकृत इत्वे शिरः इति नुसुभूत्या दयः। कंठभूषणका [illegible] कारउक्तं। शिरो वाची शिरो दंतोरजो वाचीरज स्तथा॥ निचकर्त शिरा न्ड्डौणिः अर्थाः पादः [illegible] मा इति पिंडं दधाद्याशिरे। प्रगाति शात्रव इदं [illegible] हिंसायां वा कुलका द्वतो पिष्व अत्यये किंचे [illegible] केत्वा अुगाभावेदूत्वरपत्वदीर्घत्वे षुशीर्षं। कुं कारशीर्षयो रिनिनि पातना द्वा। छिन्नेना नेन [illegible] यते मडः प्वन्नु क्षन्ति त्यादिना कृतिमूर्ढ भावे मूर्द्धा निपातितः। मस्य ते परिमीयते मसिधाने दी कुलकात द्युषि दृढ् भ्यः क्तः स्वार्थे कने मस्तकः। पंचमस्तकस्य॥ वीति विभ्रम वयने न्युरं [illegible] ने चिन्व न वर्द्धमानन्द्धूर्यते विद्यते चिकुरः पृषोदरादिः। कुंतं कुंता

रोहतिकः शि॰२

रा॰मु॰
१७१

ग्याकारंल्नातिकः कुंतलः बालः प्रागुक्तः। कच्यते बध्यतेऽसाविति कच बंधने पुंसीति घः कचः कव१
न्यात्मानमित्यजित्यन्ये। केमस्तके शेते तिष्ठति अन्येष्वपीति डः तत्पुरुषे कृत्यलुक् केशः॥
शिरसिरोरुहः। षट् केशस्य। तदिति केशसमूहे ऽचित्तेत्यादिना ठक् कैशिकं। केशाश्वाभ्यां यञ्छा
विति यञ् कैश्यं। द्वे। अलेति भूषणा भंग्युनाः केशा अलकाः। कर्पूरादि न्होरद्धूर्णतस्य कुंतलाः
स्धूर्ण कुंतलाः। तद्धितत्वन्यस्यत इत्यन्ये। अलंति भूषयंति मुखं अलं च भूषणे कृत्वाहिभ्यो वु
न्। क्लीबेपि स्वभाववक्राण्यलकानि तासामिति भोरवेः एकं। तद्दति अलका एव प्रलंबतया
ललाटे वर्त्तमानाः कार्ष्ण्याबल्लत्वाच्च भ्रमरप्रतिकृतित्वात् भ्रमरकाः स्वाभाविकाः कल्पिताविति
एकं। केति काकपन्हाकारत्वात् काकपन्हः। शिरसि खंडयते शिखंडकः स्पष्टोदरादिः नाल
साद्विः। शिखंडो तु शिखावर्ह इति नाममाले रभसः। शिखांडक शिखंडकाविति वाचस्पतिमु

राम
१७१

मूर्ती। इह क्षत्रियकुमाराणां शिखापंचकस्य शिखात्रयस्येत्यन्ये। उक्तं च बालानां तु शिरः कार्यं
त्रिशिखं मुंडमेव चेति। अन्ये तु सामान्येन चूडायाः इत्याहुः। इह क्षत्रियकुमाराणामुपनयनकाले
कृतानां चूडानामित्यन्ये। केति केशानां माडीनां वंधविशेषः वेशः कं शिरो हरणोत्याच्छादयति
जानपदेत्यादिना ङीष् कबरी अत एव कवर निर्देशात् हृणं वा धित्वा ऽ च्। एकं। अथेति कुसु
मगर्भो मौक्तिकपद्मरागतिलकादिनाडी [illegible] बहिः संयतो बद्धकेशकलापो
धम्मिल्ल इति स्मृतिः। उर्ई मिलति इगुपधत्वात् के पृषोदरादिः धमिल्लः। एकं। शीति। शिखा
चागुक्ता। खुर संबोहने चुरादिः भिदादिपाठादङ् उत्वं रकारस्य दीर्घत्वं च चूडाः। अल्पः केशक
लापः केशपाशी अपच येगौरादिङीश्। त्रीणि शिरोमध्यस्थ चूडायाः। ब्रेति व्रतिनो जटास
त्तस्मात् जन्यते उत्पाद्यते जनेष्टो लोपश्चेति टप्रत्ययोंत्यनकारलोपश्च जटाजट तिसंहता

रा॰मु॰
१७२

भवति जट झटसंघातेऽपि वा। सटति अवयवद्रव भाति षट अवयवेऽवृदापूसटादंत्यादिः सटा
सांत्वसुखसिद्धा इति दंत्यादाद्वा सूक्ष्मविवेकात् व्रतिन इति प्राथिकमन्यस्यापि व्रतिनामिति वपा
ठः। कोटीरस्कं जटासटेतिरभसः। एकं। वेणिरिति वेणयतेऽपसार्यते वेणट गतौ दुः वीयतेऽप
सार्यते वीधातो र्हीरिभ्योनिः नैरुक्तेण त्वे वेणिरिति तु सुक्तिः। अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थं प्रवे
णिः इहधरणिभरणिः करणिश्रेणि वेणय इति स्त्रीप्रकरणे निगमात् स्त्रीत्वं कृदिकारादि
तिवा ङीष् वेणी॥ प्रवेणीच। द्वे प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य। शीति वि
शदे मलेमलेना संपूर्णे केशे शिरसि भवः शीर्षण्यः शिरस्यः शरीरावयवाद्यत् शीर्षन्ये
चतद्धित इत्यत्र वा केशेष्विति शीर्षन्नादेशः। द्वे स्वतः स्नानादितो वा निर्मलस्यान्योन्यासंसृष्ट
केस्य केशस्य। पेति कचादित्यर्थे निर्देशः तेन कचात् कचपर्यायात् परे स्थिताः पाशादयः क

राम
१७२

लापार्थाः समूहार्थाः शोभनार्थाः शोभनार्थावापश्शिः सौत्रः। केचित्तु पशवंधन इति भूवारोप
ठं तितनोपजिपाशः। शेषो प्रागुक्तार्थौ। तेतितन्वां रोहति मूलविभुजादित्वात् कः तनूरुहं रू
स्वांतोघपक्षेपिआनशे तनुरुहाण्यपिहर्षइतिमाघः। यौगिकत्वात् विहंगराजां गरुहै रितिमा
घः। लोमन् लोमन् सामन्निति निपाताइति लोमादयश्चेति रुहेर्मनिन् हलोपः रोमकपिरिकादि
त्वाल्लत्वे लोम। त्रीणि लोम्नः। तद्दितिपुंमुखे पुरुषास्येतेषांद्वौ सत्यांतल्लोमानि श्मश्रूण्युक्तं
ते श्मनमुखमितिस्मृतिः श्मनिश्रूयते उपलभ्यते जचादयश्चेति निपातनाडुः शादेशादयश्चेति
सुभूत्यादयः। श्मनमुखंश्रयति श्मनिश्रयते डुन्तिडुनिवा॥ श्वश्रूश्वश्रुर श्मश्रु वर्णादेशना
। एकं। आकेति आकल्पनमाकल्यः। वेवेष्टि व्याप्नोत्यंगंपचाद्यच् वेषोमूर्द्धन्यांतः। विशंतिने
त्रमनांस्यत्रेतिवा अधिकरणेघञ् वेशस्तालव्यांतश्च। वेशो मूर्द्धन्यांतस्तालव्यांतश्चेतिप्राग

प्युक्तं। नयतिविबुनेर्नायकस्तस्यपथः कामजननादिव्यवहारादनघेतंधर्मपथ्यर्थेत्यादि
नायत्नेपथ्यं। प्रतीतंस्त्रीपुंसयोः ख्यातंकर्मप्रतिकर्म। प्रकर्षेणसाध्यतेजन्यतेशोभानेन।
ल्युट्प्रसाधनं। पंचालंकाररचनादिकृतशोभायाः॥ द्विनिदृश्येतेइत्याद्यलंक्रियांतसार्द्धंप
द्यमेकं क्वचिद्देवपुस्तकेदृश्यतेतत्तुसुगमार्थमेव। अलेतिअलंक्रियतेतेनघञ् अलंकारः
। एवंपरिष्कारः संपर्युपेत्यादिनासुट्परिनिविभ्यइत्यादिनाषत्वं। शेषेभ्यः करणेल्युट्
कुधिमंडार्थेभ्यश्चेतिकर्त्तरियुज्वा। पंचहारकेयूरादेः। अयेतिमंकतिमंडयति[illegible]नं उ
[illegible]तिमकिमंडनेमकेरुटतलोपश्चेतिउटनलोपावितिन्यासकारःमकुटमेकोकारंमुकि
लजिभ्यांकुटन्निति कुटनिमुकुटमितिपुरुषोत्तमइतिमुकुटंद्युकारंवररुचिमतेइहापि
द्युकारमेव। किरतिन्दिपतिरश्मीन्स्वर्णमयत्वात्‌ इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः किरीटं। द्वेशिरोलं

कारभेदस्यमकुट इतिख्यातस्य॰ चूडेति॰ चूडा शिखा तत्र स्थितत्वाच्चूडाया मणिः चूडामणिः। शिर
सो रत्नं शिरोरत्नं। द्वे शिरोरत्नस्य। तेतितारं ज्ञातिख्यातइति कः एषो हारादित्वाद्धुस्वत्वे। एकं हारम
ध्यस्थनायकमणेः। वितिवालपाशेकेशहं देसाधुः। शोभाकरत्वात् हिताद्यत्वालपाश्या। परि
तः सर्वतोऽन्यो तिमियत्वात्तथाभूतापरितथा कर्मणि ष्य ञ्यपारि तथ्यं तद्योगादर्श आद्यचपारि
तथ्या। द्वे सीमंत स्थिताया: स्वर्णादिरचिताया: पट्टिकायाः। पेति पाशपुते वध्यते पाशवंधने चुरादि
ण्यंताद्चोयत्पाश्या ऽल्पविस्तृतत्वात्पत्रमिवपाश्यापत्रपाश्या। ललाटस्यालंकरणं कणि
ललाटात् कनलं कारइतिकनूटापुइत्वेललाटिका। द्वे सीमंतिकातो ऽन्यस्य सुवर्णादिरचित
ललाटाभरणभेदस्य। केतिकर्णस्यालंकारः पूर्ववत्कनादिकर्णिका। तालस्यपत्रं तालपत्रं
तेनापि कर्णभूषाजननात्कर्णिकापर्यायतातत्वस्वर्णादिकृतमपि वलयितं तालपत्रिका

रा०मु०
१७४

रत्वात्तालपत्रमुच्यते ताडंकोप्यत्र। द्वे ताडंकेति ख्यातकर्णाभरणस्य। कुंडेति कुंडतिसंहतं भवति कुंडत्यशोभां वा कुडितुडिसंघाते कुडिदाहे वा हृषादित्वात्कलच् कुंडलं। कर्णैकदेशो कर्णः सवेष्ट्यते तेनेन ल्युट् कर्णवेष्टनं। द्वे कुंडलस्य। ग्रीवेति ग्रीवायाः सर्वं भूर्त्तौ ग्रीवायां भवं कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारे ष्वि ति ढकञ् ग्रैवेयकं। ग्रीवाया अण् चेति ढञि ग्रैवेयमपि स ग्रैवेयस्त्वमासि फणिनेति राजशेखरः। कंठे भूष्यते नया गुरोश्च हलः इत्यकारः कंठभूषा। द्वे कंठाभरणमात्रस्य। लेति लंबत इति ल्युः लंबनं। ललंत्येव ललंति का लल विलासे शतृ कन्नंतात् हभूवहिवसीति बाहुल का ल्ललेरपि कृ ड्षित्वं वषित्वात् ङीषू संज्ञायां कनिके णिङ्क ह्रस्वत्वे वा। द्वे नातिर्लंवितकर्णादेः। स्वेति सेवलंवकंठिका स्वर्णैर विता प्रालंविका। एकं। अथेति सेवलजं तिका मुक्ताभीरविता उरसो वक्षसः सूत्रं सूत्रः सूत्रं सूत्रावली तत्प्रतिकृतिच्चात्

रामु
१७४

कन्ठउरस्सूत्रिकाएकं।हेतिनिर्विशेषणोहारशब्दोमुक्तावल्यामेववर्त्तते ह्रियतेमनोनेनमंडनाय
ह्रियतेवाघञ्हारः।मुक्तानामावलिर्दीर्घापंक्तिः साचग्रथितैवभूषणप्रकरणात्।भिदाद्विपा
गत्।हारापिहारामुक्तावलीहारइतिरभसः।द्वेहारस्य।देवेतिअसौहारःशतयष्टिकःशतलतिकः
सन्देवैरपिच्छंद्यतेसंव्रियतेछदसंवरणेछंदिर्वेत्यतःकर्मणिघञ्।देवच्छंदः।यष्टिर्हारलताश्च
स्त्रभेदयोरितिविश्वः।यष्टिर्लतासरःसरिदित्यनेकार्थमाधवीसुभूतिश्च।अष्टोत्तरशतलति
कोयमितिकेचित्।एकं।हारेतियष्टीनांहाराणांभेदाहारभेदाःस्युःतेचकेइत्याहगुत्सेत्यादि
द्वात्रिंशद्यष्टिकोगुत्सः।गुत्सःस्यात्स्तवकेस्तंबेहारभिद्ग्रंथिपर्णयोरितिदंत्यांतेषुमेदिन्या
दयःगुत्सःप्रागुक्तः।चतुर्विंशतियष्टिकोहारोगुत्सार्द्धःअसमप्रविभागत्वात्पुंस्त्वं॥च
तुर्यष्टिकोहारःचतुःसंख्यायागोस्तनसमसंख्यत्वात्गोस्तनःचतुस्त्रिंशद्यष्टिको।

रा॰मु॰
१७५

गोस्तनः अभिमतरसन्त्वर्णात् गोस्तन इवेत्यन्ये। चतुःषष्टियष्टिको हारोऽर्द्धं एकदेशस्तत्
कृतो हारोऽर्द्धेत्यर्द्धहारः। विंशतियष्टिको हारो माणवकः आयुक्तः स्वल्पबटुत्वाद् शिशुः तद्
पेन्त्वायाऽल्पत्वान्माणवक इव माणवकः। एकयष्टिका एकसरा एकावली। सैव एकावली
सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृतान्नक्षत्राणां सप्तविंशतित्वात् नक्षत्रमालेव नक्षत्रमाला। सप्तावि
शतीति पाठेऽन्येषामपीति दीर्घ इति सुभूतिः। प्रत्येकं नामानि। आवेति आङ्पूर्वो वपिर्न्या
सार्थ इति स्वामी। आ उप्यतेऽकर्तरि चेति कर्मणि घञ् आवापः ततः कन् आवापकः। परितो ह
र्तुं शक्यते ण्यन्तिपरिहार्य्यः प्रत्याघणिपारिहार्य्यः। कटत्याहृणोतिकटकं कटति स्थानांतरं
गच्छति वा कटगतौ कृञादिभ्यो वुन् इति वाऽस्त्रियामित्यस्य कटके नापि संबंधात् पुंस्त्वे पादक
टक इति वल्ह्यते घञर्थे कः। वलं वलनं वेष्टनं याति कः वलयः। चत्वारि स्वर्णादि रचितप्रकोष्ठा

राम
१७५

भरणस्य वाला इति ख्यातस्य ॥ क इति केकफोणिशिरसि प्रगंडयोः निखह्वादित्वाड्डूरः केयूरः स
न्नम्यलुक्तकेयूरं । अंगं प्रगंडरूपमवयवं दायति घर्षणात् शोधयति आत इति के अंगदं के
यूरमंगदं भूषेति स्वामी । द्वे प्रगंडभूषणस्य । अंग्विति अंगुलौ भवं विद्यमानं जिह्वामूलांगु
लेश्छः ततः स्वार्थे कन् अंगुलीयकं कपिरिकादित्वा दंगुरीयकं । पुंलिंगमपीदं अयमेथिल्प
भिन्नानेकाकुत्स्थस्यांगुरीयक इति भट्टिप्रयोगात् । ऊर्मिस्तरंगभेद आवर्ती ख्यस्तत्प्रति कृ
तित्वात् कनि ऊर्मिका ऊर्मिं प्रकाशं कायति आत इति के वा ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे
वेगभंगयोरिति मेदिनी ॥ द्वे अंगुरीयकस्य । सेति ऊर्मिकैव साक्षरा प्रभुनामाक्षरयुता मुद्र
यति विद्रयति मुद्रं रातिवा मुद्रा पवाद्यविके वा ऊर्मिकाया अंगुलिस्थत्वा दंगुलेर्मुद्रा अं
गुलिमुद्रा । एकं । कंकेति कं सुखाय कं सुखं वा यथा स्यात्तथा कणति शब्दायते कमिति प्र

प्रकृतेमस्तकेवसुखेपिवेतिअमयप्रकरणेमेदिनिः। कलमव्यक्तमधुरंवाकणतिष्टषोदरादिः।क
रोभूष्यतेनेनकरणेल्युट्करंभूषयतिवायुवुमंडनसूत्रेप्येनत्।क्लीवंस्यान्मंडनेसूत्रेकंकणंक
रभूषणमितिरभसः। पुंलिंगोपिहस्तमंडनसूत्रेस्यात्कंकणोनाप्रतिसरइतिरत्नकोषः।द्वेकं
कणस्य।स्त्रीतिमेहनस्यसूत्रस्यघतरवभिंइयंभगंतस्यमालामेखलापृषोदरादिरितिमाधवी
मीयतेप्रक्षिप्यतेमध्यभागेडुमिञः कलंवादयश्चेतिकलःगुणःप्रत्ययककारस्यखत्वंवनि
पातनाद्वामेखला।कचदीप्तिवंधनयोःकाचीत्येकेइरितिइःअन्येभ्योपीतिदीर्घःकृदिका
रादितिङीष्कांची।कांचीगुणस्थानमनिंदितायाइतिकुमारः।कांचिदामपिहितैकतरोरु
रितिमाघः।सपतिसमवैतिसपेर्वाहुलकात्हस्रिग्हष्टइतितन्स्वार्थेकन्गौरादिः सप्तकी
सप्तकेत्यनेकोपलन्हणंसप्तवल्क्यःकिंकिणयःकार्यतिशब्दायते ऽस्यांमूलविभुजादि

रम
१७६

त्वात्केवा। अश्नुतेव्याप्नोतिअशूव्याप्तौ अशेरशवेतिप्युःरशादेशश्चरशनेतिमाधवी। रसतिरस
शब्देचलनशब्दार्थादितियुवुरसना। क्षुभितसिंधुमनीरशनैःशनैरितिभारवियमकात्। रसना
वंधोरतिकलहेषुसदानानुमतिश्चितिवासवदत्तानाश्लेषात्तालव्यादंत्यमध्यारसना। सहारसनेन
ईषद्ध्वनिनावर्तनेसारसनंसारस्तुतल्कष्टंयथास्यात्तथासनतिभजतेसनसंभक्तौअविदासा
रसनं। स्त्रीकट्यांवस्त्रग्रंथनमितिस्वामी। मेखलापांसारसनमुरस्त्रेचतनुत्रिरणामितिदंत्या
दौरभसः। सारसनं द्विदंत्यसंसाहसिकः सारसनंसारसाः स्त्रोतसइतिद्विदंत्यसभेदात्। के
चित्तुएकयष्टिर्भवेत्कांचीमेखलात्वष्टयष्टिका। रसनाषोडशज्ञेयाः कलापःपंचविंशक
इतिपठंतिइहत्वभेदात्पर्यायता। पंचस्त्रीकट्याभरणस्य। अथपुंस्कटेतिसैवकांचीपुंसां
कट्याभरणंसत्शृंखलंत्रिलिंगंशृंगेणाग्रेणस्खलतिअच्शृंखलंपृषोदरादिःस्त्रणा।

निशैथिल्यं श्टृंखलं कलं वा इयश्चेति कलघन्प्रत्ययो धातोः श्टृंखादेशश्च निपात्यते नालख्या
दि। एकं। पेति पादस्यांगदमिव पादांगदं। तुलाइंडाकृतेर्जंघायाः कोटिरग्रमिव तुला कोटिः
तुलागृहदारुवंधार्थपीठिका तस्याः कोटिरश्रिरिव तुलाकोटिरित्यन्ये। मंजेः सौत्रात् गंभी
रादयश्चेतीरन् वा हुल्लकादिं सेरीरन्निति तु माधवी। मंजूशोभनोपादौ करोति णिचि टिलो
पे मंजिः ततः पूर्ववदीरनि मंजीरः। नूनंन्नूतंनूरयतिम्अवृषेोदरादिः नूपुराः। मंजीरोस्त्रीस
नूपुर इति रभसः। हंस इव कायति करोति शब्दायते मूलविभुजादित्वात्कः मधुरध्वनित्वा
द् हंस इवइवार्थे कन्निति माधवी इयगः हंसाकृतिपादकटको हंस इव हंसकः। पादस्य
कटको वलयः पादकटकः। घट् नूपुरस्य। किंकीति किमिति कणति नैरुक्त इत्वेगौरादिः
किंकिणी। ह्रस्वदीकारवतीनि रिकारा पिकंकणीति स्वामी। घंटेव घंटिका कन्नन

नः क्षुद्रेणसहसमासः क्षुद्रघंटिका। कंकणः स्यात्प्रतिसरः कंकणी क्षुद्रघंटिकेतिभागु
रिः॥ द्वे। त्वगिति त्वगादीनि चत्वारि वस्त्राणांयोभयः कारणानि भवंतितत्तस्तदुत्पन्नैः। एकं।
इतिवक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जं वाल्कफालादीनिनिष्प्रयाणं यतानि दशत्रिषुत्रिलिंगानि
वकारादेकादशंतेत्रकमितिसुभूतिः। वल्कस्यत्वचो विकारो वाल्कं। क्षुमाया विकारः क्षौ
मं हृद्या दिवा च्यलिंगं च स्त्रियां क्षौमी॥ फालेति फलस्य विकारः फालं तस्य विकार इति सर्व
त्राण्। कर्पासीबदराभ्यां फले विकारेऽण् तस्य फले लुक्। ततोऽण्कार्पासं बादरं। कृमी
णामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोषस्तनस्ककोशीं डठ्ञ्‌ कौशेयं। रंकुर्मृगभे
दस्ततोनानाद्यर्थेरंकोरमनुष्येऽण्चेत्यणञ्चां कवं। पशवोपिमृगा इति वक्ष्यते अतो मे
षादिलोमजमपि कंबलादिरांकवं। अनेति छेदः न्हालनंभोगश्चाहननं तद्हितमना।

निष्प्रवाणि २

रा॰ मु॰
१७८

हतं अहतं च गृहशय्यासनमुखैर्वासोभिरहतैः प्रियेरितिशाद्विकः। अनाहतमस्फुटितमित्य
न्ये। प्रायते अस्यां प्रवेशो ऽधिकरणे ल्युट्। प्रवाणी तंत्रवपनाधारशलाका सा निर्गता यस्मात् त
न्निष्प्रवाणि स्त्रियां निपातनात् कबभावः स्त्रियां निष्प्रवाणी च शाटी। विततास्तंतवस्तंत्रमि
ति न्यासः। ततो ऽखिवापहृतमुत्थापितं तंत्रात् दविवापहृत इति कन्। तंत्रकं। चत्वारि। नदिति
धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगं शोषणायोद्गमनार्हत्वादुद्गमनीयं। उद्गम्यते ऽभि
लष्यत इति तु माधवी। एकं। पेतिधौतं शुद्धं धौतं वतत् कौषेयं चेति तन्नया। धावुग ति शुद्धो
क्तः। शुद्धः शु क्लो च पूते च केवले च प्रयुज्यत इति धरणिः। लकुचवटादिपत्रेषु कृमिभिरू
र्णाभिः कृतत्वात् पत्रोर्णपत्रसंवाधिन्यूर्णा त्रेतिपत्रोर्णं कौषेयमेव धौतं प्रक्षालितं मन्त्रो
र्णाख्यमिति तु सुभूत्यादयः। वेतिव हुमूल्यं यत् किमपि वस्त्रं तन्महाधनं न तु वस्त्रमेव व

एम
१७८

स्येतु मुख्यमेवश्चतएवपुराधिरूढः शयनं महाधनमितिभारविः।महांति मूल्यधनान्यस्यम
हाधनं द्वे।क्षौममिति सौत्रवस्त्रादधिकं क्षौतीति दुक्षुशब्दे धर्मवन्मनून्क्षौममहद्घ्यादि क्लीवंमा
विष्टलिंगमिति सुभूतिः।यत्पुनरतसीविकारवाचि प्रकृत्यंतरं तद्दुघ्यादि।दुनोत्युपतापय
त्यधिकघर्मोष्मजननात्वा हुलकात् दुनोतेः पिंजाद्युलच्कुगागमश्च दुकूलं।द्वे वर्माख्यव
स्त्रस्य।द्वे तुनीतिं निवीयतेस्म व्येञ् संवरणे क्तः संप्रसारणादि निवीतं।निहृतमिति तुस्वा
मी।प्रकर्षेणाध्रियतेस्म हृञ् संवरणे क्तः प्राहृतं।द्वे प्रोटितवस्त्रस्य।स्त्रीति वस्त्रस्य संल
ग्नाश्चंतावयवा दशाः स्युः सदा स्त्रीलिंगा बहुवचनांताश्चेत्यर्थः।वस्त्रस्येति वचनाद्वर्त्यो
दावेकत्वमपि च दशेति सुभूतिः।दशावर्त्योमवस्थायां वस्त्रांते भूम्नि पुंस्त्रियोरिति रभसः
।।दश्यते प्रायेण छिद्यते दशा भिदादिः।वस्यते आच्छाद्यतेनेन वस्तिः स च प्रागुक्तः वस्यं

नेछिद्यते आछ्रियंते वसनेहनच्छेदनावरणेषु चुरादिस्तनोः नित्यग्णंपनात्वसेस्तिरितिवावस्ति
रेकवचनांतोपिरहतुदशासामानाधिकरण्याद्गुत्वमितितुसुभूतिः॥ द्वेदशायाः॥ दैर्घ्यमि
तिआयम्यते आलम्ब्यतेनेनघञ् आयामः आसमंताद्याति आङ्पूर्वीद्यातेर्वर्त्तिस्कस्त्वित्या
दिनाः णिवावस्त्राहन्यचाप्युपचारादितिस्वामी॥ आरुह्यतेनेनहलश्चेतिघञ् आरोहः स्वा
मीत्वारोहस्थानेआनाहइतिपठति॥ त्रीणिदैर्घ्यस्य॥ पेतिपरितोनह्यतेवध्यतेवेष्ट्यतेनेने
तिपूर्ववत् परिणाहः॥ विशद्वात् वेः शालच्शंकटाविति शालच् विशालता हहत्वं॥ द्वेवस्त्रस्य
विस्तारस्यओसारइतिख्यातस्य॥ पेतिजीर्णमहष्टं वस्त्रपटादितिशद्वंभंगेवरतिकरोतिअ
वपटच्वरं पटोभूतपूर्वइतिभूतपूर्वेचरटिनेरुक्तेतकारवर्णागमेवाहुः॥ सेतिअज्यतेस्म
अक्तः स्फुटः नअक्तं कंसुखमस्मादितित्रिपदेवहुव्रीहौशकंध्वादित्वात् पररूपत्वेनक्त

कः। लक्यते हीनैरास्वाद्यतेऽनुभूयते रकलकः आस्वादने चुरादेर्विकल्पितण्यंतात् कर्मणि

कः लक्कः ततः स्वार्थे कन् लक्कक इत्यपि पाठः। कल्पते कुत्सायै क्लपेः शकादित्वाद् टन्। कि

रत्यवयविनं विचिकर कर्चा सोपटश्चेति वा कर्पटः। क्लेमलिनत्वादि दुष्टजीर्णवस्त्रखंडस्य

वस्त्रमात्रस्येति केचित् इति सुभूतिः। वेति वस्यते आच्छाद्यते नेन ष्ट्रन् वस्त्रं। आच्छाद्यते ने

नल्युट् आच्छादनं। वस्यते नेन वसैर्वस्यसिभ्यां णित्यसुच् णित्वाद्वृद्धिः वासः। चिलत्या

च्छादयति चिल वसने अच् चिल्यते ऽनेन करणे घञ् वा चेलं चिले श्चौरादिकादपि वा सुभूतिः

गौरादिङीषि चेली च। वस्त्रे आच्छादयति चिल वसने अच् चिल्यते ऽनेन करणे घञ् वा चेलं चि

ले श्चौरादिकादपि वा सुभूतिः गौरादिङीषि चेली च। वस्त्रे आच्छादयति ल्युः करणे ल्युट्

वासे वनं। अंशुभिस्तंतु सूक्ष्मभागैः काशते काशृदीप्तौ अन्येष्वपीति डः टिलोपः अंशुकं त्वा

लव्धशमिति प्रागप्युक्तं। पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तका इति रभसः॥ चट्ट वस्त्रस्य।
स्विति शोभनं सेलं सुचेलमेव स्वार्थे कन् सुचेलकः स्वार्थिकानां लिंगवचनातिक्रमात् पुंस्त्वं।
पटनं पटः पटविस्तारे घञर्थे कः ततः प्रशंसायामर्श आद्यच् वि पटः पटेटी अर्थेप न्हे पाटयति
दीप्नयति धारकं पवाद्यचिवा। हृे सु वस्त्रस्य। वेतिह्ने पिवरमावरणाम स्नुतेर्व्याप्नोति हिमा
दिवारणात् इ भिन्नीतीन् वराशिः वराशिर्ने ति तालव्यांते शाब्दिकाः। शटति गुरुत्वाद्रुगति अव
सादयति वा शटरुजा विशरणगत्यवसादनेषु ण्वुल् शाटकः तालव्यादिः त्रिलिंगश्च यथा
शाटकः शाटिका शाटकमिति ततः कर्मधारये स्थूलशाटकोपि त्रिलिंगः। अश्वत्थ शाथ
शिखि शाखि वराशिरात्रिवेशंतशांत कुशकौशिककाशदेशा इत्युष्मविवेकाद्वराशि
स्तालव्यशः। वरासिः स्यात् खड्गवरो वरासिः स्थूलशाटक इति दंत्यांतेषु रभसाद्दंत्योपि

हेस्थूलवस्त्रस्य। नीतिचुलसमुच्छ्रायेनिचोल्यतेसमुच्छ्राय्यतेऽवगुंठ्यतेवानेनघञ् निचोलः।
प्रकर्षेणाच्छाद्यतेनेनघञ्कादेर्घ इतिह्रस्वः प्रच्छदः पटेनसहकर्मधारयः। निचुल इति द्विरूप
कोषेह्रस्वमध्योपिनिचोलंतुनपुंसकमितिरभसात् स्त्रीवेपि। स्त्रियांनिचोलीत्यपीतिराज
देवः। स्यूतेनास्यूतेनवायेनवस्त्रांतरंपिधीयतेतस्यहे। सेतिरमणेरत् क्विप्यनुनासिकलोपे
रत इच्छातांलातिकः रल्लस्ततःस्वार्थेकः रल्लकः। काम्यतेऽसौकमेर्णिङ्ताहृषादित्वात् क
लच् वुगागमश्चकंवलः रल्लकादन्योपिकंवलइतिसुभूतिः। द्वे कंबलस्य। अंतेतिअंतरमु
ध्येभवंविद्यमानंगहादित्वाच्छः अंतरीयं। उपआप्यसंवीयतेंऽगमनेनल्युट् उपसंव्यानं
परिधीयतइदमितिकर्मणि ल्युट्परिधानं। अधोदेहभागस्यांशुकमधोंशुकं। चत्वारिप
रिधानवस्त्रस्य। द्वाविति प्राव्रियतेनेनकरणोहरणोतेराच्छादनइतिघञ् उपसर्गस्यघञि

तिदीर्घः प्रावारः। उत्तरस्मिन्देहभागे वामपार्श्वे आसज्यते कर्मणि घञ् उत्तरस्मिन् ऊर्द्ध्वदेहभा
गे आसज्यत इति वा उत्तरासंगः उत्तरशब्दो वामपार्श्ववचनो पि यथा उत्तरे वास्य सौवर्णेलन्द्र
पार्श्वे भविष्यतीति वनपर्वणि जंतूपाख्याने उत्तरो वाम इति तट्टीकाकृता विहितं बृहत्या
आच्छादयन इति कन् बृहतिका बृहती वसवोत्तर इति मेदिनी। बृहत्येव बृहतिका। संवीय
ते नेन ल्युट् संव्यानं। उत्तरस्मिन्नूर्द्ध्वदेहभागे भवं विद्यमानं गहादित्वाछः उत्तरीयं। पंचोपरि
धानवस्त्रस्य। चोल इति चोल्यते ऽवगुंठ्यते चुल समुच्छ्राये घञ् चोलः। गौरादित्वात् ङीष्
चोली च। कूर्परः कफोणिर्जानुवद्द्वयमस्य ते न्हिष्यते ऽत्र स्वार्थे कन् कूर्पासकः दृषो
दरादिः। कूर्परः स्यात् कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्ययमिति मेदिनिः। कूर्पासस्त्वर्द्ध
चोलक इति हारावली। स्त्रिया इति विशेषेणोक्तं पुंसो प्येतावुपमानादिति सुभूतिः द्वे

५२

स्त्रीपुंसकंचुलिकायाः। नीतिहिमानिलनिवारणे प्रावारे पटीकंबलादौ नीशारः। शॄ हिंसायां। नि
शेषेण शीर्यते हिमवातावत्रेति शृणातेर्वा युवर्णनिवृत्तेत्यिति घञ् उपसर्गस्य घञ्यदीर्घः नी
शारो मध्यमतल्लजः। एकं। अर्द्ध इति ऊरोरर्द्धमर्द्धोरु ततस्यत्वात्मंचाः क्रोशंतीतिवत् वस्त्र
मप्यर्द्धोरु ततः कन् ऊर्वोरर्द्धमर्द्धोरु तावत्रस्तः अर्द्धाद्यादित्वात् ठनिर् सुसुक्तांतादितिठस्य
कादेशेवा अर्द्धोरुकं। वरस्त्रीणामुत्तमस्त्रीणां यदर्द्धोरुकमंशुकं वस्त्रं तदर्द्धं जातकं चंडंती
ब्रमत तिगवुल्त्र्त्रन्वा। अर्द्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चंडातकः स्मृतइति मुस्कांडे वोपा
लितात् पुंलिंगोपि। एकं वरस्त्रीणामर्द्धोरु पिधायकस्यचलनाकारेण परिहितवस्त्रस्य
स्येति प्रथमं गतं ज्ञातं पदमत्र प्रपदं पादाग्रं तत्पर्यंतं प्राप्नोति आप्रपदं व्याप्नोतीति खः
आप्रपदीनं। हिशब्दोवधारणे तदेवाप्रपदीनमित्यर्थः। एकं पादाग्रपर्यंतलंबमानस्य

रा.मु.
१८२

वस्त्रादेः। अस्त्रीति विशेषेण विशेषाद्यातपादिवारणाय वा तन्यत इति घञ् वितानः। उत्ऌ
ईल्लोच्यते दृश्यते उल्लुच्यते ऽपनीयते आतपादिर्वा नेन घञ् लोचेऽस्त्रौ राद्दिकस्य दीक्षर्थ्य
स्यपन्हो ऽर्हल्लोचयत्सुपरिदीयते पवाद्य विवा उल्लोचः। वंड्डातपो घत्र। द्वेवं ड्डातप
स्य। दूष्यति दूष्यते वेष्टनरूपां विकृतिं प्राप्यते दुष्यैः कृत्ये ण्यं ता दन्चोयत उपधायाऊत्
दूष्यं दीर्घमध्यं। आधशब्दात् कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः। एकं। प्रतीति प्रतिसिनो
तिप्रतिव भ्राति वेष्टयत्याहरणो तिवाम्बुसि विमीनां दीर्घश्चेतिरः दीर्घत्वं वटाप्रप्रतिसी
रा। कृत्स्नं कुसुंभ कुस्तूलौ प्रतिसीरा तस्करासारा इत्सूक्ष्मविवेकाद्दंत्यमध्या। जुः सौत्रो धा
तुः जवंत्यन्नल्युदृ स्वार्थे कन् जवनिका। जवनिका वनिकांति ह्रदान्तते तिकल्पिकेणा म्युद
यमकादंतस्य वकारमध्या च वर्गतृतीयादिः। यमनिकांतस्यादिः पवर्गपंचममध्या

रम
१८२

तिर्दीर्घः प्रावारः। उत्तरस्मिन्देहभागे वामपार्श्वे आसज्यते कर्मणि घञ्। उत्तरस्मिन्नूर्ध्वदेहभा
गे आसज्यत इति वा। उत्तरासंगः उत्तरशब्दो वामपार्श्ववचनोपि यथा। उत्तरे वास्य सौवर्णे लिन्नम्
पार्श्वे भविष्यतीति वनपर्वणि जंतूपाख्याने। उत्तरो वाम इति तट्टीकाकृता विहितं बृहत्या
आच्छादयत इति कन् बृहतिका बृहती वसनोत्तर इति मेदिनी। बृहत्येव बृहतिका। संवीय
तेनेन ल्युट् संव्यानं। उत्तरस्मिन्नूर्ध्वदेहभागे भवं विद्यमानं गहादित्वाच्छः उत्तरीयं। पंचोपरि
धानवस्त्रस्य। चोल इति चोल्यते ऽवगुंठ्यते चुल समुच्छ्राये घञ् चोलः। गौरादित्वात् ङीष्
चोलीच। कूर्परः कफोणिर्जानुवद्वयमस्य तेन क्षिप्यते ऽत्र स्वार्थे कन् कूर्पासकः छेषो
हरादिः। कूर्परः स्यात् कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्ययमिति मेदिनिः। कूर्पासस्त्व ह्री
चोलक इति हारावली। स्त्रिया इति विशेषणोक्तं पुंसोप्येतावुपमानादिति सुभूतिः द्वे

द्वेस्थूलवस्त्रस्य। नीतिचुलसमुच्छ्राये निचोल्यते समुच्छाद्यते ऽवगुंठ्यते वानेन घञ् निचोलः। प्रकर्षेण छाद्यतेऽनेन घञ् छादेर्घे इति ह्रस्वः प्रच्छदः पटेन सह कर्मधारयः। निचुल इति द्विरूपकोषे ह्रस्वमध्योऽपि निचोलं तु नपुंसकमिति रभसात् क्लीबेऽपि। स्त्रियां निचोलीत्यपीति राजदेवः। स्यूतेनास्यूतेन वा येन वस्त्रांतरं पिधीयते तस्य द्वे। सेतिरमणे रत् क्विप् अनुनासिकलोपे रत् रल्लानां लाति कः रल्लस्ततः स्वार्थे कः रल्लकः। काम्यते ऽसौ कमेर्ण्यंतात् हृषादित्वात् कलच् बुगागमश्च कंबलः रल्लकादन्योऽपि कंबल इति सुभूतिः। द्वे कंबलस्य। अंतेति अंतरमूध्वे भवं विद्यमानं गहादित्वाच्छः अंतरीयं। उपव्याप्य संवीयतेऽनेन गमनेन ल्युट् उपसंव्यानं परिधीयत इदमिति कर्मणि ल्युट् परिधानं। अधो देहभागस्यांशुकमधोंऽशुकं। चत्वारि परिधानवस्त्रस्य। द्वावितिप्रावियतेऽनेन हृञो हरणो ते रा छादन इति घञ् उपसर्गस्य घञि

चयमयतिश्रंतस्यमध्यस्ययमयतिउपरमयतिल्युट्कनटाप्इत्वेचयमनिका।तिरोंतर्धा
नंकरोतिकृञोरिनिरितियोगविभागाहिनिःतिरस्करिणीतिपुरुषोत्तमः।तिरस्क्रियतेनये
तिल्युडितिरस्करिणीतिसुभूतिः।तिरोंतर्धौतिर्यगर्थेइत्यमरः।त्रीणिअवधायकपद्याः
कांडपटस्येत्यन्यइतिसुभूतिः।पेतिश्रंगानांयः संस्कारः स्वेदादिक्लतदौर्गंध्यहरणाय
शोभायैववंदनादिनागात्रोद्वर्तनानुलेपनादिस्तत्परिकर्मपरिसर्वः कारोणिः शरीर
शोभाधानेवर्तितेपरिष्करणंपरिकर्मकरोतेःशर्मवन्मनिन्।प्रतिकर्मेतिक्वचित्पाठ
इतिसुभूतिः।हेकुं कुमादिनाशरीरशोभाधानरूपसंस्कारस्यरत्नानोद्वर्तनादेरितिरत्ना
मी।स्पेतिमृजुमृद्दौवसेत्तिरितिवाहुलकात्वृत्तिः मृजेर्वृद्धिस्त्रमार्ष्टिः।मृजेष्योरादिका
णंपतात्न्यासमृश्रंयोयुजितियुज्माजैना।भिदाद्यङि मृजा।मृजेरजादौसंक्रमइति

रा॰मु॰
१८३

ह्रद्दौ मार्जो वधमर्थे केवावे द्विसम्मार्जिष्णुन्हेति कुमारः। त्रीणि प्रोञ्छनादिनोऽङ्गनिर्मली
करणमात्रस्य। उद्वेति उद्वर्त्यते उत्साद्यते मलमनेनेति ल्युट् उद्वर्तनोत्सादने। द्वे उद्वर्तन
द्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य उवटण इति ख्यातस्य। आप्लवेति आप्लवनमाप्लाव इति विभाषा
ङि रुप्लुवोरिति वा घञ् पक्षे ऋदोरप्। भावे ल्युट् स्नानं। त्रीणि स्नानस्य। वर्चेति वर्चनं च वी व
र्च दीप्तौ वर्च्यते ऽभ्यस्यते वर्चस्त्वध्ययने वा। क्विंति पूजिक थिकुं विचर्च श्वेत्यङ्। वाहुल्याद्
रोगाख्यायामपि वहुलमिति ण्वुल् टाप् इत्वं च वर्चिका ततः स्वार्थे ष्यञ् चार्चिक्यं। विरं निष्ठ
ति तिष्ठते वा यस वद्रस वत् स्थासः स्थास एव स्वार्थे कः स्थासकः स्थानं स्था। स्थितिस्तया आसय
ति दीपयति देहं त्रसग तिदीप्त्यादानेषु रायंतात् ण्वुलि वा स्थासकः। त्रीणि वंदनादिना
देहविलेपनविशेषस्य। अथेति प्रबोधयति। स्थितमेव गंधं जागरयति प्रपूर्वाद् बु

राम
१८३

धेर्वाकुलकात्कर्त्तरिल्गुड्प्रबोधनं। अनुपश्चाद्बोधयति अनुबोधः। हेन्द्रनपूर्वगंधस्यप्रयत्नविशे
षेण पूर्वसौगंध्यापादनस्य। पेतिपत्राणांपत्राकृतीनांलेखा। कार्यलक्षणायां ऽगुलिव्यापारे ऽगु
लिः पत्रार्थोंगुलिव्यापारोत्रपत्रांगुलिः। पत्रावलीपत्रवल्ली पत्रमंजरीत्यादयोप्यत्र। समेइतिप
त्रांगुलेः पुंस्त्वनिवारणाय। हेस्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावल्याः। तेतितमालपत्रा
कृतित्वात्तमालपत्रं। तिलपुष्पाकृतित्वात्तिलकं प्रागुक्तं। नानावर्णजत्वाच्चित्रयति चित्रचित्र
क्रियायां पूर्ववत्ण्वुल् चित्रकं। नानावर्णैसातिशयं विशिनष्टि विशेषकं। तिलकभेदाएते प
र्यायत्वं त्वल्पांतरत्वादितिस्वामी। तमालोपितमालस्तिलके खड्गइतिविश्वात्। चत्वारिललाट
कृतस्यतिलकस्य। एतन्मध्येद्वितीयतुरीयेतिलकविशेषकेन। स्त्रियांनपुंसकेइत्यर्थः। अथे
मिकुमितिकोतिशङ्कायतेवा कुलकादिविप्रुषीत्यादिनामकः कुंकुमं ष्पोहरादिः। कशेः सौत्रा

ङ्कंभीरादयश्चेतीरनस्तुडागमश्चकश्मीरः कश्मीरावश्पयोरित्युष्मभेदान्मध्यनालव्यः कश्मीरदे
शेजन्मास्यकश्मीरजन्म। अग्निशिखशिखाकेशरोऽस्यअग्निशिखं। ब्रियतेदेवादिभिरपिप्रार्थ्य
तइतिग्रहहट्टहनिश्चीत्यपूर्वं। कश्मीरजंवह्निशिखंवाह्लीकंपीतनंवरमितिवाचस्पतिः। वर्ह
वन्तूहप्राधान्येइरितिइः वह्निः नाम्नियावादिभ्यः कन्वह्निके [illegible] केपश्चिमदेशेभवंकच्छा
घणअन्येषामपीतीकारस्यवादीर्घः। वाह्लीकंवाह्लिकंधीरहिंगुनोर्ना ऽश्मदेशयोरिति
त्रिकांडशेषः। वरवाह्लीकमित्येकंपदमित्यन्ये। काश्मीरंचारुवाह्लीकंसंकोचपिशुनंवर
मितितंत्रांतरेपाठात्वार्वर्ष्यस्यनाम। पीतयत्यंगंनंद्यादित्वाल्ल्युः पीतोवर्णोस्यास्तिपामा
दित्वाल्लप्रत्ययेवापीतनं। रंजनाद्रक्तं। अतएवास्त्रकुसंज्ञमितिस्वामी। संकुचतिसंकोचप
तिवावर्णांतरंसंकोचंपचाद्यच्। पिशअवयवेपिशिविशोः किच्चेत्युनन् पिशुनंपिशुनय

तिस्तूचयतिव्यंजयतिगलद्दव्यांतरंसौरभंणपनात् पचाद्यच् पिशुनंरक्तपर्यायःस्तवकपर्यायश्चास्य
नामेतिसुभूतिः। संकोचस्यपिशुनंसूचकमितिस्वामी। धीरंस्थिररागमितिचसः। लौहित्यजननात्
लोहितचंदनं। एकादशकुंकुमस्य। रंतिराजतेभ्हत्वदीतिवा हुलकात्सः रान्ताकपित्थि
कात्वात्वंलान्तालन्त्र्यतेदृश्यतेऽचपनेवालन्तदर्शनांकयोः मिदादिपाठादङ्‌ दृश्चिश्वर ल
योरेकत्वस्मृतेवीरान्तालान्तारन्ताच। लान्तायांरन्तएरन्तेतिरुद्रभसौ। जायतेवा हुलकात्
जनेस्तक्रुश्चात्वाभावश्चजतु। धूयतेमिश्रीभूयतेनेन अश्वयवःप्रशाद्यणियावः वाहुलका
त्घञिवा। रञ्जेः कर्मणिक्तप्रत्ययेरक्तः नरक्तोऽरक्तः अतएवरक्त इत्यर्थः कपित्थिकादित्वा
त्वेऽलक्तोऽजादिः अधरेष्वलक्तकइतिमाघात्। नलक्तोदुर्गंधत्वान्तकेनाप्यास्वादि
तोरकलकश्चास्वादनेक्तप्रत्ययेवा। द्रुमाणांवर्दराश्वत्थादीनामामयोरोगः द्रुमामयः॥

षट्लान्तायाः। लेति लूयते वयनेन छिद्यते वा हुलकात् पतेरंगाजित्यंगवूलवंगं। देवयोग्यकुसुमत्वात् देवकुसुमं। श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकं। त्रीणि लवंगस्य। अथेति जयति पुष्पांतरसौरभमभिभवति जिज्ञ अभिभवे तद्धिंसकत्वात् जायकं एवुल्। कालो वर्णभेदो दृश्यते ऽत्र शोषइति ठः कालीयः ततः स्वार्थे कनू कालीयकं कालिमेतद्दर्थं कुर्वति कालेयं गंध इत्य मिति भोजराजः सर्वत्रान्निकलिम्या मितिठकू। कालीयकं च कालेयं वर्णकं कांतिदायकमिति व्याडिरिति माधवी। क्वचित्कालेयकमिति च पाठः। कालस्य कृष्णस्य इत्यस्यानुसार्थ्ये सदृशीकरणीयं अत्र तु पूर्वोग म्यर्थः साहश्यार्थः नमन्वेत्यनुवभ्रानीत्यादिना साहश्यस्य वकप्रस्तावे दंडी। त्रीणि कान्तियइति ख्यातस्य। अथेति वमत्युद्गिरति निर्यासं सौरभं वा डु वम उद्गिरणे हस्त्ववमि कुम्यः शकृत दंतात्क नि टापीत्वेवं शिकावंशो त्रात्ती निठन् वंशिकं वंश इव वंशकं स्त्रीवंद्वेष तिक्तनावि

रम
१८५

तिकन्निति तु स्वामी।राजार्हं वंशिकं न तं वनद्रुमः परमहो वंशकं लोहनामकमिति वाचस्पतिः।लघु
नामत्वात् न गुरु अगुरु लघुपर्यायं अविद्यमानं गुरु महत्स्थाप्यमस्मादिति वा।कुस्कं वुरुकध
न्याकमगुरुर्वा पुंसि लघुनाम चेति बोपालिनः।राजानमर्हतीत्यर्ह इत्यच् राजार्हं।लूयते लोहं लू
जो हरतीति हः।कृमिभिर्जन्यते ऽन्येभ्योपीति डः कृमिजं।जुंगति वर्जयति दौर्गन्ध्यं जुंगि वर्जने वर्गा
दिः वा हलकौ वुन्गुणौ दुराहरत्वात् कातरैर्जुंग्यते र्म्यज्यते वा जोंगकं।षट् सामान्येनागुरु
काष्ठस्य।केतितदेवागुरु कालं कृष्णं कालागुरु अगुरुः स्यात् कालागुर्वपि अगुरु स्मृतइति
सुभूतिः।द्वे कृष्णागुरुणः।तद्वितीयरगुरुर्मल्लिर्मल्लिकातद्गंधितन्मंगल्यास्यात्मंगले सा
धुरितियत् एकं।येतियन्त्राण् धूपयति अरण्यन्त्र धूपः।सर्जस्य सालस्य रसो निर्यासः सर्ज
रसः द्विहंत्यः।नरातिन हदातिक ष्टमितिनअन्न पूर्वान्नुरातेर्हवादित्वात् कलत्र अरालः।राति

रा॰मु॰
१८६

त्रीतिं रालइतिस्वामी। अरालः सर्जवक्रयोरितिरभसः। रालः सर्जरसोऽरालो धूपको वह्निवल्लभ
इतिरभसः। सर्वेषां रसोऽनुरागोत्र सर्वरसः। वर्णभेदाद्बहुनिरूपाण्यस्य बहुरूपः। पंच धूप
स्य। अथेतिशीघ्रसंचारिगंधत्वात्तद्धकइव धूपोहृक्कधूपः। बहुगंधकृतत्वात्कृत्रिमश्चासौ
धूपश्चेति कृत्रिमधूपकः। केनानासुगंधिकृतस्य दशांगादिधूपस्य। स्वामी तुद्वे तुरुष्कप
र्यायमेवाह। त्विति तूर्यते हिनस्ति रोगं गर्धं तुरी त्वरणहिंसयोः बहुलमन्यत्रापि सिवत्य
येसंज्ञायां कनि तुरुष्कः यवनदेशजत्वाद्वा। पिंडतिहूरंगच्छति गंधोस्य पिंडिगतो अत्र
स्वार्थे कः पिंड्यते आवर्तादिना संहती क्रियते पिंडिसंघाते घञि वा पिंडकः। सहते
सुखोपभोगं सिह्लकः पृषोदरादिः। यवनदेशजत्वात् यावनोऽतस्यादिः या तते इ लां
तरेण मिश्री क्रियते युमिश्रणेऽगंधनात् कृत्यल्युट्इतिल्युटि वा। चत्वारि सिह्लकारव्यसु

१८६

गंधिइवास्य। अथेति दुग्धसमानत्वात् पय एव पायसः स्वार्थेऽण्। सरल इव रूपस्य पय
सः क्षीरस्य विकारत्वाद्वा॥ सरल इवः श्रीपिष्टो दधिक्षीर घृताक्तयइतिरभसः। श्रीणांवा
सोगृहं श्रीवासः वासयति सुरभयति वासः अथ श्रीणां वासः श्रीवास इति वा। श्रीवेशरवना
शो भा भारतीसरल इव इति विश्वः। वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेति सरल इव इति रभसः। धू
प्यतेनेन धूपः वृकनामा धूपो वृकधूपः। श्रीः सरल इव तस्य पिष्टेन चूर्णेन जनितत्वात् श्री
पिष्टः। सरलस्य इवः सरल इवः। पंचसरल इवस्य। मृगेति मृगस्य नाभिर्मृगनाभिः सा
ह चर्यात् पुंलिंगः। मृगस्य मदो मृगमदः। कसति विकसति। सोगंधमस्याः वाहुल्यात्
खर्जाघुरत्वं तुकु चागमः गौरादिङीषि कस्तूरी। मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिका चे
ति माधवः। मृगोप्यत्र। मुरभरा इन्द्रा त्रियेनाभिः पुंसि स्त्राण्यपंगके द्वयोः। चक्रमथेत्र

धानेचस्त्रियांकस्तूरिकामहइतिरभसात्नाभिरप्यत्र।महोप्यत्रमहोरेतसिकस्तूर्य्यामितिमे
दिनिः। त्रीणिकस्तूर्य्याः। अर्थेतिकुल्लतिसंस्त्यायतिकुलसंस्त्यानेञ्चलितिकसंतेभ्योण
इतिणः ततःस्वार्थेकन्एवुलिवाकोलकं। कक्कंतेत्रसंपहादित्वात्क्विप्ककलोल्पेक
कुवततकोलंचेतिकक्कोलंस्वार्थेकनुकक्कोलकं। कोषात्फलमस्यकोषफलं। त्रीणिका
कोलइतिख्यातस्य। अर्थेतिकल्पतेसुखवर्गोदूलादिसौरभातिशयकरणायकृपेःखर्जादि
त्वात्दूरःकर्पूरं। घनोदृढःसारःस्थिरभागोस्यघनसारः। घनःसांद्रेदृढेदार्ढ्यइतिविश्वः।
चंद्रसंज्ञःचंद्रपर्यायनामा। सिताभ्रमिवशुक्लत्वात्सिताभ्रः। सिताशुक्लाभाद्युतिरस्ये
तिसिताभइतिचपाठः। हिमाशीताचासौवालुकाचेतिहिमवालुकासेवतथा। रेणुका
वणिकर्पूरंचंद्रभस्महिमाह्वयमितित्रिकांडशेषः। पंचकर्पूरस्य। गेतिगंधोगंधातिशयवा

गोशी॰ चं॰

न्सारः स्थिरभागोस्य गंधसारः। मलयगिरिभवत्वान्मलयजः। भद्राश्रेष्ठाश्रीः शोभास्य भद्रश्रीः
हन्ति जात्यंतरे भद्रो वाप्यव कृष्णसाधुनोरिति विश्वः। चंद्यते आह्लाद्यते नेन ल्युट् चंदयति वानं
द्यादिः चंदनः। वेध्यकोमालयस्कस्या क्षीरखंडो रौहिणाख्य स इति त्रिकांडशेषः। चत्वारि श्वेतचंद
नसामान्यस्य। तैलेति तिलस्येव पर्णमस्येति तिलपर्णी हरिचंदनभेदः तत्रो जातं तैलपर्णिकं। गो
शीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं गोशीर्षमिति सुभूतिः। धवलं सुशीतं चंदनं तैलपर्णिकं
मलयाद्रिदेशजमेव कालनाम्नयामि श्रवणमुत्पलगंधि गोशीर्षमिति चारणकपटीके ति
माधवी। अतिसुरभिशीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितमिति सुरभिचनामास्येति सुभूत्याद
यः। हरिमंडूकस्तदाकारे पर्वतभागे जातत्वात् हरि कपिलं तद्वर्णत्वाद्वा हरेरिंद्रस्य चं
दनं वा हरिचंदनं। यत्तु रक्तचंदनाकारं पत्रांगं तद्दैश्यवर्गे वक्ष्यत इति सुभूत्यादयः।

रा॰मु॰
१८८

चंदनविशेषाणां पृथक्‌ष्टमक्‌। तिलेति तिलस्येव पर्णानि पत्राण्यस्याः पाककर्णेत्या
दिना ङीष्‌ तिलपर्णी। पत्रमेवांगमस्य पत्रांगं। पत्रंगमपि हश्पतङ्गि शाद्विकाः। स्वामी
तु पतंगमाह। शोवेस्तु बोधे। गंधहीनत्वात्‌ कुत्सितं चंदनं कुचंदनं। बत्वारि रक्तचंद
नस्य। अथ्येति जात्याः कोषो जातीकोषः जातिकोश्यांताव। जातीच नामास्य जातिर्जा
तीफले पिवेति रभसः। कोषोऽप्रकोपेशस्यां पात्रे जातिकोष इति तु रभसः। फलमस्य
नाम फलं वाभे जातिकोषिवाणांऽग्रेफलके पिवेति रुद्रः। हे जाइफलं इति ख्यातस्य।
केति कर्पूरादिभिः समभागैर्यक्षप्रियः कर्दमो बहुगंधद्रव्यसाधितानुलेपनभेदः
यक्षकर्दमः। कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलत्वघुसृणानि च। एकीकृतमिदं सर्वं यक्ष
कर्दम इष्यत इति तु व्याडिः। कुंकुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चंदनं तथा। महासुगंधमि

राम
१८८

न्युक्तंनामतोयन्तुकर्द्दमइतिधन्वंतरिः।एकं।गेतिगात्रमनुलिप्यतेऽनयाकरणेल्युट्
गात्रानुलेपनी।वर्तयंतिसम्यक्चूर्णीकुर्वंतिनामितिवा तूलकाद्युजपवादः ण्यंतात्क्ति
र्वर्त्तिः यद्वावृतुञ्वरः तदाकृदिकारादितिङीषिवर्तीच।वर्णंकरोतीतिण्यंतात्ण्वुल्
वर्णकं।विलेपनंकरणेल्युट्।वर्णकःपुंस्यपिसुरतविलासिनांवर्णकोस्त्री।इतिमा
घः।चत्वारिगात्रानुलेपनयोग्यस्यपिष्टस्यघृष्टस्यवासुगंधिद्रव्यस्येतिमाधवाद
यः।रभसकोषेतुवर्तिविलेपनयोर्भेदएवगात्रानुलेपनीवर्तिर्विगंधमथविलेपनं।
वर्णकंचाथविच्छित्तिः स्त्रीकषायोंगरागकइतिएतन्मतेएवद्वेगात्रानुलेपनयो
ग्यस्यवर्त्तिनविलेपनस्यवर्णकादिद्वयंघृष्टचंदनादिविलेपनमात्रस्येतिसुभूत्या
द्यः।च्वितिचूर्ण्यतेप्रेर्यतेवर्णचूर्णप्रेरणेघञर्थेकः चूर्णानि।वासेसुरभीकरणे

युज्यतइतिवावास योगः। द्वेपटवासादिन्होहस्य। भेतिभाव्यते आप्यतेमेल्यतेपुष्पा
दिनावासितेवासितमित्येके। द्वेसुगंधिद्रव्यवासितस्य। समितिगंधमाल्यधूपादि
भिर्वस्त्रतांबूलादीनांयः संस्कारः सौरभाधानंतदधिवासनंवास उपसेवायांचुरादिणि
चोऽनित्यत्वल्युडितिसुश्रुतिः। एकं। मेनिमूर्ध्निमूर्द्धाधिकरणकंमल्यतेधार्यतेनेत्रह
लोरयितमालेवमाल्यंस्वार्थेष्यञिवा। मांलन्हंमीलातिआनइतिकः टापिमालाअन्य
त्राप्युपचारात्। स्रजंतिनांमालिकाइतिस्रक्कृत्त्विगादीसाधुः साहचर्यात स्त्रीत्वंत्री
णिमालायाः। केशेतिमाल्यमेवकेशमध्याधिकरणकंगर्भइवकन्गर्भकः। एकं॥
प्रेतितदेवमाल्यंशिखानच्छूडानोलंबमानंभ्रनुशधातोरादिकर्मणिक्तः भ्रष्टः क
नुभ्रष्टकं। एकं। पुरइतितदेवमाल्यंपुरः संमुखभागेन्यस्तंललाटपर्यंतमागतं

ललामं तिलकमिव इवार्थे कन् ललामकं।एकं।प्रेति।देवमाल्यमर्थात् कंठाद्दृल्लं वु
मानं प्रालंबं आङ् पूर्वो लंबि अवस्रंसने प्रालंबं।एकं।वैकेति।उरसि यज्ञोपवीतवत्तिर्यगनृदुह्नि
प्तं तद्वैकक्षकं विशिष्टः कक्षो भुजमूलमस्माद्विकक्षमुरस्तनोभवार्थे एणं तात् स्वार्थे क
च वैकक्षकं।एकं।शीति।शिखायां हि पीडं शिखाधिकरणकं वा माल्यं आपीडयति शिखां
पीड अवगाहने पचाद्यच् आपीडः।शेते शिरसि पृषोदरादित्वात् शिकारस्य खकारे स
लोपे च शेखरः।द्वे शिखास्थितमाल्यसामान्यस्य।रेति।रच प्रतियत्ने चुरादिर्ण्यंता म
सग्रंथो युजिति युच् रचना।परिस्पंदं तेनयन मनोस्यात्रा अधिकरणे घञ् स्पंदेः परिस्पंद
इति च पाठः लक्षणाभावाल्लघुत्वं भोगः।द्वे।उपेति उपधीयते आरोप्यते शिरोत्रेत्यधिक
रणे ल्युट् उपधानं।उपबर्ह्यते उद्यम्यते शिरोत्रेत्यधिकरणे घञ् उपबर्हः।द्वे।शेतिश

रा.कु.
२९.

य्यतेऽत्र शीङ्ः संज्ञायां समाननिपदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणइति क्यप्। अयङ्
यि क्ङितीत्ययङ्। टाप्। शय्या। कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणेऽनीयः शयनीयं। ल्यु
टि शयनं। त्रीणि शय्यामात्रस्य। मेति मविधारणे पचाद्यच् मंचः अन्यत्रापि उपचारात्
परिसर्वतोभावे नाशोऽच्यते विक्ष्यतेऽयमिति कर्मणि घञ्। परेऽश्रघांक मोरि तिवा लत्वं
पर्य्यंकः पल्यंकः। खट्यते आकांक्ष्यते शयनार्थिभिरसौ खट कांक्षे अशिखघटिवि
शिभ्यः क्वः इति क्वप्रत्ययः टाप् खट्वा च त्वारि खट्वायाः। गड् इति गडुः तुल्लत्वादिं उ
प्रतिकृतिं कन्दुगें दुकः पृषोदरादिः। कंद्यते आहूयते क्रीडार्थिभिरथवा दुलकात्
भृष्ट इत्यादिना उः कंदुः ततः स्वार्थे कन् कंदुकः कंखुखंदयतेददाति वा मित्रघा दि
त्वात् ह्रस्वः ततः स्वार्थे कनि वासगृहं क्रीडास्थानं तत्र युवतीभिः सह क्रीडार्थं गेहूका

राम
२९०

दिरपेक्ष्यनइतिशय्यात्रस्तावेऽस्याभिधानमितिनाप्रस्तुतोक्तिशंकाद्वेगंडुकस्य। दीतिदीप्यतेनेनेति
घञ्दीपयतिवाइगुपधत्वात्कः पवाघञ्वाअन्येभ्योपसर्गनिहृत्यर्थप्रवृत्वंमेरुसुमेरुवद्वा
धात्वर्थानुवर्तकोत्रप्रशब्दः दीपस्तुस्नेहाशः कज्जलध्वजः। दशेधनोगृहमणिर्दीषानिलक इ
त्यपि। शिखावानरुदीपहृन्नोज्योत्स्नाहृन्नोथलोचकइतित्रिकांडशेषः। दृप्रदीपस्य। पीतिपी
यतेउपवेशनेनांतर्धीयतेपीडोवाहुलकष्ठः पीठंपिठतिहिंनस्तिश्रमंपिठहिंसायांइगुपधेन्या
दिनाकेऽन्येभ्योपिदृश्यतइतिदीर्घत्वेवा। विष्टरः पीठमस्त्रियामितित्रिकांडशेषात्पीठइ
तिच। आस्यतेउपविश्यतेनुकरणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युट् आसनं। दृआसनस्य
सितिसमुद्गच्छतीत्यन्येष्वपीतिडः डित्करणसामर्थ्यादभसंज्ञस्यापिटिलोपः ततः स्वा
र्थेकः। [illegible] समुद्गकः उङ्गेईकारोपधपन्नेसमुन्न्यतेआरोप्यतेभन्नादइव्यमत्रहल

रा॰मु॰
१८१

न्यधिकरणे घञि वा। संपुटति इग्वैः संश्लिष्टो भवति इगुपधेत्यादिना कः ततः स्वार्थे कन् संपुट
कः क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्कुनि वा। ह्वे संपुटस्य। प्रतिग्रतिगृह्णाति चर्वितद्रव्यं ग्रहो विभाषेति
णः प्रतिग्राहः। गृह्यते नेनेति ग्रहः ह्वः हृत्यादिना पिग्रहः पततो ग्रहः पतद्ग्रहः। ह्वे पडिगह इति ख्या
तस्य। प्रसाध्यते ऽनया ल्युट् प्रसाधनी। कंकति चलति कंकि लौल्ये वा कुलकात् स्थ ज्ञो ऽतव्
कंकतं गौरादिः ततः स्वार्थे कन् के ऽण इति ह्रस्वत्वे टापि कंकतिका कस्य शिरसो ऽकाः कंकाः के
शाः पूर्ववत् पररूपत्वं कंकेष्व तति के ऽण इति ह्रस्वत्वे टाप्यत दिवा क्कुन्। कंकती तु प्रसाधनी
ति त्रिकांडे ऽमरमाला। कंकतं तु प्रसाधनमिति क्लीवकांडं च। ह्वे कांकयी तिख्यातायाः। पीनि
पिष्टेन कुंकुमादिना ऽनतिपवाद्यच् पिष्टातः। पटो वास्यते नेनेति घञ् ततः कन् पटवासकः।
ह्वे पटवासस्य। हेतिहर्षयति हर्षयति हृष हर्षेणमोचनयोः नंद्यादित्वाल्लुः अहूकुपूवादिनाए

रा॰म॰
१८१

त्वं दर्पणः। आदर्शो दर्पणः प्रोक्त इत्यमरमाला॥ किं तद्दर्पणमस्ति यत्र सकलमिति धर्मसेनः। अतः स्त्री

त्वमपि। मंकति मंडयति मकि मंडने मकुरः दर्दुरादिति कुरच् मलोपो मुकुरोऽप्यत्र मोन्हा णो मुंवति स्पोति।

मुकुरो ह्युकारवांश्च। मकुर इति तु स्वामी॥ तेनात्ररूपत्रयं। आदृश्यते रूपमत्र आदर्शः हलश्चे

त्यधिकरणे घञ्। त्रीणि दर्पणस्य। अतिमज्जति वा युनाऽयोजनं वेत्यनेनेति ल्युट् इव हुल्लं संज्ञा छंद

हसोरिति वक्तव्यमिति नवी भावः। व्यजनं व्यज्यते विशेषेण चल्यते वातोऽनेनेति वा करणे ल्यु

ट्। तालवृंतं न विकारत्वात्। तालस्य वृंतं घटधारे वशैत्यजनकत्वात्तालवृंतं इवार्थे कन् तालवृंतकं। वृंतं प्रसवबंधे स्याद्घटधाराकुचाग्रयोरिति विश्वः। अन्यत्रापि व्यजनमुपचारात्॥

द्वे व्यजनस्य॥ ॥इति मनुष्यवर्गविवरणं समाप्तं॥ ॥सामान्यतः सांगानुसोपकरणान्म

नुष्यादीनभिधायेदानीं ब्राह्मणादयो विशेषा वाच्यास्तेषां चाचारतो भेदः स च कुलभेदकृत

इति प्रथमं कुलपर्यायं जकुमारेभे। कुलं च विद्यया जन्मना वाऽप्राणिनामेकलक्षणः सं

तानोवंशाइतिजयादित्यः तत्रजन्मकृतसंतानमाह संततिरिति संतन्यते संततिः कर्मणि क्तिन्
संतन्यतेनयेतिवा। गवतेशब्दयतिपूर्वपुरुषानुगुडु शब्दे सर्वधातुभ्यष्ट्रन् गोत्रं। जायंतेऽ
न्यधंतेत्रल्युट् जननं। कोलतिसंख्यापतिसंहतीभवतिकुलसंख्यानेइगुपधत्वात्कः कु
लं। अभिजायतेत्राधिकरणे हलश्चेतिघञ् जनिवध्योश्चेतिवृद्ध्यभावः अभिजनः। अनुयं
तिअन्वयवंतिपरस्परसंबंधं गच्छंत्यत्राधिकरणे एरच् अन्वयः अन्ववायश्च। वमन्तु ऋ
रतिपूर्वपुरुषानुद्वमिकुभ्यः शाकुवंशस्तालभ्यांतः हंशावंशाभ्यांमैके शपाशाकाइतिशभे
दात्। संतन्यतेसंतानः कर्मणिघञ्। नववंशस्य। वेतिब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रावर्णाः
वर्णशब्दवाच्या इत्यर्थः। वर्ण्यतेवेदवाक्येनस्वाचारेषु प्रेर्यंते वर्णचूर्णप्रेरणे कर्मणि
घञ् वर्णाः। एकं। रेतिराजवीजमुत्पत्तिहेतुरस्यास्तीतिनिः राजवी जी। वंशभवो वंश्यः

दिगादित्वाद्यत् राज्ञो वंश्यो राजवंश्यः। द्वे राजवंशस्य। वीतियस्य कस्य चित् कुलसंभवो बीज्यः यप्
प्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यत इतियप्। एकं। माहेति महत्कुलस्यापत्यं महाकुलात् खञ्खञौ माहा
कुलः। महत् कुलमस्त्यस्य तिस्यान्नमस्य महाकुलोऽक्तस्वादिरपि। कुलस्यापत्यं कुलात् खः कु
लीनः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ कुल्यः कौलेयश्चात्र। अर्यते ऽपजीमत्वेन गम्य
ते ऋहल्लोर्ण्यत् आर्यः। सभायां साधुः सभायाघः सभ्यः। सत् प्रशस्तो जनः सज्जनः। सा
धोतिपर्थेकार्ये हत्वापाजिमीत्यादिना उण् साधुः। षट् कुलीनस्य। ब्रेति। एतच्चतुष्ट
ये ब्रह्मचार्यादिचतुरवयवे समुदाये आश्रमो वर्तते प्रथमाश्रमीत्यादिभेदात् आश्रा
म्यंति स्वं स्वं तपश्चरंत्यत्र श्रमु तपसि खेदे चेत्यतः आङ्पूर्वाद्धलश्चेति घञ् नोदात्तोपदेशे
त्यादिना वृद्ध्यभावः आश्रमः। ब्रह्मवेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं भिन्नाचरणं मेखलादि भा

रणंचनरस्युपचारेणब्रह्मतच्चरितुं कर्तुं शीलमस्यणिनिः ब्रह्मचारी चतुर्विधः सावित्रः ब्रह्म
चारीवेदब्रह्मचारी प्राजापत्यब्रह्मचारी नैष्ठिकब्रह्मचारी च। अन्यक्तपंचयज्ञोधर्मार्थका
ममोन्द्यापरः कृतदारपरिग्रहः इतराश्रमोपजीवोगृहीगृहाद्दारारुद्धोगादितिः सोपि
वार्त्तावृत्तिः शिलनवृत्तिः यायावरोघोरसन्न्यासीच। वनवासीजटाजिनवल्कलधारी
वन्याहारभोजीवनस्थप्रस्थ एकदेशास्तत्रभवो विद्यमानः अएरवानप्रस्थः सोपिसा
ग्निभार्य्योनिरग्निभार्य्यश्चेति द्विविधः अस्यचभूशाय्याजटाजिनधारणवनवासवन्या
हारभोजित्वंचेत्यादिर्धर्म्मः सोपिश्रौडुंब[illegible]ः वैखानसः संप्रतीन्द्वालीयोर्मिश्चेति च
तुर्विधः। अत्राश्रमेन्त्यधिनाष्टुलतृतीयभागः काषायदंडधरः सर्वभूतेषुसमोध्यानधा
रणाव्यसनाध्यायनपरोभिक्षाशीभिक्षुः भिक्षोः सनाशंसभिक्षाउः सोपिकुटीचको

वहूदकोहंसः परमहंसश्चेति चतुर्विधः। एकोद्वी इति देहोत्पत्तिसंस्कारोत्पत्तिलक्षणे द्वे जाती जन्मनी अस्य द्विजातिः जातिपरत्वेनावं धुपरत्वाज्जात्यांताद्बवं धुनीति छोन भवति। अग्रे प्रथमं ब्रह्मणो मुखाज्जन्मास्येत्यग्रजन्मा। भुवो देवो भूदेवः। वडवा कुम्भदास्यश्वा स्त्री विशेषा द्विजन्मनामिति रभसः वडवा ब्राह्मणी तत्र भवः शेषेऽण् वाडवः। वलनं वालः वल संवरणे घञ् वालः इंद्रियाणां विषयेभ्यः संवरणं डलयोरेकत्वस्मरणात् वाडवस्तद्योगाद्धन्म त्रापि दृश्यत इति वः वाडव इति तु मारव्याम्रृतं। विशेषेण षट् कर्माणि प्रूरयति प्रा पूरणे आतश्चेति कः विप्रः। उप्यते धर्मबीजमत्र वपेर्न्नी जेंद्रादि नोरकिइत्वे च निपातनं विप्र इति वा। ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरिति वन्हपतिः ब्रह्मणोऽपत्यं ब्रह्म वेदस्तदधीते वा ब्राह्मणः। द्विजोग्रजन्मा द्विजातिरिति च वर्णज्येष्ठः कथो द्विजः मैत्रः पुनरुक्तजन्मा चेति त्रिकांड।

ति

शेषः। सूत्रकंठः पुमान् विप्र इति मेदिनीः। षट् ब्राह्मणस्य। असावीति असौ ब्राह्मणो या
गो यजनं तदादिभिर्युक्तः षट्कर्मास्यात्। इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा। प्र
तिग्रहश्चैतैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यत इति षट्कर्माण्यस्येति बहुव्रीहिः। एकं। वीति
विदेः शतुर्वसुः विद्वान्। विप्रकृष्टं विनोति विपश्चित् पृषोदरादिः। दोषं जानाति कः दोष
ज्ञः। सर्वेषु शांतिकपौष्टिकादिषु अस्ति सन् असेः शतृ। शोभनं ध्यायतीति सुधीः। किं
नाम न वेत्ति कोविदः कौ इति धर्माधर्मौ शब्द्यायते कुशब्दे विच् कुर्वेदः तस्य विदो ज्ञाता
कोविद इति वा। बुध्यते कः बुधः। धियं संशयविपर्ययरहितां बुद्धिं राति कः धीरः॥ म
नीषायोगात् व्रीह्यादित्विनिः मनीषी जानाति सर्वं इगुपधेति कः ज्ञः। एवं प्रज्ञः प्रज्ञायो
गात् प्रज्ञाश्रद्धेत्यादिना णः इति वा। संख्या विचारणा तद्युक्तः संख्यावान्। पंडते नया

पडिगतोगुरोश्चेत्यकारः ८।२ ततः गत्यर्थाज्ज्ञानार्था इति पंडावुद्धिः तारकादित्वात्पंडितः।
कवते कह्ववर्णने इः कविः स्त्रियां कवी च। धीयोगात् धीमान्। सुनोति विविधं स्नाति सो
मसंधानं वा कुरुते सुञो दीर्घश्चेति रिः दीर्घौ साल्लसाम समस्सूरस्सूरय इति स्पभेदात् सूरि
रित्यादिः। अभिधानमालायां तु रन्यंतोपि सूरी। कृती कृतकर्मयोगादिनिः कृतमन्यं त
मनेन इष्टादिभ्यश्चेतीनि वा कृती करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वाज्ज्ञानार्थत्वात् कृतं
ज्ञानमस्यास्तीति कृती ज्ञानीति ठुकलिंगः। कर्षति गूढार्थमिति कृषेः संज्ञायां तिकृ क
र्षयति निष्कर्षयति वा हलकात् कर्तरि क्तिन्स्वा कृष्टिः आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवे
त्तातु विपश्चिं तीति रंति देवं व र्णनं वर्णः क्तिः घञ् क्तौ वर्णं तु वा न्हा र इति व
र्ण्यते लक्षो वर्णोयेन स लक्षवर्णः। विशिष्टं वष्टे चन्द्विडो ऽनुदात्तश्चेति पुत्रस्स

नयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति नख्याञादेशः। विचक्षणः। दूरान्दीर्घांश्च देशकालविप्रकृष्टानर्था
न्यः शास्त्रदृष्ट्या बुद्ध्या वा पश्यति स दूरदर्शी दीर्घदर्शी च दृशेर्णिनिः। द्वाविंशतिः पंडितस्य।
केचित्तु दूरदृश्वा दि द्वयं पृथगित्युक्तं तदयुक्तं दूरदृक्कोविदः सूरिरिति रभसादावेकपर्याय
त्वदर्शनादिति। श्रोत्रीति छंदोऽधीत इत्यर्थे श्रोत्रियं छंदोऽधीत इति घनि प्रत्यये छंदः शब्दस्य
श्रोत्रादेशः श्रोत्रियः। छंदोऽधीते वृत्तिवातदधीत इत्यादिनाऽण् छांदसः। द्वे वेदाध्येतुर्ब्रा
ह्मणस्य। उपेत्य यस्माद्वेदं वेदांगं वाऽधीयते स उपाध्यायः। उपेत्याधीयतेऽस्मादिती उ:
श्चेति घञ्। अध्यापयतीति ण्वुल् अध्यापकः। द्वे। स्येति सोऽध्यापको निषेकोगर्भाधानमा
दिनासीमंतोन्नयनादिर्मंत्रविद्यादानादेश्च ग्रहः तत्कर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात्। गृणाति
कथयति धर्मादिकं गिरति नाशयत्यधर्मं वा गृहशब्द इत्यतो गृ निगरण इत्यतो वा कृ ग्रो

रुक्षेतिऊः अंत्यस्य चोकारः गुरुः। एकं। मंत्रेति मंत्रो वेदस्तस्योपनयनपूर्वकं ग्रंथतोऽर्थतश्च यो ध्यापन
प्रतिपादयेन आचार्य तेज्ञानोत्कर्षीयसेमत इति आहलोऽर्घत आचार्यः। उपनीय तु यः शिष्यं
वेदमध्यापयेद्विजः। सांगं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति मनुः। उपचारान्मंत्रादीनां प्रति
पादयिता ह्याचार्यः। एकं। आहइति अध्वरे यागविषये मम इष्टसंपादनाय यूयं कर्म कुरुतेति
ऋत्विजामादेशको यागस्वामी। व्रतमेणाजिनादिधारणं तद्युक्तो व्रती। यष्टा यजनशीलो
यजमानश्चोच्यते। त्रीणि। सइति सव्रती सोमपानवत्यध्वरे यजमानः स तु दीक्षित उच्य
ते दीक्षा मौंज्युपनयननियमव्रतादेशेष्वित्यतः क्तः दीक्षान्वितत्वाद्दीक्षितः अ
न्यत्राप्युपचारादिति कल्लिंगः। एकं। इज्येति इज्या यागः नित्यं तत्कर्त्री इज्याशीलः॥
पुनः पुनर्यागकर्त्रा यजेर्यङं तात्यजूपदशांयऊ इत्युकः यायजूकः। द्वे। येति विधिना

नेः

वेदवोधितविधानेनकृतयागोयज्वा।सुयज्वेतिनिघु।एकं।सइतिसयज्ञाग्नीष्यतीष्याबृहस्प
तिसवननाम्नायागेनेष्टवान्सम्बृस्थपतिः स्यात्सर्वान् वशेस्थापयतीतिवशेरतिरिति
वाकुलकात्स्यापेरप्यातिः कृस्थत्वंचस्थपतिः एकं।सोमेतिसोमः सोमलतारसः सपीतो
नेनेष्टाहिम्यष्ठेतीतिः सोमपीति।सोमंपीतवान्स्नातइतिकः सोमपः।द्वेपीतसोमलता
रसस्य।सर्वेतिसर्वस्वंदक्षिणायत्रसर्वस्वदक्षिणो।विश्वजिन्नामायागः सयेनेष्टः संपा
दितः सुसंगतीकृतोवासर्वस्वं विन्नवान्सर्वस्वंवेदयतिलंभयतिन्नत्विनइतिवाक्ता
मार्थस्यविदेरर्थंतादस्तुन्सर्ववेदाः।एकं।अनूचेतिसांगेशिक्षाद्यंगषट्कोपेतेप्र
वचनेवेदेऽधीतमनेनेष्टाहिम्यष्ठेतीतिः अधीतीकृताध्ययनोऽनूचानः प्रवचनइति
क्तास्येनविषयस्यकर्मणीतिसप्तमीअनुवचेरुपेयिवानित्यादिनेप्रातनादनूचानः

प्रवचनइ[illegible]विषयस्य कर्म[illegible]तीति स[illegible]दिनि[illegible]
हनूवानः। एकं। गुरोस्त्विति सांगवेदाध्ययनानंतरं गार्हस्थ्याय गुरुसकाशाल्लब्धा नु
ज्ञः त्वमिदानीं गृहस्थो भवेति प्राज्ञः समावृत्तः समाङ्पूर्वो वृतेः कर्तरि क्तः निवृत्त इत्यर्थः
एकं। सुखेति अभिषवः स्नानमात्रं इह तु प्रस्नावाद्यांगं स्नानं तत्कृतवानूयः सस्नु
त्वासुयज्ञो ईडु· निपु एकं। छात्रेति गुरुश्छिद्राच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छत्रादिभ्यो णः छा
त्रः। पाठकाले ऽन्ते गुरुसमीपे वस्तुं शीलमस्य णिनिः शयवासवासिष्वकालादित्यलुक्
अंतेवासी प्रत्ययांतरविषयश्च वसिः शिष्ये प्रयुक्तो दृश्यते वसन्निवांते विनयेन जिह्मरि
तिभारविः वसिसमानार्थधातुप्रयोगोप्यत्र दृश्यते यथा मृगास्समुपासते गुरुमिवांत
६१ सई तिव। शिष्यते उपदिश्यते ऽसाविति एनिहित्वन्यादिना क्यप शिष्यः। त्रीणि शिष्यस्य

शैल्हाइतिगुरोरेस्च हलइत्यकारः शिल्हरणां शिल्हाप्रथमोपदेशः तत्साहचर्यात्तं यंथोपिशि
न्हानामधीयुतेतदधीतइत्यणशैन्हाः। प्रथमं कल्पं प्रथमं शिल्हाणीयं शास्त्रमधीयतेउ
कृथादित्वात्तंप्राथमकल्पिकाः। कल्पः शास्त्रे विधौ न्यायइतिमेदिनी ॥ द्वे प्रथमास्त्ववे
दाध्ययनानां। एकेति ब्रह्मवेदस्तदेकस्माद्गुरोरध्येतुमभिन्नं ब्रह्मचर्यारंभं व्रतमाचरंति
येते ऽन्योन्यंसब्रह्मचारिणउच्यंतेऽपचारात् ब्रह्माध्ययनार्थं व्रतमपिब्रह्मतच्चरंतीति
व्रतइतिणिनिः चरणे ब्रह्मचारिणीति समानस्यसभावः। सेतितीर्थं स्पृष्टिजुष्टजलेगु
राविति वन्हस्तेसमानेतीर्थे वसंतीति समानतीर्थेवासीतियत् तीर्थेयइतिसतीर्थ्याः। एको
ऽभिन्नोगुरुर्येषांतेऽन्योन्यंसतीर्थ्याः। द्वे। चीति अग्निं चितवान् गृहीतवान् विप्रोऽग्नि
चित्स्यात् अग्नौचेरितिक्विप् अग्निचित्एकं। पेति पूर्वंच पूर्वतराश्चेति द्वंद्वे परोवरपरं

परपुत्रपौत्रमनुभवतीतिनिर्देशात्परंपरादेशेलापिपरंपरानदुक्तंविनापिप्रत्ययंपुरंपराश
ह्वेदृश्यतेयथाविनिश्वसद्दक्रुपरंपरेणेतिरघुः ततः स्वार्थेष्यञिपारंपर्यंपारंपर्येणोपदेशः
पारंपर्योपदेशइत्यर्थः तत्राव्ययमितिहयथेतिहद्वैरुक्तमिहवटेयन्नाः प्रतिवसतीतितता ऽ
नेतावसथेतिहेतिस्वार्थेञ्यः ऐतिह्यं।ह्वे।उपेतिविनोपदेशेनप्रथमंज्ञानमुपज्ञानमुपज्ञायआ
वाल्मीकेः श्लोकनिर्माणेज्ञानंउपायनिरपेक्षत्वेनस्वाधीनत्वादुपसमीपंज्ञानमुपज्ञाआतश्चे
त्यङ्।एकं।ञेतिउपायउद्यमः सउपक्रमःप्रशकृवाभ्यः उपायज्ञानपूर्वकआरंभउपक्रमः य
यायमस्योपायोऽनेनैतत्सिध्यतीतिज्ञात्वाप्रथमारंभउपक्रमः परिपाटीतमुपगतःआ
प्तउपक्रमः।एकं।येतिइज्यतेहविर्दीयतेऽत्रयजयाचेतिनङ्।यज्ञः।सूयतेसोमोऽत्रसुञ
अभिषवेकर्त्रोरप्सवः।ध्रूह्वर्छेनेध्वरंतिकौटिल्यंकुर्वंतिध्वराः कुटिलाः अवञविघ

मानाध्वराः। अत्र अध्वरः। अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति वाध्वरः। इज्यतेवीयतेत्र हलश्चेत्यधिकरणे
घञ्। यागः। सप्तार्चिरग्निस्तंतुर्मूलकारणमस्य सप्ततंतुः। पृषोदरादिः। मखंति स्वभागं ग्र
हीतुमागच्छंति देवा अत्र पुंसीति घः। मखः। करोति स्वर्गादिफलं क्रियते वा फलार्थिभिः
कृञः क्रतुः। क्रीयते सोमोऽत्र क्रीणातेर्डतुजिति डक्तुक्रतुरित्यन्ये। क्रतुशब्दः ससोमके
यागेऽन्यत्र तूपचारात्। सप्तयज्ञस्य। पेति एतैः पाठादिभिर्ब्रह्मयज्ञादिनामकैर्ब्रह्मय
ज्ञपितृयज्ञदेवयज्ञभूतयज्ञनृयज्ञनामकैरवयवैरुपलक्षिताः पंचमहायज्ञाः स्युः॥
पाठो वेदस्य विधिनाऽभ्यसनं शिष्याणामध्यापनं च पाठः पठेः केवलाण्यंताच्च भावे
घञा व्युत्पत्तेः। देवतोद्देशेन हविषोऽग्नौ प्रक्षेपो होमः जुहोतेर्भावे सोमवद्धोरणादिको
मन्। अतिथीनां गृहागतानामासनादिदानेनान्नादिदानेन च सपर्या संतोषणं तर्प

णांपितृणांकव्यवालादीनांचविधिनाजलान्नदानेनतृप्तिसंपादनं।देवेभ्योभूतेभ्यश्चभुज्यंत
रीन्हेवान्नविक्षेपोवलिःवल्प्यतेसंव्रियतेवलसंवरणेइन्नितीतिंवलिः।अध्यापनंब्रह्म
यज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणं।होमोदैवोवलिर्भौतोनृयज्ञोतिथिपूजनमितिमनुः।महत्वंवैषाम
हतःस्थूनाभवदोषा।स्थापनयनात्।सेतिसमयंतिसंगताभवंत्यस्यांसंज्ञायांसमजेत्यादि
नाक्यप्समज्याक्यपिवप्रतिषेधइतिनवीभावः।परितःसीदंत्यत्रेतिसंपदादित्वात्क्वि
प्सदेरप्रतेरितिषत्वंपरिषत्पर्षदितिद्यवृकमपीतिप्रमथाःस्थुःपारिषदाइत्यत्रष्टू
विस्मुक्तमेव।गावोनानावाचास्तिष्ठंत्यस्यांतिष्ठतेर्घञर्थेकःअंबावेत्यादिनाषत्वंगोरादि
ङीष्गोष्ठी।सहभांत्यत्रअन्येभ्योपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात्सर्वोवापाधिव्यभिचारा
र्थादधिकरणेडःसभा।संयंतिमिलंत्यत्रवाहुल्यात्क्तिन्समितिः।संसीदंत्यत्रसंस

ता। आगत्यतिष्ठंत्यत्रआस्थानी। ल्युट् आस्थानंसीदंत्यत्रास्मिन्नित्यसुन्सदः। नवसभा
याः। त्रेतिहविष्णोहोमइष्टाणामाधारोयज्ञगृहं ततः प्राक्पूर्वदेशे सपत्नीकयजमानसदस्या
दीनांस्थित्यर्थंयज्ञगृहं तत्रप्राग्वंशशब्दोवर्ततेप्राञ्चतिप्राक् ऋत्विगादित्वात्क्विन् वंशशा
ग्वंशो। त्रेतिविग्रहः। एकं। सेतिन्यूनातिरिक्तानांविपर्यासंचपरिहर्तुंविधिंवेदोक्तयज्ञक्रि
याकलापंद्रष्टुंयेषामुपादानंतेसदस्याः साधवउपकारकाः तत्रसाधुरितियत्सदस्याः॥
एकं। सेतिसभायांसीदंतिसत्सूद्विषेत्यादिनेतिक्विप् सभासदः। सभामास्तारणंतिस्तत्र
आच्छादनेकर्मण्यण् सभास्तारः। सभायांसाधवः यत्सभ्याः। समाजंजनसंघातंसम
वयंतिप्रविशेपकदेशीभवंतिसमवायान्समवैतीतिठगितिपूर्वटीकाकृतः। वयंतुसमा
जंरक्षतिरक्षतीतिठक्सामाजिकाइत्याचक्ष्महे। चत्वारियागसभायाश्चारंभकारणं।

अध्वेतियजुर्वेदादिविहित्विजांक्रमेणाध्वर्य्वादिनामत्रयं अध्वरमिच्छतिसुपइतिक्यच्क्यच
छंदसीत्युःकअध्वरष्टतनस्यलोपइत्यक्लोपःअध्वर्युःअध्वरान्यैतिअपष्ट्यादिर्वा।उद्गे
गायतिसामानिउद्गानात्तृच्एकं।अग्नीतिअग्निमिंधइतिजिइंधीदीप्तौस्फायीतिरक्रन
लोपःअग्नीध्रःअग्नीध्राद्याजनैर्वायोधनादिदत्त्वायजमानेनानष्टसंपादनायव्रियंतेत्वा
र्थ्यंतेयेऋत्विजोयाजकाश्चौंतेऋतौयजंतिऋत्विगादिनानिपातितःआदिनाब्रह्मो
द्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाछंसिअच्छावाकनेष्टृप्रभृतयःषोडशगृह्यंतेवाय्याइतिक्ल
हलोण्यत्एनित्त्वित्याद्यैसाहचर्यात्परस्मैपदिनएवहजोग्रहणान्नक्यप्।वेदिरि
तिवेदयतिनिवासयतिइङ्क्रमजातंविदवेदनाख्याननिवासेषुचुरादिःततोण्यंतादवइःवे
दिःपरिष्कृतायज्ञार्थपशुबंधनाययज्ञपात्रासादनायवाहितसंस्काराभूमिर्वेदिःसावड

मरुकाद्याकारा। पिंडिका एकं। सेति असंबाधेन तिष्ठंत्यत्र मिथिलादयश्चेतील विधात्वं तस्याण्डा
देशो निपात्यते स्थंडिलः। चत्वरं प्रागुक्तं हे यज्ञार्थपरिष्कृताया अनिम्नोन्नताया यज्ञभूमेः॥
चितिर्यज्ञस्समाप्तिस्तूवर्कं पशुबंधनाद्यर्थं यज्ञभूमौ वैल्वः खादिरो वा अष्टाश्रिर्यस्तस्यारोप्य
ते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्यः काष्ठविकारः स चषालः चषंति समाप्तिं संशयं चष
भक्षणे मूर्द्धन्यांतः सानसिपर्णशितं डुलां कुशाचषाले ल्वलाधिकृत्ये इत्यालच्प्रत्ययो
निपात्यते। कुंबेति अस्पृश्यादिदर्शन वारणाय यज्ञस्थाने या स्रुगहना निरंतरा वृत्तिर्वे
ष्टनं सा कुंबा कुवि आच्छादने विंति सूर्जिन्यादिनाऽकारः अन्यत्राप्युपचारात् एकं॥
यूपेति यूपस्याग्रं शिरः तर्मन तस्मिन्नप्रवर्तते दूरादभिव्यक्तिं यातीति मन्त्रितिमनट्द्रे॥ नी
ति निर्मथ्यते पूर्वमस्मुत्पादनायेति शेषः मंथ विलोडने ण्यत् अग्न्युत्थापर्यंतका

नाय

थंकाष्ठांतरेणघृष्यतेनेनारणिःस्यात्आऋछतिप्राणयत्यग्निंतरणिवदनिः अरणिःस्त्रियांङी
षिअरणीवयद्योगादग्निहोत्रिणउच्यंतेतान्दर्शयतिएकं। देतिदक्षिणाया। दक्षिणाग्निःसर्वना
म्नोहक्षिमात्रेपुंवद्भावेदक्षिणाग्निः अयंचाहवनीययोनिश्रोत्रियेयोनिःसविभववैश्यकुल
योनिश्चगृहपतिर्गृहस्वामीतेनसंवद्धोनित्यसंयुक्तोगार्हपत्यःगृहपतिनासंयुक्तेञ्य
इतिञ्यः अयंचसदारक्षणीयःगार्हपत्याउद्धृत्यहोमार्थंयःसंस्क्रियतेसआहवनीयः
आङ्पूर्वाज्जुहोतेःकृत्यल्युटइत्यधिकरणेऽनीयर्आहवनमर्हतीतिप्राकृक्रीता
च्छःआहवनीयःएतेत्रयोऽग्नयउच्यंते। राजदेवस्कदक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीया
इतित्रयाणांद्वंद्वसमासेपठंतिस्म। अग्नीतिइदमग्नित्रयंत्रेतोच्यतेत्राणंत्राःसदासंधु
क्षणंतामितात्र्याप्तात्राच्यतेत्रा। अग्निहोत्रिणआहुतयःत्राभिरितावाक्रेतास्त्री। एकं

प्रति। मंत्रादिसंस्कृतोऽग्निः प्रकर्षेणीतः प्रणीतः। एकः॥१

सितिसमोवहेरूहतेर्वीसम्प्रसारणेदीर्घमध्यः। परिणीयतेउपचीयतेपर्युपपूर्वाच्चिनोतेण्यदाय
देशीवक्षैयज्ञाग्निविशेषेप्रयोगएषामस्तिप्रयोगिणस्तत्रप्रयोक्तव्याः। नान्यत्रेत्यर्थः समूह्य
परिचाय्योपचाय्यसमूह्याइतिनिपातः क्वचिदग्निप्रयोगिण इतिपाठः। यइतिगार्हपत्याद
ग्नेरानीयोद्धृत्यः प्रणीयतेआरोप्यतेतत्रानाय्यः आनाय्योऽनित्यइतिणयदादिनिपातः
वैश्यकुलादिरप्यस्ययोनिरतोगार्हपत्यादित्युक्तं। अथेतिहुतभुजोऽग्नेः प्रियाभार्या। वृषा
कप्यग्नीत्यादिनाङीपूऐकारादेशोऽग्नायी। सुष्ठुआहूयतेदेवतानया सुष्ठुवशमाहाप
यत्यागमयतिसुराणसुपूर्वाह्न्युहोतेर्हाङोवाऽन्येभ्योपीतिडः पृषोदरादित्वादुकारः
स्वाहादेवहविर्दानेइतिवक्ष्यतेतदाइअस्त्यतित्वादनव्ययं पदांतुतन्मंत्राधिष्ठात्रीदेवता
स्तिभार्या। विवक्ष्यतेतदाइअस्तीत्वादनव्ययत्वं। स्वाहयेवहविर्भुजमितिरघुः। त्री

णि। कागिति अग्नेः समिंधनं समुद्दीपनं तन्निमित्तं या ऋक् च सन्धार्य समिदाधीयतेऽया वा
रोप्यते सामीधेनी समिधामाधाने षेण्यण् षित्वात् ङीषि सामिधेनी धाय्या चोच्यते। धीय
ते पुष्यते रग्निरनया धाञः पाय्य सान्नाय्येत्यादिना ण्यत् युगागमश्च दापधाय्या। एकं
गेति गायत्रीप्रमुखं गायत्र्यादिछंदः शब्दवाच्यं गायंतं त्रायते आतश्चेत्यादिना कः गौरादित्वा
त् ङीष् गानं गायः भावे घञ् युगागमः गायेन त्रायते मूलविभुजादित्वात् कः गौरादित्वा
त् ङीष् गायत्रीति म्नाख्यामृतं छंदः प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्त्यादिग्रहः ष
डक्षरपादा गायत्री सप्ताक्षरचरणा उष्णिक् उत्स्निह्यति ऋत्विगादिना क्विन् क्विन् प्र
त्ययस्य कुः उत्तिहे स्नलोपश्च उष्णिक्क्हांता। अष्टाक्षरपादाऽनुष्टुप्भांता। नवाक्ष

रा.सु.
२०२

रपादाह्वहती। दशान्तरापादां पंक्तिरित्या। द्विवोद्बंचंदयतिदीपयतिसंदर्भेव दिग्भ्राह्ला
दनेदीप्रोवचंदेरादेश्छ्वेत्यस्तुनच्चस्य छः छंदः कर्मस्रुवेदभागानां छंदोदेवतान्त्वषिपूर्व
को विनियोग इति छंदसामन्त्रकथनं। प्रथमप्रमुखे चोभे प्रधाने च प्रकीर्तिते इत्यमरः
हेति हव्यं देवार्थमन्नं पच्यत इति कर्मणि घञ् तयोः कर्मधारयः हव्यपाकः केचित्तु पच्यते
ऽत्रेति हलश्चेति घञ् पाकं कृत्पाद्य हव्यपाकः स्थाल्यादिरुच्यते ऽन्यत्रौपचारिक इ
त्याहुस्तदसत् अन्न एव तत्प्रयोगदर्शनात्। हेमपात्रेकृतं दोर्भ्यामाददानः पयश्चरुं
।चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे। कर्मकांडेच मुद्रतं डुलाभ्यां पयसाचच
रुः श्रपयितव्य इत्यादौ न तु स्थाल्यादौ तत्प्रयोगो दृष्टः मधुमाधव्यामपि पचनीये ह
व्येव रुरित्यर्थः यथाष्टाकपालं चरुं निवेशाये हितिस्थाल्यादौ तु तादर्थ्या उपचार इ:

राम
२०१

न्युपक्तं चरंतिमन्त्रयंतिदेवाइममितिचेर्मरुवडुःवरुः आमिन्नासा हवयीच्चरोः स्त्रीत्वाशंका निहृत्य
र्थे पुमानित्युक्तं। आमीतिश्रुते आवर्तितन्नेवन्तीरिदधियोगाद्याजटिलाकाराविकृतिर्जायते सा
ऽमिन्ना आङ्पूर्वान्मिहेदीर्घश्चेतिसउपधादीर्घत्वे वेतिदीर्घमध्येयमितिपुरुषोत्तमः। आ
ङ्पूर्वान्मिषस्पर्द्धायामित्यतः स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः किदितिवाहुलकात्सप्रत्ययेकृस्वमध्ये
यमितिगोवर्द्धनः। हविर्विशेषत्वादस्यात्र कथयं एकंन्दिरिसइतिख्यातायाः। ध्रुवीतिहो
माग्नेः संधुन्त्रणाय मृगचर्मणाकृष्णसारत्वचा यद्रवितं क्षुतं व्यजनं तद्ध्रुवित्रं धूयते नेनेति धूवि
धूननइत्यतोऽर्तिलूधूसूखनइत्यादिना नेत्रविकुटादित्वात् ङित्वे गुणाभावे उवङि ध्रुवित्रं नि
रनुबन्धइत्यस्यग्रहणमिति वृत्तिः ध्रुवित्रमुकारादि सामान्येन धूञो पिग्रहणाद्धानिदेशिकङित्वु
स्यानित्यत्वाद्गुणेधवित्रमित्यपि। एकं। पृषेति पृषु सेचने पर्षति सिंचति पृषत्। प्रागुक्तः। पृ

बंधसा हवयादिधूविधून २

षदाज्यमत्रे तिपृषदाज्यंपृषद्वतराज्यंचेतिवा। सदधिदध्नासहितेमिश्रीकृतेआज्येपृतेपृषदाज्यं। पृषातकंसदध्याज्येपृषदाज्यंतद्दुच्यतइतिहै। पेतिदेवपित्रर्थत्वात्परमोत्कृष्टमन्नंपरमान्नंसन्महदित्यादिनाकर्मधारयः परम्मा उत कृष्णादेवादयस्तेषामन्नमितिवा। पयसासंस्कृतः पायसः संस्कृतंभक्षाइत्यण्। हृपायस्य। हेतिदेवानामिदंदैवं। पित्रणामिदंपैत्रंतस्येदमित्यण् देवसंबंध्यन्नंहूयतइदमित्यवो यत्। कम्यतेत्वन्निकारकत्वेनवर्ण्यतेकहवर्णेयोत्दुपधादितियत्कूयतेशब्द्यतेवर्ण्यतेकुशब्देऽचोयत्। यथाक्रमंदेवतान्नंहव्यंपित्रन्नंकव्यं। पात्रमितिपिबंत्यनेनपातिवाक्रियामाधेयंवादादिभ्यष्ट्रन्पात्रंभाजनंतत्प्रस्तावाद्यज्ञसंबंधिद्रव्यमिदंस्रवत्यस्मात्घृतादिकंस्रावः स्रुगतोघञर्थेकः स्रुवः आदिनावमसोऽखलमुसलताम्रस्रककपालादियहणंतस्यभेदाविशेषाः क्रकतिस्येर्घ्येपचाद्यच्कुटादित्वात्

ङित्वेडवङः टापू अवयाइयं ववटपत्राकृतिः। उपाधिकं विभर्ति भृञः क्विप् उपभृत् इयं स्रुवत्राकारा
जुहोति अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप् दृशिग्रहणात् द्विर्वचनं प्रकृतेर्दीर्घत्वं वजुहूरईदं वंजाकृतिः
नापुमान्। स्त्रुवः स्त्रवत्यस्मात् घृतादिकं स्त्रुवः विक्रुस्त्रुरुवांता अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप्
दृशिग्रहणात् द्विध्वंतरोपसंग्रहणार्थात् धातोत्रुगागमः स्त्रुचः स्त्रियः स्त्रीलिंगाः अवयासाह
वर्यात् द्वयोः स्त्रीत्वमेव स्त्रुच इति बहुवचननिर्देशात् बहुत्वं एकत्वादावपि अवयास्त्र इ गुप
भृद्वस्याद्विज्ञेयाचोत्तराज्जुहूरिति अवस्थासर्वस्वात् व्यक्तिभेदात् बहुत्वमित्यन्ये अन्येतुस्त्रु
वोभेदात्रुवाहयइतिस्त्रुवइतिषष्ठ्यंतं स्त्रियाइति च षष्ठ्यंतमाहुः। क्विपि दीर्घत्वे स्त्रूः स्त्रि
यांस्त्रुवइत्यन्ये। यज्ञपात्राणां पृथक् पृथक्। उपेति अभिमंत्र्य मंत्रेण पूतीकृत्य प्रातिप
दिकाद्धात्वर्थइति एंपतातद्क्लोल्पप्। कृञ् हिंसायां जीवत्यपि पशो हश्यतेपदासावुपा

रा॰मु॰
२०४

न्नतः पलायत इति प्रायश्छिन्नोपदेशात् इतः शस्त्रेण हत इत्यर्थात् एकं। पेति परमित्य शापार्थे
ऽमयं परः श्रेष्ठ आक्रो गतिरस्य अक कुटिलायां गतौ घञ् परं पर आक्रो ऽस्मादिति बहुव्रीहिः
हता हि पशवः परां गतिमवश्यं लभंत इति स्मृतिः। शमु दमु उपशमे ल्युटि शमनं। उन्नासेव
ने ल्युटि प्रकृष्टं सन्नह्यति जनकमुन्नाणमस्येति प्रोन्नाणं त्रयं वधार्थकं वध वा श्वि। त्रयं यज्ञा
र्थपशुहननस्य। वेति एते यज्ञार्थे ये हताः पशव उच्यंते ते च वाच्यलिंगाः मीञ् हिंसायां
कर्मणि क्तः सज्ञतिलाभात् उपाधिकः संपन्नो जातः उपसंपदेरुत्पन्नार्थात् कर्मकर्त्वेकर्त
रिक्तः प्रकर्षायोन्क्षितः प्रोन्क्षितः। प्रोक्षितः। प्रोक्षितं निहते सिक्त इति रभसः त्रीणि। सेति
हविर्हेति मइ मैसान्नाय्यं संनीयते व। क्लिना संयोज्यते पाय्य सान्नाय्येत्यादिना एयदा या
देशो समस्य दीर्घो निपात्यते। हूयते हविः जुहोतेरर्वि श्रुवीत्यादिना इसिः। अग्नाविति ज्ञ

राम
२०४

ग्नौ हुतं प्रन्तिप्तं हविर्द्रव्यं वषट्कारेण हुतं वषट्कृतं वषडित्यव्ययं हवने ऊर्ध्यादित्वाद्गतित्वेन गति
समासः तत्र त्रिषु वषट्कृतः पुरोडाशः वषट्कृताय वाग्रूः वषट्कृतं हविः। अग्निग्रहणं ब्राह्मण
सुखादिव्याहृतये। एकं। दीतिप्रधानयागोदीन्हातस्मातः समायको योऽपरोयज्ञोन्यूनत्वादिदोष
निरासाय प्रधानयागस्य पूरणाय प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथः। अवहीनं विभर्ति पोषयति
अवेभृ त इति क्थन्नू अवभृथः। एकं। तदिति तच्छब्देन यज्ञमात्रपरामर्शः तस्य कर्मक्रियासंपा
दनं तेन यज्ञसंपादनेन यस्य ब्राह्मणस्य देशस्य द्रव्यस्य वशास्त्रोक्ता योग्यता तद्यज्ञकर्मार्हं तीत्य
र्थे यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घः यज्ञियं तत्र त्रिषु यज्ञियो ब्राह्मणः यज्ञिया भूः यज्ञियं द्रव्यं
अथेनिक्रतुर्यज्ञस्तत्र कर्मदानादिक्रतुश्च कर्म च क्रतुकर्म तदिष्टमिष्टशब्दवाच्यं। इष्टं यज्ञे व
दानेच वाञ्छिते पिप्रयुञ्जतइत्यजयः। पूर्तमिति खन्यतइति खातं पुष्करिण्यादि तडागादिय

रा.मु.
२०५

त्कर्मदेवकुलादिनहादिनागृह्यते तद्युक्तं तत्र पूर्तमुच्यते तडुक्तं पुष्करिण्यः सभा वापी देवता
यतनानि च। आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेदिति। पूर्यते पाल्यते वा पूपालनपूरणयोः
नध्याख्येति निष्ठानत्वाभावः। अघितियज्ञस्यपक्षेषं घृतादितदमृतमुच्यते अपमृत्युहर
त्वादमृतमिवामृतं। देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्यपक्षेषं तत्र विघसः विशेषेणाघते भक्ष्य
त इति उपसर्गेऽदइति कर्मण्यप्रघजपोश्चेति घस्लादेशः। त्येति त्यजेर्भावे घञित्यागः। वि
पूर्वाज्जहातेर्ण्यन्तात्क्तिनिष्ठायां विहापितं। दानः उद्दिपूर्वात्सृजेः विपूर्वात् अणुदान
रत्यतश्चुरादेः विपूर्वान्नरतेः स्पृशोः प्रतिपूर्वात्पदेर्ण्यन्तात् प्राङ्पूर्वाद्दिशेः निरपूर्वोद्वपेः
अपपूर्वाद्धृञ्जे भावे ल्युट् दानादिपदानि। हंति दुर्निमित्तमनयोर्हंतेरंहश्चेति अतिः अंहति
मेध्याकारवतीति हत्त्व चंडादयः। आहिगतावनेकार्थत्वाद्दानार्थात् क्तिन् तितुत्रतथेत्यत्र

राम
२०५

अयहारीनामितिवक्तव्यमितीटिऋंहितिर्मध्येकारवतीतितुकलिंगादयः।त्रयोदशदानस्य।
मृतेतिमृतार्थमृतायतदहर्मरणदिनंतदहःप्रभृतिदानंतदहर्दानंशाकपार्थिवादित्वात्प्रभृति
पदलोपः।देहोपलक्षणंदेहधारणादूर्ध्वंपरतऊर्ध्वदेहःराजदंतादिःतत्रभवंऊर्ध्वदेहमाचौर्ध्वदेहा
चेतिवृनृऔर्ध्वदैहिकमितिपूर्ववटीकाकाराः।वयंतुपितृदानंनिवापइतिवक्ष्यतेऽतोत्रपदंप्रे
तपरंतेनप्रेतस्यसपिंडीकरणात्पूर्वंयदहःप्रभृतियन्मृतार्थंप्रेततत्त्रिहेतुकंदानंतत्रौर्ध्वदे
हिकंऊर्ध्वशब्दोवकारवाननव्ययंमांताव्ययमितितुहलुवंडः।वकाररहितऊर्ध्वशब्दोऽभिधेय
लिंगइतितुदेशना।यदहःक्रिमृतस्तदहःप्रभृतिदीयमानस्यपिंडजलादेःएकं।पीतिपितृग्र
हणंमात्रादेरुपलक्षणंतेनमात्रादेरपिग्रहणं।निवापःसहकारमंजरीतिकुमारःनिपू
र्वीवपिरुपसर्गवलाद्दानार्थोनिर्वपिरितिआदेशनंनिर्वपणमित्युक्तोरन्यत्रापितत्प्र

योगदर्शनान्निवापइतिभावेघञ्। दे पित्राद्युद्देशेनान्नवस्त्रसुवर्णादिदानस्य। श्रेतिशास्त्रशद्वे
नलक्षणयाशास्त्रोक्तविधौवर्त्ततेशास्त्रेणशास्त्रोक्तविधानेनतन्मातापिटदानंतस्ययत्क
र्मक्रियासंपादनंकालपात्रादिनियमेनयद्ब्राह्मणभोजनादितच्छ्राद्धंप्रज्ञाश्रद्धेत्यादिनाणः।ए
कं। अन्वेतिपन्हमात्रशेषदेयत्वादनुपश्चाद्दाक्रियतेक्ताहल्लोएर्पत् अन्वाहार्य्यंमासिकेप्र
तिमासदेयत्वात्मासिभवंकालात्ठञ्मासिकंपार्वणंश्राद्धंतत्रवर्ततेपिंडान्वाहार्य्यश
ब्दोप्यत्रवर्ततेपिंडान्वाहार्यकंश्राद्धंकुर्यान्मासानुमासि - कंमितिमन्वादेः।हे। अंशइति
पंचदशमुहूर्तात्मकस्याह्नोदिन - स्याष्टमोंऽशोभागःकुतपःकुंपापंतपतीत्यच्कुंभूमिंम
ध्यंदिनेतपत्यर्कोत्रकुतपः दिवसस्याष्टमेभागेमंदीभवतिभास्करः।सकालःकुतपोज्ञे
यः पितृणांदत्तमक्षयमितिसातातपात्। एकं। मरीतिइत्येरानिछ्रार्थस्येतिघुच् अन्वेष

णापरेर्वैतियुष्क्तिनौपर्यैषणापरीष्टिः। गवेषमार्गणेचुरादिण्यंताघुञ्गवेषणा। चत्वारित
कोदिनायथावोधितधर्माद्यन्वेषणायाः। सेतिषणुदानेसायतेदीयतेपुष्पादिकमत्रऔणा
दिकइः सनिः धमनीवत्सनीव। अन्वेषणावदध्येषणा। द्वेपुर्वीदेराराधनस्यसत्कारपूर्व
कंक्कविदर्थेनियोजनस्य। येतियजयाचेतिनङिःयाच्वनंयाच्ञा। शान्सुस्कतौयावनेच अ
भेःक्तिः अभिशस्तिः। याचेण्यंपंतादर्थयाच्ञायामनोपिण्यंताघुव्अर्थना। चत्वारिभि
न्हामात्रस्य। षडितिअर्घ्याद्यआगंतुपर्यंताः षड्त्रिलिंगाः। अर्घार्थेवारिणिजलेऽर्घ्ये
। पादार्थवारिणिपाद्यंपादार्घाभ्यांचेतियत्। व्रत्येकं। केतिअतिथ्यर्थेवस्तुनिअतिथे।
ण्यअतिथ्यंअतिथेसाधुरित्यर्थेपथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्डन्अतिथेयं। कमेणै
केकम्। स्यादितिआवेशनमावेशं। तः प्रापणंतदर्हतिआर्हादगोपुच्छर्तिठक्विम्रा

माघर्यमा। विश्पतेस्थीयतेत्रावेशोवेशः स्थानं अधिकरणेघञ् सप्रयोजनमस्यप्रयोजनमि
तिठग्वा आवेशिकः स्त्रियामावेशिकी। आगतोगृहमित्यागंतुः गमेर्दीर्घत्वे आगंतुरपी
तिहस्त्वर्वंकः। अचिरस्थिरत्वादनित्यास्थितिरस्यपृषोदरादित्वादतिथिः अतनीतिकातन्य
न्वीत्यादिनाइथिन् वा। प्राघुणस्त्वतिथि र्द्वयोरितित्रिकांडशेषात् स्त्रियामितिथिरति
थीचल्लीवेत्यतिथ्येवत्रीणि। पूजेतिपूजपूजायां चिंतिपूजीत्यादिना ऽङ् पूजा। नमो
वरिवसितिक्यचिश्रप्रत्ययादित्यकारः नमस्या। व्याष्टपूजानिशामनयोः क्तिनित्यंविभा
वोवक्तव्यइतिविभावे ऽपचितिः। कंड्वादिषुपूजार्थः सपरशब्दः पठ्यतेयकिअप्रत्यया
दित्यकारेसपर्या। अर्चपूजायांगुरोश्चहलइत्यकारः अर्चा। अर्हतेर्युरादित्वणंताद्युच्
अर्हणा। समा अभिन्नलिंगाः। षट्पूजायाः। वरिवस्शब्दात्पूजार्थात् नमइत्यादिना

क्यच्प्रत्ययेटापिवरिवस्या॥ शृणोतेः सेवार्थात्सन्प्रत्यये शुश्रूषा। परिपूर्वश्चरिः से
वार्थः परिचर्या। परिसर्येत्यादिना श प्रत्यये यकि च परिचर्या निपातिता। उपासिरपि सेवा
र्थः ततो ल्युट् उपासनं स्त्रियामुपासना। उपासिः। चत्वारि सेवायास्तु कालाचरणस्य। व्रेति
व्रज्यजो भावे क्यप् व्रज्या। अटाद्यापरिचर्यावत्। हृष्याघारवत्तु सातस्मा इति श्रयो गदर्श
नाद्धयाव। अटाटर्यापर्यटनं भ्रमइतिरत्नकोषाहृदापि। त्रीणि व्रतवशात्भ्रमणस्य भ्रमणमा
त्रस्य च। त्वेति ईर्यते गुरोः शास्त्रोपासनया ज्ञायते ईरगतौ या वनेव रायतत्तस्याः पंथा उ
पायः ऋक्पूरेत्यादिना समासांताकारः ईर्य्यापथस्तत्र ध्यानधारणाद्युपाये परि
व्राजकादीनां या स्थितिरवस्थानं तस्याः अपरित्यागस्थ्र्यापरिचर्येत्यत्र वा हुलकात्
परिणा विनापि चर्या निपातः। एकं। उपेति उपपूर्वात्स्पृशेर्भावे घञ् उपस्पर्शः। आ इ.

रा॰मु॰
२०८

पूर्वाचमु अदन इत्यतो ल्युटि आचमनं । हे आचमनस्य । अथेति मुनेर्भावः कर्मवा इगंता
द्वेत्यण् एमोर्नेअभावः रणां हे मौनस्य । आन्विति पूर्वं पूर्वमनुपूर्वं वीप्सायामव्ययीभावः कर्म
वाहकादित्वात् ष्यञ् षित्वात् ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः आनुपूर्वी स्त्रियां वेति अभा
षणसाहचर्यादानुपूर्व्यं च । आवर्तते व्यापारोऽस्यां संपदादित्वात् क्विप् आवृत् । परिभा
वे भागेन पाटनं गतिर्नियोगोऽस्यां पटगतौ ण्यंतात् वइः परिपाटिः आनुपूर्वी साहच
र्यात् आवृत् परिपाटी स्त्रियोः ई डुदेद्विवचनमिति प्रगृह्यत्वात् यणादेशः कृदिकारादि
ति पन्ने ङीषि परिपाटी च । कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटने ति पूर्वप्रयोगः ॥ अ
नुगतः क्रमोनुक्रमः प्रादिसमासः । परिपूर्वाद्दिणः परावनुपात्ययइणइति घञ् पर्य
यश्च । क्रमस्यापिशास्त्रार्थीभूतत्वेनेह कथनं । पंचानुक्रमस्य । अतीति अतीत्युपतनं

राम
२०८

गत्तिरतिपातोभावेघञ्परावनुपात्ययइतिघञ्भावएवपर्ययः ऽपगतस्यातिक्रम्यगमन
मुपात्ययएरच्। त्रीणि शास्त्रबोधितस्यलोकव्यवहाराबाधाप्रस्यार्थस्यपरित्यागस्य। नी
तिनियमनंनियमः समुपनिविषुचेत्यप्। छ्णोत्त्या। छादयतिस्वात्तंत्र्यंम्रियतेवासीष्टायब्र
तं पूष्पिरंजिभ्यांकिदितिवाहुलकाहृजोप्पतचूकित्वेपएणादेशः। कस्मविन्मलिनात्मनोपि
नियमोभवतियथापरस्वंमयाहर्तव्यंप्राणिनोहंतव्याइतितन्निरासायाह। तञ्चेतिचकारो
ऽवधारणेऽयमर्थः शास्त्रेपुण्यत्वेनपवित्रजनकत्वेनयद्बोधितमुपवासादितदेवव्रतंनतु
यः कोपिनियमः व्रतं च शास्त्रोक्तनियमः पुण्यंप्राग्युक्तंततः संज्ञायां कन्तदेवव्रतमुपवा
सनक्तंभोजनादिस्वल्पकालावच्छिन्नंपुण्यकमितिभेदः। तञ्चेत्यादिस्वरूपकथनमित्य
न्ये। आदिनानक्तंभोजनान्नारलवणाशनानशनादिग्रहः। त्रीणि। उपेतिवसुस्तंभेउप

पूर्वाद्भावेक्त उपवस्तं। उपोषितमपि। वसतेर्घञि उपवासः। उपोषणाद्दिनु उषदाहेऽयमथ भोज
नेवर्ततइतिमाधवी। नित्यविहितभोजनद्वयनिवृत्तेर्द्वेनाम्नी। वीतिविवेचनं विवेघञि विवेकः।।
पृथग्भिन्नश्चात्मास्वभावोयस्य तथा तद्भावस्तत्ता। द्वेपरस्परमाहत्यावस्क्तस्वरूपनिश्चयस्य।। प्र
कृतिपुरुषभेदज्ञानस्येत्यन्ये। स्येतिहत्तं वेदवोधितस्याचारस्य परिमाणं पालनं। अध्ययनं ब्र
तपूर्वकं ग्रहणं गुरुमुखेन वेदाभ्यसनं तयोर्न्नोद्भिस्तत्परिपालनकृतस्तेजस उपचयो ब्रह्मव
र्चसमुच्यते ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् समासांतः। द्वे। अथेति अध्ययनस्यादावंते च गुरवे प्र
णवोच्चारणपूर्वकोयोऽञ्जलिः क्रियते स ब्रह्माञ्जलिरुच्यते न त्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणो
ऽञ्जलिर्ब्रह्मांजलिः। सामवेदपाठे स्वरविभागार्थे योऽञ्जलिः स ब्रह्मांजलिरिति तु माधवा
द्यः। पेतिपाठे वेदपाठे विप्रुषो मुखनिःसृतजलबिंदवो ब्रह्मविंदव उच्यंते। एकं। ध्येति ध्मा

नंनिरालंबनज्ञानंयोगःसालंबनध्यानंपरमात्मचिंतनंयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधमात्रंतयोर्यदास
नंस्वस्तिकाद्द्विपादपद्मासनादिकंतत्रब्रह्मासनंस्यात्एकं।केतिसोपायेतिकर्तव्यतोपदेशः क
ल्पःकल्पतेफलजननायसमर्थोभवतिपचादित्वात्कपरत्वकल्पस्तत्रविधिक्रमोस्यातांविधी
यतेसंपाद्यतेफलार्थिभिरितिकिः विधिः।क्रम्यतआरभ्यतइतिक्रमेघञ्जिक्रमः।त्रीणिवैदिक
विधानस्य॥मुख्यइतियागादिषुशास्त्रविहितःप्रथमोऽर्थोमुख्यःकल्पःउत्कृष्टत्वात्मु
खमिवशाखादिभ्योयःमुख्यःयथाव्रीहिभिर्यजेतेत्यादिएकं।अन्वितिततोऽधमोहीनोगौ
णोऽनुकल्पःहीनार्थेनानुनाप्रादिसमासः।यथाव्रीह्यभावेनीवारैर्यजेतेतिहीनइतिकर्मप्र
वचनीयत्वेकर्मप्रवचनीयानांप्रतिषेधोवक्तव्योऽनभिधानादितिनिषेधात्कथंसमासइ
तिनदेश्यंअनभिधानबीजोहिनिषेधइहत्वनभिधानमस्त्येवयथा।अभिरक्ततमतिरक्त

तिरित्यादिएकं। समितिसंस्कारो वटुकरणं तत्पूर्वकं श्रुतेर्वेदस्य ग्रहणमुपाकरणं उपाक्रिय
तेऽधिकः संपाद्यतेऽनेन करणे ल्युट् उपाधिके ऽउपाकर्म ऽउपसंग्रहणं चात्र एकं। सेतिपादग्रह
णं पादयोः स्पर्शः अभिमुखीकृत्य संबोध्य वादनाशिषो याचनं मह्यमाशिषो देहीति यया
क्रियतेऽभिवदेर्ण्यन्तात्स्त्रीत्वाविवक्षायां ल्युट् अभिवादनं। द्वे नामोच्चारणपूर्वकस्य नम
स्कारस्य। भी इति भिक्षते नित्यं सनाशंसभिक्ष उः भिक्षुः। परितो व्रजति परौ व्रजेः षश्च पादां
तः दृषिग्रहणाद्दीर्घत्वं परिव्राट्। कर्मन्दिना प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मन्दकृशाश्वादिनिः
कर्मन्दी। पराशरस्यापत्यं गर्गादित्वाद्यञ् पाराशर्यः तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते वा पारा
शर्यशिलालिभ्यामिति णिनिः पाराशरी। माकर्तुं काम्यकर्म निरोद्धुं कर्तुं शीलमस्य म
स्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोरिति सुट् ह्रस्वश्च भावः उपपदस्य कृत्त्वं मस्करी।

पंचचतुर्थाश्रमिणः। नेतितनयोग्योगात्तपः सहस्राभ्यां विनीनी अण्चेति विन्यस्तोतपस्वीताप
सः। पारमस्यास्तीतिपारिब्रह्मज्ञानंतत्कांक्षतिनाकांक्षेणि निः परंब्रह्मज्ञानमवश्यंकांक्षतीति णि
निः पृषोदरादित्वाद्ह्रस्वेदीर्घः पारिकांक्षी। त्रीणि तपस्विनः। वेतिव्रतवशाद्वाचंयच्छत्युपरतोकरो
तिवाचियमोव्र [illegible]ते खः वाचंयमपुरंदरौचेति निपातितः वाचंयमः। मनुते जानाति मने रुच्चेति
इनुउपधायाउत्वंचमुनिः द्वे मौनव्रतिनः नव्रतिन इत्यन्ये। तेति श्रान्तितपसायः क्लेशः शरी
रशोषादिस्तंयः सहते तस्मिन्सत्यपिनोद्विजते स दांतः द्वे। वेतिवर्णः स्वतिस्तद्योगोवर्ण
ब्रह्मचारिणीति इनिप्रत्ययेव र्णिनः। ब्रह्मचारीबटुकः। द्वे प्रथमाश्रमिणः। ऋषेति ऋषं
तिज्ञानसंसारयोः पारंगच्छतीति ऋषीगनो इगुपधत्वात्किन् ऋषयः। सत्यवचसस्तेच
सप्तविधाः महर्षिर्देवर्षिर्ब्रह्मर्षिपरमर्षयः कांडर्षिश्चश्रुतर्षिश्चक्रमावरा इति रत्नको

षः। विषिर्मञ्जनादिश्च विद्या विदग्धमतयो। विषयः ब्रह्मद्वार इति बालपंडितज्ञानकान् स्त्रियं
त्रपीच। द्वे त्रषेः। स्नेति ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो गृहाश्रमं गतः स स्नातकः स्नाताद्वेदसमाप्ता वि
तिकन्तु स्नातकश्च त्रिविधः ब्रह्मचर्याचरणस्य यः शास्त्रबोधितोऽवधिस्तावद्व्रतमुपास्या
प्राप्तवेद एवाश्रमांतरं गतो यः सव्रतस्नातकः। वेदमधीत्य वीगेव तथा करोति यः स विद्या
स्नातकः। पालितसमग्रव्रतः प्राप्तवेदायो द्वितीयाश्रमं गतः स उभयस्नातकः। आप्लवः
स्नानं तत्रव्रती नित्यस्नायी समाप्तवेदाध्ययनो य आश्रमांतरं नगतः स स्नातकः। क्व
चिद्दाप्लुतव्रतीति पाठः प्लवतेर्भावे क्तः द्वे। यइति निर्जितः स्ववशे स्थापित इंद्रियाणां
ग्रामो गणो येस्तेयतमिंद्रियसंयमोऽस्त्येषामिति नित्ययोगे इनिः यती व्रयले इत्रिति
वा इनिः यमेस्तिगितिति कियतिरित्यन्ये। त्रीणि वसिष्ठादेः। यइति व्रतं नियमस्तत्स्

पादनायस्थंडिलेतृणाद्यनाच्छादितभूभागेशेतेसस्थंडिलशायिस्थंडिलशाद्भ्यामुच्यतेव्र
तइतिणिनिःस्थंडिलाच्छयितरिव्रतइत्यण्ह्वे। अथेतिविगतेरजस्तमसीयेषांतेविरजस्तम
सः।द्वयंद्वैतमतिक्रम्यगच्छंतिअन्येभ्योपीतिगमेर्डःद्वयातिगारजस्तमःशून्याःसत्वैकनिष्ठाः
साक्षात्कृतब्रह्माणोजीवन्मुक्तामासादयोविरजस्तमसोद्वयातिगाउच्यंते।द्वे।पेतिपवते
ऽशित्रा विनिङ्व्रःपवित्रः विशेष्यनिघ्नेद्रुदधिगोमयादिसामान्यंपवित्रंस्वभावपवित्रंवाव
च्यते।प्रकर्षेणयतःयमेरकर्मकत्वेकर्तरिक्तःप्रहृष्टंयततइतिवाऽच्य्र। पवतेःक्तप्रत्य
येपूङःश्वेतीड्विकल्पेपूतः।त्रीणिपवित्रस्य।पेतित्रयीवाक्यविपरीतव्यवहाराःसर्वक
र्तृव्यतयालिंगिवंबोधयितुंशीलंयेषांतेतथातेचबौद्धक्षपणकादयःपापंसिन्वंतिद
इतीतिपाषंडाःसचवरंडादौमूर्द्धन्यमध्योनिपातितः।सर्वेषांवर्णाश्रमाणांकिंचित्लिं
दिस्यश्लोका५

रा॰मु॰
२११

गंते पाषंडा इत्येके। सर्वाश्रमिणां लिंगानि भजंते सर्वलिंगिनः इति रुद्रः। द्वे। पेति व्रते ब्र
ह्मचर्यव्रतिनां पलाशकाष्ठकृतो दंडः आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य विशाखाषाढादण्मं
थदंडयोरित्यण् आषाढः। पालाश इति पलाशादिभ्यो वेति विकारार्थेऽण् एकं। वेति व्रते व्र
तनिमित्ते व्रतविषये वा वेणुकृतो दंडो रांभः स्यात् रंभो वेणुस्तत्कृतो दंडो रांभः स च कुशा
दिस्थापनार्थः पालाशवदण्। रंभा कदल्यप्सरसोनी वेणौ वानरांतरे इति मेदिनिः। व्रता
दन्यत्र वैणव एव एकं। अस्त्रीति मंडनं मंडः भावे घञ् कस्य जलस्य मंडः कमंडः तं लातीति कमं
डलुः कस्य शिरसो मंडो भूषा तं लातीति वा कुडिदाहे कुंडति दहति पिपासादिकं पचाद्य
च् कुंडं जानपदादिना ङीष् कुंडी। द्वे कमंडलोः। वेति व्रतिनामासनं वृषी ब्रुवंतः सीदंत्यु
स्यामिति पृषोदरादित्वात् ङुः वर्षत्यासनात् सुखं ददातीति वृषु सेचने इगुपधेति कः गो

राम
२१२

रादित्वात्तडीषिवाहृषीमूर्ङ्न्यांता। गंडूषामंडूषाहृषीतिमूर्ङ्न्यांतेषुलिंगकारिका। वसंन्य
स्यामितिपृषोदरादित्वेदंत्यांतोपि अतसीहसीमांसीतिदंत्यांतेषुवंङगोमी। अजीतिव्रता
र्थिभिरज्यतेगम्यतेप्राप्यतेअनेरजश्चेतीनुवीभावाभावायधातोरजादेशाश्च अजिनं।। च
रितंसेवितंनंतदितिचरेर्भूतेपि हश्यंतइतिमनिनुचर्म। क्षत्यतेछिद्यतेक्तिनुक्तेि जीणिव्र
ह्मचर्यादीनांधार्यत्वेनवोधितायामृगादित्वचः। भैक्ष्यमिति। भिक्ष्यतेयाच्यतेभिक्षासमू
हार्थेभिक्षादिभ्यो ऽण्भैक्ष्यं। स्वेतिसुसुकृतायआहत्या ऽ धीतिः इङःक्तिनिघञ्स्वाध्या
न२ यः। जपनंजपः जपमांसे चत्यधजपोरित्यप्जपः वाहुलका द्वञ्जापइतिरन्वितःते
नघ्नइस्यमंत्रजापंप्रत्यनधिकारादित्याहिसिद्धिः द्रुआहत्यावेदाध्ययनस्य। स्वितिति
सवनंस्नुत्याषुञ्अभिषवेसंज्ञायांसमजेत्यादिनाक्यप्। अभिपूर्वात्सुनोतेर्कदार

पुउपसर्गा दित्या दिनाभत्वेऽभिषवोमूर्द्धन्यमध्यः। ल्युटिसवनं। सेतिस्तुत्यापरामर्शः। त्री
णिषत्तस्नानस्य। सोमलतासंधानस्ययोग्यनाकरणस्य। सेतिसर्वैनसंमानसादिसर्व
पापानामपध्वंसि विद्यातिजलगंडूषनासामारोप्ययोवेदावयवोजप्यतउद्घाषितेनतद्
घंमर्षतिसहतेऽभिभवतिम्टषुसहनेसहंनमभिभवः अतएवाम्टष्टाखिलकरुवइति
माघः। यद्वाम्टष्यतिसहतेशक्नोतिमर्षणः अतिपन्नः। षहषुहशक्यार्थेकर्तरिल्यु
ट् करणेवा अनेनषष्ठीसमासः त्रिषुस्त्रियामघमर्षणीक्रगिति। हेतिपन्नांतयोरमावा
स्यापौर्णमास्योर्यागोदर्शभवत्वात्पौर्णमासीभवत्वाद्दर्शपौर्णमासौदर्शःप्रागुक्तः
पौर्णमास्याः संधिवेलादौपाठ्यद्गणपौर्णमासः। दर्शादिपदसाध्योयागःकार्यकार
णभेदोपचाराद्दर्शादिपदवाच्यः। पृथग्भिन्नोनतुपर्यायः। पन्नांतेऽग्निहोत्रिणांप्रति

मार्संसंपाद्ययोः प्रयाजादीनांब्रह्मतिर्य ग्नृयोः क्रमेणैकैकं। शेतिउपायांतरनिरपेक्षेणश
रीरेणैवयत्साध्यं नित्यंयावज्जीवमवश्यंकार्य्यंसत्यास्तेयाहिंसादिकंयत् कर्मतद्यमः य
मः समुपनिविष्ठुवेत्यपष्। अहिंसासत्यववनंब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमितिपंचैतेय
माश्चैवव्रतानिचेतिमनुः। एकं। नीतियत्कर्म नित्यंकामिकर्त्तव्यंतनुयावज्जीवंआगंतु
भिः कादाचित्कैः कामनयासमयविशेषादिभिः सहकारिभिः साध्यमुपवासादितन्नि
यमउच्यतेपूर्ववदत्र। व्रतंकृतंकाम्यंदद्यात्यकरणेतुनप्रत्य वायः इहत्वक्रियमाणे
प्रत्यवायोऽपियथागृहिणामृतुकालेऽपर्वकालेवरत्यादिवर्जनमितिपूर्वनियमाद
स्यभेदः। उपेतिदन्तिणोकरेश्रोहूनेवहिछ्नतेसतिवामस्कंधार्पितंयज्ञसूत्रमुपवीतमु
च्यतेयज्ञविधिष्टतंसूत्रंयज्ञसूत्रंशाकपार्थिवादिः उपाधिक्येऽधिकंवेतिशोभतेवीगु

तिप्रजनकोत्यादिषुकर्तरिक्तः ऽउपवीतं।प्रेतिआद्यादावन्यस्मिन्वामेकरेऽधोहृतेसतित
द्देवप्राचीनंप्रदक्षिणमावेतिवीधातोःपूर्ववत्क्तःप्राचीनावीतं।नीतिकरद्वयेवहिष्का
तेऽनुभावेनकंठाल्लंवितंनत्निकंगदधोभावेनवीतंगमनमस्यनिवीतंनिरितिप्रकृते
राधोभावविन्यासइतिमेदिनिः। अंग्वितिअंगुलीनामग्रेमूर्ध्निदैवंदैवसंबंधिती
र्थंतेषांतेषांसंनिधिःतेभ्योजलेकिंचिज्जलादिकंदेयंदैवेनैवतीर्थेनदेयमितिस्मृ
तेः।स्वेतिस्वल्पांगुल्योःकनिष्ठानामिकयोर्मूलेऽधोभागेकःप्रजापतिर्देवताऽस्य
तस्येदमित्यणएरश्चांतादेशःहस्वायादेशेकार्यंतीर्थं।मेतिअंगुष्ठतर्जन्योर्मध्येपि
त्र्यणामिदंपैत्रंतस्येदमित्यण।अंगुलिरत्रसामीप्यात्प्रदेशिन्येवगृह्यते।मूलइ
तिहिअवधारणेऽगुष्ठस्यमूलएवब्राह्मंतीर्थमित्यन्वयःपूर्ववदणिटिलोपेब्रा

स्तं। स्येति ब्रह्मणो भवनं तद्रूप्यं भुवो भाव इति क्यप् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं। योजनं युक्तनत्स हि
तः सयुक्तद्भावः सायुज्यं ततः समाप्याः वोपसर्जनस्येति सभावः ब्रह्मसंयुनक्ति आत्म
नासं वध्नाति सत्सूद्विषेति क्विप् संयुक्तद्भावो वा सायुज्यं। देवेति तदद्ब्रह्म भूया दिवत्
विरूपमित्यर्थः। कृच्छ्रमिति सांतपनचांद्रायणप्राजापत्यादिकं प्रायश्चित्तं कृच्छ्रं कृच्छ्
परवान्यं कृच्छ्रयति तत्करोतीति णिजंतादच् यथा गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशो
दकं। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतं। एवमन्यत्रापि। सामिति सम्यङ्न्यासः
क्षपणमात्यंतिकस्त्यागः सन्न्यासः तदुक्तेऽनशनेऽभोजने प्रायो वर्त्तते सचादंतः प्र
पूर्वादिणएरवश्रयते: अपूर्वो ह्यन्नप्रायः पुमा। नित्युक्तेरदंतः सांतत्वे प्राया इति स्मा
त् प्रायोपवेशनमतिर्न्नृपतिर्बभूवेति रघुः। अथेति प्रमादादिना कारणांतरेण वा

वीरः पूर्वेक्तोग्निस्तं हतवान् क्षिप्रवीरहाश्वरवीरविक्रांतो चुरादिस्ततोण्यंताद्धेतुमणिविवीरयति विक्रांतं करोति २

यस्यामिहोत्रिणोग्निर्नष्टो निर्वीराणः स्यात् सः वीरोग्निस्तं हतवान् क्षिप्रवीरहोच्य
ते वीरयति प्रभाववर्णनं करोति पचाद्यचि वीरः पूर्वोक्तोग्निस्तं हतवान् क्षिप्रवीरहा॥
कुहेति लोभादविहितपररवग्रहणाशावशाद्या मिथ्याऽतत्वेर्ईर्यापथस्याचारभेद
स्य कल्पना संपादना सा कुहना शब्दवाच्या कुह विस्मायने चुरादावदंतस्ततो युच् वि
स्मायनं घञर्थे कः तं नयति प्रापयति रणीजोऽन्येभ्योपिडः। दंभमात्र क्षुतध्यानमौ
नादिः कुहनाः अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणमित्यन्ये। कुहना ग्राम जालं

दि॰२

स्यांतिरत्नकोषः। व्रेति अष्टचत्वारिंशत् संस्कारहीनः षोडशवर्षादूर्ध्वमकृतव्रत
वंधो भ्रष्टगायत्रीकोदानाद्यकर्ता द्विजो व्रात्यः व्रातो व्याधादिः सदृवशारवादिभ्यो
यः अर्हत्यर्थे दंडादित्वाद्यायः। अस्वेति जतग्रहणपूर्वकं गुरोर्वेदाभ्यसनं स्वाध्या

यस्तच्छूयः। निर्गता आकृतिरध्ययनचेष्टाऽस्मादिति निराकृतिः द्वे। ध्वेति लिंगेन ज
टादिधारणेन हृत्तिर्जीवनमस्य लिंगवृत्तिः। धर्मस्य ध्वजश्चिह्नं तद्योगादिति धर्मध्व
जी। द्वे भिन्नार्थे जटादिधारकस्य। अवेति आरब्धस्य नियमस्य स्त्रीमरणादिना ध्वस्तत्र
तोऽवकीर्णी कृ हिंसायां भावे क्तेऽवकीर्णं हिंसा तद्योगान्मत्वर्थे इष्टादिभ्यश्चेति वा इनिः
अवकीर्णी द्वे। सुप्त इति यत्र सुप्ते निद्राणेऽस्तुमानकोऽस्तमस्ताचलं गच्छति सोऽभिनि
र्मुक्तः सर्वतोभावेन सायं तेनेन कर्मणा निर्निश्चयेन मुक्तोऽभिनिर्मुक्तः। यत्र वसुप्ते
ऽर्कउदेत्युदयाद्रिमौलिं याति सोऽभ्युदितः अभ्युदितमभ्युदयः सूर्य्यस्य तद्योगाद् शी
आद्यवभुक्ता ब्राह्मणाइत्यादिवत् क्रमेण द्वे नाम्नी। येति ज्येष्ठेऽनूढेऽकृतविवाहे
सति अनुजः कनिष्ठो दारपरिग्रहाद्धेतोः परिवेत्तोच्यते हेतौ विभाषायामिण इति पं

रा.सु.
२१६

चमीपरिवेर्नेनेक्रमविधित्यागेनजायां विंदति विक्लृलाभे त्वच् एकं। येतिनस्यपरिवेत्तु।
ज्यायान्ज्येष्ठः परिवर्जनं विंदति लभते संज्ञायां क्तिच् सकारवांश्च परिविन्निरिति ह
न्तः। एकं। वीति विशिष्टोऽग्निसाक्षिकोवाहो वहनं स्वीकारो विवाहः। उपपूर्वोयमि
त्विकारे नियमवदपूर्वप्यमः। तथा समुच्चये। परिणयनं परिणयः एरच्। पूर्ववदु
द्वाहः। पाणेः पीडनमवगाहनं ग्रहणं कृद्योगाच्चेति समासः पाणिपीडनं। दारक
र्मकरग्रहो वात्र। षट् विवाहस्य। व्येतिव्यवायः। ग्राम्याणां ग्रामभवानां जनानां
धर्मो ग्राम्यधर्मः। रतं रमणं। धुवनं चालनं निश्चितं हस्तपादादिचालनं निधुव
नं तद्योगादच् निधुवनं। रति सुरत मैथुन धर्षित संप्रयोगाद्योप्यत्र। चत्वारि
रतेः। त्रीणि। धर्मः प्रागुक्तः। यथाविधिनिजस्त्रीसेवनं कामः। अर्थो धनं एतैः पुरु

रम
२१६

षस्यकर्तव्यमनयोपदिष्टैस्त्रिभिरवयवैरुपलक्षितो वर्गस्त्रिवर्गः स्यात्त्रयाणां वर्गः स
मूहः त्रिवर्गः। त्रिगुणो ऽपि न वाध्यते ऽस्य त्रिगुणाः परस्परमित्यभिधानात्॥ एकं। चेति मोक्ष
सहितैर्धर्मकामार्थैरुपलक्षितो वर्गश्चतुर्णां वर्गश्चतुर्वर्गः। एकं। सेति वलं शक्तिः
समानवलैरन्यूनाधिकशक्तिभिस्तैर्धर्मादिभिः चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि समानाक्रान्ता
नि चतुर्भद्रं पात्रादित्वात् क्लीवत्वं भद्रे ग्रकृते वाप्यवकृष्टसाधुनोरिति विश्वः। समान
स्येति योगविभागात् समानस्य सभावे सवलैरिति। एकं। जेति वरस्य जामातुर्ये स्निग्धा
स्तत् पन्त्या वयस्यास्ते जनीं वधूं वहन्तीति संज्ञायां जन्या इति यदन्ते न निपातः। ज
न्यो वरवध्वोर्ज्ञाति प्रियभृत्ययोर्हिते ऽपि चेति विश्वः॥   ॥ इति ब्रह्मवर्गविवरणं समाप्तं॥
॥   ॥ मूर्द्धेति मूर्द्धन्यभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्तः राज्यारोपणसमये प्रथमतः क्षत्रि

योमूर्द्धाभिषिक्तस्तत्प्रभावतयापियोऽप्यतयामूर्द्धाभिषिक्तः यथाब्रह्मवाहुजस्यवंश्यावाहु
जाः।प्रभौराजामृगंकेन्द्रत्रियेनृपइतिवन्हपतेततः न्क्षत्रियार्थोराजशब्दात्राजश्वसुराद्य
त।येवाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावान्नटिलोपःराजन्यः।वाहुभ्यांजातःपंचम्यामजाता
वितिडःवाहुजः।न्क्तदेश्वमुक्तइतिकात्यायनेनधातुत्वेनोपादानात्ततःसौत्रधातोःष्ट्र
निन्क्तत्रोहितकारःततोऽपत्यार्थेन्क्तत्राद्धःन्क्षत्रियः।न्क्ततात्त्रायतेत्रातइतिकेनैरुक्तेन्क्त
तशब्दान्याकारलोपेन्क्षत्रःततोघइतिवा।त्रांतंसलोपधमितिक्लीवत्वमपिन्क्षतस्यन्क्षत्र
मुद्यतमितिन्यवेदयमितिरघुः।अतितेजस्वितयाविशेषेणराजतेसम्राट्द्विषेतिक्विपुविराट्।राजन्याद्विलिंगिनइतिरभसः।पंचन्क्षत्रियस्य।रेतितेनसाप्रभावेनचराजनेदी
प्तोभवतिराजेःकनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन्राजा।सम्राट्द्विषेतिक्विप्राट्।दृष्टि

भ्यार्दिश्वरः सर्वभूमिः पृथिवी त्यामणञावित्यनुवृत्तौ तस्येश्वर इत्यणु पार्थिवः । क्ष्मां भुवं भुनक्ति पा
लयति क्ष्माभुक् । क्षत्रं पाति रक्षति त्रात इति क्षत्रपः । एवं भूपः । महीं क्षितवान् प्राप्तः क्षि
निवासगत्योः क्षिप् तु क्ष्महीक्षित् । सम्राट् राज्ञः । सितिसंसक्तः संलग्नोऽन्त एकादशो यस्याः
सा समंता स्वविषयानंतरा भूमिः प्रादिभ्यो धातुजस्येत्यादिना समासो नरपदलोपो तस्या रा
जान इमे तस्येदमित्यण् सामंताः । स्वविषयानंतरराजाः प्रणतावशीकृताः प्रणामकारिणो
वाऽशेषाः सर्वे सामंता यस्य सोऽधिक ईश्वरोऽधीश्वरः स्यात् । एकं । चेति चक्रे भूमंडले
द्वादशराजमंडले च वर्तितुं प्रभुत्वलक्षणां वृत्तिं चेष्टां कर्तुं शीलमस्य णिनिः चक्रे राजसमू
हेऽवश्यं स्वाम्येन वर्त्तते वा आवश्यके णिनिः चक्रवर्ती चक्रं गणे चक्रवाक इति विश्वः । सर्व
भूमेरीश्वरः समुद्रपरिवृताया भूमेरीश्वरः सर्वभूमीत्याद्यनुवृत्तौ तस्येश्वर इत्यण् अनु

गतवान्र

शांतिकादीनांचेत्युभयपरद्वद्धिः सार्वभौमः। ह्वे। नृपइतिअन्यो भूम्येकदेशाधिपोमंडलस्य
देशस्येश्वरोमंडलेश्वरोदेशाधिपइत्यर्थः। स्यान्मंडलंद्वादशराजकेचदेशेचविंवेचकदंवके
चेतिविश्वः। एकं। येनेतिचक्रवर्तिसाध्योयागविशेषोराजसूयस्तेनयेनेष्टंसयागः कृतःस
सम्राडित्याद्वदशश्वराजसूयाधिकारीविशेषणद्वयेनतमाहमंडलस्यद्वादशराजमंडल
स्येश्वरः यश्चसकलभूपालान्शास्तिभृत्यवद्व्यापारेषुनियोजयतिसचेत्यद्वैवेषुइह
चराजसूयमख्येसन्यग्राजतेससम्राडितोराजिसम्मः क्वावित्यनुस्वारवाधकोमकारः।
एकंसार्वभौमविशेषस्य। केचित्तुसमुच्चयेनत्रीण्येतान्याहुः राजसूययाजीयःससम्रा
डित्युक्तविधसीमावच्छिन्नायाभूमेः ईश्वरः सोपियश्चकियत्परिमाणयाभूमेः पतीनांत्रया
शास्तिसोपि। अथेतिराज्ञाराजन्यानांक्षत्रियाणांचसमूहोराजकंराजन्यकंचगोत्रोक्ष्टा।

श्रेरश्रेत्यादिनासमूहार्थेवुञ्।मेतिकर्त्तव्यमनिश्चयोमंत्रःभावेघञ्तद्योगान्मंत्रीमंत्रयतेकर्त्तव्य
निश्चयमवश्यंकरोतिमंत्रिगुप्तभाषणेचुरादिस्तन्नश्रावश्यकेणिनिर्वा ।सचनंसचिःसम
वायःसचसमवायेइकृकृष्यादिभ्यइतीकृसचिंवातिगच्छतिश्रातइतिकःसचिवःसचिशब्दा
देववावचप्रकरणेऽन्येभ्योपीतिवः।धीप्रधानःसचिवःधीसचिवःधियावुद्ध्यावासचिवः
सहायःमंत्रीसहायसचिवावितिवन्त्यते।अमासहार्थेसमीपार्थेवमंत्रेराज्ञासहसभवतिभ
वार्थेऽमयात्तुत्यप्अमात्यःअमांतिकसहार्थयोरितिमेदिनिः।त्रीणिमंत्रिणः।अन्यइति
ततोऽधीसचिवाद्न्येकर्मोपयुक्ताःसचिवाःअन्नपटलाध्यक्षादयोऽमात्यशब्दःकर्मस
चिवेष्वपिवर्त्तते।मौलैःसार्द्धस्थविरसचिवैरितिरघुःएकं।मेतिमहतीमात्राधनंपरिच्छे
दोवायेषांतेमहामात्राः।मात्राकर्णविभूषायांवित्तेमानेपरिच्छदइतिमेदिनि ःधीयतेऽ

रा॰मु॰
२१८

नेत्यधिकरणे ल्युट्। धानं परं प्रकृष्टं [illegible] धानं परं पोषणं वा एषामिति प्रधाना निरूपभेदात्
क्लीवत्वमेव। महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुस्कांडे वोपालितात् प्रधानः पुंलिंगोपि प्रकर्षे
णवाधीयंत इति कर्मणि ल्युट्। द्वे। धीति पुरोऽग्रे दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु धीयते आरोप्य
ते पुरोऽसि वेति धाञो ऽसि पुरोधाः सांतः। पुरोधाञः क्तः पुरोहितः द्वे पुरोहितस्य। द्वे इति ऋ
णदानादीन्यष्टादश अर्थिप्रत्यर्थि विवादस्थानानि व्यवहाराः। तेषां द्रष्टरि निर्णेतरि पृ
च्छति वादिप्रतिवादिवाक्यं प्रच्छेः क्विप् वचीत्यादिना क्विप् दीर्घत्वं संप्रसारणाभावश्च
प्राड् विविच्य वक्ति विवाकः बहुलवचनात् कर्तरि घञ् प्राड् चासौ विवाकश्चेति प्राड्वि
वाकः॥ विवादानुगतं दृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः
स्मृत इति। पृच्छ्यत इति प्राड् वादिप्रतिवादिवाक्यं प्रच्छेः कर्मणि अन्येभ्योपि दृश्यत इति

राम
२१८

हरिशियहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनाद्वाक
र्मणिक्तिप्ध्वांक्षं विवेचयति विचारयति कर्मण्यण्अन्यंक्षादित्वात्कुत्वंप्राड्विवाक इत्यन्ये
।अन्तानूव्यवहारानूपश्यति ण्वुल्अन्तदर्शकः। अक्षः कर्षेतुपेचके शकटव्यवहारयो
रिति विश्वः।द्वेधर्माध्यक्षस्य।प्रतिप्रतिक्रियते वार्यतेनेन घञ्उपसर्गस्येति वादीर्घः प्रतिरा
भिमुख्ये राज्ञोभिमुखंजनानूप्रतिहरति वहिः प्रापयति वालितिकसंतेभ्योणइतिणप्र
त्ययः एतत्पन्हेप्रतिहारो ह्रस्वादिः अन्येषामपीतिदीर्घत्वेदीर्घादिरपीत्यन्येप्रतीहारो
द्वारमधिकारविषयत्वेनास्यास्तीत्यर्शआद्यच्प्रतीहार इत्यन्ये। द्वारंपालयतिकर्मण्य
ण्द्वारपालः।द्वारितिष्ठतिसुपीतिकः द्वाःस्थः।द्वारिस्थितत्वात्द्वाःस्थितः।तंराज्ञेये
वोधयतिदर्शयतिवाद्वाःस्थितदर्शक इत्येकंनामद्वाःस्थितोदर्शकश्चेतिनामद्वयमित्य

रा॰मु॰
२२०

न्ये। स्याद्दर्शको दर्शयिता अन्तीहारेपि दर्शक इति रुद्रः। द्वारयोद्वाः स्थिता दृर्शीतिरभसः। पंच
द्वाराधिकृतस्य। रेतिअवश्यंरन्हंतीतिरन्हिणस्तेषांवर्गोगणोरन्हिवर्गः। अस्यरन्ह कव्नेना
नीकेनसमूहेनतिष्ठति अनीकस्थः पूर्ववत्कः द्वे। अध्येति अधिगतः प्राप्तोऽन्तोव्यवहा
रोनेनेत्यध्यन्तः अन्तमाप्तोपवाद्यत्व्। अधिक्रियतेस्म अधिकृतः। द्वे अधिकृतमात्रस्य
।स्येतिएकत्रग्रामेऽधिकृतो नियोजितः नियोगत्वाघवातस्या तुंशीलमस्यलषपतपद
स्थाभूइत्यादिना उकञ्स्यायुकः एकं। गोपइतिभूरिषुग्रामेष्वधिकृतोगोपायतिर
रन्हतिपवाद्यत्वृगोपः एकं। भौरीतिभूरिणिसुवर्णेनियुक्तोभौरिकः तत्रनियुक्तइतिठक्
स्वर्णेपिभूरिचंद्रौ द्वाविति वन्हपतिकनकाध्यन्हइतिषष्ठीसमासः। रूप्येतिरूप्यंरज
तंतद्देवनिष्कं पूर्ववत्ठक्नैष्किकः टंककपतिर्नैष्किकोरजनाध्यन्हइतिरभसादयः

रा॰म
२२०

द्वैटंककादिशालायांनियुक्तस्य। अंतरितिता तस्य्यलन्नणायां ऽ तरभ्यंतरस्योवंशोगृहं अं
तर्वंशः तत्रभवा अधिकृतत्वात् विद्यमाना अंतः पूर्वपदात् ठ्जितिठ ञ्सं ज्ञापूर्वकत्वा दृद्ध्य
भावः मत्वर्थेठन्वा अंतर्वंशिकः। जज्ञेतिजायतेवाजनजननेजुहोत्यादौ जनीप्रादुर्भावे
वा दिवादौ पच्चाद्यच् जनः। सौवीतिसुविदंतंवोढारंलांतिसुविदल्ला ऊढा स्त्रियः तत्रभ
वा विद्यमाना अण् शोभनंविदंतिसुविदः पंडिताः क्विप् वेतिक्विपनात् अतितिसातत्येन
गच्छतिसुविदत्‌ न्टपालः तंलातिसुविदल्लमंतःपुरं आकारांतलन्नणः कः नोर्ध्वीति
लत्वंतत्रभवा त्र अण्‌सोविदल्ला इतिवा। कंचुकश्चोलकः विनीतवेश्यार्थमस्त्येषामिति
ठन् कंचुकिनः। तिष्ठंत्यस्मिन्निति घञर्थेकः स्थः स्थश्चासौ पतिश्चेतिस्थपतिः तस्यामी
दित्यदित्येत्यादिनाण्यः स्थापत्याः दृहस्पतीद्धापइष्टवान्स्न्टपःस्थ

रा॰मु॰२

२२१

पतिः तस्येमे पूर्ववत्सपेस्थापत्याःस्य पतिरेवस्यार्थे ष्यञित्यन्येस्थापत्यः। सुशो भनंवेन्निइगु
पधत्वातकः सुविदोराजातस्यामीप्राग्दीव्यतोऽण सौविदाः। वहिःसंचरंतीनामंतःपुरस्त्रीणां
प्रेक्षकपुरुषांतरवारणायवेत्रधराराज्ञाक्षप्रगारेनियुक्तावहिर्महल्लकास्तेषांनाम वतुष्कं
। मांढइतिशाम्यतिशिक्षाभावातशमेर्डः ठवर्गचतुर्थोपधस्तालव्यादिःशण्ढः क्लीवस्तत्कं
तुकीतितालव्यादौरभसः। हञ्आवरणेआधृषाद्वेतिणिजभावपक्षेवरतिनिराकरोति
पचाद्यच्च वर्षस्यरेतः सेकस्यवरो वर्षवरः। येव [illegible] ल्यसत्वाःप्रथमाः क्लीवास्त्र्यस्त्रीस्वभा

न॰३

विः। जात्यानडुष्ठाः कार्येषुतेवैवर्षवराःस्मृताइतिएषामत्यंतांतर्महल्लकानां द्वे। तुल्पाइति।
षेवृसेवनेण्वुलसेवकः अर्थनमर्थोघञंतद्योगादिनिः अर्थी अर्थ्यते अर्थः कर्मणिघञ्
सोऽस्यासन्निहितइति अर्थोप्यासन्निहितइतीनिर्वाउपसर्गवलातपुनःपुनरनुजीवति

राम

२२१

सेवतेणिनिः प्रभोरनु पश्चाज्जीवति णिनिः अनुजीवी। त्रीणि सेवकस्य। वीति विषयः स्वदे
शस्तस्मादनंतरोऽव्यवहित एकविषयाभिनिवेशी शातयतीति शदेर्णिच्यादयश्चेति तृः ह्रस्व
श्च शत्रुः। मित्रं इति अतः शत्रोः परमवस्थितो राजा मेद्यति स्निह्यति ष्ट्रन् मित्रं स्वपकारित्वात्॥
उदेति विजिगीषोः शत्रुमित्रयोरभितोऽव्यवहितः परतरोऽतिव्यवहितत्वादेव नोपकारी के
वलमूर्द्ध्वमासीन इव उदासे। शानच् उदासीनः एकं। पेति शत्रुजयायोद्यतस्य विजिगीषोस्त
च्छत्रुपक्षपातेन यः पार्ष्णिं पश्चात्पदं गृह्णाति याती ति कर्मण्युपपदे। सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः प
श्चात्पदजिगीषयोरिति विश्वः। एकं शत्रुविशेषस्य। रीतिरपतिदोषं व्यक्तीकरोति रपव्यक्ता
यां वाचि रपेरिक्षोपधायाः इति कुप्रत्यये उपधाया इत्वे च रिपुः। वीरस्य कर्म वैरं विरोधः वैरमै
थुनिकयोरिति निर्देशादणयुवादिपाठादणित्यन्यः। तदयुक्तं तत्र तत्र पाठादर्शनात् तद्यो

नापकारी ४

गाद्वैरीमत्वर्थइति॥सपत्नीवसंतापहेतुत्वात्सपत्नः॥श्यन्सपत्नइतिनिर्देशादकारः॥इयन्निर्वि
रोधमिति॥अरिः॥अर्त्तेर्इरितिइः॥द्वेष्टीतिद्विषन्द्विषो॥मित्रइतिशत्रा॥द्वेषः शीलमस्यद्वेषणः
कुधमंडार्थेभ्यश्चेतियुच्॥क्रोधेनापचिकीर्षया हृदाकुटत्वात्दुष्टंहृदयमस्येतिदुर्हृत्तदंत
॥सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोरितिनिपातनात्हृदादेशः॥द्वेष्टीतिद्विट्षांतः॥सत्सूद्विषेतिक्वि
प्विरुद्धः पक्षः साध्यमस्येतिविपक्षः॥पक्षोमासार्द्धकेपार्श्वेग्रहेसाध्यविरोधयोरितिमेदिनि
॥विविधोविरोधः पक्षोऽस्येतिवाविपक्षः॥हिताचरणाद्धितः॥नहितोऽहितः॥नविद्यतेहितमस्मा
दितिवा॥अमतिगच्छतिवैरं अमगत्यां॥अमतिरुजतिअमरोगेवा॥मित्रः॥अमेर्द्विषतीतिइत्रन्
मित्रविरुद्धकर्माचरणादमित्रः॥लोकाश्रयत्वात्पुंस्त्वमित्यन्ये॥स्यातामभित्रौमित्रेचेतिमाघः॥
दस्यतिअभिमतार्थमुपक्षिपतिदस्युः॥तमुउत्तरेक्पणेदस्युरेतिगणपाठात्जनिमनिदसिभ्यो

राम
२२२

युरितियुः बाहुल्याद्घोरनादेशाभावः अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानाद्वा। शत्रुरुक्त एव। शत्रुरेव शात्रवः

प्रज्ञादित्वादण्। अभिसर्वतो हंतुं शीलमस्येत्यभिघाती णिनिः अभियातीति क्वचित् पाठः तत्र

यती प्रयत्ने निराकारे चेति चुरादिण्यंतादच् इ रितिइः अभिमुखं यातीति या धातोः क्विप् अभिया

तिरिति सर्वस्वं द्वेष्ट्यभियाति रमित्र इतिरत्नकोषः। त्रायति पालयति वा रोषमिति परः पवाद्य त्र

इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी पूर्वविप्रतिषेधेनेति उत्वापवादो गुणः न राति सुखमिति अरातिः बाहुल्लको

तरत्ववसिभ्यां तिरिति रा धातोरपि तिः बलारातिः सचीपतिरिति स्वर्गवर्गो प्रतिकूलमवष्टपमर्थ

यते प्रत्यर्थी अर्थयाचनायामावष्टपके णिनिः प्रतिकूलमर्थितुं शीलमस्यताच्छील्ये वा णिनि

ः परिदोषाख्यानं पंथयति गच्छतीति परिपंथी पथि गताविति धातोश्चुरादिण्यंतात् ग्रहादित्वा

णिनिः। परिशब्दे प्रकृते दोषाख्याने तिरसने पूजा वर्ज्याप्योश्च भूषणे इति मेदिनिः। ऊन विंश

तिः शत्रोः वेति वयसा तुल्यो वयस्यः नौवयः इत्यादिना यत् शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वा तुल्यवयस्कोऽपि
प्रवाच्यकः॥ स्निह्यतीति स्निग्धः ष्णिह प्रीतावित्यतो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्तमाने क्तः
समानं वयोऽस्येति सवयाः सांतः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना नित्यं सभावः॥ त्रीणि तुल्यवयसः॥
अथेति मित्रमुक्तमेव मित्रमाविष्टलिंगं समानः ख्यायते जनैः समानं ख्यातीति वा समाने ख्य
ः स चोदात्त इतीण् एस च ङित् वेऽजोऽडिदित्यनुवृत्तेः ङित्वात् टिलोपः यलोपश्च समानस्य सभावः अ
नङ् सावित्यनङ् सखा। सदैवोपचिकीर्षया स्निग्धत्वात् शोभनं हृदयमस्य सुहृत् सुहृद्दु हृ
दावितिसाधुः॥ त्रीणि मित्रस्य। सेति सख्युर्भावः कर्म वा सख्युर्यः सख्यं सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्त
पदीनं सख्यमिति साधु। द्वे सख्यस्य। अन्विति अनुगम्य रोधनमावरणमनुरोधः भावे घञ्। अ
नुगम्य वर्त्तनं विनाराधनं अनुवर्त्तनं। द्वे आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य। येति अर्हतीत्यर्हः पचाद्यच्

योयोऽर्हेयथार्हंवर्णःप्रकारोऽस्ययत्रयेनप्रकारेणांतस्तत्स्वंज्ञातुंशक्यतेतत्रतथाभूतःप्रकारोऽ
स्येत्यर्थः।वर्णस्याङ्गेदरूपयोरितिस्वरणाः।प्रकर्षेणनिधीयतेआरोप्यतेज्ञेयमत्रेतिउपसर्गेद्योः
क्विरितिकिः।प्रणिधिः।तत्त्वज्ञानार्थमपसर्पत्यधिकंभ्रमतिपवाध्यत्वअपसर्पः।अपकृष्टंसर्पत्यपस
र्पइतिसुभूतिः।अवच्छंदमर्पत्यवसर्पइतिवस्वामी।चरतिजानातिपरतत्त्वमत्रचरः।प्रज्ञाघ्राणिवा
रः।स्पृशतिपरतत्त्वंस्पृशतिपरतत्त्वज्ञानायस्त्रअत्रस्पशःवाधतेवापरानस्पशवाधनस्पर्शनयोः।अ
त्रतालव्यांतोरेफश्रून्यः।गूढआहतःपुरुषोगूढपुरुषः।सम्नचरमात्रस्य।अत्राद्यौवर्णाकृत्कषीव
लभिक्षध्यापकादिछलेननित्यस्थायिनश्चरस्य।पंचस्वदेशापरदेशभ्रमणशीलस्येतिकलिंगादय
ः।आप्तइतिरागद्वेषविनिर्मुक्तआप्तइत्यभिधीयते।आप्नोतेःकर्मणिक्तःआप्तः।प्रत्ययोविश्वासः
संजातोस्यतारकादित्वादितच्प्रत्ययितः।प्रत्ययःशपथेरंध्रेविश्वासाचारहेतुष्वितिविश्वः।द्वेअपि

अ·टि·
२२८

संवादिवाकृचेष्टितविश्वासाधारस्य।सेतिसंवत्सरः कालोपलक्षणंतंमुहूर्त्तंचवेत्तितदधीतेतद्वेदइ
त्यण्एसांवत्सरः।एवंमौहूर्त्तः।ज्योतिर्ग्रहनक्षत्रादितदधिकृत्यकृतोग्रंथोऽधिकृत्यकृतेग्रंथइत्यण्
संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्य भावः ज्योतिषंतद्वेदक्रतूक्थादिनाठक्ज्यौतिषिकोवृद्धियुक्तः।एवंमोहू
र्त्तिकः।दैवंपूर्वकृतंशुभाशुभंकर्मतज्जानातिदैवज्ञः आतइतिकः।ग्रहादिसंचारंगणयतिएवुल्गण
कः।स्त्रियांपुंयोगादितिङीषिगणकी।ज्ञानंविज्ञानंतद्योगात्ज्ञानी।कृतांतोयमसिद्धांतदैवाकुश
लकर्मस्वितिवक्ष्यतेकृतांतंदैवंवेत्तिपूर्ववत्ठक्कार्तांतिकः।अष्टौदैवतस्य।नेत्तितंत्रंसिद्धांतंवेत्तिग
क्थादिः।तंत्रंप्रधानेसिद्धांतइतिवक्ष्यते।ज्ञातःसिद्धांतःस्थिरपक्षोयेनमतया।द्वेतत्त्वार्थज्ञातुः।सेतिस
दादानंयज्ञस्थसत्रंतद्योगात्सत्री।सत्रमाछादनेयज्ञेसदादानेचवकेतवइतिविश्वः।गृहपतिर्गृहस्थः
द्वेसदात्रादिदानकर्तुर्गृहस्थस्य।लीतिलिप्यंकरोतिदिवाविभेतिटःकृञोहेत्वादिनावालिपिकरः।

राम
२२८

अक्षरेणालक्षणयाऽक्षरलिखनेनख्यातःतेनवित्तइतिचणपुंअक्षरचणःएवमक्षरचुंचुः।शिल्पि
निष्णुन्लेखकः।चत्वारिलेखकस्य।लीतिलिखतेकर्मणिक्तःलिखितं।अक्षराणांवर्णानांसंस्थानमाक्ष
तिराणोपणंततोलिखिताक्षरसंस्थानयोर्द्वंद्वः।लिपउपदेहेलिविःसौत्रोधातुःताभ्यामिगुपधात्केष्षो
दरादिरितिमाधवीइगुपधात्किरितिमाख्यामृतं।चत्वार्येवनामानिकेचित्तुलिखिताक्षरसंस्थानइत्ये
कमेवपदंसम्मन्यंतमित्याहुस्तदसत्तथासतिलिखितमितिविशेषणंव्यर्थंस्यात्नहिलिखनंविनाक्ष
रसंस्थानंभवतीतिव्याख्यामृतं।अन्येतुपुस्तकादौलिखितेऽक्षरसंस्थानेरीतिव्याचक्षतेलिपेः।स्येतिसंदि
ग्धयतेसौकर्मणिघञ्संदेशोनिवेद्यत्वेनग्राहितोवाग्विशेषस्तस्यहरःप्रापकः।संदेशहरःहरतेरनुद्य
मनेऽच्॥इवतिगच्छतिदुगतोऽतनिम्न्यादीर्घश्चेतिक्तःदीर्घत्वंवहूतःदूरूपरितापेयथोक्तवादित्वात्दूयते
परितापयतिवापूर्ववत्क्तःद्वे।दूत्यमितितस्यदूतस्यभावःप्रवृत्तिनिमित्तंकर्मक्रियाएतेद्वेअपिदूत्यशब्द

वाच्ये इत्यर्थः॥ हृतवशिगम्यां वेति यः॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति हृतीनां। भावकर्मणो
श्च हृत्यं। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। दौत्यं वात्र। अध्वेति। अध्वानमलं गच्छति अध्वनीयत्खाविति खयतौ। आत्माध्वा
नौ खे। ये वाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। अध्वानं गच्छति अन्तात्यन्ताध्वेति डः। अध्वगः। पंथानं नित्यं
गच्छति पंथो ण नित्यमिति णः। पंथादेशश्च। पांथः। स्त्रियां पांथा। गच्छत्यर्थे पथः ष्कन्। पथिकः। स्त्रियां पथि
की। पथि कुशल इत्यर्थे ड। तत्र कुशलः पथ इति वुन्। पथकः। स्त्रियां पथका। पंच पथिकस्य। स्वेति स्वाम्या
दयः सप्त परस्परोपकारित्वाद्राज्यांगानि। राज्यस्य राजकर्मणोंऽगानि उपायाः साधनानीत्यर्थः। तत्र स्वा
मी राजा। अमात्यो मंत्री। सुहृन्मित्रं। सुवर्णादियुक्तभांडागारं कोषः। राष्ट्रं जनपदवती भूमिः। पर्वतादिभि
र्दुर्गमं पुरं दुर्गं। बलं सैन्यं। राष्ट्रग्रहणेनैव पौरश्रेणीग्रहणे सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यख्यापनार्थं। एको
मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिः। एतानि सप्त प्रकृतिशब्दवाच्यानि। एतानि परस्परानुकूलान्येव राज्य

साधकानीति प्रतिपादयितुं राज्यांगानीति विशेषणं प्रकर्षं कुर्वंतीति राज्यमिति कियदंगानि वेति
कियत्समस्तैतानि राज्यांगपदप्रकृतिपदवाच्यानि। अष्टांगं राज्यमिति कस्यचिन्मतमाश्रित्याह पौरा
णामित्यादिकामंदकीये स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोषो बलं सुहृत्। परस्परोपकारीदं सप्तांगं रा
ज्यमुच्यते। पौरश्रेणीभिः सहाष्टांगमपि राज्यमिति दर्शितं। प्रकृतिः स्त्रियामिति प्रागुक्तमेवाइ स्वाम्य
मात्यादीनां। संधिरिति एते संध्यादयः षड्गुणागुणाः षड्वा आत्स्यपर्याः। तत्र स्वर्णादिदानेन बंधुभिः
श्रीसुतपादनाभित्रीकरणं संधिः संदधानेरुपसर्गे घोः किरिति किः अयं च व्रूरविधो ग्रंथविस्तर
भियान लिखितः। विरुद्धयहरणं परमंडले दाहलुंठनछेदादि विग्रहः। तं च प्रकाशकूटतूष्णीभेदेन त्रि
विधमाह॥ उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कंदनाय यात्रा यानं तच्च विगृह्य यानं सं
धाय यानं संभूय यानं प्रसंगयानं उपेक्ष्य यानं चेति पंचविधं। पश्चात्स्थापिनः शत्रोर्बलइब्यजन

पदवासारिकं हत्वा पुरोवर्त्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्विगृह्य यानं।शून्यराज्यग्रहणासमर्थेन शत्रुणा संधिं
संधायारेः संमुखगमनं संधाययानं।बलवदरिणा संधाय संमिल्य तैः सह कातरेऽरौ यद्यानं तत्संभू
ययानं।एकं प्रकृतयानस्यांतरोपस्थितेऽनुद्देश्येपि यद्यानं शत्रौ।शत्रोर्बलाधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रु
मित्रेषु अवरेषु वा वलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यद्यानं तदुपेक्षयानं।नाहमिदानीं योद्धुं समर्थ इति कालादि प्रती
क्ष्या विजिगीषोर्दुर्गादीनवर्द्धयतः स्थितिरासनं तदपि विगृह्यासनसंधायासनादि पूर्ववत्पंचविधं।वि
ग्रहेण शत्रोरवस्कंदेऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनाऽप्यदुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्यासनं।तुल्यबलत्वाद्यु
द्धेक्षीयमाणयोः संधिं कृत्वाऽवस्थानं संधायासनं।वलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातु
मशक्यत्वाद्बलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूयासनं।शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमना
देरुत्सवस्य च प्रसंगेनांतरा स्थितिः प्रसंगासनं।वलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपे

सतत्परचयापेक्षयास्थितिरुपेक्षासनं। वलिनोवैरिणोर्मध्येकाकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्रवात्मसमर्प

णंद्वैधं। वलिनासहसंधिरवलेनसहविग्रहइत्यपरं। शत्रोर्वामूलप्रकृतिभिःसहसंधायशत्रुणासहविग्र

हइतितृतीयं। शत्रुणोववासंधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्यव्यापारइतिचतुर्थमितिचतुर्विधंद्वैधं।

वलवताःविरोणोच्छिद्यमानस्यहीनशक्तेर्यद्वलवद्धर्मीविजयिसमाश्रयणंतदाश्रयः तस्यैववावलिनःशत्रो

ःसेवयाकोषादिदानेनवाश्रयणमाश्रयइतिद्विविधआश्रयःउक्तंच। उच्छिद्यमानोरिपुणानिरुपायप्र

तिक्रियः।शक्तिहीनःसंश्रयतेवलिनंधार्मिकंनृपमिति। शेतितिस्रःशक्तयःशक्तिशद्ववाच्याइत्यर्थः।

शक्यतेजेतुमनयाशक्तिःशक्तेःकिन्तुस्तत्रप्रभुत्वसाधकत्वात्कोषदंडौप्रभुशक्तिः।उक्तंच। कोषदंडव

लंप्रभुशक्तिरिति। विनानेनात्मशक्तिरिति। विक्रमेणात्मशक्त्याविष्करणमुत्साहशक्तिः।उक्तंच। विक्रमेव

लमुत्साहशक्तिरिति। संध्यादीनांसामादीनांचयथावत्स्थापनंनतुज्ञानवलंमंत्रशक्तिः।पंचांगमं

अ.टि
२२७

त्रोमंत्रशक्तिरिति तु माधवी। शेषं सुगमं। ज्ञेति नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गोऽन्ये
षां यत्र धर्मकामार्थैरिति वा धर्मयितुं नीतिवेदिनामित्युक्तं अष्टवर्गाणामपचयः क्षयः तेषामेवोपचयो वृ
द्धिस्तेषां नोपचयो नापचयस्तत्स्थानमष्टवर्गः। कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं। खन्याकरबला
दानं शून्यानां च निवेशनमिति॥ सङ्इति कोशो धनं दंडो दमस्त्रेहेतुत्वात् सैन्यमपि दंडः ताभ्यां यत्तेजो जाय
ते स प्रतापः यत्पनेन तत्र परमं तभावितस्य प्रर्थ्यातरहलक्ष्मेति घञ् प्रतापः। एवं प्रभवत्यनेन प्रभवतेः कृ
त्यल्युटो बहुलमिति वा कुल्यात् श्रिणीभुव इति घञ् प्रभावः। अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्
प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतमिति भरतः। द्वेभेद इति स्वार्थसंपादनकारणमुपायः उपेत्य ने

एम
२२७

नेति करणे घञ्। इति करणं भेदादीनामर्थपरतया द्योतने। शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्म
सात्करणं भेदः भिदेर्भावे घञ्। स त्रिविधः तदुक्तं स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा। संतर्जनं च भे

दज्ञैर्भेदस्तत्त्रिविधः स्मृतः। राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकममीषामैकमत्यं जातमित्यास्यार्थस्य कपटलेखा
दीनां राजसदसि प्रक्षेपात् राज्ञोऽनुयायिषु स्नेहस्य परिजननां च प्रभोर्भक्तेरपनयनमित्येकः। अनुयायि
नामेव परस्पराभिभवसंजननं संहर्षोत्पादनमिति द्वितीयः। दमनं दंडः शास्तिः क्रमं तात्रः। सोपि त्रिवि
धः तदुक्तं वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च इति दंडविधानज्ञैर्दंडोपि त्रिविधः स्मृत इति। परिक्लेशो बंध
नं ताडनादिः। प्रियवागर्थप्रदानसंबंधादिभिः क्रोधोपशमनं सांत्वनं साम स्यन्निविरोधं षोंतकर्मणि
यद्वा साम सांत्वप्रयोगे साम सांत्वने वा साम नन्दामनहे मन्त्रित्यादिना निपात्यते साम दंत्यादिः। शमयति
विरोधयति वा शामना मव त्राल त्यादिरपि त्वपंचधा। परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनं। संबंधस्य
समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनं। वाचा पेशलया साधु तवाहमिति वार्पणं। इति सामविधानज्ञैः साम पं
चविधं स्मृतं। स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानं। यत्समाप्रबंधनोत्सर्गस्तत्र माधममध्यमात्। प्रतिदानं त

श्री·
२२८

याा तस्य गृहीतस्यानुमोदनं। द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्त्तनं। देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पंचविधं स्मृ
तं। अन्ये तु मायामुपेक्षामिंद्रजालं चेति त्रयमुपायेष्वंतर्भाव्य सप्तोपायानाहुः। उक्तं च सामदानं च भेदश्च दंड
श्चेति चतुष्टयं। मायोपेक्षेंद्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः इति। तत्र मायोपेक्षे दंड एवांतर्भवतः। इंद्रजालं च भे
द इति ग्रंथकर्तुरभिप्रायः एतत्पारंक्रमेणैव चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ सांत्वमपक्रियेति माघे दंडस्य चतुर्थो
पायत्वेनोक्तः न्यायमात्रेणोक्तानामुपायानां पर्यायमाह। सेति सहो बलं तत्र भवं तत्र निर्हृत्तं वा। एरसाहसं
।दमनं दमः घन्नो दांतोपदेशश्चेति द्वष्यभावः त्रीणि दंडस्य। अथोः इति भेदः उक्तस्य। उपोपजुजपनमुपजा
पः घञ्न्नु हे। उपेतिः राजा धर्मा घैर्धर्मकामार्थभयैरमात्यादेः परीक्षणं भावतत्वनिरूपणमुपधा उपधीयते
बुद्धिर्ज्ञानायत्र उपस्थसमीपे धीयत आरोप्यत इत्यात श्चेत्यङ् सा च धर्मादिभेदेन चतुर्विधा राजा धर्मतो भे
दाद्युपायेन भावतत्वं ज्ञातुं प्रहितेनाप्तपुरुषेण धार्मिको यं राजा तदेनमुत्सृज्यान्यं राजानमभिषेचया

रम
२२०

मोऽन्यं वा धार्मिकं राज्ञा नंद्यामइत्युक्तो यदि न मन्यते तदा सत्यं धार्मिकोयमिति निश्चयो धर्मोपधा। तथा को षय्र
हे वहुधनोऽल्पवृत्तिविषये वनियोज्योपेक्षायां कृतायां यद्यलुब्धः स्यात्तदा तस्यार्थे शुचिताज्ञानेऽर्थोपधा। राज्ञा
परिचारिकास्त्रंतर्वेशिको वा लब्धविश्वासः प्रलोभयेत् रूपयौवनवैदग्ध्यादिकलानामेकायतनं प्रस्तुः प्रभव
तीति महिषी त्वां कामयते सुलभश्च प्रच्छन्नप्रचारः संगतौ राज्यश्रीरेव त्वदधीनेत्युक्तेऽस्य कामानिवृत्तिनिश्चय
ःकामोपधा। अधार्मिकोयं राजा तद्वध्यो हि परोऽन्योयतस्य वरदोऽस्यात्तत्रान्यराजनि त्वां प्रहित्य समर्पयामीत्युक्तो
यदि न मन्यते तदा तस्य भयनिवृत्तिनिश्चयो भयोपधा। पंचेति। अ षडक्षीणा घानिरशाला कोलांघ्रिषु लिंगे
षु वर्तते। अपेति योद्धाभ्या मेव क्षिपत्येनत्तृतीयादीनां गोचरोत्तानविषयः। अविद्यमाना नि षडक्षीणप्र नव
हुब्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच्। अषडक्षः ततो षडक्षा। शितद्रूग्वलंकर्मेत्यादिना स्वार्थे खः। अषडक्षीणः। वी
ति विविंचंति पृथग्भवंति जना अत्रेत्यकर्मकत्वादधिकरणे क्तः। विविक्तः विविक्तो देशो विविक्ता भूमिः। विवि

कं स्थानमिति विविक्तादिवत्तुष्केपि त्रिलिंगतोद्या। विगतो जनोस्मात् विजनः। छद्यत आव्रियत इति छद
अपवारणे वा दांत शांतेति निपातनात् छन्नं। शलाका शारिका मदनशारिकेति पर्यायः। शल्यं श्वाविच्छलाकास्या
छन्नो मदनशारिकेति तालव्यादौ रभसः। अ नि गुप्तत्वान्निर्गता शलाकाप्यस्मादिति निःशलाकः। तथा समुद्र
घे। रहितमत्र रहे भूते। सुनिःप्रसुनरमं तेवात्रे तिरमस्येत्पनुवृत्तौ देशो हलस्य प्रसुनरहस्यां तादेशः रहः। रहो निधुव
नेपि स्याद्रहो गुह्येन पुंसकमिति रभसः। अत एतदनव्ययं द्वितीयं त्वव्ययमित्याह अलिंगे इति। विजनत्वादुपग
तांशवः किरणा अत्र उपांशुतालव्यशं। सप्रविजनस्या। रेति रहोभवे रहस्यं दिगादित्वाद्यत्। रासेति सं त्रिविश्वा
सेदं त्यादिर्वर्ग देशनायां दर्शितः। घ्वसप्राणने तालव्यादिः द्वाभ्यां घञ् विस्रंभः विश्वासः। द्वे विश्वासस्य। भ्रेष
इतियथोचितात् यथा प्राप्तात् भ्रंशो ऽ भ्रंशः पतनं भ्रेष्टव्यतने भूईन्यां ता ह्रुञ् भ्रेषः। अभ्रेष इति। न भ्रेषो ऽ भ्रेष
ः नियतमीयते ऽ सौपरीण्योनीणोर्घञ् न्याय्यः। कल्पनं कल्पः कृपेर्घञ् जिलत्वे कल्पः। धर्मशास्त्रपरैर्दिश्यते

कर्त्तव्यतया कथ्यते देशः अकर्त्तरि चेति घञ् देशोऽरूपमस्य देशरूपं दिश्यमानस्योचितस्य रूपं
प्रशास्तं देशनं वा ॥ सम्यक् संगतं वा ॥ अजसातत्वमत्र ह्रस्वो नपुंसकस्येति ह्रस्वत्वं सरसीव समं जसं चे
तिद्विदंत्ये भुसभेदा तसमंजसं द्विदंत्सा ॥ पेत्रो चितस्य ॥ युक्तमिति युज्यते उपायैः संवध्यते युजेः कर्मणि
क्तः युक्तं ॥ उपयंत्यनेनोपायः उपाय एव औपयिकं विनयादिभ्युपायाद्ह्रस्वश्चेति ठक् ह्रस्वत्वं च औ
पयिकं ॥ लब्धुं शक्यं लभ्यं पोरदुपधादिति यत् ॥ भजन्ते फलमनुवध्नाति भजेस्ताच्छील्यवयोवचने
त्यादिना चानश् भजमान नित्यन्ये ॥ फलाभिमुखं अभिनीतं संस्कृतं वन्याय्येवामर्षणे त्रिष्विति रुद्र
ःन्यायादनपेतं धर्मपथ्येत्यादिना यत् न्याय्यं ॥ युक्तादयः षट् त्रिषु ॥ षट् न्यायागतद्द्व्यादेः ॥ स
मितिइदमुचितं न वेति ॥ निश्चयः सं प्रधारणा समपूर्वाद्धञ् धारणेइत्यतो णप तात् युच् ॥ संपूर्वाद्दर्थे
भाविल्पुह्समर्थनं निर्धारणं द्वे ॥ अवेति अवालं वने कौप्यं मवलंव्य वदनमत्र वदनं वादः भावे

घञ्। निर्देशः कार्य्यादेशः घञ्। एवं निदेशः। शासेर्ल्युट् शासनं। क्विन्नावादिभ्य इति शासेः क्विन् उप
धाया इत्वं च शिष्टिः। वाकुलकाद् सेस्त्रि रितिप्रत्यये शास्त्रिरित्यपीति माधवी। आतश्चोपसर्ग इत्यङ्।
आज्ञा। षट् आज्ञायाः। समितिसंतिष्ठतेऽनयासम्यगवस्थानं वा संस्था पूर्ववदङ्। न्यष्यपि मध्य
इति वस्तते तमादत्तेवा कुल्पात कर्त्तर्य्यङ्। पृषोदरादिः पर्य्याङ्पूर्वाद्धाञ्ञोऽङ्। नै रुक्त वर्णविपर्ययेम
र्य्यादा अर्य्यस्वामिन मादत्ते तत्रावस्थितत्वात्र पूर्ववदङ्। नै रुक्त आदेर्मकारागम इति वा। मर्य्येति सी
मार्थः व्ययं तत्रदीयते मर्यादेति स्वामी। धारयति धर्मं धारणानं द्यादित्वा ध्रुर्युज्वाति छंत्यत्राधिक
रणोक्तिर्नस्थितिः। चत्वारिन्याप्यपथ स्थितेः। आगइ इति एति गच्छति इर्ह्हेत्नं इण आगो पराध इत्यसु
न्नुधातोरागादेशश्च आगः अगति गच्छति
वस्पगिम्पांणिदित्यसुन्नणित्वाद्वद्धिः आग इति सुम्नूत्पादयः घञ्क मसिसुमन्नंतमिति त्वी

वत्वंसांतमा गः सोष्टाहैशतभागांसीतिमाधात।अपराधनमपराधः घञ्।मन्पतेनीच्चिनोतिव्यवस्था

पयत्पकार्य्यर्जंतुवञ्जुनमंत्र ॥वीरणपपराधस्य।मेतिदोअवखंडनेभावेल्युट्दानंखंडनंञ्ड्डचैर्दानमस्मा

दङ्हीयतेनेनेति वाउद्दानं।वध्नातेल्युंट्वंधनं।द्वेवंधनस्पाद्यीतिअपराधेशास्त्रेण वोधितादंडाद्विगुणो

दंडोऽर्थप्रहणादिद्विपाद्यंद्वौपादौपरिमाणमस्पपणपादमापशताघतपादस्पात्राप्राण्पंगत्वातप

द्यत्पतदर्थइतिनपञ्चवः।एकं।भेतिभागधेयः प्रागेवोक्तः॥कीर्यतेप्रत्पेकंविक्षिप्पतेकिरतेरप्रकरः

फ्ञा घणिकारष्चा।कारोवधेनिष्ठयेववलौरत्नेयतावपीतिविश्वः॥वलिः प्रागुक्तः॥त्रीणिकर्षकादि

तोराजग्राह्यभागस्पा।घेतिंघट्टस्वलनेद्यटतेऽत्रघञ्घट्टोराजग्राह्यग्रहणस्थानादिः घट्टोवर्त्म

तत्ररक्षार्थंराजदेयभागः शुल्कइतिमाधवी।आदिनागुल्मप्रतोल्पादिग्रहः शलतिप्रातिवंधोनेनशु

ल्कः शुल्कवल्कोल्काइतिनिपातः घट्टादौदेयंघट्टादिदेयमितिसमासः।शाकः शुल्कशिखंडैश्चा

ण्याश्रमराः शपथशुल्काविति शकारभेदात्तालव्यादिः। एकं घट्टे पथि शुल्कादौ चरक्षार्थं दीयमा
नस्य राजभागस्य। प्रेतिप्राभ्रियत इति प्राभृतं। प्रकृष्टाय दिश्यते दीयते कर्मणि ल्युट् प्रदेशनं।
द्वे देवताभ्यो भक्त्या मित्रादिभ्यश्च प्रीत्या प्रशस्तं दीयते तस्य प्राकुड इति ख्यातस्य। प्राभृतादिष
ट्कमेव प्राकुडस्येति तु सुभूत्यादयः। तथा च उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियामित्यमरमा
ला। उपेति उपसमीपमीयते अय्यते प्राप्यते उपपूर्वादिणो ऽयते र्वा कर्मणि ल्युट् उपायनं। उपगृ
ह्यते उपग्राह्यं ण्यत्। उपक्रियते कर्मणि घञ् उपहारः। उपदीयत इति उपदा आतश्चोपेति कर्मण्यङ्।
चत्वारि उपादेरुपढौकनीयस्य। यौतेति युतकं योनिसंबंधस्तत्र भवं युतयोर्वधूवरयोर्वेदमणि
यौतकं। युतकं युगले युक्ते संशयेपि चेति रभसः। आदिना व्रतभिक्षादिग्रहः। अकर्त्तरि चेति कर्म
णि घञ् सुष्ठु दीयते सुदायः इति पाठः इत्यन्ये। ह्रियत इति कर्मणि ल्युट् हरणं। यौतकमुकारमध्य

मपि घोनकं यौतुकं च तदिति वाचस्पतेः॥ द्वैकल्पादानकालेनामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य
।तदिति सचासौ कालश्चेति तत्कालो वर्त्तमानकालः।तदेत्यस्य भावस्तदात्वं।द्वैव वर्त्तमानकालस्य।उत्तरेति
त्तरश्चागामिकालः आयास्यंत्यर्थे पातेर्ईतिरिति वाहुलकाद्यातेरपिङतिः आयतिस्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावा
गामिकालयोरितिमेदिनिः।एकं।सामिति सद्यस्तत्कालं व्यापारानंतरमेव यत्फलं तत्संदृष्टे प्रत्यक्षे
भवं सांदृष्टिकं अध्यात्मादित्वाट्ठञ्।उदेति उदर्क्यते स्तूयते उदर्कः घञ्।भाविनः कर्मफलस्य।आद्विति भ
यमिति वक्ष्यमाणो नय प्रत्येकं संबंधात्पीडाकरं वह्नितोयादिभयहेतुत्वात् इयं अग्निः पीडाकरो ग्नुत्पा
तः तोयमतिवृष्ट्यनावृष्टिरूपं।आदिना व्याधिम रकमूषकशलभदुर्भिक्षभूकंपोल्कादिग्रहः।
दैवकृतमशुभं तत्प्रेरितं वह्नितोयादि दैवकृतत्वाददृष्टमुच्यते तदुक्तं।हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं
मरकस्तथा।अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभादयः दृष्टमिति तत्रक्रं सेन्यं राष्ट्रं च स्वचक्रात् स्वबलात्पर

वलाद्वपराष्ट्रजाद्वाचौराच्चेकादेःपरचक्राद्वयद्वाहविर्लेपादिभयंतदृष्टमुच्यते।असत्कारस्य दंडस्य
परचक्राणितस्कराः।राजानीकप्रियोत्सर्गादृष्टंतन्मानुषं विदुरित्यर्थशास्त्रं।असत्कारो ऽभिभवः दंड
अ्यो ऽन्यायः।राजसे न्यराजवल्लभयोरुत्सर्गो ऽतिघमनं।मेतिरुच पक्रातस्वसहायाज्जातंभयमहिभयं
अहीनांग्रहस्यत्वाद्दाहंताकारत्वाद्वसाधर्म्यादहिरिवाहिस्त्वतोभयमहिभयमुच्यते।अहिभयेनैवम
हीभुजांसं वंधोनदृष्टादृष्टभयास्पातेत्वन्यस्यापिभवतः।पक्षस्पष्टविध्वः।निजोथमैत्रस्यसमाश्रि
तस्यसंवंधतः कार्य्यसमुद्भवस्य।अल्पाग्रहीतोविविधोपचारैःपक्षंखुधाःसमन्नविधंवदंतीति।प्रेतिराजा
दीनांचामरव्यजनच्छत्रधारणादिव्यापारः प्रकर्षायिक्रियतेप्रक्रेयाकुजःशर्वस्त्रिशायगितिरिङ्गादे
शः।टाप्।अधिक्रियतेऽधिक्यायक्रियतेसंपाद्यतेघञ्अधिकारःद्वेचेतिचमरोमृगभेदस्तस्येदम
ण्एचामरंचमरःप्रागुक्तः।पद्माद्यणिवाचामरः।चामराटाब्वंतापि।चामराचामरंवालव्यजनंरोमगुच्छ

कमितिरभसात्।। प्रकीर्यते विक्षिप्यते स्म स्वार्थे कन् प्रकीर्णकं। हेमासनस्य। नृपेति। नृपस्यासनं नृपा
सनं भद्रं श्रेष्ठं च तदासनं चेति तद्भद्रासनं हेममणादिकृतराजासनस्य। नेति। तन्नृपासने हैमं सुवर्णाघ
टितं सत् सिंहस्याकारः सिंहस्तत्प्रधानमासनं सिंहासनं साध्वसजनकत्वात् सिंह इवासनं सिंहासन
मित्यन्ये। एकं। छेति। छादयति छत्रं रसतनत्र नक्कि षचे जिङ्गस्त्वनं ने रू शिकृती जीडभावः। छत्रं आतपा
पेठे नस्य त्त्रायते सुधीतिकः आतपत्रं। नेति। त्रयादिराज्ञस्तन्नृणामो विज्ञानमुक्त्कं कनकभुन्ते च नृयस्पलन्नम
त्रिरूमुच्यते तथा चमुवर्णादंडैकसिताजपत्रितं ह्रलनप्रतापावलिको न्त्रिमंडलइति नेषधः। भेति
नद्र: ३ भडायमंगलार्पितः कुंभः श्रेष्ठघ्रासो कुंभ श्चेति वा नन्द्रकं भः। एवं पूर्णकुंभः। हेरण्याभिषेकाय
नानानीर्थी रिज्जलपूर्णोकनककुंभस्य। भृंगेति विभर्तुर्दर्कं भृंगारः भृंगारभंगारौ चेति नृंभृंगार
नुमागमगुणागमाश्चनिपात्यते। कनकस्यालुका कर्करी कनकालुका वर्कर्यालुर्गलंतिकेति

वसतेस्वार्थेकनद्वेसु वर्गाघटितजलपात्रस्य। नीतिनिविष्पतेसन्निवेशेन स्थाप्यते निविशंते ऽत्रेति
वाध्यत्र निवेशः शावगतोऽजिरवतकिरवृश्मतङ्खं च से वतेत्र शीङो ऽजिरवतकिरन्वा शिविरंताल
व्यादिशिविरमंतः स्युरे पीत्यन्ये। शंठ इति क्लीवलिंगमित्यर्थः। स्कंधावारोऽप्यत्र। द्वे आगंतुकसैन्यवस
तेः। सज्जनमितिसज्ज्ञंते निर्भयाभवंत्यनेन सक्षोभनं जन्यते वा नेन सज्जनं षत्संगतोरुलांजशकृषीति
सस्य दः स्नोस्तुनाश्चुरिति दस्य जः सज्जनं भ्रमणं। उपरक्ष्यते ऽनेनात्र वा उपरक्षणं गुल्मोऽप्यत्र। द्वे सैन्यरक्ष
णाय नियुक्त प्रहरिकादिन्यासस्य। हीतिहस्त्यादि चतुष्कं सेनांगं स्यात्। पदातीनां समूहो भिक्षादित्वादण्
पादातं ततो ऽंद्वे द्वे हं द्वश्चेत्यादि नैकवत्त्वे ऽक्लीवत्वं नाविकाट विकादीनां सेनांगत्वेन पदातावंतर्भावः। नौ
कानामल्पसंवार्यत्वाद्रथे वंतर्भावः महिषादीनां च उष्ट्रदत्वाङ्गजाश्वेंतर्भावत्वात् पृथगनुक्तेरवः। ए
कं। द्वेति प्रशस्तदंतयोगादतिशायने इनिः दंती एवं दं तशिरवात संज्ञायामिति वलच् वलज इति दीर्घः दंता

बलः। हस्तकार्य्यकरणात् शुंडा पिहस्तः करः तद्योगाद्धस्ताज्जातावितीनिः हस्ती। एवंकरीवयोगत्शूष्टि
त्वात्तस्यैव तद्योग्यतेनान्यः॥ द्वौ रदौ दंतावस्य द्विरदः। करेणमुखेन च पिबतिमुपीतिकः। अनेकपः द्वाभ्यां
पिबति द्विपः पूर्ववत्कः॥ मतंगाद्दृषेर्जातः पंचम्यामजातावितिडः मतंगजः। गजति माद्यति अच् गजः मद
देगजः। नगो वृक्षः स इव दृश्यते शेषेऽण् नागः पर्वतजत्वाद्वा। कुंजो दंतो हनुश्च तद्योगादतिशायने

मुख

खैन ग कुंजेत्यादिना रः कुंजरः कौ जीर्यतीति कुंजरः पृषोदरादिर्वा। वारयति परबलं स्तुः कारणाः रति पर
बलाभिमुखं इणः किदिति भः इभः। स्तंबे तृणादिगुच्छे रमते स्तंबकर्णयोरनिजपोरिति अच् हूहलदं
तादित्यलुक् स्तंबेरमः। पद्मं बिंदुजालकं तद्योगात् मत्वर्थ इनिः पद्मी पंचदश हस्तिनः। यूथे तिष्ठन
करिणां यूथस्य शब्दस्य यो नाथः ईश्वरः महाबलत्वात् स यूथं पाति आतश्चेति कः। यूथपः द्वे यूथ
मुख्यकरिणः मेति मत्तेभ्यो गलत्कटः क्षीबाइतिवत् क्षतमदेन दानांबुना उत्कटो मत्तः मदोत्कटः मद

कलयति संप्रत्येव प्रकाशयिष्यति कर्मण्यण् मदकलः ॥ द्वे ॥ अंतर्मदस्य हस्तिनः ॥ के इति करिणः शाव
कः पोतः कल्पते विनैव बंधनं क्षिप्यते कलति लक्षेपे कीर्यते क्षिप्यते वा ह्य विक्षेपे कलभः प्रागुक्त
ः मव पंचविंशत्यब्द पर्य्यंतं करभ उच्यते ॥ द्वे ॥ प्रेति प्रकर्षेण भिन्नो मदेन संगतः प्रभिन्नः ॥ गर्जयाद्देमत्तो
गर्जति स्म गर्जितः ॥ एवं मत्तः ॥ त्रीणि क्षरन्मदस्य हस्तिनः ॥ मेति उद्वमति स्म मदं उद्वांतो गलितमदः ॥ हे इति
हस्तिनां वृंदं अविन्न हस्तिधेन्वोष्ठगिति ठक् हास्तिकं ॥ गजा वेति समूहे तल् गजता ॥ द्वे ॥ के इति करयोगात्
करिणी धेनुरिव सुखसाधनात् इवे प्रतिकृतौ कन् धेनुका ॥ उस्पते काम्यते वशा करिणोष्वेत्स
प्रवष्टि कामयते ऽ विवावशा तालव्यशाव प्यावंध्यासुतास्पोषा स्त्री गवी करिणीषु चेति तालव्यो
तेषु विश्वात् ॥ त्रीणि हस्तिन्याः ॥ गं इति ॥ गंडः प्रागुक्तः ॥ कटति वर्षति कटे वर्षावरणयोः अच् कटः ॥ द्वे गंडकपोलयोः ॥
मेति ॥ माद्यत्यनेन मदः ॥ दृप मदे ऽनुपसर्ग इत्यप् मदयति वा अच् मदः ॥ द्यति खंडयत्यनेन दानः दोऽवखंडने ल्युट् दानं द्वे ॥ वेति ॥

वम्यते तेन क्रियते कर्मणि ट्वितोऽथुच् वमथुः। करिकरान्निर्गतो जलकणो वमथुशब्दवाच्यः॥ ६॥ द्विति
करि शिरसोऽवयवौ पिंडौ विवोन्नतभागौ कुंभशब्दवाच्यौ केन मदजलेन कुम्प्यते पूर्यते गज
पूरणे कर्मणि घञ् शकंध्वादित्वात् पररूपत्वं। पिंडत्वेन संहतौ भवतीति भिडि भिडि संघाते पचा
द्यच् एकं॥ ते तिन्तयोः कुंभयोर्मध्यभागो मर्मस्थानत्वात्तेव त्वं कुशाघातमत्र विद्यते ऽकुशा
घातेन भिद्यते विदं वेदनं इत्पत्तो वा ज्ञो रागादिकः कुः विदुः एकं॥ अवेति अवग्रहाते ऽकुश
न अवग्रहः अवग्रहः दूत्सपृदीर्घ भूम्नः गजालिके ललाटे शिरोधे प्रतिवेधे यथ वग्रहः तिरुद्धः॥ अ
वगृह्यते अस्त्वतेनः अं कुशादिना गजो वाहलेषु इति घञ् अवग्राहो हार द्विमानि ति व्याख्या
मतं एकं। ईषीकेति अक्षि द्विकूटकवत्तु गोलक ईष्पत्तमहति देहे निमग्नत्वात् स्वयत्नेन लक्ष्यते
ईषतं छेई षगातिद्वि सादाने षु वाईकन्निति प्रकत्तईषे: किद्वुत्वश्चेति कन् प्रत्ययो धातो ह्रस्व
त्वं ईषीकाद्रस्वादि दीर्घ मध्या ईषालागालकीलिकासवईवार्थे कन् ईषिके तिस्वामी

कृः१

।।ईषगतीत्मारेषातो गौबुलितिशा॥ ३॥ सर्वस्वेपि ऋषीकाद्ध्रस्वादि दीर्घमध्येति एषीकमस्य
मधिकृत्य तदात्तम ह्णेणाति मुरा रिःतस्मिन्नस्प दिषीका स्वरामारामाववेंधितइतिरघुः ए
कं॥ अपेतिकरिणा मपा गदेशो निर्याणाशब्दवाध्मः निर्यात्पनेना क्रमदजलवाल्पुटैनि
यीणाकृत्यवइति णात्व एकं॥ केति चूल स्थूल से मुच्छायेसञ्ज्ञाया मितिरवुलचुलिकाएकं ॥
अवइतिकुंभोत्रवात्तकुंभः वाहित्यंवात्तकुंभावइतिमागुरिःस्वलनलाटाधोभागइतिसुभूत्पा
स्यःतस्याधोभागोवाहित्स्य इस्यहावकरणे भावे घञ् हित्या विलासः नैरुक्तस्यल्लोपःम
दंचाव स्पवइतिणा निःवाहीतत्रतिष्ठाति निरुक्तः सस्यतःवाहित्पइतिवा॥ प्रति अस्य
वाहित्यस्याधोभागोदंतयोमध्ये प्रतिमानमुच्यते प्रतिमीयते नेन। डुमिञ् प्रक्षेपणे
मीनाति मिनोति दीडाल्पापिवेत्यात्वदेशनियमात्प्रतिगतं प्रतिमानमितिवा॥ प्रति
प्रतिच्छायागजदंतांतरालयोरितिरुद्रः॥ आसेति आस्यतेऽत्र वासन गजस्कंधदेशः द्वौ॥

पेत्तं मुखादिस्थो विंदुसमूहः शोणाद्वर्णात्वात् पद्ममिव कनुपद्मकं द्वे ॥ पेतिं हस्तिनां पार्श्वभागः प
द्भे भागः गत्वपतेपक्षत्तिपरिष्टद्धा तिशय्यामनेनपक्षपरिग्रहे करणो वत्रु हे ॥ इति ॥ अग्रतो यो भा
गः सदंतसहितो मुखस्य भागोदंतभागः शाकपार्थिवादिः मुखतः स्कंध पर्यंततो योग्रभागः सदंत
सन्निहितत्वात् दंतस्य भागोदंतभाग इति विग्रहः ॥ द्वावितिगजस्य पूर्वे ऽग्रिमे जंघे त्र्या दिदेशो यस्य
तदूजे पश्चात्पश्चिमे जंघे त्र्या दिदेशो यस्य तदवरं पूर्वजंघाभागो गात्रं पश्चाज्जंघाभागो ऽव
रमित्यर्थः ॥ यद्वा पूर्वजंघयोरादि देशो गात्रं पश्चाज्जंघयोरादिदेशोऽवरं गात्रावरे पूर्वपश्चा
त्पादयोः पारिभाषिते इति भागुरिः ॥ कश्चित्त्वाह अष्ठीवदूगात्रं ऊर्ध्वमवरमधस्तद्गात्रमिति ॥
गजोत्पजंघादिदेशोऽवरस्यावरमेति विष्वितिरुद्रः ॥ द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशो गात्रावरे ननेतिर
भसः ॥ अत्र तो गात्रावरे ननेति रभसः ॥ अत्र तो गात्रावरे टावेतेच रूपभेदाद्वानयोः स्त्रीनपुंसकत्व
मितिसुभूतिः ॥ अपरापवर्गा दिमध्यावनत्यावमाघस्त्रेषः बद्धापराणीपरितो निगडान्मला बी

रा०मु०
॥२३६॥

स्थ्वा

दिति अपरं तृत्तरार्थस्याँऽङ्गागेवंदंतिनामिति विश्वः॥ तो अमिति तु घातेनेन तु दम्यपनेनाम्रा
त्यादिनाक्तुन्तो आवेणुना निर्वृत्तेनि वृत्तेः क्र घृतादिभ्य इति ठकूवेणुकं॥ किंचित्तुवेणुकमि
तिपाठे संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः॥ द्वेतो दनरंडस्य॥ आलेति वंधस्तंभ इति समाहारे द्वंद्वः तेन
वंधनस्तंभ आलानं॥ नालानं करिणा सन्न इति रघुः॥ तदुक्तं आलानं तां प्राप्तैः सहकाल्लागु
रुडुमैरिति च॥ वंधनं वंधः गादर्थिस्तंभो वंधस्तंभ इत्यन्ये॥ आलं तिवध्नंत्यनेनानात्रवाल्युट् आ
लानं द्वे॥ अथेति शिंजना स्खलत्यनेन शिंजानः स्खलति वा पृषोदरादिः शृंखला॥ शृंखला
पुंस्कटी वंधवत् निगडे त्रिष्विति मेदिनी स्त्रालन्यादिः॥ अद्यतेवध्यतेनेन अंदि वंधने अंदृहन्नू
कर्कवृ दृिधि घूरितिकूप्रत्ययः विनयादित्वात्ठक् किकादेशे के ग्राउ इति ह्रस्वत्वे च अंदुकः॥
निगा ऽयतेवध्यतेनेन निगलति वा गालंघ ञर्थेकः पवाद्यच्या॥ त्रीणि निगडस्य॥ अंकिति
अंकयते गम्यतें क्रयते वानेन अंक गतौ अविलं ह्रणो वा॥ सानासिपरौसीत्यादिना ठशः॥

राम
॥२३६॥

काशा काशकुशांकुशाइतिशमेदाच्चालव्यांतः॥स्वरतिमर्मस्थानंगच्छतिस्वरणिः॥स्वविशिम्यां कि
दिति निः॥म्र हिंसायां म्रणी वेणीव स्निपा र्स्निवस्मयइति निरगुणात्वेवेति म्रणि क[illegible]स्ताल
व्या[illegible] दिश्व॥म्रणीरकुशवाचीवकाशश्वत्रणावाचकइतिशमेदः॥स्त्रियामित्येकदेशानस्त्रापु
सस्वरूः समुदायोल त्वाते तेन ऋारत्वमग्नमवम [illegible] त्पास्त्रणीं शिताग्रमितिस्वरणिःपुस्त्व
मपीतिसुभूत्यादयः स्त्रियामितिप्रायिकत्वादुक्तमितितुवयं॥ द्वे [illegible]कुशस्य॥चूषेति चूष्यते
पीयते एष मांसेनादृभ्यतानीयते चूषपानेकर्मणि घञ्यर्थेकः॥ अवचषपाल्ने वा सर्वत्र वच्चषया
वनः॥ पुत्तं॥ कञ्चं प्रागुक्तः॥ कच्चेभवा विद्यमाना कक्ष्या शरीरावयवाद्यत् कक्ष्यासात स्याको
षांतरे तु ह्वाते प्युक्ता॥ ब्रियते च्चनो न्न चूवरत्त्रा॥ चीणि काष्ठदडी तिख्याताया॥ केतिकल्प्यते
श्चारोहणसामर्थ्यं वर्ध्यते ऽनयाक्रुपेर्णपंता द्युत्त्रभावेवा कल्पना एवं सज्जनाचारोहेनायकस्यारो
हणाय गाज संज्ञीकरणस्य॥ ब्रेति प्रवीयते प्रकर्षेणास्यते उपवेशनाय द्विप्यते वीणा तिप्र

जनकात्पसनखाद्नेषुपूर्वोक्तषणिावत॥ आस्तीर्यतेआच्छाद्यतेगज पृष्ठमनेनआस्तीर्यतेग
जपृष्ठेवा आस्तरणं॥ विपर्ते आच्छाद्यतेगजपृष्ठमनेन कष्ठरुह शिम्पोननवर्णःवहुवर्णयो
गाद्वाऽशी अस्युच परुरूपत्वात्परिस्तूयतेसोमवन्मनुउपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परेर्नोपसर्गा
दित्यादिनाय त्वं परिस्तोमःस्तूयतेचित्रकवलत्वेनशाद्यतेकुशाद्येपचितुद्सिविम्पस्यकु
वाहुलकाद्न्यतोपियकुकुयःकुयपूतिपृथ्यभावेकुथ तिगजपृष्ठात्पृथगम वतिइगुपधत्वा
त्केकुथःस्त्रीवेपि॥ त्रीप्रवेणीकुथःत्रिषितिवोपालितः॥पचगजचित्रकवलस्य॥ वीति त्रस
रयुद्वाद्य्व महस्तपर्यंवीतमुच्यतेवेत्पयोगपत्तागच्छतिस्मकर्त्तरि क्तः विरुद्ध मितं गमनम
स्यवावीतंएकं॥ वेत्तिवारयतिगतान्वार्य्यतेवागजा अनयावसिवपियजिवाजिव्रजिसदित्त
निवासिवाद्विवारिस्पऊवारिःक्रदिकारादित्तिडीषिवारी॥ वारीस्पाऊजंवधन्याकल्लस्यामः
पियोषिति॥ वारिवागगजवधन्याः त्रीस्त्रीवेप्सुनिवाल्लुकेःतिमेदिनिः॥वधवंधनेवध्यतेस्या राम

वेधनी गजस्य वेधनी गजवंधनी ति द्वे ॥ घोटेति घोटति भूमौ परि[illegible]त्य लुठति घुटपरिवर्तने प
चाद्यच् घोटः ततः स्वार्थे कन् घोटकः । घोटसैंधववंगवर्वा हय वाजि तुरंगमा इति रभसः ॥ एवं लि
वा ॥ पिबतेः क्विच् कृतो वेति क्विचपि तिः पीतिर्नाम्नि स्त्रियां पान इति मेदिनिः ॥ पीत्तपानं घटा
दि इव्याप्य वहारः जघोगा । द्विनौ पीती ना स्त्रीवा ॥ तुरत्वरणे इगुपधेति कः तुरस्त्वरया वा न गच्छ
ति तुरगः भुजगवड्डः ॥ तुरंगो भुजंगवत् ॥ अश्नुते वेगवत्वात् अश्नुते वहु भूभागं व्याप्नोति अ
श्रूव्याप्तौ अशूषिलटिकणिखटि विश्वः क्वन् अश्नाति घासादिकमित्यन्यो तुरंगमो भुजं
म[illegible]वत् ॥ वजति गच्छति वाजी वाजः पक्षस्तद्योगाद्वाजी पूर्वमश्वाः सपक्षा आसन्तितो देवो
[illegible]म्य[illegible]र्थितेन शालिहोत्र मुनिना छेदितेनेदं एणपक्षाच्छिन्नाइत्यागमः इति वा ॥ वाहा तेव
हर्णप्ताद्दरच् उह्यते वा नेन घञ् वा वाहः वाह प्रयत्ने वाह विलोडने वा कर्मणि घञ् पचाद्यज्वा
वाहः ॥ अश्च्छति अस्मगतौ स्नायदिपत्य र्विण् शाकिम्पावनि पुच्छ अर्वति गच्छति अर्वगतौ वाहुल्न

रा०मु०
॥२३८॥

काद्वनिप्राल्लोपः अर्वतीति तु सुभूतिः गंधवश्चर्ईनेगंधवनं गंधो हिंसा गंधं गंधाय वा अर्वति गच्छ
ति कर्मण्यपराण् पचाद्यच् वाशकंध्वादित्वात् गंधर्वः हयति गच्छति हय गतौ हिनोति वा हि गतौ प
वाद्यच् हयः स्त्रियां हयगवयेत्यादिना ङीषि हयी॥ सिंधोरदूरभवत्वात् देशेऽणि सिंधुः अदूरभ
वश्चेत्यणो वरणादिभ्यश्चेति लुप् ततस्तत्र भव इत्यणि सैंधवः॥ सिंधूनामदूरभवो जनपदः सिं
धुः ततो भवार्थे कच्छादिभ्यश्चेत्यणि सैंधव इति पूर्ववट्टीकाकाराः॥ सपति सनायां समवैति स
पसमवाये वा तुल्लकात्तभवसिम्पांजिल्सप्तिः॥ त्रयोदश घोटकस्य॥ आजेति कुलीनाः प्रधा
नाश्वभूमिभवाः सुजातयोऽविकारिणश्च कुलीनाः गुरुशस्त्रप्रहारहता अपि संग्रामे सा
दिनं येन जहतीतेऽतिसुखवाहत्वात् आजानेयत्वात् एषोदरादित्वात् इति माधवी आजनमा
त्रो गतिः अजगतिक्षेपणयोः घञ् आजेन क्षेपणा नेयाः आयरीयात्र न्येषामपी
ति दीर्घत्वे दीर्घादिरात्नेनेय इति सर्वस्वारस्यः॥ आत्र भिव्यापाप्राजवे नवोढारंपथ्यानयाति व्या राम

॥२३८॥

पयति ए घोदरादित्वं ॥ अश्वं कुलीनमाजानेयं शावं किशोरं ब्रुवत इति नाममालायामार्यापा
ठश्च दीर्घादिः शक्तिभि र्भिन्नहृदयाः स्खलंतस्थ पदे पदे। आजानंति पतनसंज्ञामाजानेयास्त
तः स्मृता इत्यश्वशास्त्रं ॥ २ ॥ वीति विनीयते स्म विनीताः सुशि क्षिताः सुखवाह्याः साधुशोभने
वहतीति साधुवाही णिनि वेति णिनि साधुवाहिनः २ ॥ वेति वनायुर्वनायुसंज्ञो देशभेदो तत्र जाताः
सप्तम्यां जनेर्डः वनायुजाः अजाद्यदंतेति वा वानायुजाः ॥ निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुजास्तु इति
पंचमसर्गे रघुः ॥ आजानेयः कुलजो वनायुजः पार सीकस्तु इति रत्नकोषे पिङ्गस्त्वादिः प
रसीकदेशभवाः कोपधाद्वेत्यण् पारसीकाः पारसीकनाम्नि देशे भवा इत्यपरे कंबोजेषु जन
पदे भवाः कच्छाद्यण् कांबोजाल्लुगिति चाने तर्पाज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादञिति पञ् सवल्लु
गिति कांबोजे दीर्घादिरेवा एवं बह्लीकेषु जनपदे भवाः कोपधाद्वेत्यण् वाह्लिकाः ॥ वाह्लीकवाह्लि
कधीरहिगुनो नाश्च देशयोरिति त्रिकाण्डशेषात् दीर्घमध्यश्च वाह्लीकः एते हयाहयविशेषाः ३

त्येकं भिन्नाऽत्येको द्वयो द्वयोः पर्यायश्च परोऽश्वेतास्कंध कर्कोस्कंधवनायुजमपि पारसीकान्विति ना
ममा न्नायावनायुजपारसी कयोरभेोपचारात्पर्यायत्ता।।पारसीको देत्यमश्वस:।।एवाममेद्यो
पचारादेकत्वं व्यक्तिभेदाद्बहुत्वं।।येति अश्वमेधायहितउपयुक्तोऽश्वमेधस्यन ह्कराणादत्तोऽश्वो
निरुद्धो यातिस्वच्छयेतियाद्वे चेतिकुवत्सयोर्द्विवचनं वययुद्धीनस्य:।अश्वमेधाच्छच अश्वमे
धीय:।द्वे अश्वमेधीयाश्वस्य।।जेतिजवेनवेगेनाधिक:श्रेष्ठोऽश्वो जवनोमन्गादि:।जुङ्गौ सोऽत्र
वातुर्वेगवङ्कत्पथि:जुवेकम्पेतियुच्।।व्रजोरितिव्रजवीवा वत्र एके।।पृष्ठ्य इतिपृष्ठस्यलमपि वाह्य
सुपचारात्पृष्ठतद्योगात्यप्रत्यकरणोऽन्येभ्योपिदृश्यन्तइतियप्रपृष्ठ्य:।स्थूल्पत्ते संव्रियते पृष्ठ
मनेनेति गुरोश्च हलइत्यकारेरलयोरैकत्वस्मृते:स्थूरापर्यपराणात्स्यद्मित्यपिस्थौरपृष्ठ्यारो
पितभरादिकं तद्योगाट्टिनो स्थौरी स्थूलीचा।स्थूराणां पश्वाज्ञ घामवानामिदं स्थौरवलतद्यो
गादिनोस्थौरीतितु स्वामी।।स्थौरीपृष्ठ्यपृष्ठवह इतिवोपालितः।द्वे खरवृषभवजन्पृष्ठेनभार

वाहिनोऽश्वस्य॥ सितेति सितः शुक्लवर्णोऽश्वः कर्क उच्यते करोति शोभां कृदाधारार्चिकलिभ्यः
क इति कः कर्क एकं॥ रेतिरथस्य वोढा रथ्यः तद्वहति रथयुगप्रासंगमिति यत्॥ वेति किम्पते कि
पूर्वादस्त्रा॥ तेर्वा कठिवकिन्पानो रश्मारः लेरुक्तवर्णो लोपे किशोरः॥ काशते शोभते किशोरादस्य
अपारन्त्रत्ययेऽपधायाऽत्वे वनिपात्यये गौरादिडीषि वा॥ अत्र द्विपाठादापश्च श्वास्त्रीत्वे
पि॥ वलसामर्थ्यमतिशायितमत्रास्ति॥ तिवप्रकरणेऽन्य म्योपातिदृष्टत उ इति वडवयोरकत्र
स्मृतेः वडवा॥ वलसैन्यवातिगच्छति वा॥ अत्र उ इति के पूर्ववत् वडवा॥ वलेन सामर्थ्येनार्वतिष्ठे
दरादिर्वा॥ नीणपश्वायाः॥ वेति वडवानां गणः समूहे खडिकादिभ्यष्ठञ् ग्नवाडवं॥ त्रीति यद्द
र्म एकेनाश्वेन कदिनेन गम्यते ऽतिक्रम्यते तत्र अश्वस्यैकाहगम इति खञ् आश्वीनं॥ विवि
ति आश्वीनाध्वा आश्वीनं वर्त्म आश्वीना पदवी॥ केति नीग्र चेत्सुसनसुध्वनसुकशापत्तपदस्वे
दामित्पचकशिः सौत्रो धातुस्तालव्यान्तः कशाति गमयंत्यश्वपदोघवृत्तापकशा चर्ममय्यश्वता
॥ वमत्युद्गिरति गरं ज्वलतीत्यादिनाणप्रत्य ७
न इत्यन्ये॥ वेति॥ वाम्यते गरः॥ टुवमनुद्गिरणे ण्यन्तात् छूञि गौरादिडीषि वामी॥

डनी। कर्कशनिर्दशा अश्वशाये शिकशास्तालव्यान्ताः ललाम्रायात्ताडनावाकशात्तामर्हतीति दं
डा दिम्प्रोयः कम्पमश्वानामग्रभागः॥ हेषेति अश्वानां निस्वनः शब्दः हेषा अश्वानां शब्दे धूग
तौ गुरोश्च हलइत्यकारे हेषा ह्रेषा चोभे तेहेषाकराउद्वहिर्गमनात्तद्व॥ नौ ति अश्वानां गलोद्दे
शो गलसमीपभागो निगीर्यतेऽनेन गलगरोराउत्स्याग्रेइति घञ् निगालस्य नेन वा गल अदने
हलश्चेति घञ् निगालः॥ घण्टावेधनसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः तस्मिन्नेव मणि
र्नामरोमजः शुभकृन्मतउत्पश्वतत्रे॥ अश्वानमिति चोणां तमनुषज्यते॥ वृति अश्वानां
वंदेऽश्वीयकेशा अश्वाभ्यां घञ्छावन्यत्तस्यामिति छः अश्वीयापक्षेऽनुदात्तादेरञ् अश्वा
यंद्वे॥ आस्कंति आस्कंदितावा अश्वानां पञ्चगतयो धारा शब्दवाच्या इत्यर्थः धार्यतेऽश्वात्र
वेति घञ् णपतात मिदाघडिःटापि धारात चतुर्यासमावगातिरास्कंदितस्कंदिरगातिशोष
णयोः भावेक्तः ततोऽश्वेकाचतुरगातिधौरितकंधोचीगतिवातुर्यक्तः स्वार्थेकनाक्रमजुम राम
॥२४०॥

वहन्नचौरितकमितिसर्वस्वं। अथचौरितंकंचौर्य्यधारणांचौरितंचतदितिवाचस्पतिः। मण्डू
ल्लिकया। गामनेरेदित्तहेडउइतिख्याते। विरविरेवनेरुक्तः। वेगेनविद्धिष्णाविचलनवल्गान
वल्गितंमारुद्वतिख्याते। त्वरयारूपेणगतिःप्लुतंतिर्य्यगतिःप्लुतमितिकलिंगः॥ घोरो
तिश्चघ्राणाद्घोरातेघ्रासेनचलतिश्चवटापघोणा। घोणानासाघ्राममध्यरेखभाग
इतिसुभूत्यादयः। कुङ्गतौवाहुलकादुषिकुषात्पादिनाथनघ्राणयःघोटपर्यायश्चोप
वाघवद्घ्रायइत्यन्येघ्रोथावत्तानासामूलप्रदेशाइतिस्वामी॥ केतिकवतेदन्तचलानात्
शब्दायतेकुडश्शब्देश्चचइंखार्थेकनक्रादिकारादितिडीषिकविःकवीद्वामुखविवरेलीनः
खलीनःएषादरादित्वाद्धखेकारेखलिनइत्यपि। कषिणावाच्च।द्धकडिश्चालीतिख्याताया
।शोतिशमयतिपादाघातंव्यथापवाघवत्रैरुक्तोमकारस्यफकारःस्फुरस्फुरणाफरइत्य
के। शंसुखंयथास्यात्तथाफरत्यनेनघञर्थेकःएषादरादित्वातशफंशफम्पूर्वपश्चेवधीति

शफभेदात्खालव्यादिः॥खुरति छिनत्ति भुवं खुरः छेदने। इगुपधत्वात्कः॥खुरः॥भजेश्याः पश्चान्मा
वरत्नु पुरस्तान्मृगखुरद्वुरवज्जालेखस्य पुटित्वविभागा वनभुवइतिकुवठीद्वितीया।
द्वे खु [illegible] रस्य॥
विति पुच्छप्रमादे। चुडगुपधत्वात्कोवा॥लूयते धूमवन्मकूल्लममदं त्तं लगति चूलति खर्जि पिंज
दिस्यकरो लचावन्येषामपीति दीर्घत्वं लांगूलं॥द्वे पुच्छमात्रस्य॥वेति वालयो गाद्धालः स
एव हस्तकार्यकरत्वाद्धारणाद्वा हस्त इव हस्तः बालरूपो हस्तः बालहस्तः॥पाशः पक्षस्य हस्तश्च
कलापार्थाद्युत्पुच्छः॥बालहस्तो बालसमूहो वा॥बालानां धीयते॥इति कर्मणि पधिकरणे वा
ति किंवा लधिः॥द्वे केशवल्लांगूलमात्रस्य॥इति उपाद्भूर्वाद्वृते लोनान्तात्ल्युठश्चकन्त्वं
रित्वं॥लुठउपघाते॥द्वे श्रमशांत्यर्थं पुनःपुनर्भूमोलुठितेस्याश्वस्य॥यतितियुद्धार्थं युद्धप्र
योजने च चक्रवत्तियानेशतमनेकोपल्लवणं शतमगान्यव यवात्तं रस्य शतगाः॥स्पंदने

वतिचलतिचलनश्शब्दार्थोरकाग्रुत्तसंपन्नः रमंतेसमवक्रीडांकुर्वतेयनेनरमेः स्थानिकुम्बिनीरमि
काशिम्पः क्षयनः अनुनासिकलोपः स्यतः त्रीणिवक्रयुक्तस्परस्यमात्रस्य॥ अन्यसावितियद्वा
नेयुद्दार्थनभवतिकिंतुयात्रासवादौसुखस्वमरणायवयन्नमगल्पयानमसौपुष्पखः मं
गल्पत्वेनयथापुष्पर्द्धेसुखसाधनंतथारथोपीतिपुष्पइवरथः पुष्परथः पुष्परथंर
यागीतिनद्धचार्थेनक्षेपः सववरवधूति हारापीतिरत्नकोषादिःपुष्परथांतस्यमध्य
एकं॥ केतिकर्णसाध्याक्रियाक्षक्रतिरूपवारेणकर्णःतद्योगातकर्णामत्वथिरइनिः विशे
षणासमासेऽन्यषामपीतिदीर्घः रथस्पश्रतिमात्रहितत्रनतुपरमार्थितार थतेस्कंधस्य
कर्णसमीपत्वात्कर्णीस्कंधः शेषपूर्ववत्तावहेः अपूर्वाद्दहगतावित्यतः करणेल्युटिकृत्य
वइतिणत्वेप्रवहणादयंनचाकेविचुडीडोल्युटिडयनमितिप इति॥ त्रीणिस्त्रीवस्त्रवह
नाद्यमुपरिवस्त्राच्छादितस्ययानचि शेषस्य॥ त्रीवइतिजीविकोपायत्वात्अनित्यनेन

रा०मु०२
॥२४२॥

अनध्माणानेःस्युस्त्रिपसुनञ्चनःशकटोऽतिजीवायेतुशकादिभ्योऽनूशकटः। उक्तं चाशकटः
शाकिनीगावोयानमस्यं स्नस्वनं। अनूपःपर्वतोराजाद्भिर्द्विनवन्नयइति॥ द्वे शकटस्य॥
गोतिकंबलोनागराजेस्याणसास्नाप्रावारयोरपीतिमेदिनिः। कंबलःसास्नातद्योगात्तक
वलिनोवृषाःतैर्वाह्यं वहनीयागम्यतेऽनयागमेष्ट्रन्‌भित्वात्‌डीषिगंची॥ द्वे रथवहनीय
शकटस्य॥ शीतिशिवंकरोतितत्करोतीतिणप्‌ न्तात्ण्वुलिप्रत्ययस्यादितीत्वं शिविका। शि
विकाश्रेयस्करीसंज्ञायांकन्‌ वाशिविका॥ रेफयाप्यावमाधमाइतिवद्भूतेयाप्येरथेमर्याज्य
तेनीयतेत्युट्यायाप्ययानं॥ द्वे रूपानउतिख्यातस्य॥ दोलयत्युत्क्षिपतिदुलउत्क्षेपेचुरा
दिस्ततोऽच्दोला॥ प्रेंख्यतेवेप्यतेऽखिर्गात्पर्यः। चन्द्रप्रेज्वः संहितामाम्नात्गुरोश्चहल
इत्यकावेप्रेंखाचादोला। प्रेंखःपुमान्प्रेंखानिःश्राणिःश्रिरोहणीतिरत्नकोषः। आदि
नारवद्वावाह्यादिदोलाइयंचविविधायानदोलाप्रेंखादोलावेत्तिडघानोस्त्रिक्रोडार्थंरज्जु राम
॥२४२॥

ड्रोळेति॥४

हि२

मयीस्थानेंतरस्वरणायदारुदंडिकापर्यां समुदायरथ्यामनुष्यवाह्यावयातत्रदोलावर्त्तिते
खादिकादोलोच्यते इतियोजनाउभावितिदृष्टोपिनोक्ता घ्रस्वविकारष्ठमेहेपाश्रगिरज्ञतादि
भ्याःत्रिएववैयाघ्रःतनुस्ताभ्यांपरिवृतोरथइत्यर्थेद्वैपवैयाघ्रादञ्द्वैपोरथःवैयाघ्रोरथइति
यथाक्रमएकैकापतिपांडुनाशुक्लेनकंवलेनसंवीतःपरिवृतोरथःपांडुकंवलादिनिःपांडुकंबळीरेति।
कंवलेनावृतःपरिवृतोरथःकांवलःएवंवस्त्रःपरिवृतोरथइत्यण् ॥ आदिनाचार्मक्षौमदौ
कूलादिग्रहः॥ वीजिद्वैपादयोवाद्यन्तास्त्रिषुद्विलिंगौधुरःरेतिरथ्यानांव्रजःसमूहरथ्याखल ३५६
गोरथाखलगोरथाद्यत्रइनित्रकट्यचश्चेतिकड्यविरथ्यद्या॥ दृ॥ धूरितिधूर्वतिहिं नस्तिवा
हुल्काततत्रतेषांवंध नातधुर्वहिंसार्थः श्रातभासेत्यादिना क्विपूर्वोरित्यादिनादीर्घःशल्लू
पःधूः भागुरिमततेटापि धुरावोभानमुखधुरोभागाः दृ॥ स्वतिसामान्यनरथस्यागमन्नयुग
वक्रादिकमपस्करःश्रकीर्यतेयथाहृस्वस्वस्थानेक्षिप्यतेत्रदोरपश्च अपस्करोरथ्यागामिति

५२

डी। षिनेमी च। प्रधीयतेनेनोपसर्गे घोः किः प्रधिः॥ पीति। पिंडंते काष्ठान्यत्र पिंडि संघाते घञ्‌ गौरादित्वात् ४

रा०मु०२
॥२४३॥

साकातत्तनोके [illegible] दिनाति ॥ बुद्धे॥ वेतिरथांग ॥ त्वेनैवगतार्थ
स्यापिवक्रमिति विशेषतो नामांतरप्रतिपादनाय तस्यांतो नेमिरित्युक्तं येव रथांगस्यानुवाद
ः क्रियते ग तिरनेनेति घञर्थे कः क्रमादीनां कद्वे ३ तिद्वित्वचक्रे द्वे॥ तेतीतस्पवक्रस्यांतो भूस्प
र्शिभागः नयति रथं नियो मिः नेमिः सर्वतोगक्तिन्यां दितिं डीष् पिंडीसा वरथवक्रमध्ये मंडला
कारायस्यां सर्वा रिंगाकाष्ठान्या सज्यंते स्वार्थे कन्निकृत्स्वथ पिडिकाः मह्यते ऽपरे ऽवयवा त्रैंन हो भ ३
तीत्र हस्थ भंउ पधावृद्धो नाभिः साहचर्यात्स्त्री डीषि नाभीं वद्धे॥ अक्षेति अक्षस्य शकटस्या ग्र
पुरोवर्त्ति कीलके अत्र मतिशब्दायते अक्षणोः शब्दार्थादरणोरिन्नित्यो रणाद्दिकउन् स्त्रियामणी च दीर्घा
दिस्व। अणीणणीणावदन्द्वाग्रकीलाश्रिसीमसङ्गयोरिति मेदिनिः॥ द्वे॥ रतिकांडादिभ्यो रक्षार्थे र
थस्य गुप्तिरावरणां वरू थः वरोति रथं जरच्च ऊथन् परप्रहरणाभिघाताद्रक्षार्थं रथस्य सन्ना
हवद्धदावरणां कादि ३ व्यत्तस्य द्वे॥ कूबेति रथस्याध्वायच्चबध्यंते तद्युगकाष्ठं तद्धारयतीयः सः कुव

॥२४३॥

१ शङ्क्यते तैः कूटं शाटेऽङ्गं गृह्यते वक्त्रं च तिष्योवरज्ञिति बहुलवचनाद्वरवकुटादित्वात् ङित्वे गुणाभावः । महत्त्वात्
कुं भुमि हरणो त्या छादयति पवादवत्त्र अन्येषामपीति दीर्घः कूवरऽत्यन्ये ॥ युगं धारयति संज्ञायाम्
भृतृवृजीत्यादिना खच् नुम् युगन्धरः ॥ अनुवृति रथस्याधस्तलभागे यदारुधारणा काष्ठमिति
च्यतियतोऽवस्थक्क सुपरिपद्कर्मयच्च वक्रोऽरन्नुकर्षे शब्दवाच्य । अनुगते न सुसंवद्धेन चक्रेण
क्कः ष्यत इति घञ् । नकारान्तोऽयं । अनुकर्षाना ऽद्धातल दाविति वोपालितान्त ॥ प्रेति अ
न सऽशकटस्य संबंधि अन्नमिसिंबद्धवायच्च गान्तो न्यग्घद्वस्तानादमन काले स्कन्ध आसज्यते
तद्युगं प्रासंगः आङ्पूर्वात् षञ्जेः कर्मणि घञ् वज्जो रिति कुत्वं प्रासंगः ॥ सन्ति सर्ववहस्त्यश्वादि वा
हनं यानादि चतुष्कं वाच्यमित्यव्ययं वहन्ति देशान्तरं प्रापयन्ति द्रव्यमनेनेति ल्युट् वाहनं ना हिता
दिति निर्देशाद् दीर्घत्वं वाहयति वा वहेर्ण्यन्तात् ल्युट् वाहनं । यान्त्यनेन यान्तैः करणे ल्युट् यानं युज्य
तउ पयुज्यत उद्देगमन इति युगपयुग्पचपत्र इति क्वापि निपातः । पतत्यनेन दाम्नीत्यादिना ष्ट्र

रा॰मु॰२
॥२४४॥

नपत्रं॥ घोरयति गतिचातुर्य्यं करोतीति घोरः गतिचातुर्यं नं घादित्वात् ल्युः घोरणा पेवहस्त्यश्वरथ
दोन्वादेः॥ पेति आरूढ वाह्ययतेसा द्वाच्च वहति परंपरयैव वहतीति तद्देनीतकयथा संलावहन्नंदो
ला वाहकः रथ वहतोऽश्वा इति संज्ञायां कन् विनीतकं प्रज्ञाद्यणि वैनीतकं॥ आ इति आधोरय
ति चतुरां गतिं कारयतीति पूर्ववत् ल्युः आधोरणाः हस्तिनेपा ति आनंत इति कः हस्तिपाः ततः स्वार्थे क
न् हस्तिपकाः हस्तिनमारोहतीति कर्मण्यण् हस्त्यारोहाः॥ निषादयति हस्तिनमुपवेशयतीत्यच्छा

रो६

दित्वासि निरावण्य के॥ चत्वारि हस्त्यारोहस्य॥ नीति नियमयत्यश्वान् नियमेस्तृच् नियंताय
ता॥ प्राजयतिगय त्यश्वान् प्राजेस्तृच् प्राजिता वल्लादावाई धातुके विकल्प इत्युक्तं अजेर्वी
घञपोरिति नवीभावः सुवति प्रेरयत्य श्वान् षू प्रेरणे गात्पर्थैत्पादोत्वकारस्यानुक्तसमुच्च
यार्थत्वात् कर्त्तरि क्तः सूतः द्वदेः सोप्रातन्नष्ट नेष्टृत्वष्टृ दिनात् त्वत्रनिदृत्वं वद्ध न्नेति त्वरस्यैर्य
हिंसायां चेत्पतस्तृन् वा॥ सरथस्यापतत्यसारथिरिति स्वामी॥ स्यातो हेतुमसि त्वसारयति गमयत्य राम

सूत॰

॥२४४॥

श्वान्सारेरथिनस्सारथिः॥स व्येवामपार्श्वेतिष्ठतीतिदिवेक्वेंनित्यपधिकृत्यनयतेडिंश्चेत्यनुवृत्तौ
सव्येस्थश्छदसीतिज्ञन्‌डित्वाट्टिलोपः सुषामादिषुचेतिषत्वंतत्पुरुषेकृतीत्यलुकुसव्येष्ठाः
सव्येष्ठाः दत्तोपिप्राजितादक्षिणास्थश्चसादीसारथिरुच्यते॥सूतःक्षत्ता नियंतावयंतासव्येष्ठ
एवचेत्यमरमाला॥दक्षिणोतिष्ठतिसुपीति कः दक्षिणास्थः॥केचित्तुसव्येष्ठादिद्वयंरथवाहका
श्वस्येत्याहुस्तदयुक्तंग्रथितामरमालादौसारथिपर्यायत्वेनोक्तेः॥एते अष्टौरथकुटुंविनस्सारथेः
रथस्वामिनस्तुरथिकोरथिरोरथीवद्वयंतएव॥रेतिरथयोगादिनिरथिनः॥स्यंदनमारोहतीतिकर्म
णपरणस्यंदनारोहाः॥द्वेरथमारुह्ययोद्धुः॥ अश्वेतिपूर्ववदण अश्वारोहाः॥सादयंतिश्रमय
तिग्रह्यादिणिनौसादिनः॥द्वे अश्वारोहस्य॥भेतिभटतियुध्यतेभटभृतौवटभटपरिभाषणेवा
पचाद्यच्‌भद्यतेविपक्षगणायधना॥दिनो॥भिद्यतेपुष्यंतउतिवा॥युध्यंतउतियोधाः अव्युत्पत्तिवियोद्धा
रः॥त्रीणियोधस्य॥सेनेतिसेनारक्षंतिअण्सेनारक्षाः॥रक्षतीत्य र्थेप्राग्वहतीयष्ठक्सैनिकाः

हे सेनार ज्जकप्रहरिकादेः॥सेनेतिसमवेताएकदेशीभूतायेहस्त्यश्वादयस्तेसमवैतापर्थ्येपरिषदो
णपइत्यनुवर्त्ततोसेनायावेत्तिएपः सैन्याः॥ ठकिसैनिकाः॥हे॥वेत्तिसहस्त्रेणसहस्त्रसंख्येनगजा
दिनायेवलिनः सैन्यवजस्तेसहस्त्रवला॥निसत्येषामितिमत्वर्थेतपः सहस्त्राभ्यांविनीनीत्रुणेय
णसाहस्त्राः सहस्त्रिणः हे॥पेत्तिपरिधोसेनांतेतिषत्तिसुपिस्थइतिकः परिधिस्थः परित्त
श्वरतित्त्रचृपरिचरः॥हेयुद्धकालेपरप्रहाराइष्यरत्तकस्यत्यकेप्रयाणासामंतस्थापनकारि
णइत्यन्यो॥सेनायाराज्ञोदंडनायकस्येत्यपरइतिसुभूत्यादयोवहुटीकाकाराः॥सेनेतिसेनां
नयत्तिप्रापयत्तिणीत्र्नः सत्सूद्विषेतिक्विपसेनानीः॥वाहिन्याः सेनायाः पत्तिर्वाहिनीपतिः॥हे
॥केतिकव्यंतेवध्यतेऽसौकविदीप्तोवधनेवसाधनं प्रागेवोक्तं॥वाणावारयत्तिकर्मण्यपण्समयूर
व्यंसकादित्वात्तपराणिपात्तः वारवाणः वाणवारश्च॥हे मोटकादिवोल्लकाहेत्तिसन्नाहस्यायेत्तिस
कंचुकाः सम्सन्नाहाः मध्येदार्ढ्यार्थ्यंयद्वध्नंतितत्सारंवलमादीयत्तेदीप्यतेवानेनत्रसगतिदीप्त्या

दानेषु करणेल्पुट्ट्रशांकं वादित्वात् पररूपत्वे सारसनं । युधिवदध्यस्मिन् उरस्त्राणं सारसनमित्यन्ये
। सारसनमेखलायामुरस्त्रेचतनुत्रिरणामिति विश्वः । अधिकमध्यारूढमंगमनेन अधिकांगः । अ
गादधिकमितिवा । अधिकमंगात् इतितुस्वामी । अधिकांगः सारसनमित्यमरमालायामार्यापा
ठादधिकांगद्वयस्वादि । द्वे कंचुकस्योपरिमध्यकायेनिबद्धस्य पट्टिकादेः ॥ अथ तिशीर्षप्रतिकृति
त्वात् कन् शीर्षकं शीर्षकं सुखमस्माद्वा शीर्षमारोहति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिजंताद्वा खु
न् शीर्षोपरिवर्तित्वात् शीर्षकमिव त्रिरइवेतिवा ॥ शिरसे हितं शरीरावयवाद्यत् शीर्षं च न त द्धित
इति शिरसः शीर्षन्नादेशः येवाभावकर्मणोरिति प्रकृतिवद्भावं शीर्षण्यम् । शिरस्त्रायते त्रातइतिकः
शिरस्त्रं । द्वे शिरोपर इतिख्यातस्य ॥ अथ तितनुं त्रायत इति कः तनुत्रं । वृणोति देहं वर्म मनिन्
तिमनिन् वर्म ॥ दंशपते आच्छाद्यते नेन दशि दंशनस्पर्शनयोरिति चुरादिः ल्युट् दंशनं । उरश्छाद्य
तेनेन पुंसिसंज्ञायामिति घः । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य इति ह्रस्वः उरश्छदः । कंकयति परस्य प्रहरणं व्यथितानयति क

किरुकीतिकंकेर्गत्पर्यंतरंपृताच्छकादिभ्योऽटन्नुस्वार्थेकश्चंके कटकः कंवायुकटत्यावृणोतिपृषोदरा
दित्वान्मकारोवा। जागर्तीति शब्दाद्विधारणोजागर्तेरचुपृषोदरादित्वाद्रूढत्वमितिस्वामी जगर
स्थवर्गादिः। जगरः कंकटायोगः सन्नाहः स्यादुरश्छदः इतिपालितः कं वातं वंचयति शरीरसंव
धंगमयतिवन्चुगतौ मूलविभुजादित्वात्कः कवचः। सप्त सन्नाहस्य। आमुच्यतेआ
ङ्पूर्वान्मुचेः कर्मणिक्तः आमुक्तः प्रतिमुक्तश्चात्रापिनह्यते नहोधः वष्टिभागुरित्यादिनाऽपेराकार
लोपः। पिनद्धे ऽपिनद्धः। चत्वारिपरिहितस्यवस्त्रादेः। सेति सन्नद्धः कृतसन्नाहः पूर्ववत्। वर्मणा
सन्नह्यतइतिसत्यापपाशेत्यादिनाणिः विष्ठवद्भावाट्टिलोपे वर्मितः तारकादित्वादितच्वा। निर्भरः
[illegible] शत्रोरभिमुखं सज्जतिगच्छतिषजगतौ
अत्रवसज्जः चुरादौ दंशिदंशनस्पर्शनयोरित्यतः क्ते दंशितइतिमैत्रेयः दंशनं दंशः भावेघञ्तं
तनुत्रं करोतीतिणिजंतात्क्तेणिलोपे दंशितइतिवा। ऊढः कंकटोयेनेतिबहुव्रीहिः। ५ कृतस

नाहस्य॥ त्रीणि॥ आमुक्तादयः कंकटान्ताः त्रिषु त्रिलिंगा उपर्थः॥ वेति वर्मिभ्यो॥ धृतसन्नाहानां ग
णो कवचिनां समूहः॥ अकवचिनस्त्विति॥ अकावचिकं॥ पेतिपद्भ्याम् अतति अजति च अतसातत्य
गमने अजिगतौ च॥ पृषोदरादित्वात्‌ पदादेशः॥ अस्मादेव निपातनात् अव्य
यीभावः पदातिः पदाजिः पद्भ्यां गच्छतीति क्विच्‌ बहुलकात्‌ अवशिष्यां क्विन्‌ वा
पत्तिः पदा गच्छति अन्येभ्योपीति डः पूर्ववत्‌ पदादेशः पदगः पदातिरेव विनयादिभ्यष्ठ
क्‌ पादातिकः स्वार्थे कन्‌ वा पादातिकः पादाविक इति पाठे अवरक्षणे गत्यादौ अवतीति कापिश
ल्य विस्तः कन्‌ उकवागमः पादाविकः अवनमावः पादेनावोरक्षणं पादावः तत्र तस्तवैयुक्त इति ठगि
त्यन्ये पादस्य मार्थापि पद्भ्यां गच्छति डः पद्गः पादाभ्यां चरति पादादिभ्यष्ठन्‌ उकेचरता
विति पद्गा पथः पदिकः मूलविभुजादित्वात्‌ के पादातः शब्दोप्यत्र पदातिपत्तिपादातः पादाविक
पदाजौत्पमरमालाः सप्तपदातिकस्य॥ अथ पत्तिः पत्तीनां पदातीनां सहतिः समूहः भिक्षादिभ्यो

नि ४

ना ३

य २

रा॰मु॰२
॥२४७॥

णपादांतेहोशेति आजीवंते प्राणा धार्यंतेनेनकरणे घञ् शस्त्रमाजीवोस्य शस्त्राजीवः जीवि
काश्यमिति शेषः स्पर्शग्रहीतस्पर्शपूर्वकत्वात् कृहरास्पधा तूनामनेकार्थत्वात् हास्पशिर्वर्त्तनेोपा
येवर्त्ततेइति आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः काण्डेनोपायुधमात्रोपलक्षणं काण्डानि पृष्ठेस्य
काण्डपृष्ठइति स्वामी आयुधेन जीवति आयुधाच्छचेति छः चकारात् ठक् आयुधीयाः आयुधि
काः चत्वारि शस्त्रजीविनः कृतेति कृतो ऽभ्यस्तो हस्तो यस्य स कृतहस्तः साध्यसाधनक्षमत्वात्
शोभनः प्रयोगो विक्षेपो यस्य स सुप्रयोगः स्तादृशो विशिखः शरो यस्य स तथा कृतं स्वार्थे साधु
नेनिष्पन्नो ऽशीत्याद्ये विपुंखः पुंखयुक्तः शरोस्य स तथा ॥ त्रीणि शिक्षानुरूपक्रियाक्षमबाणस्य
सतथा ॥ त्रीणि शिक्षानुरूपक्रियाक्षमबाणस्य ॥ अपेति स्वार्थात् समपोरनेनापराद्धः कृता परा
धत्रुवपृषत्कः शरो यस्य स तथा ॥ लक्ष्ये वेध्ये शेषे सुगामी ॥ धेतिधवानुमहदेशनाक्रीवचापेस्य
लेचेति मेदिनिः तद्योगाद्ध्वी ध्यादित्वादिनिः धन्वीनस्तद्धितइति टिलोपः धनुर्योगाद्धनुष्मा

राम
॥२४७॥

न्तसौमन्वर्थइतिभरतात्सरूत्वं।धनुःप्रहरणमस्यप्रहरणमितिठक्।इसुसुक्तांतात्कः।धानुष्कः
।निषंगस्तूणास्तद्योगात्निषंगी।धन्विनएवनिषंगयोगइतिधानुष्कपर्यायेकथनं।अस्त्रं
प्रहरणेचापइतिविश्वः।तद्योगादस्त्री।धनुर्धरइतिपचादिपाठसामर्थ्यादच्।धनुर्धरस्य।।स्य
तिकांडं शरस्तद्योगान्मतुपिकांडवान्।ए वंकांडादादीरच्वीरवोकांडीरः।उपाधिभेदाद्धनु
र्धरतो।भिन्नःकेवलकांडवान्नवातथोच्यतेद्वं।।शक्तिमुख्यतयाशक्तिःहेतिरस्त्रंयस्यस्वरेर्दिस्व
शस्त्रववद्विहालावहेतयइतिवचनात।शक्तियष्टारीकक्।शाक्तीकः।येतिमुख्यतयायष्टि
ःप्रहरणमस्ययाष्टीकः।पूर्ववदीकक्।परस्वधःपरशुःसएवहेतिर्यस्यसपारश्वधिकः।परस्व
धाट्ठञ्चेतिठञ्एकैव।निस्त्रिंशमिति असिःखड्गोहेतिःशस्त्रंयस्यसः।निस्त्रिंशःखड्गःप्रहरणम
ग्रा२ स्यपूर्ववत्ठक्नैस्त्रिंशिकः द्वे।।सतिप्रासःकुंतश्चप्रहरणमस्यपूर्ववत्ठक्प्रासिकः।कौंतिकः।प्रत्य
कः।चेतिफलकोऽस्त्रीफलंचर्मेतिवचनात्चर्मीव्रीह्यादित्वात्इनिः।एवंपताकीवाचक्रपाणिव

वल्लारिसत्तायस्य। पुरइति। पुरोऽग्रेगच्छतिअन्येभ्योपीतिडः पुरोगः अग्रेसरतिपुरोऽग्रतइत्यादिनाटः अग्रेसरः २

रा॰मु॰२
॥२४८॥

तत्फलकपाणिः द्वापतिचरतीतिठकिवैजयंतिकः द्वे॥ अनुचितिअनुपश्चात्प्लवतेगच्छतिअच्
अनुप्लवः। एवमनुचरः चरेष्टः। सहअयतेऽनुसहायः। अभिसरतिअचअभिसरः अग्रतिपतते
गच्छतिआतश्चोपसर्गेइतिकः अग्रपो ग्रगामिनीतिणत्वअग्रपः पूर्ववात्टः अग्रतःसरः पुरः पुरो
ऽग्रेगच्छतिगमश्चेतिखच्अव्ययत्वात्मुमभावः पुरोगमः। णिनौपुरोगामीतिसप्ताग्रगामिनः॥

सरः २

मेतितास्छील्येणिनिः मंदगामी। मंथतिसहगामिनः क्लेशजनयतिमंथविलोडनेसंक्लेशवत्
वरवदरन्। मंथरः द्वे। जंघेतिप्रशस्तजंघायुक्तत्वात्सिध्मादित्वाल्लच् जंघालः। पिच्छादित्वा
दिलचिजंघिलः प्रज्ञालप्रजिलौतुल्यौजंघालजंघिलादयइतिवाचस्पतिः॥ अतिशयितोज
वोवेगोस्यअतिजवः द्वेअतिवेगगामिनः॥ जंघेतिजंघासाध्यत्वात्जंघैवकरोराजदेयोऽ
शोयस्यास्तिठनिजंघाकरिकः जंघैवकरोहस्तायस्यतिकश्चित्जंघाभ्याजीवतिवेतनादिभ्यो
जीवतीतिठक्जांघिकः द्वेजंघाजीविनः॥ तेतितरोवेगस्तद्योगा ॥ तत्रसमायेन्यादि राम

॥२४८॥

नागतेश्यायनेविनेःजरस्त्री ॥ जैत्रास्तंभ्रमेत्रीतः क्तः तारकादित्वादितच् विवाल्वरितः ॥ अतिवेगायो
गाद्वेगी ॥ जु इति सौत्रे धातुः जवति गच्छति प्रजी विनिः प्रजवी ॥ जुवं चक्रस्येति युवजवनः ॥ पचाद्य
च् जवनः ॥ षट् वेगवन्मात्रस्य ॥ जेतुं जितुं शक्यो जय्यः ॥ जय्यो शक्यार्थे इति निपा
तनात्साधुः एकं जैइ इति शक्यार्थादन्यत्र योग्यता मात्रे ॥ जयनीयो जेयः ॥ अचो यत् जेयः ॥ जै
त्र इति यो ऽलं पर्याप्तं यथेष्टं विद्विषतः शत्रूणाम् अभिमुखं याति जयतेः अभिसुगामिनमिहनि वि
त्रपर्शांत्र द्विषेति वाहुल्यकात् तद्धुन्तृ द्विषजैत्रः ॥ तज्जातात् प्रज्ञाद्यणि जैत्रः ३ इति तु स्वामी ॥ तृ वि
जेता ॥ जयनशीले तु जेता जिष्णुश्च वक्ष्यते ॥ ३ ॥ यदिति अभिमित्रस्याभिमुखं अभ्यमित्रं अलंगा
नामी त्यव्ययीभावः ॥ अभ्यमित्रमलंगामी त्यर्थे अभ्यमित्राच्छ वेति छः चकाराद्यत्खौ ॥ अभ्य
मित्र्यः अभ्यमित्रीणः त्रीणि शत्रोरभिमुखं समर्थस्य नयोऽलं यातीति तस्य ॥ ऊर्जेति ऊर्जा व
लं पराक्रमो वा तदतिशययुक्तः ॥ ज्योत्स्नादित्वात् मित्वर्थीये नाकजशब्दादलच् विनी सकद्व

य४

अभ्यमित्रीयः ॥ ३

स॰मु॰२
॥२४९॥

त्वं चक्रर्जस्खलः नुर्जस्वा। नुर्जेति गुरोश्च हल इत्यकारः टापृ ऋर्जादे। स्येति पृथुत्वात् प्रशस्तमुरोस्या
स्तिमतुप्रूयइति च त्वेउरस्वान्। पिछादित्वादिलचि उरसिलः उरसाद्वललन्त इति स्वामी दे
रितिरथयोगाद्रतइति द्वनोरथिकः। रथेन चरतीति पर्पादिभ्यष्ठन्। बितवात्तडीबिरथिकीत्यन्ये। अमे
धोरथाभ्यामिरन्निन चौ वक्तव्यौ वितीरन रथिरः मेधारथाभ्यामिरन्निच वाविति पठित्वा रथि
रइति पाठः रथिन इत्यपपाठ इति स्वामी। रथस्येनः प्रभुरिति शकंध्वादित्वात् पररूपत्वे रथिन इ
ति त्वन्ये द्वयोरथी। त्रीणि रथस्वामिनः। केति कामयथेष्टं गमनशीलः कामं मितिमात्राव्ययकाम
गामी कामसदृशमनुकामं यथार्थेऽव्ययीभावः ततोऽवारपारात्यंतानुकामं गामीति खः अनुका
मीनः हि शब्दो विशेषाद्द्योतयेष्टं गमनशीलस्य। अन्ये तु स्वेच्छाप्रवृत्तिरनुकामीनइत्यपि भेदमा
हुः। अत्यंतीत्यत्येति गामिसमुच्चये। अंतस्यात्ययोऽतिक्रमोऽव्ययीभावसमासः अंतमतिक्रांत
वाद्यादिसमासः पूर्ववत्खः अत्यंतीनः अत्यंतगमनशीलस्यैकं। शूर इति शूरयति वीरयति विक्राम

॥२४९॥

मतेऽभूरवीरविक्रांतौ शूरादिःपवाद्यवृश्रूरस्य तालव्यादिः॥ विशेषेण क्रामति क्रमेर्गत्यर्थत्वात्
कर्त्तरि क्तः विक्रांतः अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। जौ णिभूरस्य॥ जेतेति जयतेस्ताच्छील्ये तृ
न् जेता॥ ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः जिष्णुः एवं दसानुशासनी तिक्करपूजितवरः। जौ णिजयशीलस्य॥ सामि
ति संयुगे रणे साधुः कुशलः प्रतिजनादिभ्यः खञ् सांयुगीनः॥ शेति शस्त्रजीवादयः सांयुगीन
ता स्त्रिषु त्रिलिंगा इत्यर्थः॥ ध्वेति ध्वजवाहानीकवरूथेभ्यो मत्वर्थे इनिः ध्वजिनी वाहिनी अनी
किनी वरूथिनी पतत्र ध्वजाः पताकाः वाहा अश्वाः अनीकं दवरूथा रथगुप्तिः॥ सेनेति श
चुं षिञ् बंधने करञ् ... स्वपितिडुभ्यो नन् सेना इनेन प्रभुणा सहिता वा॥ पिपर्ति सृ मिं एपा
लनपूरणयोः भ्रियते वा पृङ् व्यायामे शाप्यशिभ्यां तुट् चेति बाहुलकात् क्वन् तुडागमः पृतना
वमति शत्रून् वमु उद्गिरणे वनिता नितवपिम्य ... बलते धारयति राज्यव ... बलं बलसव
रणे पवाद्यव बला सेनेव सैन्यं स्वार्थे ष्यञ् चक्रं चाक्रं आनित्यमेन भीरुः अनीकं हृषीकव

तास्तसेनायाः बलादिचतुष्कं सामान्येन सेनायां सेनांगे वर्त्तते सुभूतिः एकादशैव सेना [illegible]
या इति स्वामिपादयः॥ व्यूह इति बलस्य युद्धार्थं देशविशेषे विभज्य स्थापनं व्यूह [illegible] स्य युद्धा
र्थं देशविशेषे नि विभज्य स्थापनं व्यूहः ऊह वितर्के विपूर्वात् घञ्॥ भेदा इति भेदा विशेषा व्यूह
स्येति शेषः। ते दंडभोगासंहतमंडलश्चत्वारः प्रकृतिव्यूहा यथाह कामंदकिः। तिर्यग्वृत्ति
स्तु दंडः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च। मंडलः सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहत इति। तत्र सैन्यानां
दंडवत्तिर्यगवस्थानं दंडः। सैन्यानामन्वावृत्तिरन्योन्यानुगता वृत्तिर्भोगः। मंडलस्वनयाव
सत्तं सैन्यानां सर्वतो वृत्तिः सर्पशरीरवन्मंडलः। स्त्रियानागजादिसैन्यानां विजातीयैरमिश्रि
तानां पृथग्वृत्तिरसंहतः। तत्र प्रदरदृढकासह्यादयः सप्तदश दंडव्यूहभेदाः॥ गोमूत्रिकाहि
संवारिशकटमकरपताकाः पंच भोगभेदाः। सर्वतोभद्रदुर्जयश्च मंडलस्य भेदौ॥ अर्द्धचंद्रकाप
लादयश्चासंहतव्यूहभेदाः॥ प्रत्तिप्रत्तीपमासरं तस्मादित्यकर्त्तरि चेति घञ्प्रत्यासारः। व्यूहस

मवेत एव व्यूहस्यैकदेशः पश्चाद्भागो व्यूहपार्ष्णिः द्वे ॥ सैन्यपतिसैन्य[illegible] पृष्ठे पश्चाद्भागे यत्रस्थितो रा
ज्ञाश्च सैन्यं प्रतिगृह्णाति तस्य सैन्यस्य पश्चाद्भूतं शत्रुद्वयं तत्रैण स्थितं मित्रसखा तसमनीकं प्रतिग्र
हश्च ते ग्रहवद्वृत्त्यादिना पृष्ठतः प्रतिग्रहः परिग्रह इति पाठान्तरं एकं ॥ एक इति एकेन गजेन एकेन रथे
न त्रिभिरश्वैः पंचपदातिकैः पत्तिः स्यात् पदेः पत्तेर्वा गत्यर्थेन ज्ञानार्थत्वात्कर्मणि क्तिन्
पत्तिः पंच पदातिके इत्युक्तेः ॥ पत्तिपद्मस्य गेरवयवे गजादिभिर्यथापूर्वं त्रिगुणो त्रिगुणैश्च तैर्यथो
त्तरं यायाउत्तरोत्तरक्रमेण सेनामुखादिका आख्या भवति एतदुक्तं स्यात् ॥ तिस्त्रः पत्तयः सेना
मुखं ॥ त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः ॥ गुल्मत्रयेण गणः ॥ त्रयो गणा वाहिनी ॥ वाहिनीत्रयं पृतना ॥ पृ
तनात्रयं चमूः चमूत्रयमनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिणी ॥ सेनाविशेषस्य मुखमुपक्रम
सेनामुखं गुल्मादयः प्रागुक्ताः ॥ अक्षाणां रथकाष्ठानामूहो यस्यां सा अक्षौहिण्या मितिव
ह्वावक्षौहिणी महाभोगा तया सर्वेषामक्षाणामिंद्रियाणामूहः सविकल्पकं ज्ञानमक्षौहः त

योगान्मत्वर्थीयेनोऽक्षश्चेभ्योऽङ्गौ प्रकृतावूहाः प्राणीनीयाऽइति प्रविभज्य व्याख्यानेऽस्त्राद्द्विन्या
दृढिरितिवृद्धावक्षौहिणीतिवा। अस्याश्चगणानक्रमेणासप्ततिसहिताष्टशताधिकैकविंशति
सहस्राणि गजाः॥२१८७०॥ इयन्तएव रथाः॥२१८७०॥ दशोत्तरषट्शताधिकानि पञ्चषष्टिस
हस्राण्यश्वाः॥६५६१०॥ पञ्चाशदुत्तरशतत्रयसहितनवसहस्राधिकमेकलक्षं पत्तयः॥
१०९३५०॥ अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्याष्टाभिः शतैः। संयुक्तानि सहस्राणि गजाना
मेकविंशतिः। एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः। पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव
तु संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथ्यैस्तुरंगमैः। नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु। शता
नि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति। अयति संपद्यतेऽनया संपदादित्वात् क्विप् भाव
वा क्विप्। संपत्। बाहुल्यात् क्तिन् संपत्तिः। साकल्यात वचने च्वितिनिर्देशाद्वा॥ श्रीर्लक्ष्मीश्चाप्राप्तु
क्तेः। वाच्चारिधनोत्कर्षस्य॥ वीतिसंपदो विपरीता विपत्तिः। संपदादित्वात् क्विप्। विपत्। आपत्। भा एम

गु॰ दा२

गुरिमतेटापिविपदा आपदावाचौ आपापदः॥ आ॑धुमिति आयुध्यतेनेनस्मास्नेत्या दिनाकः आयु
धं। करणोल्युटिप्रहरणं। शस्यते नेनशसु हिंसायां स्त्रीत्या दिनाकरणे ष्ट्रन् शस्त्रं। अस्यते क्षि
प्यते अ॑रणा दिकद्दु नि अस्त्रशस्त्रा स्त्रैर्वहुधा मुच्चैरित्या दिदर्शीनां तु शोस्त्रास्त्रयोः कश्चिद्भेद
माह येन करस्थेन हन्यते तच्छस्त्रं खड्गा दि येन क्षिप्तेन हन्यते तदस्त्रं कांडादि त्वत्वा दिशास्त्रमा
त्रस्य॥ अथेति धन धान्ये धातूनामनेकार्थत्वाद्धारणार्थः। धनति दधाति शारन्ह्नेपराणायेद मि
तिय न्नुः शाङ्गं दुसि धनुः। वपसात्वने वपती ति पचाद्यच् चापो वंशभेदस्तस्य विकारः अवयवे
वधाण्पा बाध्व द्वेम्पउ त्यागाचापः धनुश्चापाविति दृढः। अस्त्रिया मित्युक्तेः धनुः पुमान्
पिचापस्त्रीवमपि। भमशी द्वचरित्सरित निधनिमिमस्त्रिउरी ति उः धनुः उकारान्तोपि धनुर्वे
शाविमुद्धापी ति प्रयोगाः सांत त्वेयं प्रयोग उपपद्यत एव। स्त्रियां तु धनूरिति शरावापा ध
नुः स्त्रियामा दिति त्रिकांडशेषः। धनेर्गित्यर्थात् युरपीत्या दिना कनिन् धन्वना तं क्लीवं चाधन्वि

रा॰मु॰२
॥२५२॥

सुदंतपाठश्त्यस्येधन्वातुमरुदेशेनाम्नीवंचापेस्थलेपिवोतिमेदिनिः॥शरात्रस्यंतेच्छिप्यंते
नेनशरासनं॥कंनदाम्पतिको दंडएषोदरादिःकोति वायुनाशद्यायतेकुशरे॥अन्येप्यापि
हुष्याप्तइति विवृकोर्वशःसदंडोस्येतिकोदंडमित्यन्ये॥कर्मणोप्रभवतिकर्मणानकर्म्नकामु
कं॥षूनस्यतिकर्मणपरान्इष्वासःहलश्चेतिघञ्॥आसःजततइष्वुशब्देनसमासावा॥सत्रध
नुषः॥अयेतिकर्णोस्यशरासनेधनुःकालोयमःसइवएष्वमस्यकालपृष्ठतद्दर्शनादेवारि
णा विनाशात्कालकालवर्णाएष्वमस्यवा॥विजयाख्यवत्तत्॥कितिकपिध्वजस्यार्जुनस्यशरा
सनेगडि वदनेकदेशेत्रज्ञादिस्यइतीन्गाडिःएषोदराहित्वात्तदीर्घःस्त्रदिकारत्वात्तडीषि
वागाडी पर्वतधेगात्ग्रगाड्यजगात्सत्वौमितिवःऽस्वात्तपत्नेगाडिवच्च॥पुंनपुंसकेइतिप्रथ
माद्विवचनेअज हल्लिंगेजित्स्नार्धनुषिकोदंडेगाडीवंगाडिवंतथेतिशाश्वतः॥अतोधनुर्मात्रे
पिवंहे॥कोटिरितिमौर्वीधारणायकु घातेछिघातेकुत्छदनेओणादिकइनकोटिरभय

राम
॥२५२॥

पा३

प्रां ता॥ अयतिगुणोऽभ्यासेर निरितिवाहुलकात्कटेरथ निः अशनिवदनिरित्यन्ये। हृदिका रादि
ति ङीषि अटनी॥ ग॥ इति सा गुणस्तयाय आघातः तद्वारणनिमित्तं प्रकोष्ठबद्धचर्मादि हक्तावाहु
पदिका गोधा तल योर्वी ज्याः गुध्यतेः प्रकोष्ठपरिवेष्टयते। गुधं वेष्टने पचाद्यच् गावे तनतिशर
मोक्षे प्रतिष्ठां कारयतितल प्रतिष्ठाकरणेऽच् तलेद्विवचनात्पाठे वाहुद्वयोपचयात् द्वित्वं अयं तु पा
ठे वहुसंमतः शक एकवचनातपाठस्तु क्वापि कस्त च गोधास्त्रीतले ऽक्लीवं गोधात्तलेनिर्हर्क योरितिमे
दिनिः तल स्वरूपे ऽनुईं ऽस्त्री क्लीवं ज्याघात वारणा इति चद्वे॥ लेति लस्पतेकरणा श्लिष्यतेनसम्श्लेष
णाः क्रीडभयोः कर्मणि क्तः स्वार्थेकन् लस्तकः हसीत्यादिना बाहुलकात्त तः कनिवा॥ धनुर्मध्यं सुग
मं मौर्वी त्रिमूर्वायास्तृणभेदस्य विकारो वयवे व प्राण्योषधिभ्य इत्यण् ङीषि मौर्वी॥ जिनाति वल
दपि धनुर्लता या ज्यनयाज्या वयोहानौ मिदाद्यङ् टापिज्या॥ शिञ्जे शब्दायते शि जिञ्जव्यक्ते शब्दे
आकम्पके णिनिः शिञ्जिनी ताल ज्या दिः गुणाः प्रागुक्तः षट् धनुर्गुणस्य॥ स्पृशति प्रपालीढमा

रा०भु०२
॥२५३॥

लीढं समपदं विशाखो मंडलं कं चेति धन्विनां पंच स्थानानि ॥ आदिना विशाखमंडले ॥ तत्रोर्द्धस्यस्य
वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे प्रत्यालीढं दक्षिणजंघाप्रसारे वामसंकोचे त्वालीढं पाद-
योस्तुल्यरूपतया धारणा समपदं ॥ वितस्त्यंतरेण स्थितेपादद्वये विशाखः ॥ मंडलाकृत्यापादद्वय-
धारणा मंडलं स्वार्थे कनि मंडलक मित्यन्ये ॥ प्रत्याङ्पूर्वी ल्लिहः नपुंसके भावे क्तः प्रत्या-
लीढं ॥ एवमालीढं स्थानं स्थितिर्धारणा धन्विनां स्थानस्य ॥ लेति लक्ष्यते वेध्यत्वेन दृश्यत इ-
ति कः सप्रसारणो यशा देशे शव्ये शरव्या ॥ त्रीणि वेधा इति रव्यातस्य ॥ शतितिशरः शदोद्द्वल्ल त्वणाया
शरमोक्षे वर्त्तते तस्याभ्यासः पुनः पुनः परिशीलनं शराभ्यासः ॥ उपपूर्वी दसंभावे ल्युट् उपा-
सनं द्वे ॥ पृषेति पर्षति सिंचत्यसृजा शत्रं ताजत्कन स्पृशन कपति हिनस्ति पृषोदरादित्वात्पृ-
षत्को मूर्द्धन्यमध्यः वरणपत्ते शरः प्रजते नेनेनघञ्बाणाः ॥ विशिष्टा शिखाग्रमस्य विशखस्त्वल्लति
वा पृषोदरादिः विशिखः ॥ अजिह्मं गुआशुरवेनाकाशेन गच्छतीति ॥ अन्ये त्यो पृत्ति एम

॥२५३॥

योरादिका ल्लहेः कर्मणि घञ् लत्तं ॥ ण्यतियतिवा लक्ष्यं ॥ शरानस्यति संवृणोत्याल निधारयतीत्यास्त इति ५

स्योबर्न॰

ङः अजिह्मगखगाशुगाः ॥ कल्पते क्षिप्यते । कलपिलक्षेपे । कुकदिकलिकर्दिभ्यः मार्गयति लक्ष्यं
मार्गः अन्वेषणे न्यादित्वाल्लुः मार्गणः । शृणाति शृ हिंसायां अच् करणे ऽप् वा शरः । स्मा
ता वित्यतो ऽविदत्यादिरप्ययं वित्रपुरवः शरः सरश्शति त्रिकाण्डशेषात् । पत्रे पक्षस्तद्योगादिनिः
पत्री । रोप्यते मोह्यतेनेन रुप विमोहने हलश्चेति घञ् कर्तर्यच् वा रोपः । इषु गतौ हिंसायां च
ई षिः किद्वेत्युः आदेरिव दुष्यते शत्रुहननाय वा इषुः छायायामित्यन्यः । द्वादश शरस्य । प्रति
क्ष्वकर्षेण प्लवंते स्वच्छंशब्दाय तेनि क्षिदात्रम्यक्तेश शरेन घादित्वाल्लुः प्रबोरगादित्वा
द्युत्वंश्च क्ष्वेडना ॥ नराणां वामति अन्येभ्योपीति डः अन्येषामपीति दीर्घः नराणां समूहो ना
रं तद्वर्ति भक्ष्ये ति चार्ङ्गनाराचाः । द्वे सर्वलोहमयस्य शरस्य ॥ पेति पद्यते परिगृह्यते पक्ष
रिग्रहे कर्मणि घञ् पक्षः वजत्यनेन वज गतौ हलश्चेति घञ् वाजः । न्यंकोदित्वादकुत्वं वाज
यति रोपयतात् प्रवाघञ् वा द्वे शरपक्षस्य ॥ जीति उत्तरे परे वक्ष्यमाणा लिप्तका जा । स्विषु त्रि

लिंगादुत्पथिः॥नीतिसुगमं॥वीतिविषेणाल्कैस्त्वाह्निते दिहे लिंपेश्च कर्मणि॥क्तः॥लिप्तः॥तत्तः
कनिलिप्तकंद्वे॥विति तूणपतेश रैः॥पूर्ये तेन तूणपूरणे चुरादिस्तत एरचतूणाः॥पितूणाच
स्त्रियां तूणी॥षुवी उपासंगइतिरत्नकोषः॥विषणात्तूणाकाकिरीणादुणीति लिंगकारिका॥चतू
णे पासंगौ त्यादुणेनद्वयोरपिग्रहः स्टावंतःपश्चात्तूणाश्च तूणावपुमान् स्त्रियेत्येकशेषे द्वंद्वः
॥उपासङ्ग तेसक्तिष्यंते शराश्चत्रधिकरणे घञ् उपासंगः॥एवं निषंगः॥उपसर्गादिति षत्वं
क्लम्पृकटी शौ टीम्पई रत्निति वाहुल्कात्तूणारपीरन तूणीरः॥इषवो धीयंतेऽत्र कर्मण्यधिक
रणे चेति किः॥इषुधिः॥गौरादिङीष् तूणी॥चा॥बष्टोनदुति ख्यातस्य॥खेति खड्यते मि घंते
परानेन खडति वा खड खडि भेदे छापूर्व डिम्पः क्रिदितिगनखड्गः॥निर्गतास्त्रिंशतो ऽगुलि
भ्यो निस्त्रिंशः॥बहुव्रीहौ संख्येयइतिडः॥उद्यातेन चंद्रहसति कर्मण्यण् चंद्रहासः॥त्रस्यतेऽस्मि
प्यते ऽसेवी हुल्कादिरिति उः॥त्रसिः॥विशति हिनस्तिशत्रून् रुश रिश हिंसायां दिशि इति विशि

रुशि॰

निशिरिष्टिर्म्भशि स्पृशाय इति तालव्यांतेषु पठितः द्वसिभ्यां क्तिन् वाहुलकाद्दिशः क्तिनूरिष्टि
हिला दिः असिपिगतो क्तिं वृक्षा वेति क्तिवं आप्तिरजादिश्च करवाल मंडलाग्रकालेयकासिरिष्टयः
। अम्छिः खड्गस्तरवारिकौक्षेयकौ वनदक उतिर भसमःशिलाश्मूलष्टिमुद्गरमिति भट्टिस्वाकुच्चाभ
वो विद्यमानः कुलकु क्षेत्स्यो दिनाढकम्नेकु क्षिर क्षेमस्मादाशाषार्थदक त्रिकोक्षेयकः मंडला
क्रत्यग्रमस्य मंडलाग्रः करपालयति कर्मण्यण् करपालः विध्वजकरपालकः पालक इति यमक
। करं वलते वेष्टयति वलनं वालः करवालो स्यति वा करवालः कल्पते छेदे समर्थो भवति उणाद
यो वहुलमिति क्रपे रान कृपाणः नवखड्गस्य ॥ त्सतित्सरति गच्छति त्सरुः स्यगतोद त्यादिमरुव
हुः त्सरुः आदिनाकदित्त लच्छुरिका दिग्रहः मेखवितितस्य खड्गादिमुष्टेः अखल्तया चर्मवर्ह्निकया
वानिवंधनं वंधनमेखलास्यास्तमिखेः कव लादयश्चेति कल्पवत्ययागुणाश्च निपात्यते मीय
ते ह्रियन्ते मणिवंवे वाय या प्रहरतो हस्तं चन निर्यातीति स्वामी एकं ॥ फे तिफलति विशीर्यते ने

रा॰ मु॰ २
२५५

घातेः फलतिनिष्पद्यते वा प्रहारो ऽत्र ञिफला विशरणे फलनिष्पत्तौ वा क्त्वादिष्पः संज्ञायां वुन्
फलकः। पचाद्यच् [illegible] फलेफलमिति वा वरे मिनिन्वमे [illegible] ञीरोफलीति ख्यातस्य॥ समिति
ञस्य फलस्य मुष्टिः संग्रह्यते ऽस्यामिति समिमुष्टौ विति कर्मणि घञ् अस्य ग्राहः। दु घेति दुर्ईद्वो

करणे ४

हन्यते नेनेत्यो विदुष्वित्य पघनादेशो पूर्वपदात्संज्ञायां॥ द्रुघ्नो नेरा हन्ति गरागन्त्र मित्यन्येतेन
नदुघणो दु [illegible] घनश्चेति द्वैरूप्यं मुद्गर घर्ष गीराति ञ्च चमुद्गरः। हन्यते नेन घनः मूर्त्तौ घनइति ञ्च
प घानादेशो। वीणामुद्गरा कृते रस्त्र विशेषस्य॥ स्यादिति इरगत्तो सर्व धातुभ्य इन्निति इन्ततः
कृदिकारादिति ङीषि ईली कपिरिकादिः ईली दीर्घादि ईत्वादिश्चायमन्यो ई इत्यतस्त्वयते इगुपध
त्वात्किः ङीषि वा पा [illegible] ल्यते सोपालः रक्षणे संज्ञायां ण्वुल् करपालिका करपालिका करपा
लात्कर्मण्यण् तात्त ङीप् कनिवाकरवालिके तिसवकारश्च पाठः। द्रूरत्वरखड्गा कृते र्हस्त दण्डे
तिख्यातस्य॥ भीतिमिदत्तः पालयति भिदोरन् भिंदिद्धोदशातालनुद्रश्यतातानुदशाकुंतः। भि

राम
२५५

धीयत इति मरत्तेनत्तद्वछिन्नः कालोप्यु पचारेणामिदित्तं पालयतिकर्मणिपराणतावत्ता काले
नैच्चं प्राप्नोतीत्पर्यपि:॥स्ज्पतोस्ज्ञ विसर्गे घत्रर्थे कः न्यंकादित्वात्कुत्वसगः वाहुल्कान्मुदि
योर्गोगो वितिग॥किस्गड इतिमुमाधवी॥द्वहस्तप्रमाणस्य हस्तकाडस्य नालिकास्त्रमितिकेवि
त्तमाहुः॥पतिपरितो हन्यते नेन हतेः परौ घअत्पप्रत्यय घादेशो परितो घातयतिहं तेर्णप्तता
त नेघादित्वात् ल्युः परिघातनः॥ द्वे लोहवद्धस्य लगुडभेदस्य मुसलाकारस्य डगस्य त्यन्ये॥द्वे
ति कुठं वक्षमिद्यति कर्मण्युपराः कुठारः कुठमारातिवाकः स्त्रियां कुठारी॥स्वधियतिविचारणोतुदा
रोततो वाहुलकात् क्तिचक्रोवेतिक्तिं स्वधितिःसाहचर्यात् पुंसि॥परं शत्रुं मृणातिश्राडः पर यो
:ख निमृम्पोडिद्वेति कुः डित्वात् टिलोपः परसुः॥परः शत्रुः स्वव परस्वा परस्वान् धयति पिवति
स्वातइतिकः परस्वधस्तालव्यशः पराम् स्पृतिपरस्वधः पृषोदरादित्वात्सः इति माधवी॥कुठारः स्वो
व स्वधितिः परशुश्च परस्वधः कुठारकः परशुर पछुरिकाको पशायिके तिरमसः॥चत्वारि कुठारस्य

रा॰मु॰२
२५६

॥स्येतिशस्यतेनयाशस्त्रं हिंसायां दाम्नात्वादिना ष्ट्रन् पित्वात् ङीष् शस्त्री॥ असेःपुत्रीवस्व
ल्पत्वादसिपुत्री। छुरीति छिनत्ति शत्रून् छुर छेदने कुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति कुन् टापि छुरि
का॥ असेःकार्स्मात्कौरूपस्य धेनुका करिणी॥ व असिधेनुका॥ धेनुकातुकरे णवां वेति वच
नेपत्वारि छुरिकायाः॥ वेति शल्लति गच्छति शल्लगतौ अच् घ्रादित्वाद्यः शल्प। शंकुः प्रागुक्तः॥
देशेल्लइतिख्यातस्य॥ शार्वेति शार्वति शार्वगतौ तालव्यादिः त्वषादित्वात् कलच् शार्वला॥ शार्दू
लशार्वलशलाहुरितिशभेदः॥ तुदन्मारयतितोमरः पृषोदरादिः। हूशावल्लीतिख्यातायाः॥ प्र
तिश्रास्यतेऽसुन्नेपरोकर्मणि घञ् प्रासः॥ कुंपृथ्वींतनोतीति डः पृषोदरादिः कुत्सितोऽव्रतित्रि
येंऽतोऽस्मादिति पृषोदरादिर्वा कुंतः॥ हूकुंतस्य॥ कोणोति कुणात्यनेन कुण शब्दे हलश्चेति घञ् को
णः॥ रह्लादेर्विंदिकू॥ पातित्रातत्यंत्रीत्यादिनाऽलिः पालिः पाल्यतेऽसौ पालरक्षणे गोवुरादिस्त
तोऽस्वृद्वीङीषि पाली॥ वा आश्रीयते प्रहारार्थमिति आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति विनङ्श्रिराम

णर
२५६

डित्वात् टिलोपः आडो ह्रस्वः अश्रिस्तादन्वयशा अश्नाति अश्लादित्वादिन्वा। अस्त्रश्च अस्त्रः
कोणः शिरसि जङ्ग इति विश्वात्। कोटिः प्रागुक्ता। चत्वारि खड्गाग्रभागस्य कोणभागस्येति तु सुभू
तिः। द्वयोर् पादन्नाम चतुष्कमिति तु वयं अश्रिः कोणैकदेशयोरिति धरणिकोषात्। सेति सर्वै
रभिरिव्यते पराभिमुखंग म्यत्तेन नकारेण घञ् सर्वाभिसारः सर्वेषामायोधुनां त्वे देवाच सर्वौ
घः सर्वसन्न हनार्थोवाद्योऽस्य सर्वसन्नहनार्थकः। ज्ञीणचतुरंगबलसन्नहनस्य॥ लोहेति
या
महानवमीदीक्षामुख्यादीनां नीराजने निमित्तकेन सत्पुत्तरकालं शस्त्रधारिणां ज्ञायः शा
ए
स्त्रोक्तो विधिः प्रस्थानात् प्राकुसलोहाभिहारः लोहस्य शस्त्रस्याभिहारः सर्वतो हरणमत्र
ति बहुव्रीहिः। लोहाभिहार इत्युक्तो विधनीराजनो त्वरदत्तमरमाला। अन्ये तु लोहाभिसारो
स्त्रभत्ताभिति पठित्वा लोहं शस्त्रमभिसार्यते प्रस्थाप्यते त्र मचोल्कया वा हनायुधादेर्निःशे
षेण राजनं यत्र सा नीराजनेत्याहुः। अन्ये तु नीरस्पर्शात्सुदकस्याजने प्रोयत्र सा नीराजना।

२५७
पानं २

क १

।न्तोहोस्त्रोशस्त्वकेलौहइतिमेदिनिः।एकोयेतिसेनयासहरणमूनयावादि जिगीषोःश
त्रावाभिमुख्येनयद्गमनंतदभिषेणनंसेनयाभियातीत्यर्थेसेनाशब्दात्सत्यापपाशेत्यादि
नाणिवृत्ततोल्युट्।येतियानयात्रायामाश्रमि ल्पस्त्वित्तिचनावस्यापाप्राणुक्ता।अभि

४ धातेः अपूर्वा

निरपूर्वात्विषतेगमेश्वभावेल्युटि।अभिनिर्याणंअस्यानगमनवाग्रहद्दइत्यादिनाऽप्रग
मः।षट्विजिगीषोःप्रयाणस्य।।स्येतित्राङ्पूर्वात्सर्तेर्घञि।आसारःप्रसरणंल्युट्प्रसर
णीतिपाठेत्वर्तिसच्चधम्यम्यष्यवित्तभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययःकृदिकारादिक्तीङीषिप्रसर
णीएपतान्प्रसारणपपिडिसर्वतोवाप्यसेन्यप्रसारस्य।।प्रतिप्रस्थितचक्रेसेन्यप्रपूर्वातष्ठ
तेघञर्थेकःहन्यादीनां केट्इतिद्वित्वप्रचक्रेःवलितार्थेकःचलितशब्दसमानार्थमित्यर्थः
प्रचक्रंचलितंत्रिषु।इत्यमरमाला।एकोत्राहीतित्राभिमुख्येनाभिभूयवाशत्रून्प्रतित्रभी
तस्ययद्गमनंतत्तदभिक्रमः।अभिमुख्येनाभिभूयवाऽरीन्प्रतिक्रमोगमनेनेमभिक्रमः।।

रोम
२५७
३३

वैतेति विविधो मंगलगीतवाद्यादि कृतस्तालश्शब्दस्तेन चरंतीति व्यवहरंतीति ठक् वितालःशब्दः
प्रयोजनमेषांवा प्रयोजनमिति ठक् वैतालिकाः। निशांते निर्वृत्यंतो येन प्रबोधयंति जागरयंति
ते बोधकराः। हक्रोहेत्वित्यादिना टच् बुद्धेबोधकरस्य॥ चेति चक्रेस समूहस्तेन चरंति पूर्ववत् ठक्
चाक्रिकाः। देवताद्यग्रे घंटाघातेन यशांसि तिते घांटिकाः श्रावकाएकतिस्वामीत्युरादि घोरे
मीघार्थःन्नुमि गुरोश्च हलः इत्यकारः घंटाघंटा गोष्ठी तया चरंति नेरुक्तो वर्णागमो निरनुना
सिको वेति सर्वत्र स्वचक्रेरा चरंतो बहुभिर्मिलित्वा ये पठंतीति ते घाद्दे इतिस्मृतिः॥ स्तुरितिम
गधेति कराद्वादेया याचनार्थः कमर्थिनः कुसुम्भ्यन्तु कं मगधं तुमागधोकमिषुध्यंतुपञ्चानोर्
मेरणप्रभुरणपेतिरिति श्रीभोजःमगध्यतियाचतेपचाद्य चमगधाःक्षत्राद्यणिमागधाःव
शक्तेमेणामहत्त्वे दिनोराज्ञाद्यग्रतस्कृति कृतो मागधाःक्षत्रियायां वैश्याज्जातावामगध
देशोद्भवावाइ त्यन्योमधुद्वोद्दंमाधुर्यात्तसादृश्यपलक्षणायामधुंतत्कारयंतिकप्रत्ययेम

सदृशांमधु

रा॰मु॰२
२५८

मकाः हे ॥ वेतिरा   ज्ञादेर्या ॥ त्वादौ येवीर्यादिस्तकीर्तिं कुर्वन्ति जिन्तवं दोस्तुवंति ग्रह्यादितवात् एणा निःवावा
र एवैत एकार्था इत्यन्ये हे ॥ समितिये समयात् कुलाचारात् शपथाद्वा संग्रामाद् निवर्त्तिनो
पराङ्मुखाश्चापलायमाना श्चाक्रोशेति   शपे भवे क्तः शाप्तशपथः सम्यकृशाप्तसत्यं येषां ते संश्र
प्तकाः ॥ रेणुरिति रिणाति   रयते रीगतिवेषणायोः अजिच्छ्रीभ्यो निदिति नुः रेणुः धूनोति
धूञ् कंपने वाहुलकः क्लिः धूलिः धूली वा पश्यति शो भा पशिनाशने चुरादिः   अर्जिदृशिक
म्यमिपशीत्यादिना कुः दीर्घत्वं च पांशुः ना   लव्यान्तोपि दन्त्यान्तोपि शंखश्चूकरपांशवइति शब्दभेदा
दन्त्यांतश्च ॥ रजः प्रागुक्तं ॥ चत्वारि धूलेः पांशुः द्वौ दो मतो रेणुः चूर्णो धूलिः स्त्रियां भवेदिति प्रमा
मालापाठात् तन्मते षण्णामानि ॥ चूर्ण इति चूर्णपते वर्ण चूर्णापेषणो चुरादिस्ततो घञ् चूर्णः
द्वौ दृसाहचर्यात् पुंलिंगः ॥ चूर्णो धूलिः सशर्करइति शाश्वतः ॥ एवंहु घनेत्तु दरसपेषणाउत्पन्नः
द्वौ दः ॥ द्वे द्वौ दने   न्जात स्पार ज्ञेसः ॥ षडेवरजसउत्पन्ने ॥ सेतिनु जिपिजिहिंसायाम् इत्यतश्चो ॥

राम
२५८

२४

रादिकात्तसमुत्पूर्वादिरः समुत्पिञ्जः। पिञ्जलः। उत्पिञ्जलश्चाकुर्वाणामुत्पिञ्जलजातपत्त्रैरिति माघः। द्वे
अत्यर्थाकु[illegible]लत्वयुक्तमैसैन्यादेः। पिति पतत्पूर्द्वं पते गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात्पत्पत्ते ज्ञापयत्ते योधभेदान्न
यतिवाशालिपटिपत्तिभ्यो निदिसाकःपताका॥ विजयते जेतावीरः जयंत वक्र वृत्तस्य दृमित्पराणवेज्ञ
यंती। कित्पतेज्ञापत्ते योधविशेषानेनकरणोल्पुट्केतनं। ध्वज[illegible]यति विद्रुपाति ज्ञापयति योधविशे
षध्वजगतौ अत्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच् ध्वजं। चत्वारि पताका[illegible]याः। द्वे पताकादंडस्य त्येके। सत्ति
खंडखडीमूर्ते गेज्ञादिभिश्चयायुद्धम[illegible] मिरतिभयप्रदासावीराशंसनंवी[illegible]राशंसनपदस्य वाच्य
तियोज्यं॥ अहमिति अहंपूर्वमग्रेभवाम्यहंपूर्वमग्रेभवामीत्यन्योन्यंयोधानांयाऽग्रतोधावनक्रि
यासाऽहंपूर्विका मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेतिसमासो वाटच्त्वौ वीप्सातर्भावाल्लद्वित्वं अहंपूर्व
शब्दात्स्वार्थे कनिमत्वर्थे ठनिवामनोज्ञादित्वाद्वुञ्ञिवाके णाउत्ति ह्रस्वत्वेत्रत्यपस्यादितीत्वे च स्वेह
पूर्विका। अहमहमितित्यिमहिक्रिचतिरूपकोनिपातएक॥ अहोप्पितिदर्पाद्दहंकारारात्मानि विषयाधिकार्थे

वचनेनशक्तेरप्रतिघातात्विक्करणसंभावना अहोपुरुषिं पूर्ववत्समासः अनेनाचादित्वादुन्नू अ
न्मविषयाकार्य्यसिद्धिजननशक्त्या विक्करणसंभावनेतिव्याख्यातं॥ अहेति अहोशब्दः हंहोति
वाच्यो ऽहोहंपुरुषइपहंकारवानहोपुरुषस्तद्भावो ऽहपुरुषिका परस्पर परमपेक्ष्यापरस्य अपरमपेक्ष्य
परस्पयो ऽहंकारोहमेवश्रेष्ठइत्यहंकारोमानो ऽहमहमिका सर्वपूर्ववत्॥ इति आर्याछंदः इत्यनेना
रिः तुगातोदुदक्षिम्यामिननजविणातीर्यतेने नास्तुन्तरः सह्यतेमिभूयतेऽरिरनेनशक्यतेवाऽस्तु
नसहः हडोत्पलामुद्गपर्णीकुमारीनखभेषजेसहा स्त्रियावलेन स्त्रीतिरभसादत्तमपिवल्न तेप्रा
णाः त्यनेनवलप्राणानेघञर्थेकः वलास्पूरस्यभावः शौर्य्यातिष्ठत्यनेनत्राताम निस्त्रिपाद्दिना
मनि नञ्ज्ञोणादिकोवास्यामस्तुप्यत्पन्ने नारिः अविसिविसिशुषिभ्यः किदितिमनशुष्मं तेनाते
नस्या मशुष्मं चेति पाठः शुष्मत्वेत्यपपाठः अन्यथाछंदोभंगः स्यात्॥ शक्नोत्यनया क्तिन्शक्तिः पप
राक्रम्यतेनेनपराक्रमेर्हलश्चेतिघञ्नोदात्तस्येत्यादिनावृद्धिप्रतिषेधः पराक्रमः प्राणोत्यनेनघराम

त्रब्राणाः। दृशसामर्थ्यस्य॥ वीतिविक्र मतेनेनपूर्ववद्धञ्। वृद्धभावश्च विक्रमः। अतिशक्तिर्नाशो
यातिशयश्च॥ वीजित्वेरणेरणाजनितत्रमशानतयेभविष्यतिरणोवायदुत्साहवृद्धयेवीराणांमद्य
दिपानेनद्वीरकर्त्तकत्वाद्वीराणांपानंवीरपाणंवाभावकरणयोरितिणत्वंएक॥ युद्धमितियुद्धादे
भावेक्तल्युटो। जायतेजन्यभव्यगेयेत्यादिनाकर्त्तरिसाधुःप्रकर्षेणावध्यंतेद्विषतोत्रउपसर्गवला
निर्मरणार्थः। प्रदधतिम्रियंतेत्रघपूर्वोद्धाञ्‌क्तःप्रधजिधाञ्पम्कुरितिकुत्रनादेशःआतो
[illegible] लोपेवाप्रधनंप्रकर्षेणविदार्यतेत्रहरणंतेणपतात्ल्युट्
प्रविदारण॥ म्रियतेत्रमडोवाहुलकाद्धकर्मेतिहिनस्तिमधुमेधमेधाहिंसयोः। अमुपवादात्तकः
मधमितिवा॥ आस्कंद्यतेशोष्यतेशत्रवोत्रल्युट्। आस्कंदनं॥ सख्यातिसंकथयतिशौर्यकातरत्व
चख्यातेराज्ञश्चोपसर्गेउ तिकः संख्य॥ समतिवेत्तव्यंगच्छत्यत्रसममिमवेक्तव्येत्रनीकादयश्चेतीव
न्नुसमीकंदत्यसे॥ समुदितानापरेषामायागमनमत्रपुंसीतिघः संपरायः युद्धायत्योऽसंपरायइति

वद्धतोसंप्रकूपरानशात्रून्यात्ययंतेवात्रघञिसंपरायःततःस्वार्थेकनसंपरायकंसांपरायिकमि
तिपाठेस्वार्थेविनयादिभ्यष्ठक्‌ अयमेवपाठोवहुप्रचारःमरणेमरःसहमरणेनवर्त्ततेसमरःसम्परा
यंत्पत्रआगतो अदोरपपुंसीतिघ्यावाअनीकमुक्तंरणात्पत्रवधिरणेपोस्थतिवक्त्वादपूरण
ःकलेणुमधुरश्च नाविति धरणीःकलमधुरश्च निहंतिअन्येभ्योपीतिडःकलहःग्रहणंग्रहो नि
र्वन्धःविविधोग्रहोत्र अभ्यनानावेतिवहुव्रीहिःविग्रहत्यत्वेत्यधिकरणेऽ एवाविग्रहःसंप्र
हरंतेपरस्परंयत्रात्पत्राधिकरणेघञ्सप्रहारःएवमभिमुखंसंपतंत्यत्रअभिसंपातःकलंते
स्पर्द्धमानाःशब्दायंतेत्रकलशब्दसंख्यानयोःकलेरिरितिडःकलतिक्षिपतिकातरानवाकल
पिलद्देपेड़ःकलिःसस्फुटतिविशीर्य्यत्यत्रस्फुटरविशरणेपूर्ववद्धञ्संस्फोटःवचस्फुटभेदे
पूर्ववद्धञ्वासंयुजंत्यत्रयुपधत्वात्कांत्पकादित्वात्कुत्वसंयुगःअधिकरणेघञिप्रति
जनादिसंयुगशब्दपाठाद्गुणाभावोवासंस्फोटइतिचपाठःस्फिटअनादरइतिस्वामी अभ्याम

ईयतिमस्त्त्रोरणं तात्पर्यार्थं द्वंद्वमिवापूर्ववत्। सम्पराः। युत्पत्तपूर्ववद्वन्द्वसमासात्। संग्रा
मरणंसंग्रामः संग्राम युद्धे। ततो णपताद्वावेध अभ्यभिमुखमागछत्यत्र गमेः पूर्ववदप् अभ्या
गमः। अन्योन्यमाह्वयंतेऽत्र आडिः युद्धेऽस्त्यप्संप्रसारणं चआह्वकः। समुदयंतेऽत्र हल्स्वेत्ति घ
ञ् समुदायः। संयंति तेसंयछतिवात्र संपदादित्वात् क्विप् संयत् तपुंस्पपिरवेत्तिसंयेत्यतुलात्स्त्र
गौरवेश्वतिदंडी। समितिः प्राग्वुक्ता। अजेः पाणिव दिनआजिः संयंत्यत्र संपदादित्वात् क्विप् स
मित्। युध्यंते संप्रहरंतेऽत्रपूर्ववत् क्विप् युत्। एक विंशायुद्धस्य॥ नीतिवाहुभ्यांयुद्धं वाहुयुद्धं तत्र
नियुद्धं वर्त्तति निग[illegible] घयुद्धंनि[illegible] युद्धं सन्निकृष्टयुद्धं नियुद्धमितिसुभूतिः एकं॥ द्वितिपरस्पर
संवाधोरणः संघट्टस्तुमुलं। ताम्पत्यत्र तमेर्वाहुलकात् निरुक्तकारः तुमुलो ह्याकुलोरणः
इति त्रिकांडः रणस्याकुलं संकीर्णता रणसंकुलं तुङ इति सौत्रोधातुर्गत्यर्थः घत्रर्थेततः क्विप् अथा
गमा नित्यत्वान्नतुक् मुरसं वेष्टनेमुरतिसंवेष्टयति भुपधात् कः तोसुरस्तुमुरः कपिरकादिरित्प

संर

न्यग्रंथा। क्ष्वेडेति। त्रि। क्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे क्तः यदेकृपल्पुटो वहुलमिति वाहुलकात्त स्त्रियां घञन्तात्टाप्
एषोदरादित्वात् ढकारस्य डकारः क्ष्वेडा। गजयूथदर्शनात् तत् गायययां सिंहस्य नादो गर्जि
तं तथा परबलभंगाय स्वोत्साहवृद्धये च यो रावो नादः सः सिंहस्य च नादः सिंहनादः २॥ केति
हस्तिनां युद्धादावेकत्र संहतीकरणा घटना घटायां घटसंघाते चुरादिः घटादयः षित इति षि
त्वादङ् २ हस्तिनां युद्धादावेकत्र पुंजीकरणस्य॥ केति अन्योन्यं योधानां युद्धाय संरावः स्पर्द्धा
शब्दः आगच्छ मया सह युध्य स्वेत्याक्रोशपूर्वकमा क्रान क्रंदन क्रंदे आह्वाने थात् ल्युट् क्रंद
नं। सम्प्रग्रवणा उपसर्गोरुत्वप्रति घन्त २॥ वृंहीति करिणां कठ गर्जितं वृंहितं वृहिशब्दे भावे क्तः २
॥ वीति धनुर्गुणास्य स्वानः टंकारो विस्फारः स्फुरसंचलने घञ् स्फुरति स्फुलत्योर्घञीत्यात्वं स्फुरति स्फु३
लत्योर्निर्निविभ्यः इति विकल्पेन षत्वात् विस्फारोदंपस इति सुभूत्पाद्यः एकं॥ पतिपटहः आगु
क्तः आडंवरः संग्रामपटहः आरम्पत्तेरमुउपशामे इत्यत आङ्पूर्वात् कृम्प्रगृच त्रताति भ्याव

रजितिबहुलवचनाद्दत्तो। पिचरवैरुच्चैर्दस्पडंऽआडंबरः आडंबरः समारंभेगजगर्जिततूर्ययो

रिति विश्वः। हेयुद्धेवाद्यमानपटहस्य॥ प्रेतिसभाशब्देनात्रसभासाध्योयुक्तायुक्तविचारोल

क्ष्यतेप्रागजः सभाविचारोऽस्मात्तत्रसमः। क्लीवेतुप्रसमंहठ इतिचापालितः। बलादिति निपा

तोहठार्थेऽजितस्वामीमस्यकरणकारः हठ हुतिसंकुलयोः संकुलत्वंबलात्कारः घञर्थेकः ह

ठः श्रीरणबलात्कारस्य॥ अथेतिस्खलस्खलनेभावेक्तःस्खलितंपूर्वतुस्खलनपिच्छिलादि

देशेपतनमुक्तंइदानींतुयुद्धप्रक्रमात्कूटयुद्धादौयुद्धमर्यादायाःस्खलनंलक्ष्यतिमर्यादांछि

नत्तिछो छलनेवपादित्वात्कलचछलं। हेछलस्य॥ अजेतिजन्यं इतिजनेर्यणपत्तारेत

किशसीतिपतज्जन्यंपुरुषस्यव्यापारेणानजन्यतेएवमेवभवतीत्यर्थः। नञनेसाधुव्यन्यमित्य

न्या। उत्पतात्मकस्मादायातिह्यलितीत्या दिनारणः उत्पातः। उपस्थितोबुद्धिपूर्वक आगतः सर्ग

उपसर्गः। अस्ययुद्धप्रकरणादुक्तिः। श्रीरणप्राणिनांशुभाशुभ स्तूचकस्यमहाभूतविकारस्य

न४
उ२

रा० मु० २
२६२

६१

मूर्कपादेः॥ मूर्छेति मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः॥ गुरोश्चेलइत्यकारः ऊपधायाश्चेति दीर्घः मूर्छा॥ क
षागतो कशति गच्छति विरनतिष्ठति कुटेः कमरच्चबाहुलकात कशेरपिकश्मलं॥ क शिः सो चाधा
तुरिति सुभूत्पादयः॥ शयनशमनशीलं कश्मलं स्त्री खलं वेति शभेदात्त्वात्त्वशं॥ मुह वैचित्यभा
वेघञ्मोहः॥ त्रीणि मूर्छायाः॥ अवेति अवमर्दनमवमर्दः मदः क्षोदे घञ्॥ पीड अवगाहने भा
वेल्युट् पीडनं॥ द्वे सस्यादिसंपन्नदेशस्य परचक्रेण पीडनस्य॥ अभ्येति अभ्यवपूर्वात स्कंदेर्ल्यु
टि अभ्यवस्कंदनं॥ अभ्यपाङ्पूर्वात्सदेर्णिजंतात ल्युटि अभ्यासादनं॥ द्वे निःशङ्कीकरणाय श
त्रुभिर्दीयमानस्य प्रहारस्य॥ वीति जयतेर्भावे एरच्॥ विजयो जयः॥ द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणस्य
॥ वैरेति वैरस्य वञ्चनास्य वशोधनं वैरस्य शुद्धिः॥ वैरस्य प्रतीपाकरणं प्रतीकारः॥ यत निकारोपस्का
रयोश्चुरादिस्तनो ल्युटि निर्यातनं शोधनं वैरनिर्यातनं॥ त्रीणि कृतापकारस्य प्रत्यपकारस्य
॥ प्रेति प्रेड्डवणाप्रद्रावः प्रेदुक्तः स्कंदव्यतिघञ्॥ उद्दिश्रयतीत्यादिना घञि उद्द्रावः समियुद्रु

राम
२६२

वइत्ति घञ्संद्रावसंद्रावौ ॥ अदेरपि विद्रवद्रवौ । अपपूर्वात्क्रमेर्यांते घञि ल्युटि अपसारव
रच्चापशब्दो निदार्थिः अपक्रमोऽपयाने वेति । अन्त्योपलायनमात्रस्य ॥ रेतिररणायुद्धयःशात्रो
ःसकाशाद्भंगोऽपसरणं सपराजयः । अन्यत्रोपचारात एवं ॥ पेत्ति परापूर्वात्स्त्रयत्ते भवत्तेष्वक
मिणि क्तप्रत्यये पराजितपराभूतौ द्वौ ॥ वीतित्ति श्विति काकाद्विन्यायात्पूर्वं चाप्युत्रेयानप्य
त्तिस्मनष्टः कर्जरिक्तः । एवं तिरोधत्तेस्म तिरोहितः । द्वेञर शीनं गतस्याप्रीतिमीत्यं हिंसायामतः
स्वार्थिके णौ विमीनाति मिनोतीत्यावपुक् भावे ल्युट् कृत्यच्युतिरणं वप्रमापणं ॥ वर्हं हिंसायां नु
राहिस्तृ तो । निपूर्वात् ल्युटि निवर्हणं । क्रुञ्च हिंसायां स्तृ हिंसायां निविपूर्वा ष्या ल्युट् निकारणं वि
शारणं । प्रनिकृत्पूर्वा द्वसे हिंसायां एपत्तात् ल्युटि घवासन निर्वासनोद्वासनानि । परापूर्वा दसु
द्वेपणे । ल्युटि परासनं । निपूर्वात्प्यापूदद्भुत्रणानेहे सि हिंसायामित्येतात्प्या ल्युटि निसूदनं निहिंसन
मारणं तो थणं निशामनेषु त्तो मिखेत्ति मित्वात् मिताद्ह्रस्वः संज्ञपनं । निरपूर्वात्त्यंथ ग्रथ क्रथ कुथ

हिंसायांघञदेरूपंतातनिर्ग्रन्थनक्रथने॥वस्तांगंधअर्दनेततोल्युटिनिगांधनमितिस्वामी॥अ
पपूर्वादसेर्ल्युटिअपासनंनिरपूर्वात्तृहहिंसायामित्यतोल्युट्निस्तर्हणं॥निपूर्वाद्धंतेर्ल्युटि
निहननं।क्षणुहिंसायांल्युट्क्षणनं।परिपूर्वाद्वृजीवर्जनइत्यतोहिंसार्थात्ल्युटिपरिवर्जनं
।निरपूर्वाद्वपेर्णिजंतात्ल्युटिपूर्ववत्सात्वेनिर्वापणं॥निरपूर्वात्तपैऐवैशोघरोइत्यतोल्युटिनिर्व
पणमितितुस्वामी॥विपूर्वात्शसुहिंसायामित्यतोल्युटिविशसनं।मृहनिम्पाणपत्ताम्याल्यु
टिमारणंप्रतिघातनं।मथेविलोडनेप्रपूर्वात्ल्युटिप्रमथनं।क्रथेल्युटिक्रथनं।उत्पूर्वाज्जसु
हिंसायामित्यतोणिजंतात्ल्युटिउज्जासनं।आङ्पूर्वाल्लभिर्मारणेवर्त्ततेततोघञ्उपसर्गात्ख
लघञोरितिनुम्आलंभः।तुजिपिजिहिंसायांचुरादिण्यन्तादेरच्।पिंजः।विपूर्वात्स्मृहिंसायामि
त्यस्माद्धृदोरप्विशरः।हंतेर्घञ्घातः।उत्पूर्वान्मथविलोडनेइत्यतोघञिउन्माथः।हंतेर्हनश्च
धइत्यपिवधादेशोवधः।विशसनमारणस्य॥स्येतिदेहारंभकालेपृथिव्यादीनिपंचमहाभूतानि

तेषां स्वदेशे संक्रमात् एष संकेपं वत्त॥ कालस्यायमस्य धर्मः तत्त्वयुक्तत्वाच्चस्य कालस्य धर्म॥
क्रियारूपश्चयो च्चेकालः संहरति प्रजा इति कालधर्मः॥ दिष्टस्य जीवितकालस्यान्तो दिष्टा
तः प्रलयने एर व प्रलयः पूर्ववदव॥ अति अवसाने अततिप वाद्य वनुम् अ तः॥ नशे धिञ्
नाशः॥ मरणं मृङ् प्राणत्यागे मृड् ल्युट्॥ मुङिमृङ् स्थापाय्युक्त्सु कावितिल्युक्त्वाल्पयः मृत्युः द्वयोः स्त्रियां पुंसि च॥ म
ड्ल्युटि मरणं॥ निपूर्वो धनिर्मरणार्थः ततो घञ् अर्थे कः निधनः॥ निपूर्वाद् धातेः क्तः दृढ
ञिमः दि निधान्न्यः क्वसुर्वा निधनः॥ दशा मरणस्या॥ पेति परागता अस्य बंधप्राणा अस्य परा
सुः॥ प्राप्तं पंचत्वं येन स प्राप्तपंचत्व॥ परलोकमितः परेतः॥ प्रकर्षेण इतः प्रेतः स पूर्वस्त्ति धातिर्मरणा
र्थः ततः क्तः संस्थितः॥ मृ ङ् क्तः मृतः॥ मीञ् हिंसायां प्रपूर्वस्ततः क्तः प्रमीतः॥ एते परास्वाद यत्त्रि
षु लिंगाः इत्यर्थः॥ सप्त मृतस्य॥ चीति चीयते स्म चीयते स्या म ग्निः चित्रा वाहल्कादं जिस्त्रश्चि
म्या क्तः ततष्टापू चिता॥ चित्यानि चित्य चेति कापृ चित्या॥ चिनोतेः क्तिच् चितिः चीणाम् तदा

प्रेतः ४

हाधारखुल्लेः॥केति॥अपमूर्द्धशिरस्कंयन्नर्त्तनक्रियायुक्तंशरीरंकंशिरोवध्यतेऽत्राधिकरणेघ
ञ् कवंधः॥युद्धे सहस्रपूरकःकवंधोनृत्यतीतिवाऽर्त्तीनर्त्तनक्रियारहितंतद्रूपवारात्कवंध
प्रयोगःएवं॥श्मेति॥शय्यतेऽत्रशयनेशवानांशयनएषोदरादित्वाछवस्पस्मभावःशयन
सवशानःश्मशानंद्वितालयोःश्मश्रुःश्मशानंशिम्बुशिश्नकुशेशयानीतिशभेदः॥पितृणां
प्रेता नांवनमालयः॥पितृन्वनतिभजतेपवाघञ्वनंनपुंसकंनीरेनिवासालयकानन
शोमुदिनिःवनंपुरगतिनियमाचरणात्वंश्मशानस्य॥कुणेति॥कुणाकणाशब्दार्थःघञ्र
र्थेकःकुणाशब्दपातिधनंजयाख्यवायोरंतःस्त्वारस्मकृतमत्राद्रकरणातक्लोःसंप्रसार
णंचेतिकपन्संप्रसारणंचकुणपइतिवा॥शवतिगच्छतिसंस्कारंशवगतोतालव्यादिःपवाद्य
च्शवोदमृतशरीरस्य॥प्रेति॥प्रगृह्यतेसोऽग्रहरहद्रत्यादिनाऽपि प्रग्रहोपग्रहो॥वंद्यतेइ
रितिवंदेरिः॥ङी॥बिवंदी॥बीणपाकृष्टे मनुष्यगवादेः॥केतिकीर्यतेसापराधोऽत्राकिरतेःकरात्ते

विक्षिप्यते०

वीभिदादिपाठादङ् ॥ यप्रकारा ॥ वेधनार्थश्च आलयः वेध नालयः ॥२॥ वेधनगरहस्यकाष्ठहस्त इति ख्यात
स्य ॥ पुंसीति ॥ अस्य तेवाहुलकात् समस इति ॥ अ सवः एव प्राणाः प्राभुक्तः अस्सु प्राणा शब्दाभ्यां
बहुवचनान्ताभ्यां पंच प्राणाः उक्ताः तेन पुनरेकैकं बहुवचनान्ताः हृदि प्राणो गुदे ऽपान इत्यादि दे
शनात् अत एव प्राणोऽपान इति प्रागुक्ते ॥२॥ अग्निसहितानां पंचवायूनां ॥ जीव इति जीवन्
जीवः घञ् ॥ असूनां प्राणानां धारणामसुधारणं ॥२॥ जीवनस्य ॥ आयुरिति एति इणोणिः दि
त्युसिः आयुः जीवनेनावच्छिन्नः कालो जीवितकालः ॥२॥ आयुषः ॥ नेतियेन म्रियमाणो जी
वति तदौषधं ॥ जीव [illegible] त्यनेन जीवातुः जीवेरातुरित्यातुः ॥२॥ ॥ इति त्रयवर्गविवरणं समा
प्तं ॥ ॥ तुरेति ब्रह्मणा तुरीर्भवाः शरीरावयवा धातवो ताया ताविति तत्रादेशः ऊत्याः ऊर्जिताः
सप्तम्यां जनेर्डः शूरुमाः अरणाया ॥ अगतौ अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति यदन्तः साधवोऽर्याः ॥
विशंतीति यज्ञस्थानं विशे क्विप् विशः विश एव वैश्याः स्वार्थेष्यञ् गार्ग्यादित्वाद्यत्रित्यन्ये आहु

रा०मु२
२६५

ष्याजीवित्वात् द्वे च संस्थानायसततं भूमिं स्पृशंतीति स्पृशोऽनुदके क्विन् भूमिस्पृशः ॥ बहू वैश्यस्य
॥ आजीवेति आजीव्यतेऽनेन हलश्चेति करणे घञ् आजीवः ॥ संज्ञायामर्हार्थे वा ण्वुल् जीविका जी
वयतीति वा ण्वुल् ॥ वर्त्तनं वृत्तिरस्त्यस्याः प्रज्ञाद्यण् इति णः वार्त्ता ॥ वर्त्ततेऽनया क्तिन् वृत्तिः करणे ल्युटि
वर्त्तनं जीवनं ॥ षट् कृष्यादिजीवनोपायस्य ॥ स्त्रियामिति कर्षणं कृषिः इक् कृष्यादिभ्य इति वृ
॥ पशून् पोषणातिशयादेव पालयतीति कर्मण्यण् पशुपालः तस्य कर्मणि ष्यञ् पाशुपाल्यं ॥ व

वा६

णिजां कर्मणि ष्यञ् पूर्ववत् ष्यञ् इति वाणिज्यं चेति प्रत्य येव वाणिज्या वाऽप्युक्तप्रकाराः कृष्या
दयः प्रत्येकं वैश्यानां वृत्तयो जीवनोपायाः ॥ सेवेति परचित्तानुवर्त्तनं सेवा षेवृ धातोर्गुरोश्च ह
लः अप्रकारः सा श्ववृत्तिः कथ्यते दैन्यादिनाऽपकृष्टतया शुन इव वृत्तिः परपिंडोपजीवित्वात् द्वे
॥ अनृतेति असत्यवत् बहुदोषादनृतमिवानृतं शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तत्र द्विजन्मनां ॥ हिं
सादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते इति अनृतं कृषावसत्ये चेति रुद्रः ॥ अनृतमिति सत्यः

राम
२६५

पाठ इति स्वामी॥ अन्त्यं कर्षणं सस्यजमिति मनुस्वा। द्वैकपेः॥ उञ्छ इति कपोतवदेकैकशः कणानां
ग्रहणं मुञ्छः शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तमंजरीणां ग्रहणं शिलं उञ्छि उञ्छे घञ्। शिलं उञ्छ
नर्थकः। अत्र च ग्रामाणिकप्रयोगदर्शनात् उञ्छशिलमिति समाहृतविग्रहो तेऽविपर्यस्तं च नाम।
ऋतमुञ्छशिलं स्यादिति मनुः। मूलकेदारवशेषं तु शिलं शिलमिति स्मृतमिति निगमारम्
म मिधाने। उञ्छमुञ्छनो वयाः शिलं धान्यमंजरी संग्रह इति स्वामी। संहतं यथा शक्त्या न वेदुञ्छ
शिलेन वृत्तिः फलेन मूलेन च वारिणा वेति। ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयमिति मनुः। पुमानुञ्छशिलं
ऋतमिति वा पालितः। पृथगपि प्रयोगः। विगृहीतं यथा सोयमुञ्छे नजीवतीति तानुञ्छमा
गांकितसैकतानीति शिलान्यप्युञ्छतो नित्यमिति। विपर्यस्तं यथा जीवेद्वापि शिलोञ्छेनेति याज्ञ
वल्क्यः। शिलोञ्छमथ्यारद्दीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः इति पृथक्प्रयोगपक्षे उञ्छशिलमिति समाहार
द्वंद्वः। धर्महेतुत्वादृतमिति ऋतं प्रागुक्तं॥ २॥ २ इति याचितायाचितयोर्यावत्राऽयावृन्नयोः

तं२

रा०मु०२
२६६

ति अनुमरणावदंतिदुःखदत्वान्मृतमिवमृतंजमृडोभावेक्तः आयाचितंतुसुखावदंतिप्रीतिहेतु
त्वादमृतमिवामृतंशेषसुबोधं॥ प्रार्थनाप्रार्थनयोः क्रमेणैकैकं॥ सेतिकेवलेनसत्येनवृत्तेः द्वे
एतावकेवलेनानृतेनापिवृत्तेर्विलापःस्यादितिकिंवित्तसत्यंकिविदसत्यमितिसत्यसहितमे
तत्सत्यानृतं॥ वणिग्भावोवाणिज्यं॥ ऋणमिति अर्यतेऋणंऋगतौक्तः ऋणमाधमर्ण्यमिति
साधुपरितग्ध्यातेग्ध्यातेवृद्धिर्नीयतेवाग्वेर्न्युदूपर्युदूवनं॥ उद्धियतेग्रह्यतेवृद्धिर्नीयतेवा उदु
वृद्धुदूपर्युदूवनं॥ घञ उद्धारः॥ वृद्धिर्ऋणस्य अर्थेति अर्थस्य प्रयोगः पुनःपुनः कलादा
नं कुसस्म्लेषणेकुसेरुमोयेदेताइतीदप्रत्ययः कुसीदकुत्सितसीदत्यवसन्नाभवत्यनयावाकु
त्सितसदनगतिरनयावा कुत्सिता ऽधमर्णाः सीदत्यनयावा घञ् कुसीदवृद्धोकादृत्तोतिनिर्देशा
दृशिस्यपिसीदादेशः वृद्ध्याजीविकावृत्कुसीदंदत्यस॥ वृद्धिर्द्विजोविकायाः॥ यचितयाचनया
आप्तं लब्धं स्वरक्षाकृतस्वरक्षाकरणं चया॥ चनयानिर्दृत्तमेवभवतियाचितकमितिअपमित्यत्तराम

२६६

द्विजीविका तृतीयासमासः॥२

म्याकव्वृत्नाविति कन्॥ नीति निमयात्परिवर्तनात्यत्र ग्राह्यमेडूपतिदानेऽदीयमाना इति न्हाल्यापि
तुक्पूर्ववत्कक्। निमयादिति विभाषा गुणामस्य ऽत्तमर्णो ऽधमर्णो त्रयो ऽत्रा उत्तमर्णो ऽधनग्राहको
ऽधमर्णः ऽक्रमेणैकस्य॥ कुसीदेति कुसीददश वृद्धिजीविका प्रयच्छति गृह्णाति कुसीददशैकादशात्
ष्ठ न्ष्ठचाविति ष्ठकुसीदिकः स्त्रियां षित्वान्ङीष् कुसीदिकी॥ वृद्धिं गर्ह्यं प्रयच्छति गर्ह्यमिति ठकि
वृद्धेर्वृधुषीभावो वार्धुषिकः॥ वृद्धिः कलांतरं सा चर्च जीवो जीविकास्य वृद्ध्याजीवः पृषोदरादित्वात्कका

वार्द्धुषिः । रलोपौ वार्द्धुषिको व्युत्पन्न इति सुमतिः॥ वृत्त्यारित्व वृद्धिजीविनः॥ क्षेत्रेति क्षेत्रं केदारस्तत्कर्मापि
क्षेत्रं तद्वाजीवोस्य क्षेत्राजीवः कृष विलेखने ण्वुल् कर्षकः॥ कृषेर्वृद्धिश्चादीचामिति कुन्
कृषकः वृद्धिपक्षे कार्षिकः कर्षणं कृषि इक्कृष्यादिभ्य इति कृमत्वर्थे रज्ज कृषीवलादिनावलच्।
वल इति दीर्घः कृषीवलः॥ वृत्त्यारि कृषकस्य॥ क्षेत्रमिति व्रीहिरा मुद्गादीनां शालीनां कलमादीनां
मुद्गवत्तत्पक्षेत्रोयदुचितं योग्यं पक्षे चेतत्तत्क्रमेणो व्रीहिशाल्योर्ढक् व्रैहेयं शालेयं॥ यवेति यवकोवार
इति पंचमी॥ उत्तेति॥ ऋणे उत्तमऽउत्तमर्णः उपचय हेतुत्वादुत्तममृणमस्य अपचयहेतुत्वादधममृण ९

रा॰सु॰
२६७

धान्यषष्टिकः षाष्ठीधान्यायवादीनां भवनं क्षेत्रं यवक्यवक षष्टिकाद्यत् यव्यं यवक्यं षाष्टिक्यं हि
शब्दो विशेषेऽक्रमेणैव कस्य॥ तीति विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः इति यत् तिल्यं पक्षे खञ् ॥ ति
ल्यं तैलीनं यथा तथा माष्यं माषीणं उम्यमौमीनं भंग्यं भांगीनं अण्व्यमाणवीनं भग्यं भा
गीनमिति यत्खञाविति शेषः द्विरूपता हेतु रूपे इत्यर्थः॥ माविति पूर्वोक्तेभ्यो व्रीह्यादिभ्यग
णुभ्योऽन्यघट्टेषु धान्यमुक्ताङ्कोद्रवादि ततु वनस्य तन्मयोगपत्ते चेतत्र चमोङ्गीनकोद्रवीणादि
वर्त्तते आदिना कौलत्थीनमासूरीणखाराकीनादि ग्रहः॥ सर्वं च धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्॥
र्वतिपूर्वं मुद्रपश्चात् कृष्टम् मुद्गकृष्टं क्षेत्रे पूर्वकालैकेत्यादिना समासः॥ वीजेन सह कृतं तत्कृष्टवी
जाकृतं तत्कृतो द्वितीय तृतीय शब्ब वीजात् कृषाविति डाच्॥ सीतेति सीता यालांगलपद्धत्यास
मितं संगातं तेनो वय इत्यादिना यत् सीत्यं कृषेत्क्रमेणाक्रम्य कृष्टं हलेन कृष्टं हल्यं मत्तजनहल्या
त्करणाजल्पकर्षोद्वितीयत्। हल्यवद्वितीयया ह ल्य कृष्टवर्तते तत्पाशीत्यमपीत्यर्थः॥ श्रीरामे

राम
२६७

कृ २

समान्येन कृष्णभूमागमाच्चस्य॥ त्रीति त्रिगुणाकृतं त्रिगुणाकृतं संख्यायाश्च गुणान्तायाऽजि
डाच् तृतीयं वारं त्रयकृतं कृष्टं तृतीयातं कृषो द्वितीयेत्यादिना डाच्॥ त्रिवारं त्रयं हलेन कृष्टं त्रि
हल्यं रथ्यसीताहले भ्याय द्विवोतस्तविधिरिति मतञ्जनेत्यादिना यत् त्रिहल्या॥ तिसृभिः सीताभि
ः संमितं संगतं त्रिसीत्यं पूर्ववद्यत् तस्मिन् त्रिगुणाकृतमित्यर्थः॥ आर्ययोऽयं चत्वारि वारं त्रयकृष्ट
स्य॥ द्वीति द्विगुणाकृतं वा रद्वयं कृष्टं शम्बाकृतं तिर्यक्कृष्टं तत्र सर्वपूर्वपरपदार्थे सुप्रयुज्यमानाः
शब्दा वर्तिमन्तरेणापि वर्तन्ते गमयन्तीति न्यासः पूर्ववदित्यर्थः डाच् यञ्ज द्वितीयाकृतं द्विहल्यं
द्विसीत्यमपि च संवाकृतमपोह इहेति अत्र पर्यायं इत्यर्थः शम्बु उपशमे शमेर्वन् शंवशब्दोऽनु
लोमकृष्टस्य प्रतिलोमकर्षणावर्तते इति शाब्दिकः कृञोऽद्यादिना डाच् शंवाकृतं तान्यादीति
कश्चित्तास्तितसेरिभसंवाकृतमिति दृत्यं तेषु वर्णदेशना॥ दत्यादीति सर्वं समतमेव॥ ड्रोणाति
थ्यतेचेति वापः चेत्वहलश्चेति घञ् द्रोणाद्रिपरिमितेत्री ह्यादौ द्रोणादिः द्रोणस्य पाठकस्य वापः

रा॰ मु॰ २
२६८

द्रोणमित्यर्थे तस्य वाप इति ठञ् द्रौणिकः आढकिकः आदिना प्रास्थिककौडविकादिग्रहः॥ वापा
दावित्यादिनापवाद्यथे ग्रहः। द्रोणं आढकं च पचतीत्यर्थे संभवत्यवहरति पचतीति ठञ् आढकि
कादिः। द्रोणाद्युपचितौ द्रोणं दरावत्तित्र्य णिद्रौणिठकि द्रौणिकी स्थाली॥ खेति खारीपरिमितं यत्र
पत्ते ... खा ... रीकः पूर्वक एवार्थे खार्याईकन् खारीकः। उत्त्रे ति उत्त्रमर्णाद्यः खारीकान्ताः त्रि
षु वाच्यलिंगाः उप्यथः॥ पुमिति उप्यते बीजमत्र वप्रः धिवपिभ्यां रन् वप्रः वप्र। केजले सति दारणा

१६

मस्य केदारः केशिंसि दारणा द्वाहलं तादि निसपत्नम्पलुक्। व्रीयते धान्ये ष्वप्य ते च व्रीयते वा
फलैः वृत्तिवासगत्येः॥ वृषु हिंसायां वा घुन् क्षेत्रं। चीरण क्षेत्रस्य॥ अस्येति अस्य केदार
स्य समूहे केदाराघुन्स्वेति च काराद्युत्रकैदारकय त्रि कैदर्य्यं। क्षेत्रस्येदमित्यण क्षैत्राठञ्
व विनः स्वेणि ठञ् कैदारिकं। वत्वारि क्षेत्रसमूहस्य॥ लोष्ठेति लोष्ठसंघाते पवाद्यत्रयं पुंलिंगो
प्ययं। लेष्टुः शर्टे पि लोष्टः स्यादिति पुंस्काण्डे वोपालितः। लिश अल्पीभावे लिश्यते उ ति अन्वादय

राम
२६८

ष्येतितुःलेष्टुःङ्कस्यजःखंडस्य॥कोटीतिकोटीमग्रमागंम्पाति आतइतिकःकोटिरग्रमागःसातिशयित
स्य॥स्तिलोमादित्वाछःकोटिशःह्रूटिकाग॥टित्तिङीषिकोटीशोटीर्धमध्योपिलेष्टुक्रकोटीशःभि
घात्तेनेनेत्तिकरणोत्सुष्टभेदनःलेष्टुनाभेदनोलेष्टुभेदनःढेलोष्टभेदकमुद्गरस्य॥वेतिअजगतिक्षे
पणयोः॥आङ्पत्तेनेनस्सुटिवायाविति पद्वैवीभावाभावःपक्षेप्रवयणमपीति स्वाम्यादयःत्सुघ
तेव्यप्यनेरश्वाहिरनेनतुस्व्यपथनेत्सुटितोरन॥दाम्नीत्यादिनाष्ट्रन्तोत्र॥त्रीणियाचनीतिरव्य
तस्य॥खवतिखन्यतेऽवदार्यतेनेनअर्तिलूधूङ्मादिनाइत्रचखनित्रंअवदार्यतेनेनअवदारणा
द्वेखनित्रस्य॥देतिदातिलुनत्पनेनेनपूर्ववत्ष्ट्रन्॥लूनःकरणोपूर्ववदित्रचूलवित्र॥द्वेदात्र
स्य॥आवेतिआनह्यन्तेयुगेनसममीशादंडोनेनआङ्पूर्वाद्वधवधनेइत्यतोहलश्चेतिघ
ञ्॥आबंधः॥युज्यतेयुक्तेवक्रियतेनेनपूर्ववत्ष्ट्रन्योत्रंयोक्त्रंवरत्रयद्यपियुगकाष्ठेनयुगकाष्ठबं
धनरज्जोस्तथापितत्रभेदाग्रहणानयात्रयोरणमेवप यीयः॥अथोउत्तिफलग्रागुक्तफलमिति

स्यान्ने हलमितिपठतिस्मस्वामी॥निरीतमीशायानिरीशं॥कूटयतिछिन त्तिकूटछेदनेऽगुपध
त्वात्कः॥कूटंततः स्वार्थे कन् कूटकं॥फालयतिपाटयति॥मुवत्रिफला विशरणोराय त्तादचफालःश्लक्ष्
ष्यते भूरनेनकरणे॥क्कविचष्याः किकन् ह्रस्विकः स्त्रियाह्रस्विकावाह्रस्विका ह्रस्विका फालह्रसक
विति॥रुङःपवफालस्यत्ति कलिंगाद्यः॥त्रयमीशाफालभून्यसीरावयवे वक्रकाष्ठे ततोद्वयफा
लइति सुभूतिः॥लि तिलंगाति भुवलांगलं पृषोदरादित्वा गीर गिलगीति लंगेगत्पर्थी तकलवाद्य
श्चेतिकलन् कलन् प्रत्ययोर्दीर्घश्च प्रकृतेर्निपात्यते लांगलमि तिवा॥हलतिभुवंहल विलेखनेऽ
चृहलन्हलीत्या दिनाराप्रत्ययेहालस्त्वाहालःफालवहःसीतेति विक्रमादित्यः॥हलिस्तमहद्धल
॥गोभूमिर्दार्यितेनेनकरणेल्पुटन घादित्वात्ल्पुर्वीगेदारणं॥सीयतेवध्यते षिञ्बंधने स्रसिमि
भ्योदीर्घश्चेतिक्तन्दीर्घत्वंवसीरःहलतिगमक सीरावितिद्दत्यादौरभसात्तदंत्यादिःषत्वारिला
गलस्य॥शेतिशम्यतेदम्यते युगपवाहनमनयाअत्र घ्राद्यश्चेतियकूटापे शम्या॥युगस्यकीत्न राम

नाद्युगकीलः स्वार्थे कन् युगकीलकः द्वे युगेयोत्रं बंधनाय यः कीलकस्तस्य सालिशति ख्यातस्य ॥ छि-
त्तिः ईशो मुख्यादात् ईश ऐश्वर्ये ईषगतिहिंसादर्शनेषु इगुपधत्वात्के पुरोस्थहलदंडप्रकारो वा ईशा ता-
लव्यैत्ता मूर्द्धन्यात्ता वा प्रभुशा करयोरीशः स्त्रिया लांगलदंडक इति तालव्यांते रुद्रभसौ ईषा पंचमि-
मं उषेति मूर्द्धन्यांते षुत्वं इगामी । शोष स्तु वाच । द्वे ईशा इति ख्यातस्य ॥ सीति स्यति भुव इत्यजि घास-
स्यः द्वेः वाहुल्लकात् सो ज्ञातक मरीणात्पत्तो पिष्टुमास्यागत्तो ईव सीता इत्या दिः । सीत्ता लांगलरेखा
स्यात् द्योमगगात्तु ज्ञानकीति दंत्यादिर भसात् । शोत्तनूकरणे वाहुलकात् दत्तो पि पूर्ववत् क्तादि शीता
शीता न भः स्मरित्ति लांगलपद्धती च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्यात् हिमगुणे च व
तद्वति च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्ट इति तालव्यादौ धरणिः । द्वे लांगलकृत्तपद्धतेः रेखायाः
पायाः । पुसीति खले धान्यमर्दनस्थाने पशुवधनमिमेढी त्वं यहारुकाष्ठं भूमावृद्धायमारोपितं तत्र
मेध्यंते सामस्यंते पशवो नेनमेधसंगमे इरीत्ति ऊः मेधिः । एकं मेहीति ख्यातस्य ॥ आश्विति आ स्तुतेस्मा

रा० मु० २
२७०

व्रीतिः ॥ अभूव्या नीकवापाजिमीत्यादिनाउराश्चाशुनामाव्रीहिराशुव्रीहिःपाटलउच्यतइति
नामद्वयमितिसुभूतिः ॥ आशुव्रीहौ पाटलोनाश्वेतरक्तेऽन्यलिंगवानितिरुद्रः ॥ तत्राव्रीजंतुष्या
माको व्रीहिराशुवपाटलइतिपर्यायेक्लीबलिंगमाशु ॥ तथानेकार्थेषु आशुस्या द्व्रीहिशीघ्रयोरि
तिरत्नमालायामाधवेनक्लीवंपठितं ॥ पाटलोव्रीहिराशुवेतितेनाततरत्वातोनामत्रयं ॥ वर्हत्पुपर
यंगछतिवृहिविद्धोऽशुपवत्वात् ॥ किंदिनिरत्नैस्ककौव्रीहिभावस्यव्री हिःधान्यसामान्येपर्यय
परत्तोवक्ष्यते ॥ पाटलवर्णीयोगात्पाटलः ॥ सतप्रागुक्तः ॥ सीतिसितशुकशूककिशारुरस्यसितशू
कोमध्यत्वात्क्य ॥ शितशीब्राग्रशूकमस्यशितशूकोद्वितालव्यइतिस्वामी माधवीचायौतरवृयवः
द्वयवस्य ॥ तविति तत्रयवेऽपक्वत्वात्हरितेहरिद्वर्णीत्युत्पतेतोकमइतिस्वामीतुजिहिंसार्थःवाहुल
कान्मकुगुरोकुत्वेतोकमः ॥ अपक्वयवस्यके ॥ क्वेतिकवात्लातिज्ञातइतिकः ॥ आतइतियुकुकलायः
वातजनकत्वात्सीहंस्पनेनसत्तीलकःएषादरादिःसात्तीलकश्चेतिमाधवी ॥ सतजी वेवातत्र्चको राम
२७०

मूर्त्तां २

क २

पत्वात्स्त्रीत्वमिति सतीनो वायुसंज्ञायां समासः ह्रस्वत्वादिति सप्तम्यलुक् सतीनो वायुस्तं करोति बोध
यति सतीनटः इति व्याख्या हरणः खाणुत्क्रः खंडनेखंडो विदारणार्थः डिभेदेच त्रातघोणात्कठनि खंडि
कः कला यस्त्रिकटः स्त्रोत्रः सतीनो वर्त्तुलो मत्तः हरेणुः कटोऽज्ञ यउति व्याडिः हरेणुस्त्रीरेणुका
या सतुपुंसि सतीलकउति रभसात्त हरेणुः पुमान् चत्वारि कला यस्य॥ कोरति कोरःऋ धेरदूषयति
कर्मण्यपराण्मूलविभुजादित्वात्तकोवाकोरदूषः केनजलेनउद्घाते क्रिघतेकोडवः एवोदरादि॥ को
रयिथमांडवतिकुडवउतिशाब्दिकः द्वकोध्वउतिख्यातस्य॥ मितिमगल्ले साधुः तत्र साधुरितियदत्तात्
स्वार्थकन्मगल्यकः अहविष्यत्वाद् मगल्पत्वेयिमगाल वन्मगल्पकः मसी परिमाणास्वर्णेपिंजादि
म्प कुरोलवाविपूरम्स्मरो दीर्घमध्योह्रस्वमध्यस्थ मसी परिमाणेमसेरुरत्रिस्तुरन्नेश्चायायाव्री
हि भेदेवमसुरा मसुरास्त्रिया मसूरमसुरौ पुंसि द्वावेतावपिचैतयो रितिरभसः ह्रस्वमसूरस्य॥ त्रु
ष्येति मोदनमुतमुदहर्षे सपरादित्वात् क्विपूस्त्रा भट्टा वहिर्गं ता ऽस्मादिति कपूनेस्को वरीविका।

मोऽद इति ख्यातस्य॥ विश्वमेदिन्यो स्तु मुकुष्ठो ब्रीहिन्नेदे स्यादिति टवर्गद्वितीयांतः॥ ३

रा० मु० २
२७१

रः स्तु कुष्टकः॥ मयगतौ मयतिमयः स्पुंसी॥ तिघः मयोरां जातस्यस्तकः प्रतिबधकः ष्टकप्रतीघातेप
नाघच्चमयस्यस्तको मयष्टकः॥ नैरुक्तो वर्णविकारः॥ अज्ञा घेयत्वास्यगतिप्रतिबधकेकुर्वन्नम
जारप्रतिबध्नातीति भावः॥ द्वौ॥ सेतिसरतिस्नेहो स्मात्तस चैरपः सुकुवेत्यपः सुणामस्य॥ सर्षपः
स्यात्सरिषपः कटुस्नेहस्तंतुभइति त्रिकांडशेषः॥ कदतिहिनस्तिकडुरोगादिकं कदिहिंसायाम
वचकदयतिसेदयति अभ्यंजनकस्नेहत्वात्कदिक्रैरादने आह्वाने चततः अवच्चस्वार्थेकःक
दंबकः॥ चीणिसर्षपस्य॥ सीतिएषसर्षपोधवलः सच सिद्धार्थार्थोहननादिप्रयोजनमस्मात

द्दि ५

सिद्धार्थः॥ सरिषपःसितोतस्मिनरत्नश्चाभूतनाशनइति रभसात्॥ १॥ विति गुध्यति परिवेष्टयति गु
धपरिवेष्टने गुधरूमः गोधूमः॥ सुसुष्ठुमन्यतेऽत्र सूमेगो धूमस्तु मनो समाविति रभसः॥ अतरूप
कृतं साम्यदर्शयितुं समाविति युक्तौ॥ द्वे गोधूमस्य॥ स्यतियातिजलेनयववकः॥ कनाविम्पोवुन्ते
तःप्रज्ञाघाणयावकः॥ कुलसजातीयगणामेस्यतिमसीपरिमाणाकर्मण्यणनेरुक्तः कुल्माक

राम
२७१

ओऽतं॥ १

रम्लोयः कुल्मासः कुत्सितो माषः कुल्माषः इति तु सर्वस्वादिः कुल्मासो रभस्त्वेति दंत्यांतेषु ह्यते।
कुल्माषो यावकः पुंसि इति मूर्द्धन्यांतेषु रभसः कुल्मासो ऽर्द्धस्विन्नो यवादिरिति स्वाम्यादिः वोरोधा
न्यरूढ इति यवयवकादिसूत्रे रक्षितः सुभूति सर्वस्वादयो द्वे ॥ वेति चणपते ह्रस्वादिभ्यो दीयते चणा
दाने शिल्पिसंज्ञयोरिति वुन् चणकः हरयोः स्वास्तेषां मंथो विलोडनं तं जयति अन्येष्वपीति डः
हरिमंथजः द्वे चणकस्य ॥ द्वाविति निष्फले वध्याति ले निष्फला स्त्री लाजपिंजपेजौ वक्ष्यावि ति
पिंजपेजौ प्रत्ययौ ति ल्यपेजः तिलपिंजः द्वे ॥ द्वे ति ह्वं ति ह्वुतं हं जिका कुर्वत्यनेन दुह्वुशब्दे चः दा
रः पुंसि इति घो वा ह्ववः ह्वुधामभिजनयति नंद्यादित्वात् ल्युः ह्वुधाभिजननः ह्वुतं ह जितं जनयति
ह्वुता भिजननः इति स्वामी ॥ राजयत्पुरस्तानकं राजति वा संज्ञायामिति एवुल् राजिका कृष्णसर्षपे न वर्षी
न कर्षति विलिखति वा स्वार्थे कन् एवुल् वा कर्तरि क्षिमिकाति द्वात्वा दस्तुरस्पय मित्याणी अ
स्पते ह्वि ष्यते ऽसा विति वा असेरुरन् तु रन् पचराई इति ख्याजायाः ॥ द्वे ति शीत वीर्यत्वात्

रा०मु०२
२७२

कज्जलमममतिस्याधादित्वात्कुःकंगुः॥कुत्सितंकत्वादप नेकंगुरितिख्यामी॥प्रियंगुःप्रागुक्ताद्धि
कोत्ररीतिख्यातायाः॥अतेति अतसीति स्तत्तेस्वल्लसि अतेः पनसवदस चृगोरादिडीषि अत्तसीउ
डुशाद्वेधूमवन्मकुउमा॥तिलमाषोमेति निपातनात् अवद्वत्वेमकुद्वत्वेरपूर्वउच्चता माशोभ
ऽस्याइति वानेरुक्तत्वादत्यलोपः द्वत्वतेस्वरूपत्वेनशद्यतेपूर्ववन्मकुद्वमेत्यन्ये॥वीणपनसीति
ख्यातायाः॥मेतिमातुल्यतेमातुलानीएषोदरादिः॥भज्यतेभंगाकर्मणिघञ्त तस्याप्रभंगास
स्यभेदःकृष्मीरेषुभंगानाम्नैवप्रसिद्धा तरणाभेदयोर्भंगाशस्यशाणाद्ध्ययडितिरुडः तत्त्वशाणाख्यश
स्यशाणीतिख्यातेद्विशाणाख्यशस्यभेदस्य॥वीतिअणोर्धान्येतिनिदित्सुप्रत्ययः अणुः कंगुतोमना
गुपचितस्यस्वनाम्नैवकेदारादिदेशख्यातस्यवीनकस्यत्यन्ये॥किंशेतिकुत्सितंश्रृणातिकिंजर
योःश्रिणाःइत्युणाकिंशारुः॥सस्यस्यशूकःस्युगाशस्यशूकः॥द्वयवादिस्युगस्य॥केतिकणेकणयः
कणाःसंत्यस्यलोमादित्वाच्छःकणिशंकंशिरोनिष्पातिसमाधत्ते णिशसमाधावित्यतोमूलवि

राम
२७२

स २

विभुजादित्वात् कः । नैरुक्तो न स्पुणाइत्तिवा । कणिशो धान्यशीर्षकं इति तालव्यां । तेरन्तकोषः । द्वे अभि
नवनिर्गतधान्यादिशीर्षस्य । तोइ इति ख्यातस्य ॥ वेति धात्रोत्सुटि धान्ने पोषणे तत्र साधुरितिय
त् धान्यं । व्रीहिः प्रागुक्तः ॥ स्तंबगुत्सं करोतीति स्तंबशकृतोरिन् स्तंबकरिः । व्रीहिसाहचर्यात् पुमान्
। धान्यपर्यायेन सप्तदश धान्यान्युच्यते व्रीहि १ यव २ मसूर ३ गोधूम ४ मुद्ग ५ माष ६ तिल ७ चणक
८ अणु ९ प्रियंगु १० कोद्रव ११ मुकुष्ठक १२ कलाय १३ कुलत्थ १४ षंड १५ सर्षप १६ तिसीति १७ सप्त
दश व्रीहीणां धान्यस्य ॥ स्तंबेति तिष्ठत्यत्रेति स्तंबो स्तम्बजरकाविति अबन्तवधातोः स्वस्तादेशः स्तंबस्
य प्रागुक्तः आदिना धान्यपर्यायाद्विग्रहः ॥ दूंगोछइति ख्यातस्य ॥ नाडीति अस्य गुच्छस्य नाडीना
लं च त्रयं प्रागुक्तं । व्रीहीणां नाड इति ख्यातस्य ॥ पेतिस एव तृणादिकाडः गृहीतफलो निष्फलः
सन् पलालः स्यात् पल्यते रक्ष्यते पलालरक्षरोचुरादिः कलिपिभ्यां कालन् वाहुलकात् पलेरपि
कालन् ॥ केतिकडमदेभद्रादित्वात् कुञ्जंगमागमस्च कडंगरः ॥ वुष उत्सर्गे वुस्यते उत्क्षिप्यते घत्र

मूर्द्धन्यांतेषष्ठे दाह॥ माधवस्तु हृधातोः कडंकर इत्याह कडंकरः दक्षिणा स्यादिति सूत्रे उदाहृतो स्येवम्।१

रा०मु०२
२७३

र्थेकः तुषसंदंत्य मितिधातुः शरीपः तुषवेषतुषारतोषाइतिमूर्द्धन्यांतमपि हेत्त्रसारतुच्छधान्यस्य॥धे तितुष्यतिपाचकोनेन पूर्ववत्कः तुषः हेतुषस्य॥श्वितिशातनूकरणेउल्मूकादयश्चेति निपातनाद्रू कः आल्लोपश्मूकः श्मल्लेणोक्तशाती ल्लणानिशितमग्रं यस्यतत्तथा शूकः श्मूकोऽनुक्रोशः शुगयोरिति वि श्वः॥शुगस्य॥शोतिशाम्यति फलपाकेनपवाद्यच्गोरादिः शमी॥षमष्टमवैक्लव्येउल्वादयश्चेतिव त्उपधायाइत्वं च निपात्यतेसिंवादत्वादिः हि छिमडी तिरव्यातायाः॥त्रीहि उत्तरेक्षु इत्यादयोव हुलीकृतानां स्त्रिषु त्रिलिंगाइत्यर्थः॥रितिक्ष्युवहुत्यो क्तः क्षाद्धवद्वसपन्ना॥आसमंताद्वसितत्त मवसानं प्राप्तस्यं रांडः वपूर्वीत्तक्तः आवसितं द्विमर्दनानंतरमयनी तत्तृणस्य वहुली करणायोग्य स्यधान्यराशेः॥चितिपूयतेस्मक्तः पूतं वहुमानवाविवहुशाददउपपदेल्ला नेःक्तः वहुलंतत्। स्त्रिषुवहु लीकृतमितिव्याख्यामतं हेत्त्रपनीततुषस्यधान्यस्य॥मेतिशामीप्रभवधान्यशामीधान्यं आ दिनामुद्गकलायादियहः॥मुद्गोमाषोराजमाषः कुलत्थश्चणाकस्तिलः काकाडश्मीवरइतिशामी

ते४

राम
२७३

धान्यगराः स्मृता इति रत्नकोषः ॥ शूकेति शूकसहितं धान्यं शूकधान्यं आदिना गोधूमादिग्रहः ॥ शेोति
वृहन्नाल बहुतरजननोत्पन्नं धान्यं कलमशब्दवाच्यं प्रथमाद्येन किंचिदपक्वष्वरक्तशाल्यादिग्रहः ॥
॥ षष्टिका षाठि आइति ख्याता द्वितीयाद्येन लकलमादेः किंचिदपक्वस्य नीवारादीनामत एव
षष्टिकादेः पृथक् निर्देशः अपक्वस्य त्वतु पाककालभेदेनापक्वस्य पाकत्वात् ॥ आद्याइति माषाद्याः
शाल्यंताः पुंसीत्यन्वयः ॥ तृणेति अपक्वस्योत्पन्नत्वेनावश्यपकत्वात्तृणं धान्यानि ॥ निव्रियतेमु
न्यन्नत्वात् नीवृधान्यइति घञ्नुपसर्गस्येति नित्परी घत्वं वाराः बहुवचनांतत्वेनस्यामाकादिग्र
हः ॥ द्वे गडी धान्यादेः ॥ व्रीहि इति गवेगवार्थ दीयते रव्यातेः सौरेड् रव्रणो मित्रघा दित्वात् कुः नैरुक्तो दका
रस्य डः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् गवेडुः एव गवे धीयते धार्यते स्याप्यत्पूर्ववद्धा ओडुः अलुक् गवेधुः
ततः कन्टापू गवेधुका द्वे गड्याड इति ख्यातस्य ॥ अ इति अयो लोहमयं मुखे ऽस्य अयोग्रः मुसपति
खंडयति धान्यादिकं मुसः खंडने वृषादित्वात् कलच् मुसलो दत्पमध्यः मूर्द्धन्यमध्यश्चेति प्रागप्युक्तं

नी६

उ
२७४

द्वेमुसलस्य॥ उदूखेति॑ इदं खमूर्ध्वं लाति॥ इदं मुखमस्य वा पृषोदरादित्वाद् इत्वम् उ इत्यादेशो
मुखपर्याये मुखखकारस्य खलादेशः उदूखलम् उलूखलं द्वे कुडनीति ख्यातस्य॥ वेति स्फाद्यते ऽस्मि
रं वहि क्रियते ते ने न करणे ल्युट् प्रस्फोटयति स्फुट विशरणे न घादिर्ल्युवी प्रस्फोटनं भूर्प माने
पवाद्यच् भूर्प स्तालव्या दिः स्मुभशान्तं कि शारु भूर्पा मुकमिति शभेदात्॥ के वि त्तुस तैर पिदं त्या
दि सूर्प मिच्छति द्वे कुलाइ ति ख्यातस्य॥ वेति चाल्यते तंडुला दिशो धना यल्युट् कर्मणि वाल्प
ते न या वा करणे ल्युट् चालनी चालनं च चालनं तित उ प्रा क्त मिति त्नी व कांडेरत्न कोषः आतए
वतितउ त्नीवमपि न स्त्री ति उ चालनी ति त्रिकांडशेषः तनोति चाल्पइव्यं तनो ते र्डुउः सत्वं चेति
डउ प्रत्ययः स त्व त्वात् द्वित्व मित्वं च आगुणाभावस्तु डउ विधान सामर्थ्यात् अन्यथा नावय
र्य ज्ञोरित्येवं ब्रूयात् द्वे चालनी ति ख्याता याः॥ स्यूतेति सीव्यति विवुतं तु संताने क्तः छ्वोः भूट्
पे

त्पुनू स्यूत श्री णो दिकन प्रत्यये स्योन प्रसे वा ति च पाठः स्योन स्यूत प्रसे वकाउतिर भसः श्री सीव्यते

प२
भूपमति२

राम
२७४

थ्रसेवः कर्मणि॥ घञ्॥ द्वेधोकडीतिख्यातस्य॥ केतिकंडग्रते नेनकडिमेटेप टिकडिकणिप्रत्ययश्चे
लजित्पोन्नचूकएडालः। पेटतिसंहतो भवति पिट शब्दसंघातयोः इगुपधत्वात्कः पे टःपि टको
पीतिस्वामी। द्वचुपडीतिख्यातस्य॥ केति कटत्मावरणेति कुटे वर्षावरणयोः ञ्चचूकटः। किन्न
त्तिकिलशेत्पञ्चौडनयोः इकुह्लच्याद्मिपइती कुकि लिः शेत्पात्तज्ञनयति अन्ये थपी तिड गतन्
पुरुषे ह्कजीत्पलुकु कि लोर्हिछायाजननात्शेत्यंजनयति। द्विधान्यादि धारकस्यत्त्रणारवि
रज्ञोः वै डुञ्चाइतिख्यातस्य॥ तेति मधुरादिरसयुक्ता निपाक इत्याणि रसास्तेस्या संती
ति मनुपिरसवती। पाकस्यस्थानं महस्वतद्दनश्चेति अनो ऽश्मर्यइत्यादिना टचु समासांतः
महानसे अनसाउपकरणं लक्ष्मतइतिस्वाम्यादयः। चीणि रंधनशालायाः॥ पावितितदधा
ह्योरसवत्यामधिकृतः। पुरः प्रथमपाव्यवस्तु पुगोर्नेत्रमस्य पुरोगुः गो ह्रियोरुपसर्जनयोरि
तिहस्वत्वगतः प्रज्ञाघ्राणपोरोगवः। प्रथमंतद्दष्टमेववस्तु पावकाः पव जेतिय के॥ सूपेति

सुनोतिरसंपुकुसूनोकिंवेतिसुनोतेःपञ्चठवोकारस्यसूपोम्मंजनंततत्कुर्वंतिअएएसूपकाराः
।यत्रपाकपात्रधारएायन्नोहघटितंवाउन्नीतिप्रसिद्धंवन्नसंवरएोहन्नश्चेतिघञ्अवन्नात
घोगादन्यस्यापीतिवंवन्नवाःवन्निसौचोधातुःश्रोत्पर्थेनजतोघञिवचःश्रोतिःतंवातिप्रापु
वंतिःश्रात्तइतिकेवाःअरालंकुटिलंचरंतिःचरतीतिठक्आरालिकाःअधीनानस्साधनोऽ
ल्पमेषां॥शिल्पमितिठक्आंधसिकाः।सूदंतिछागादीनुहिंसंतिषूदत्त्वएानेअवसूदाःआ
धसिकवदौदनिकाः।गुएायत्यम्यस्यतिरधनादिकंगुएााःतेचप्रागुक्ताः।सप्तसूपकारस्य॥।
आद्येतिअपूपाःपराएमस्यतदस्यपराएमितिठक्आपूपिकः।कंदुःस्वेदनीतिवच्यतेतत्र
संस्कृकारःस्यपकारैंभत्त्वकारइतिसानुस्वारोऽपपाठइतिकल्लिगादयः।चौएाकौरीतिरख्यातस्य
॥इमइतिपैरोगवाद्यौवाच्यलिंगाइत्यर्थः॥अम्मेतिअम्मंतशकचादितान्नद्यमध्यअसूनाप्र
एानामत्तोत्रैत्यस्वंतदत्यमध्यमेवेतिव्याख्यामतंउदुपरिधीयतेनिवेश्यतेपाकार्थंस्याल्यादि

तंपिष्टकादिकंकोदवेसंस्कृतंतजन्नाइत्यएतसण्यमस्येतिपूर्ववद्धक्कांदविकः४सम्नेमोदकादिकंकरोतिकमण्यएान्नस्र

श्री

शुभमस्तोष्टं ते ३

कमत्रउद्धानोल्युट्उद्धानोग्माशद्धाग्निसंयोगयोरित्यतउद्धायतेत्रोद्धानमितितुरघ्वित्तः
अधिश्रीयतेपच्यतेस्यामितिश्रित्रपाकेःधेकरणोल्युट्ङीप्अधिश्रयणी।अधिपूर्वोग्यधा
तुःस्याल्यारोपणेवर्त्ततइतिकलिंगाद्वयःनहिभिन्नुकाःसंतीतिस्याल्यानेधिश्रीयंतइति
कातंत्रपंजिकाप्रयोगः।चुल्लञावकरणेइरितिइःपद्धेङीपचुल्लीचा।अंतपतिस्यालीमाग्नम
संवद्धांकरोति अंति अ दिवंधनेसंज्ञायामितिएवुल्अंतिका।पचडमानइतिख्यातस्य॥अं
तिअंगान्यारांतिअगाराड्ःआचितत्सामग्नयोधीयतेत्रल्युट्ङीप्ततःस्वार्थेकन्अं
गारधानिकाशकटःप्राग्उक्तः।अन्यःशकटःशकटिका।अगाराणांशकटिका।ह्लदग्गारे हि

क२ संतीवाहुंकाहुवोस्मिःशाचंतातुगिल्लहृरणोङीवाहुलवचनात्कर्तारेल्युटिहसनीचबत्वार्यं व२

गारशकट्यां॥ अर्थतिअगतिमदारवदारनुअगारःस्तचसाग्निर्निरग्निश्चेति द्विविधःतत्रसा
ग्नोयथाअंगारचुंवितमिवव्यथमानमास्तइतिनिरग्नोयथा कल्येकस्तत्रोपाव्रजतिमलिना

गारतुल्लनामित्यादिप्रयोगः॥ल्का आदानेकर्माविवक्षायांभावेक्तः अविद्यामानेल्कातेयहणाम
स्य अ ल्कातःवाहुलकात् हसिमृग्रीण्यादिनातन्वा उपदाहे उल्मुकदार्विकेत्यादिनाउकप्रत्य
योमुगागमोगुणाभावोलत्वंचषकारस्यनिपात्यतेउल्कांमुंचतिउल्मुकंएषोदरादिरिति
माधवी॥नीरांपगारस्य॥ल्कोति अव्यतेंवरीषमितिस्वामी अवेःशिरीषादयइतीषनूअंव
रित्यादेशश्चपचत्यचेत्यंवरीषंवेरंवादेशःईषप्रत्ययोर गागमश्चनिपात्यतइतितु व्या
ख्यामृतं॥अंवरीषपुरूषोपरोधमितिषमेदान्मूर्द्धन्यांताय॥मजप तेकल्लायादिकम
नष्वस्तपाकेवस्तिगमिनमिहनिविष्पत्रावाद्विखेतिषून्दद्वीप्राष्टुःहेकलायादिभर्जन
पात्रस्य॥नेतिस्वंदयतिशोषयतिस्वंदेःसलोपश्चेतिकुःवाहुल्लकादुरेतितुस्वामी॥कंदुर्वा
नेत्यव्ययात्कंदुर्वापुमानित्यर्थः॥स्विद्यतेऽस्यामित्यधिकरणेल्युट्स्वेदनीवास्त्रियामित्य
न्वयाच्चस्वेदनोपि॥स्वेदनीसाहचर्यात्कंदुःस्त्रियामपीतिसुभूत्यादयःद्वेअधोन्यस्ताग्निरु

५५

८२

परिनिहितपिष्ठकास्वेदद्रव्यस्याधोमुखघटकपालप्रायस्य लोहादिपात्रस्य ॥ अलीतित्र
लं मलिः अलमूषणपर्याप्तिवारणे । इति पतः कुम्भादित्वादिकं । अलिस्सामर्थ्य । तां जरयति दु
र्वहत्वात् अलिंजरः मणतिगभीरत्वात् जलार्पणे आधीयते अणरणेतिदंडकं पठितान्मरणा
रिन्मणिः ततः स्वार्थे कन् मणिकं । ढुजाडिङ्ङतिख्यातस्य केति किरति हरति जलं वा हुलका
क रन् गुणः गोरादित्वान्ङीष् कर्करी । कर्कसे जानतः तस्य अवरवद्दरन्निति सुभूत्यादयः ॥ क
गतौ वा हुल्याद्गुणाद्वि रेफस्य लत्वं च ॥ लुः जगतौ ज्वारः खलघ्नी ति वाहुलकात् सुणालत्वं च अ
स्तुरीति तु सर्वस्व अडुत्वमे आङ्पूर्वान्डुरीति स्वामी । गडत्ति हरति गडसेचने वाहुलका
दुको ङि श चूडल्ययोरैक्यात्ल त्वं कदिकाराद्तिङी विगलंतीस्वार्थे कन्के ऽणाइति कृस्वत्वं ग
लंतिकागल तिस्रवति शारडीप स्वार्थे कन् गलंतिके तिसर्वधरः चीणीवासनीतिस्या तायः
॥ पा ति पेठति हिनस्ति पिठ हिंसायां ऋच्छेररन्नित्यरन् पिठरः स्त्रियां पठरी तिस्वामी स्थलं ति ति

रा॰मु॰२
२७१

शंखवति२

यद्वा१

घतिजल्लादिकमत्र घलस्यानेह्वालितिक संतेभ्योणाःगौरादिःस्याल्लीँस्या धातोः स्याप्वत्ति
मज्जे गालचूवाल भानीयवउत्पा ल विस्याल्लीस्यालवास्याल्लेमाजन भेदेपि स्याँस्या र
पाटल्लौखयो रिति मेदिनिः॥ श्रीखतीँउखणखेतिउखारिगुपधेतिकः टापू उखा॥कुंड्यते दह्यते
ईरकुडिदाहेदाहस्पपाकार्थत्वात्पञ्यतेवा च घञ् कुंडकुणातिशदायते कुणाशब्दोपकरण
योःकुणादिभ्यः किदिति डः कुंडमितिवाकुंडीच कुंडीकमंडल्लौ जारात्पतिवत्नी सूतपुमानिति
मेदिनिः वनवारिस्याव्पाःकितिकेनजलेनलस्पत्तेश्लिष्यतेपूर्यते लसश्लेषणे क्रीडनयोः वत्र
र्थेकः क्रीडते वापवाद्यचूकल्लसोदत्यात्तस्तालव्याँश्च शं वप्रूकरपाशवःकल्लशःशंवल्लेचेवत्रि
ह्वायारशनात्तथ तिश्मेदात्जालव्यात्स्वपपोदराद्तिवादंत्यसेस्तालव्यशश्चैतिस्मृत्यादय
ःस्त्रियांकलसिः कलसीचघट तेचेष्टतेप्रवाद्यवचूघटः स्त्रियांपूर्ववत्घटी॥कुटतिकुटीगुपधत्वा
त्कः कुटः॥ नियतपिवंत्पनेननिपः घञर्थेकः॥ त्रस्त्रिातिकाकाद्विवत्कुट निपच॥ चत्वारिघटस्य

ली२

ब्रुपिदंस्या४

राम
२७७

णश्चेति श्रृणातीत्यच्‌श्रंशीर्यिमाणमषतिश्रृणातिहिंसतिशर्रहिंसकाः कीटाद्यस्तेभ्योऽव
ति वाश्शराव‍ःमूत्लविमूत्रादित्वातकः शंकरशाफरशरोश्रीणाम्रूलाश्रुशरिवान्निवीतिश्
मेद्‌ा त्रालच्छा दिर्दद्वा दिश्वावर्द्धतेऽणा विस्ता रोभवतितिता च्छीत्पवानस्वार्थकनवर्द्धमान
कःद्वेशरावस्य॥ अजीतिअर्जेतेरसानेनअर्जसर्जअर्जनेअर्जुर्नश्चेतीषन्धातो अजादे
शः अजीषअचीषमित्यपिपाठ इत्येकोपच्यते अपवन्नपिष्टस्यवनं पिष्ट पवनं द्विसामान्ये
नपिष्ट पवनपात्रस्य॥ कमितिपीयतेपानेह्नीरादिस्यमात्रनपात्रंसुवर्णरजतादिनिर्मित
मपिकंसारव्यवहृ तेवट्टिहनिकामिकषिम्यः सइतिसंकंसःवातु वर्णादिष्यत्रिकास्पवादेह्नी
रादिपानपात्रस्य॥ कुतिकुत्वेश्चमराः स्वेहस्यतैलादेःपात्रंकुस्तितंतन्यतेवाहुलकात्तत
निग्रध्योकुरितितुगागमश्चकौतिशब्दायतेकुडशादेपूर्ववत्कुः तुगागमश्चसवर्णदीर्घत्वेकु
नर्दीर्घतासेवेतिवच्चमाणत्वातकुत्रः स्त्रीलिंग॥ सेदेतिअल्पप्रमाणाकुत्रःकुतुपःकुत्वाडुपव

रा०मु०२
२७८

डित्वा दिलोपः कुतुपः॥ सेति॥ अउप्पतेस्याप्पतेइव्यम त्रत्पुट्‌॥ आवपनो सर्वेगोली गंडोल

स्याल्पादिके मांडस्यात्तमडिपरिभाषेणापवादपृषोदरादित्वादीर्घत्वंमांडपारह्नणः॥ क्षुन्न

पात्रे॥ अमगतिशब्दस्य विभक्तिषु आमन दियजिवक्षिपतिभ्योऽत्रन्‌॥ अमत्रंभाजनमथककु

मेणाखुरादिःत्युटिभाजनंके विच्छुभांडस्यपात्रादेस्वार्थेमदमाहु॥ तत्रास्याझांडमस्याभरणं

ऽमत्रेमूलवणिक्धनेऽत्तिवछ्मारणावात। चत्वारिदिति हरणा तिद्वविदारणे इत्यम्पांविन्नि

तिविन्नदविच्छदिकारादितिडीषिदर्विकम्यते कम्पृणभेणविति निकमेर्वाहुलकाद्विन्कावः

खजतिमथ्नातिखजेराकः खजाकापूर्वापरसाहचर्यात्तकवेःस्त्रीत्वं। चीरिणापाकभ्मजनादि

पदहनोपयुक्तकाष्ठिकायाः॥ स्पेति। जरतिगछतिडोदुकेवतिउः दृगागमश्चतईःतवर्गात्‌तीयवा

न्‌ हस्तप्रतिहस्तकःइवार्थेकन्‌दारुणोहस्तकोदारुहस्तकःदारुहस्तकसाहचर्यात्‌ तईशब्दः

पुलिंगः॥ द्विः अन्नादिपरिवेशनार्थहस्ताकृतिदारुमयस्यलोहमयस्यवापात्रस्य। अं। श्राश्पति

२२
जा०६
राम
२७८

तनूकरोति ॥ धातुद्रव्यपकारित्वात्तस्याामीकापाशल्पर्विमार्दिस्पः कनत्वाहुल्पर्तिशपतेरपि शाकाद्व
रित वरीयोगात्स्वार्थे कन् हरितकं ॥ शिग्रुः स्यागुत्ता ॥ चीरीगावास्तूकादिशाकस्य ॥ त्र्यसेति ॥ त्र्यस्य शु
योर्नालिकाप्र कांडनलगंधेनूलतिगंध कतिस्वलीत्या हिनाएणः टाप् स्वार्थे कन् ह्रस्वत्व मित्वं च
नालिका ॥ कडति च्छूकडिंग डिम्भोऽग्व जित्सम्बद्र् कडंवकलंवौ ॥ केन लवते कलवडुनिस्वामी ॥ चीरीणि
शाकम्नाडिकायाः ॥ सेवेति ॥ विप्रेसरणो वेसनं वेसः घञ् प्रेरणाविधेयाज्ञनवे संप्रकृते त्तस्रूपरस
वद्व्यंजनस्य वारयत्याव रणाति त्रिन् स्याव रणोपवाद्यञ्च पश्चाद्वेसनवारो वेसवार इति समासः
दंत्यमध्यएवायं ॥ वेसवारः हिंसस्कौथर्दीयमानस्माद्विगुजीरकहरिद्राधान्याक शुंठीसर्षपादेः ॥
॥ ती तिति परिसरोमस्तूरः कुसुमासनइतिशभेदात् ॥ उपकरोति व्यंजनेन समवेति समवायेवेति
॥ ती तिति परिसरो मसूरः कुसुमासन इतिशभेदात् ॥ उपकरोति व्यंजनेनसमवेति समवायेचेति

रा४

रा२

य

त्रि॰

ल्युट् उपस्करः हिंसस्कार्थेदीयमानस्य हिंगुजीरकहरिद्राधन्याकशुंठीसर्षपादेः ॥ ती तिति मप्पि
मेर्वा त्र्य नीकादयश्चेति निपातनाद्दीर्घ उपधायाउत्वं च प्रत्ययः द्विर्वचनं प्रकृतिमकारस्य डः ॥ तिंडी

रा०मु०२
२७९

कांचकतृष्णोचकिरम्योरुद्वापधायाःशतिरकुठपधायाउत्वंनचुक्ते।वृत्तस्याल्भेरवृत्तात्ल्भेमहाल्भेच
च।चीरिणीतंतली।तिख्यातस्य॥अथेतिवल्लवेल्लड्त्पादिह्रडका।तवल्लेर्भावेघञ्वेल्लश्चलनंक
दुत्वा।अनयतिवेल्लजंत्रन्येप्यापीतिडः॥श्रियतेव्याकुलीभवतिजिह्वानेनमरीचं।कुलंतिस
स्त्यायतेकुलसंस्त्यानेक्रआदिभ्योवुन्कोलक।कंसवर्णीनतेह्वाणात्कर्षतिवा।कंसंत्रायं
तिकटुत्वाद्दहतिउष दाहे।रक्षोः।कुनवाहुलकाद्दुषेरपिकुनउषणा।उषरुजायामित्यस्माल्युंट
षणं।दीर्घाघमपिपूर्वधर्मपत्ननेजातत्वात्तेनेक्वप परेशःपट्टमरीचस्य॥जीइतिसौत्रधा
तोर्जोरीच्वेतिरक्ईकारश्चांतादेशःसंज्ञायांकन्जीरकः।जरयत्यन्नादिकंनघादित्वात्ल्युःजरण
ः।अजेछागमजरतिगंधोत्कटत्वात्कटुत्वयातिसर्वमङ्गेणा।पिछागेननखाद्यतेकर्मणा।पण
तात्तडीप्।अजाजी।अ गिनसंयोगेनकरोतिशब्दायते।च्व्टाप्कणा।करोत्वेमणुत्वत्तवैगा
नकरोवा।चत्वारिजीरकस्य॥क्षितिसवनंसवक्षरोंत्रो।मनःस्रवःविद्धेपोस्पाःसुखुसवतिश्च

टि
तिदु६

एम
२८५

म४

रकाति विद्विपत्ति दोषान् गौरादित्वान्ङीष् । उपसर्गादिति षत्वं सुषवीति स्वामी । सुषवी दन्त्यमूर्द्धन्य
वती । ताब्बव्य मध्येति तु सुभूतिः । कारोरियं कारवी कस्य वायोः रवो ऽस्याः गौरादिङी । षिवा । स
हिस्रं षमहरा वायुप्रकोपकरी । प्रथ्यते ख्याति याति प्रथ प्रख्याने प्रथि म्रदि भ्रस्जां संप्रसारणं
चेति कुः संप्रसारणं च वोत्तो गुणवचनादिति ङीष् पृथ्वी । पद्द्वे पृथुः कालात् कस्मा । उपकुंचयति
अल्पीकरोति दोषान् कुंचु कुंचु कुंचुकोटी ल्याल्पीभावयोः ण्वुल् ताहापृ उपकुंचिका । षट् कल्प
जीरकस्य । आर्द्रे इति आर्द्रान् चत्वे जातं पूर्वाङ्गा पराङ्गार्द्रेत्यादिना वुन् आर्द्रयति जिह्वां वाराव
ल आर्द्रमेवार्द्रकं वा । शृंगामिव वेरं शरीरं स्य शृंगवेरं स्यात् तद्वे । अयेति छत्राकार स्तवकयोगा
न्मतुर्वर्णीयाकारात् ताहापृ छत्रा । तुरुष्यप्यने भावे क्तः तुत्थं विगतं मंदाग्नित्वाजीर्णत्वादिति क्त
तुत्थ व्यथनमस्मादिति वितुन्न के कुत्सितं तु वुरु तु वितुन्नरे ने कुस्तुंबुरु रोगजातिरिति
सुद्कुस्तुंबुरु धनधान्ये पि नाकादयश्चेत्याकः युगागमो दीर्घत्वं च निपात्यते धन्याकं धान्य

धान्यमकति धान्याकमिति तु स्वामी । धन्याकं धान्य

रा० मु० २
२८०

कं धान्यकुस्तुम्बुरु धनीयकमिति रभसः धन्याकोऽन्वाम्रिकेऽपीति रभसः । चत्वारि धन्याकस्य ॥ ग्रंथ
यति शुण्ठति शोषयति कफमिति शुठि शोषणे पचाद्यच् ततो गौरादिङीष् शुंठी बाहुलकात् किः शु
ठिरिति भीमः सर्वधान्यां शुंठिसैंधवमिति वैद्यके महौषधं सुगमं । बहुषु रसायनादिषु विश्वातीति
शूकषात्यादिना कुन् विश्वभागप्युक्तं विश्वं च सत्त्व उत्पन्नं नागरे भवं नागरं । विश्वस्य भेष
जमनेकदोषजित्वात् । पंच शुंठ्याः ॥ आसमंतादियर्ति पचाद्यच् आरः नालं गंधकर्मणि घञ्
आरनालः आरो दूरगामी नालो गंधोऽस्य शेषादित्यादिना कप् आरनालकं । सुवीरदेशे प्राये
ण भवं सौवीरं । नद्यादि कुल्मासस्य प्रागुक्तं । सुनोतेः समानार्थात् कर्मणि क्तः उपसर्गादिति षत्व
मभिषुतं । अवंति षुदेशे स्यते सामं अवंति सोमं धान्याभिषुतं [illegible] तान्य धान्याम्लं कुत्सितं जलं
विपातस्वाभाविकरसात्वात् कुजलं नेरुक्तो मकारः वृषादि[illegible]त्वात् कुंजेः कलन् कुंजलमिति
सुभूतिः । अञ्जुष्वक्किम [illegible] त्वरा गतिषु संज्ञायामिति एवुल् केन जलेनाञ्जिकाः [illegible] भिव्यक्तिर

आमेलं नवं सौवीरं

राम
२८०

४६

स्य कांजिकां कञ्चयति दीपयत्यग्निं वध्नाति दीपान्वा कचि दीप्तिबंधनयोः पूर्ववत्कञ्चिकमिति तु स्वा
मी कांचिके कांजिके वीरमिति धन्वन्तरिः त्रयष्टौ कांजिकस्य ।। सेति विध विधाने सह स्नामित्यनेकोपल
क्षणं सहस्रवेधि तु सुगंधाक्तात्त कर्तुं शीलमस्य सहस्रवेधि जत्विवप्रति कृतित्वात् जतुकं चवर्गा
दिः वाह्लीकं प्रागुक्तं हिनोति हिंगु पृषोदरादीति स्वामी ।। हिमामिव हिमं दवंत्वा भवच्छीरत्वा छिमं गच्छ
ति म गाधा दित्वात् कुः पृषोदरा दित्वा द्धिमाकारलोपधातो छिलोपे च हिंगिवत्यन्ये ।। रमयति राम
ठं कमेरठ इति वा हुल्लकः रमेरपि तत्तएवामित्वेपिन ह्रस्वत्वं रामठं पंच हिंगु नः ।। नेतिजस्य हिंगुत
रोः पत्री कारवी प्रागुक्ता ।। त्वक्पत्री ति च पाठः तत्र पत्रीत्व च माख्या तत्त्वक्पत्री कारवं चेति रु
ः वाष्य मिवे तिवा ष्पिके ति स्वामी ।। अनीकादयस्त्वती कन्यषत्वं च वाष्पिका ।। कवरी पुष्पेति प्रा
गुक्ते कर्वरीति च पाठभेद इति स्वामी ।। पंच हिंगुपत्राः ।। नीति निशा ह्वा रात्रि पर्यायनामिके त्पृथः
निशा प्रागुक्ता ।। कचीदीप्तिबंधनयोः कर्तरिल्युट् पृषोदरा दित्वा द्दीर्घः ङीप् कांचनी ।। पीतत्त वर्ण्यया

राम्मु०२
२८१

टी

गात्पीताहरतिवर्णांतरं अवतिहरिःपिंगलवर्णःतेन्नानिकुत्सयतिहरिद्रा अतएववरवर्ण

योगात्वरवर्णीनीपदरिहेंद्रायाः॥ सितिसमुद्रेभवसामुद्रयल्लवणात्तर्ह्यैवंवसिरंवस्याज्ञ

लुनातिशाद्यंसमुद्रंभवत्वान्नद्याद्वित्वात्ल्युरप्पोदरादित्वासाव्वअव्रूणातिव्याप्नोतिअम्

वंरप्पोदरादित्वात्वीवत्यनेनाह्वीवंवीरमदेघत्रर्थकोवाःव्रीवांवसु।तितत्वममनुभवतिव

सुरूंभवाहुल्लकातर्दृश्मिमारि मदीत्यादिनाकिरवृवसिरंद्रत्यमध्या।उच्यतेवशिरंवशाका

तोपूर्ववत्किरवृवशिरंवशकांतोपूर्ववत्तकिरवृवशिरजात्त्वमध्यमितितुमाधवीदेकडक

वारव्यल्वणस्य॥सैंधवेतिसिंधुनद्युपलक्षितेदेशेभवंसंधवंकच्छादिभ्यश्वेत्यण।शीतवीर्यत्वा

च्छीतंशिवंकल्याणकरंतयोःकर्मधारयःद्वेजात्वम्येमितं मुत्रेशिवंकल्याणकरंपूर्ववं

त्सर्वज्ञत्वपक्षेदृत्यादि॥शीतेशिनोतिशिटन्निशान्नेशीतंशिवंद्वि तात्व्यमित्यन्येमणि

मंथपर्वतेभवमाणिमंथ।माणिवंधपर्वतेभवमाणिबंधमित्यपिपाठःतिस्त्रोमामाधवीच।

राम
२८१

शेषं सुगमं ॥ चत्वारि सैंधवलवणस्य ॥ रौमेत्ति शांभरि देशे रुमानाम लवणाकरस्तत्र भवं स्वार्थे
कन् ॥ अरणरवरौ मकौ वसुधनं महा धिवात्त कायति शब्दायते आत इति कः वस्वेव वसुकं यावादि
त्वात् कन् वा ॥ देशा भरिलवणस्य ॥ पेति पच्यते इदं अस्मा हलेः पित्त वज्ञो रिति कुत्व पाक्य पाके साधु
पाक्यमिति तु स्वामी ॥ विडत्ति भिन्न त्रिरसान्तर वि डमेदने ॥ शुप धेति कः विड समुङ्गीरासत्र
भूमि भवा मन्य देश भवं च मृत्तिका पाचयित्वा निष्पादितस्य पाक्यादि द्व यतात्व कृत केन त्रि
यया निर्वृत्तं ह कृत्रिमं कृतक शब्द वाच्यं ॥ सौवर्चेति सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते वर्षादित्वात् कलच् ततः
प्रज्ञाद्यण् सौवर्चलं ॥ अक्षोति व्याप्नोति अक्षं कृतं रोचते शे चिक्लात् शिल्पि संज्ञयो रिति वु
स२ न् रुचकं तयोर्द्वे ॥ रुचके क्लीबे ॥ शी रौहवलाख्य लवणस्यैती ति तत्तस्मिन् सौवर्चले
मेचके कृष्णे तिल तिस्निह्यति तिलस्नेहने कुनतिलपरे नकं सवर्णीपलं ह्रणत्वात् तिन्नए
वडवार्थे कन् तिलकं एकं ॥ मेति मत्स्याण्डाकारत्वात् गेरादि डी पि मत्स्यण्डी शर्कराद्वे ॥ मुंडस्य

रा०मु०२
२८२

दंतमत्स्यंडीएषोदरादिःमत्स्यानुमतिरुजतिसारकत्वात्त्रमरोगोमत्स्यरंडितितुवैद्याःपर्याय
तेइव्यात्तरोगम्पत्तेप्राप्पतेफएगगते।एपत्तात्तक्षःफाणितं।इक्षु विशेषस्परसपाकेखंडयोगेपसार
मत्तागुटिकाकाराया।जायतेसामत्स्यंडी।शुद्धखंडःफाणितखंडकेचइतितुसुश्रुतिः।एतोख
ड विकारौ।शुभ्रखंडगुटिकायाःक्रमेणौकेके।।श्वेतिश्रणातिरसनावैरस्यंस्पृहिंसायां।शिरः
किरन्शर्करा।।सिनोतिवध्नातितत्स्याञ्जिपिषिम्यःक्तः।सिता।शुक्लवर्णा।वादित्यादिः।।द्वे सि
तशर्करायाः।।कूर्चीतिच्छीविक्वतिदंष्यादिःतेनसहावर्त्तते।दुग्धशर्करादिद्रव्यपाद्यज्जायते।सा
कूर्चिकाकूर्चिकातुखपठितोपि।मूवादेराकृतिगणत्वात्।मूवादावेवइष्ठव्यः।जनःसंज्ञायांरावुल्
कूर्चामस्त्वादिद्रव्यतद्योगात्ठनिवाकूर्चिका।दध्नासहपयःपक्वेयत्तत्स्यदधिकूर्चिका।तक्रे
णपक्वंयत्क्षीरंसाभवेत्तक्रकूर्चिका।द्वेक्षीररसइतिख्यातस्य।।रेतिरसानाल्लातिमूलविभु
जादित्वात्कः।रसाला।।मार्ज्यतेतलंक्रियतेइव्यान्तरयोगात्।मार्जिका।मञ्जुशोबालकार्यो।

रत्न६

रान
२८२

४८

तिचुरादित्वात्तोनिष्ठामज्जेर्वृद्धिःमज्जेरडिमज्जेरजादौसंक्रमेविभाषावृद्धिरिष्यतइतिवृद्धौमार्जित
तस्तत्करोतीतिणिपत्तात क्तःतारकादित्वादितच्विवामार्जिता॥चुरादौमज्जेशब्दार्थःवादुल्लकाद्
जिघ्रषिम्पःक्तेमार्जितावेतिपारायणं॥सचतुर्जातकाजातीसगुडार्द्रकनागरारसालास्याच्छिख
रिणीसुधृष्टस्मसंदधी तिरत्नमाला॥अर्द्धाढकं सुचिरपर्युषितस्यदध्नःखंडस्यषोडशपलानि
शशिप्रभस्यासर्पिष्पलंमधुपलंमरिचं द्विकर्षंशुण्ठ्याःपलार्द्धमपिचार्द्धपलंचतुर्णां॥सूक्ष्म
पटेललनयामृदुपाणिघृष्टाकर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था॥एषावृकोदरकृतासरसारसा
लायामदिताभगवतामधुसूदनेनेतिसूदशास्त्रे॥तेमतितिम्पतेआर्द्रीक्रियतेऽनेनेतिति
मध्विमतआर्द्रीभावेस्फुटितेमनः॥निरंतरंस्थीयतेत्रमोक्षानिधानमितिसुभूतिः॥व्यंजनस्य॥
चीतिहनन्परंवासितावधेर्वासितपर्यंतास्त्रिलिंगाः॥भूलेतिलोहादिकृताशलाकाभूल्लं
करोतिरनेकार्थत्वात्पाकेवर्ततेकृतंपक्वमित्यर्थः॥भूलात्पाकइतिडाबूगतिसमासः॥भट

रा०मु०२
२८३

तिपुष्टोभवत्यनेनभटम्॥ तौग्रहादित्वाद्द्वित्वम्भटित्रं॥ शूल्यम्॥ शूलेखाद्यतांत्री॥ शूलपक्वमांसा
दे॥ उख्येति॥ उखास्थाली तत्र संस्कृतमुख्यं पूर्ववत्॥ यत्॥ एवं पिठरे स्थाल्यां संस्कृतं भक्ष्यम् उत्प
रा॥ पैठरं॥ कुस्थ्या बीसंस्कृतं स्याच्चादेः॥ ष्ट्रेति॥ चक्रिणेतत्वं प्रापितं चरणं॥ तं॥ एवमधिकंसंपन्नं॥ उप
धिकेउपसंपन्नं॥ द्विपाकजरूपरसादिसंपन्नस्य व्यंजनादेः॥ प्रेतिय सुप्रयत्नइत्पत्तोत्क र्मणि
क्तः॥ प्रयस्तं॥ सुष्ठु संस्कृतं सुसंस्कृतं द्वितोलादिपारि पक्वस्य द्रव्या नरयोगात् सुष्ठु संभूत
स्य व्यंजनस्य॥ स्पेति॥ पिच्छा भक्तमंडं तद्योगात्॥ पिच्छादित्वाद्दिलच्॥ पिच्छिलं॥ पिच्छा तु शाल्मली
वेष्टे मंडे वा स्त्रपदा मइति विश्वः॥ विज्ञेस्खलनार्थात् स्पधादिम्य गकित्॥ लच् कित्वं च विजिलं वि
जयिलं चस्यात्॥ पिच्छिलं विजयिलमिति वोपालितः॥ हूमंडयुक्तं भक्तं जलयुक्तं व्यंजनयोः॥

९४

समिति॥ मज्जुसुद्धो कर्मणि क्तः॥ सम्यक् मृष्टं शोधितं द्वेके शामद्विकाद्युपनं यनेन शोधित
स्यान्नव्यंजनादेः॥ चीतेति॥ चित्यते सम्यग्ज्ञायते चित्ती संज्ञाने चितेः कर्मणि क्तः॥ च इति तकारस्य चकारः

राम
२८३

विक्करणं॥ विन्नः किप्रवित्तकरणं तिकरणं क्विवततकरणं चेति नैरुक्त्तः तकारस्य ककारमिति सुभूत्पादयः॥
मोलक्ष्मीशो भांसरति भाशब्दउपपदे सत्त्वैर्वीहलकान्तकु ड्यापो रित्याद्विनाड्ड्स्वत्वं क्ष्मवरी॥
त्वेतिरण त्वमस्वर्णा॥ क्ष्म एणुगतो सपूर्वा त्त तउगुप धःकः प्रवादरादित्वाद्दरी॥ विपर्ययउ तिसुभूत्या
दयः॥ स्निहप्रीतौ क्तः॥ स्निग्धं॥ नीएषरुक्त्वव्यंजनादेः॥ त्विति भाव्यत्ते मि श्री क्रियत्तस्मभुवा ऽवक
क्व मे णि वृक्षः॥ भावित्तावासउपसेवायां क्तः॥ वासितं॥ हृयाहितार्ष्व दिरसादे व्यंजनस्य॥ सुरभि
द्रव्येरणगारारोपितेन ककयनाद्विनावात्पत्तसंयोगेन॥ हितसोरमस्य व्यंजनादेरिति मधिवासा
दिः॥ ऋपेतिर्ईषदर्थे नाडापक्वस्य समासः॥ पुलतिवर्द्धते पुलमहत्वे रगुपधत्वात्कः॥ पुलं संघा
ते वा घञ्झर्थे कः॥ त तस्तेन निर्वृत्तउत्पर्थे सुतं गामादित्वादि न्पोलिः॥ ऋम्भूपसाहचर्यात्पुसि ऋ
म्पुष्पते॥ भि मुखं दृश्यते घञ्झर्थे कः नैरुक्तो दीर्घः॥ ऊषरुजायामित्पतो वा कः॥ ऋम्पुषःउषरादेः विज्ञ
म्यापद्धत्येके॥ ताकम्भह [illegible]

रा०मु०
२८४

रितोयवोऽभ्युषऽतो वोपालितातात् इत्वादिरपित्रभ्युषः॥ त्रीणिगोधूमादिचूर्णकृतस्याग्निनेष
द्दग्धस्य दग्धेनसंमद्यमानस्यचापडो तिरव्यातस्य॥ लेतिलङ्यंतेभर्ज्यन्तेलजिभर्ज्जनेकर्मणिघ
ञ्लाजाः तेचाद्द तं। पुभूम्नीति नित्यपुलिंगानित्यबहुवचनांतानि॥ द्रणुहिंसायाकर्म णिक्त
ःद्द तं खडितं नद्दतमद्दतं॥ द्रम्स धानादिविकारस्यखहीतिरव्यातस्य॥ प्रतिप्रथ्यते मुसल
प्रहारेणविस्तारंगच्छतिप्रथप्रख्यानेर्भकपृथुकपाकाइतिकप्रत्ययेसंप्रसारणंगुणाभावानि
पात्यते पृथुकः॥ निविंडजित्य नुवत्नोइलच् पिट ब्विकविवेतिपिटच्प्रत्ययोनेश्चविरादेशः विपि
टः स्वार्थेकन् विपिटकः॥ द्वे चिडाइतिरव्यातस्य॥ धेति धाञोधापूर्वस्यजुमतिम्यानइतिनप्रत्ययः
त्रिभूम्निधानाः॥ पूपेति पुनाति पूपः नीपादयश्चेतिपः कित् पूयो विशरणेनपूयते ऽपूपः पूर्ववत्
पः वलिलोपः॥ आपउयते चेतिवा अपूपः अपशब्दउपपदेवपेर्वन्तर्थेकःयजादित्वात्संप्रसारणं
अन्येषामपीतिदीर्घः अपूपः॥ पिष्टतंडुलादिचूर्णानि तासज्ञायाकेपिष्टकः॥ त्रीणिपिष्टकस्य॥ के

राम
२८४

दे

तिषवसमवायेसितनिगमीत्यादिनातुन्सच्छवःदभ्युपसिच्छाःसच्छवःदविसच्छवःअन्नेनव्यंजनन
मितिसमासःकेनज्ञलेनरभतेशब्दायतेरभशब्देपत्राघञ्रभेरज्वालयोरितिनुम्केनज्ञलेनर
भ्यतेघञिवाकरभोभकारोपधोवकारोपधश्चवकारोपधस्तौमिश्रमाञ्चवचनइतिसुस्मृतिः।द्वेद
धिमिश्रितसच्छनो॥भीतिभ्यस्यतेभञ्ज्यतेभ्यसःधातूनामनेकार्थत्वात्भञ्जनार्थताभ्यसेःस
प्रसारणंसञ्चेतिभिस्साप्साभञ्जनेञ्ज्ञभिसर्वतःप्सायतेभञ्ज्यतेःभिपूर्वात्प्सा भञ्जनाइत्य
तञ्जातश्चोपसर्गाइस्पदुनेरुच्चाःभेरादिलोपःपकारस्यचसकारः।भिस्सातिवा।भज्यतेनित्यंस
व्यतेकर्मणिञ्जः।सञ्चोञ्जघ्यतेभञ्ज्यतेरेनुम्धावेत्यस्तुन्धात्तानुमागमोधकारादेशःञ्जधः।ञ्ज
नंतिप्राणंत्यनेनञ्जसुन्वाहुलकाद्इतिवाञ्जदेःपूर्ववत्तत्तःञ्जचास्मइतिनिपातनात्तान्नञ्ज
ग्ध्यादेशःरदाप्सामित्यादिनातकारदकारयोर्नत्वंग्त्रोउनन्निक्लिद्यतिउदेर्नलोपश्चेतियु
पृनलोयःसुवोरित्यादिनाःनादेशःञ्जोदनःदीदिविसहितोऽस्त्रात्पचयइतिसुस्मृतिः।दीव्यति

रा०मु०२
२८५

क्रीडंति योतंते वानेनहयास्यश्चेति किन्नुद्वित्ववल्लोपाभ्यासदीर्घत्वानि। द्विवोहृदीर्घश्चाभ्यासस्ये
ति किन्न द्वित्वादिकं च दीदिवि रितितु व्याख्यासंतोषः भक्तस्य॥ भीतिकुत्सिता। भिस्सा भिस्सटा
वाहुलकात्सटोऽस्त्वस्मयथा ग्रामटीवधूटीत्यादौ। रहेः क्तेः राधाससंज्ञायां कन्निदं घिका। हृदर
ग्धभक्तस्य॥ सोतिसर्वेषां रध्यन्नादीनामग्रेरसेमंडमडिभूषायांपवाद्यनृद्धेः सर्वरसाग्रभाग
स्य॥ मेतिमस्यतिपरिमातिरा पतात् वाहुलकाड्डः रान्निस्परन्नणलोपेमासरः। चमेराड्डः पूर्वी
डः रणार्थत्वात्कर्मणिघञ्। आचामः। विपूर्वात्स्कभ्नातेर्विस्पंनोणपत्तात् कर्मण्युपरत्वि विस्त
वः। वीणिभक्तमेडस्य॥ येतियोतिमिश्रीभवतियुमिश्रणेस्तुयुवविभ्यो ऽन्यजागरुः जरुवडति
श्रागूवृत्रत्ययण्यवागः। उत्स्नाशौत्तरब्राह्मणाको हिमिकेसंज्ञायामितिकन्नुठ हिमिका। श्रापाके
कर्मणि क्तः संयोगादेरित्यादिनानिष्ठानत्वं णत्वंच श्राणा। विलिंपतिविलेपी पवाद्यजंतात्
गौरादिङीषांतरत्तिव्याप्नोतिमे गोरत्नचवाहुलकात्तरतेरप्फलचूतरला। विघकोक्तस्तभेदान।

श्रायति३

राम
२८५

ट्टतः। सोत्तिपवाग्गूः। पचयवाग्वाः॥ गोरिति गोरिदं गव्यं गोर्विकारो ऽवयवो वा सर्वं गव्यशब्दवाच्यं
गोपयसोर्यत् वांतो यीति वांतादेशः॥ गोवीतिगवां विट् विड्गो विट्। गोः पुरीषं इत्यमरः
गोमयं गोमयं च द्वे॥ तितित्तडो मयं विशोषणा। शुष्कशोषं गतं। कीर्यते शोषाय विक्षिप्ता क्रिय
ते कृत्स्ना मीषत्रिति ईषत्करीषं। कं गुडुराठ इति ख्यातस्य॥ दुह्यते इति दुह्यते ह्मायते दुग्धं द्वी
रं पयश्च गोदुग्धं॥ क्षीरं दुग्धस्य॥ पेत्ति पयसो विकारः। पयस्यं। गोपयसोर्यत्। किंतु हिस्याह द्व्या
त्सरः द्ध्यादि स्वाज्यं घृतं। स्वादिनात्तक्र नवनीतप्रहः। एकं दधितक्रादेः॥ वेति घनात्रकठिना
दितरस्य पुत्तरलंतत्रप्पपे नैनतपवीरणानेः॥ ष्यादयश्चैवेति यक्कथातोरणागमः प्रत्ययस्य वसु
डामः त्रप्यइ उपसंडा क्रपानीयमिति सर्वानंदः दिवौङ्सस इत्या दिवैदिक पयो गव्यानानुकूलाः
एकं॥ घृतिजिघर्त्तिक्षरति घक्षरणदीप्त्योः आज्यं घृतं क्तः घृतं सूत्रनत्व क्त्वौ भवति हर
णा द्वलति वा त्वनङ् व्यक्ति स्वदनानि पुत्रं जेः संज्ञायामिति कप्यत्ताज्यं ह्यते इदं ह्यते तेनन

डुदाने त्र्प्रार्विभ्युविस्यपिछ्दित्पइतिारि जीसिःहविःसर्पतिद्भरणाञ्चलतिपूर्ववदिसिःसर्पिः चत्वारि घृत
स्य॥ नेति॥ म थिताहद्ध्राद्दुग्धाद्वा नवतत्कालं नीतमुद्धृतं नवनीतं। घृतयोनिः। त्र्प्रत एव नवोद्धृत
मित्युक्तं। एकमहं तग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्यलाणी। इति ख्यातस्येति चतीतेदिने घृतं तत्र योगोः
सकाशात् दोहोदुग्ध द्भरणात तठद्धृतं यद्घृतं तत् हैयंगवीन पदवाच्यं। ह्यः शब्दस्य गोदोहशब्देन
सह सुप्सुपेति समासः। हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातनात्। ह्यस्त्यगोदोहशब्दस्य हियंगवा
देशः। एकमेकं राज्ञपर्मुषितात् ध्रृतस्य नत्रस्य घृतस्य॥ दंडेति। दंडेन मंथः दंडे नाहत्तमालोडितं मथ
पात्रं कलसिस्तत्र मंव कालसेयं हन्तिकलसिवस्त्यपहे ढंक्कालसेयं। त्र्प्ररिष्टप्राग्युक्तं। गोरसो
दुग्धं तद्विकारात्कार्यकारणाभेदाद्न द्भरणाया घोलमपि गोरसः। चत्वारि सामान्येन घोलस्य॥
तद्विशेषानाह। तेत्तिपादेत्वित्पादियथाक्रमं तत्कादिभिः संवध्यते यत्पादांबुघोलं तत्तक्रं मा
गाचयं मत्र रध्रंः चतुर्थो भागो जलस्य तत्तक्रं। त्वनुबुत्व नबुतनबुडत्पादिदंडके धातुर्गमथ्यः

तं चति तरलत्वाऊर्छति स्फायी ति रक् नलोपः न्यंकादित्वात् कुत्वं अर्द्धं दधि तदर्द्धं जलं यत्र तदुदश्वित्
उदकेन श्वयति वर्द्धते टुओश्वि गतिवृद्ध्योः क्विप् तुक् उदकस्योदः इत्युदादेशः उदश्वितो न्यतरस्या
मिति निर्देशात् संप्रसारणं। मथे विलोडने क्तः मथितं निर्जलं। क्रमेणैकस्य॥ मेति दधिभवे मंडे
मस्तु शब्दवाच्यं मसीप रिमाणे सितं निगाभोत्पादिनानुम् मस्तु। मंडस्यागुरुत्वे एकं पेयू ति पीय
ते इदं पीङ् पाने न्येभ्योपि दृश्यन्त इति विच् पेः पानं कर्त्रा पूष हिंसायां मित्य तद्गुपधत्वात् कः पीयू
षो नाशयिता पेयूषः पेयूषो मूर्द्धन्यान्तः। नवप्रसूतायाः गोः सप्तरात्रं यावत् मलिनं च नं पयः स्ये
यूषमुच्यते। नवप्रसूतगोः क्षीरं नवे सप्तदिनावधीति वाचस्पतिः पीयूषमपोत्तमे दिनीकोशेत्र
शेति अशनमिच्छतीति क्यच् अशनायोदन्यधनायेति साधुः क्यचि चेतीत्वे प्राप्ये वादो दीर्घः अश
नायेति स्थिते अप्रत्ययात् इति अकारे टाप् अशनाया। भुजो रिच्छा सनि बुभुक्षा क्षुधेः संपदादित्वात् क्वि
प् क्षुत् भागुरिमते टापि क्षुधा बाचा क्षी णो बुभुक्षायाः। ग्रासः अस्य ते यस्य जेमस्तु अदने कर्मणि घञ् न्यासः

मै३

सुपश्चात्मनः क्यङ्॥ अशनायेत्यादिना साधु॥ उदकस्याशनायेत्यादिना उदनादेशः पूर्ववद् प्रत्ययाद्याप्॥ उदन्या॥ ७

रा० मु० २
२८७

केनजलेनवल्लते सुपीति कः पवाद्यच्॥ कवणीनेरवादित्वात् कल चुंकवल्ल इत्यन्ये॥ कवलार्थो अर्थो यस्य स कवलार्थकः॥ द्वन्द्वसक्तादित्यासस्य॥ सेतिसमानापीतिः स्पीतिः समानस्य छन्दसीति स भावः॥ तुल्यं सह से मिल्यपाने तुल्यपाने विशेषण समासः॥ द्वन्द्व बहुभिः सामिल्यै कपात्रे पानस्य॥ सेति समानस्य ज॥ ग्धिस ग्धिः॥ अदेः क्तिन् बहुलं छन्दसीति घस्लादेशे घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः

लीति ५

झषस्तथोर्धोध इति तस्य धत्वं झलो झलीति सलोपः झलां जश् झशीति जश्त्वं घकारस्य गकारः पूर्ववत् समासः॥ सग्धिः॥ सहभोजनमिति सुप्सुपेति समासः॥ द्वन्द्व सहभोजनस्य॥ उदेति उदकस्य छान्दस्यौ पातु मिच्छा पिपासा॥ त्रित्तृषा पिपासायां भावे स्त्रियां सपदादित्वात् क्विप् तत्तृषाना॥ तृषैव त्रितृषि न ब्बवा रि पिपासायाः॥ जेति अदेः क्तिन् अदो जग्धिरित्यादिना जग्ध्यादेशः जग्धिः स र्वं पूर्ववत्॥ भुजेर्ल्युटि भोजनं॥ वभुक्षसुजमुजमुसुइत्यच जिमुरपीति के वित् पठंति ततो ल्युटि गु

नविष्ट

णाबजेमनं जमेस्तुजमनश्चा॥ लिपेधीत्नामनेकाधित्वे नभोजनाथीत घ त्रिलेपः॥ अङ्गुपू

राम
२८७

गोर्द्धरते भोजनार्थीत्र घत्र आहारः नावदेः नौण वेत्यपघत्रयेऽस्मेति घस्लादेशः निघसः अदेर्णप्र
त्यये उपधातृद्धेत्यादः सप्तभोजनस्य ॥ सौहित्तिसुहितस्य भावस्तद्भावः सौहित्यं तृप्तेर्ल्युट् क्लिने
तर्पणं तृप्तिः ॥ त्रीणि तृप्तेः ॥ फेल इति पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितं संत्यक्तं तत्तत् फेलाशब्दवाच्यं फेल
ति विशीर्यति पचाद्यच् पे ल्लगतौ कर्मणि वा गुरोश्च हलः अप्रत्यये फेला ॥ कुनि फेल कः फेलिर
प्प च ब्द्यत इति माधवी ॥ द्वे उच्छिष्टस्य ॥ कीर्ति प्रायेण स्वभावात् क्रियाविशेषणान्येतानि का
म्यत इति कामं णिङन्तात् कर्मणि घञ् विकामं च कामं परेणापेक्षः पर्याप्तपूर्ववत् त्रिकामाडऽपेक्षः
इष्टं ॥ आतृप्तिं मिष्टईप्सितस्यानतिक्रमो यथेप्सितं पदेष्टानातिक्र मस्य ॥ गोप इति गां पाति
रक्षति पात इति कः गोपः गां पालयति कर्मण्यण् गोपालः ॥ गां संचष्टे सख्यातिवा सन्निख्यैङ् इति कः
गोसंख्यः गां दोग्धि सत्सूद्विषेति क्विप् एकाचइत्यादिना दस्य धत्वे दादेर्धातोर्घ इति घत्वे जश
त्वे चर्त्वे च गोधुक् ॥ हातःमूलविभुजादित्वात् के गोदुहः ॥ गोप गोदुह वल्लवा इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रा॰कु॰२
२०८

आसमंतात्भियंरातिआतंकः आसमंतात् अभिमुखमीरयति प्रेरयति आभीरः इति स्वामी । व
ल्लतेवल्लस्वरेणवल्लःसवल्लःकरेणघञ्तद्योगादन्येष्वपीतिवश्वल्लवःषट्गोपालस्य । गोमहि
गोमहिष्यादिकंपादेबध्यतइतिकर्मणिल्युट्पादेबंधनमस्यवाबहुव्रीहिः । आदिनाखरा जा
विकादिग्रहः । गोमहिष्यादिकंधनंयड्नामिंद्यादवंयड्नाहिअग्रथमगोधनमभूदितिवार्त्ते ति
सुभ्रत्पादयः । गवादियादवंविन्नमितिवापालितः । एकं ॥ द्वावितिगवामीश्वरइत्यवादेर्गोगवी
वी६
श्वरः । बहुगवियोगान्मतुपिगोमान् । एवंज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिनागोमीनिपातितः । गोस्वा
मिनः ॥ गवितिगवांकुलंसमूहः गोकुलंगवांधनंसमूहः गोशब्दात्परोधनशब्दःसंघवाची । गो
कुलेधनगोधनेइतिव्याडिः । व्रजःसमूहः गोचरसंचरेत्यादिनासाधुः । द्वेगोसमूहस्य ॥ उक्षेतिउ
क्षतिमूत्रादिना । सिंचतिमुवंसिंचति उक्षसेचनेवाहुलकात्ह्यसितनीतिकनिन्उक्षा ॥ भंद्रेतिभ
गलंकरोतिभद्रिकल्याणेस्फायीतिरक्भद्रः । बलेवर्द्धयतिबलीवर्दः । एषादरादिः । अत्र पत्तिग
राम
२०८

छतिऋषीगतौवर्षतिअभजितपनुवृत्तोऋषिर्विचाभिम्यांकितित्वेतपमवृत्किन्नऋषभःवृषभःवर्ष
तिशुगुपधत्वात्कःवृषः।अनःशकटंवहतिअनसिवहेःक्विवनसोडश्चेतिक्विपसम्प्रडःव
हेःसंप्रसारणंचतुरनडुहोराममुदात्तइत्यामसावनड्वहः।तिनुमअनड्वान्गौरादित्वान्ङीषि
स्त्रियांवेत्यामिअनड्वाहीअनडुहीवासुरमेरयं[illegible]त्यामितश्वानिग[illegible]कसौरमेयः।गच्छ
तिगौःगमेर्डोटिल्लोपःसौरमेयसाहचर्यात्पुमान्।अत्रावान्तरभेदोनादृतः।नवरवृषभस्य
उक्षाणामितिउक्षाणांसंहतिःसमूहःऔक्षकंगोत्राक्षोक्षेत्यादिनावुञ्।एकंवृषभसमूहस्य
गिर्जितसंहतिरिविवगावासंहतिर्वंदंखलगोरथ्यादितियत्गव्याएवं[illegible]कध्वश्वेतित्रय
स्ययेगोत्रा।द्वेगोसंघस्य॥वेति।वत्सानांगोत्रोक्षोक्षेत्यादिनावुञ्वात्सकं।एवंधेनूनांधेनुकं
पित्तहस्तिधेनोठक्धेनुकं।क्रमेणैकैकस्य॥त्रीति।महान्महावलोवृषःमहोक्षःसावृच्चात्वे
तिअचतुरेत्यादिनासाक्षुमहोक्षः॥त्रि[illegible]तिजरन्वद्धश्चासोगौश्चेतिगोरतद्धितलुकीतिटच्

ए०मु०२
२८९

जरद्गवः॥ वृद्धश्चासावुक्षा चेति पूर्ववदच्। वृद्धोक्षः वृषभस्य॥ उत्पत्तिरुत्पन्नो भ्रष्टोक्षस्य भावः स्पृष्ट
क्लीवर्दभावो जातो उक्षः पूर्ववत्॥ दमितिर्दमनार्हो दम्यः योग्यर्थादिति यत्॥ वत्सत्वं त्यजन्नस्य कर्म
त्वाश्चेत्यादिना ष्टरवत्स तरः तनुत्वे च वत्सस्य द्वितीयवयःस्पर्शः ह्रस्वः इति बाल्ययुक्तः किंचि
त्स्पृष्टतारुण्यानाप्तसम्यग्बलीवर्दभावस्य दाम्यडा इति ख्यातस्य॥ आर्षभ्य इति ऋषभस्य प्र
कृतिरार्षभ्यः ऋषभो यो नहोऽर्षभ्यः षण्डतायोग्यो यमभिषेक्ष्यत् षण्डः वत्सः आर्षभ्यः॥ षेतितनो
ति ददाति गर्भं षण्डः उदाने ऋमंता डः षंडो मूर्द्धन्यादिः॥ गवांपतिः गोपतिः॥ एषणामिट इत्युक्ष्वा
यां भावे संपदादित्वात् क्विप् इच्छा आरूढ्या याचरति गच्छतीट्वरः॥ छाचारीत्यर्थः॥ इत्वर इत्ये
क इति स्वामी॥ षंडपद्यादिसंघातेन स्त्रीसपाङ्गः पतौ पुमानिति मूर्द्धन्यादि षंडो नेमेदिनिः॥ ची
र्णौ इति ख्यातस्य॥ स्कन्धं वहति युगमनेन गोचरसंचरेत्यादिना साधुः। एकः॥ स्कन्ध इति स्कन्धः प
ति सदालम्बमानत्वात् षसख्येराखासास्नेत्यादिना साधुः॥ गलस्य कम्बलो गलकम्बलः ककु

षण्ड२

राम
२८९

लोनागाराजेस्यात्सास्त्राप्रावमयोः क्रिमाविति विश्वः। एकागवोगलेल्लवमानस्यमांसचमेरव
डस्य॥ स्पतिरगासकौ टिल्येच्छः नस्तः सक्तनोस्यप्रातिपदिकाद्दूात्वार्थ इति ए। चूततः कमेरीत्तः
नस्तितः यद्वानसर्वाहुलकात्हू सिमगीत्पा द्दिनातनन स्तासा क्तास्य पूर्ववत्। ए। वृत्तंतात
त्तः नस्तितः ना सिकायां भवा विद्यमानाशरीरावयवाद्यतन सनासिकायाप त्त्रासि च्छुडेप्वि
तिनसा देशः नस्पावृषादेर्नासारज्जुस्तयाक्रजः स्पूतः नस्योतः नस्तायामूतः स्पूतः नस्तोइ
तिशा द्दिकः। द्वेरज्जस्पूतर्नसारंक्रमध्यस्यमद्दिषवृषादेः॥ पेति प्रष्ठमग्र [illegible]गामिनं वहति
वहश्चेति रिवः प्रष्ठवाट्ू होढः। एवं रेफसहितं पकारसुमूत्पादयः पेठुः। स्वामी तु पं च मंष खवा
व वंवहती ति पष्ठवाट्पृषोदरादित्वाद्दर्णलोपेन साधुत्वमिति रेफरहितमेवपकारमाह।
त्र्ययमेवसर्ववैदिकसंमतः पाठः। युगस्पस्कंधकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति त्र्यन्येष्वपिदृश्यत इतिग
मेर्डः युगपार्श्वगः। द्वेदमनार्थस्कंधपार्श्वेवबद्धाश्रम्यमाणस्पदम्यस्य॥ युगेतियुगस्पवोढात

रा०मु०२
२९०

द्वहतीत्यर्थे तद्वहतिरथयुगप्रासंगमितियत्‌ स्युगपःद म्यानादस्मनार्थेस्कंधेयत्‌ काष्ठमास
ज्यते तत्प्रासंगः कर्मणिघञ्जद्वहतिपूर्वंवद्यत्‌ प्रासंगपः शाकटंवहतिशकटादणाशाकट
ःक्रमेणैकेकस्य॥स्वेतिहलेनसीरेणाचखनतितयोर्वीगतस्येदमित्यर्थेधुनदीव्यती
त्यादिनाठक्‌ हलसीरात्‌ ठक्‌ हालिकः सैरिकः द्वेठक्रार्थेधुनाम्नो॥धूर्वेतिरथलांगला
देर्धुरंभारंवहतिधूर्वहः॥धुरोयड्ढकौधुर्यःधौरेयस्वःसर्वधुरादितियोगविभागात्‌स्वःधुरी
णः धुरंधारयतेसंज्ञायांभृतृवृजीत्यादिनाखच्‌ वावंयमपुरंदरौचेतिवकास्यानुक्तस
मुच्चयार्थत्वात्‌ नुमिधुरंधरः इतिन्यासःपंचलांगलवहनस्याश्वस्थादेः॥उभावितिएक
स्यैवरथस्यलांगलस्यवायोधुरंवहतिसएकधुरीणः दिपदत्त्रयवाच्यःएकावासौधूश्चेति
एकधुराऋक्पूरित्यादिनासमासांतोऽग्नोवहतीत्यर्थेएकधुराल्लुक्‌ चेतिखःएकधुरीणः॥लु
कपक्षेलुक्‌तद्धितलुकीतियापोनिवृत्तौएकधुरः॥सर्वितियःसर्वाधुरंयास्तिसंवधिनीहला

२८

राम
२९०

दिसंवद्धेनीवधुरंवहतिससर्वधुरीणः॥ खस्सर्वधुरादितिखः॥ वैशाद्ये स्वधारणे॥ द्वेसर्वभारवहन
द्वेमस्यवृषादेरना॥मेतिगौरुस्त्वाप्रियाऽत्सामहीतिनिरुक्तेंमघ्यागोरपत्यंपस्त्रीम्पाठकुमाहेयी
॥ मघ्रतेपूज्यतेमहपूजायांघअर्थेकः॥ महामहाया॥ ... अपत्यमाहेयीतितुस्त्वामीसौरभेय
उक्तः॥ ततोडीष्॥ सौरभेयी॥ गोः॥ प्रागुक्ता॥ गोशब्दोमातृशब्दश्चनामांतरसाहचर्यात्स्त्रीलिंगः
॥ वसतिक्षीरमस्यांस्फाधीतिरकुसंघ सारणादाप्॥ उस्ता॥ माता॥ प्रागुक्ता॥ मातरौगोजनन्यो
द्वे॥ इतिरुद्रः॥ मृगयायोगात्॥ र्म॥ गिरीगौ॥ अर्जुनोवर्णउक्तः॥ स्त्रियामर्जुनी॥ नहन्यतइत्यघ्न्या॥ अत्र
घ्न्यादयश्चेतियक्॥ रोहतिजायतेप्रादुर्भवत्यपवध्यरोहिणी॥ नवस्त्रीगव्याः॥ स्यातिछ्न्नमाश्रु
मलछरणत्वादुत्तरकबानीवैश्वरतिज्यात्त्वे॥ त्यादिनाऽणीवानेविकीर्णेगोरुच्छ्नमातुनिविकी
तिनाममालो॥ क्तोसंज्ञापूर्वकत्वाद्द्धमावः॥ एकं॥ वेतिवर्णादित्यादिनाप्रमाणावयवभेद
ग्रहः॥ शवली॥ धवलादयस्संज्ञानामानिस्युः॥ शवली॥ पन्यतोडीष्॥ श॥ अघ्विश्वलेति
वरतीतिरक॥ अत्रग्रामांजमातेटिलोपः॥ नेविकी॥ निविकर्णशिरोदेशडतिर लमः॥ तत्र प्रशस्तमस्यास्तीति॥

तु सुभूतिः शवली तिमुख्यः पाठः। धवली च शवली च तत्क्रमाणाभेदाद्दीर्घा वामनीत्यादि प्रयोगाः। अवय
वभेदात्तल्लव कर्णी वक्रशृंगीत्यादयः। वामनेन सुखुस्थितगो वर्णाशवलाइति टावंतप्रयोगोऽपशब्द इ
त्युक्तं। द्वी तिद्विहायनेव यः प्रमाणमस्याइत्यार्हीयस्यठञोऽध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना लुक् द्विहायनी दाम
हायनांताच्चेति ङीष् एवमेकहायनीत्यपि द्विवर्षवयः प्रमाणामस्याइत्यार्हीयस्यठञश्चि त्तवतिनि
त्यमिति लुक् द्विवर्षा॥ द्वे॥ एकेतिसर्वपूर्ववत्॥ द्वा॥ वेतिउभ्यतेकाम्यते वृषेः वृशिवरणेपाश्चे तिकप्र
ति...वशा॥ वन्ध्यातिप्रसूतिबध्याघ्नादित्वाद्यवकृउपधालोपाभावश्च द्वे वन्ध्यगव्याः॥ अवेति
अवगालितं तोकमपत्यमस्याः सातथा। स्त्रवन्स्कं तिं प्राप्नोगर्भोयस्याः सा स्त्रवद्गर्भा वर्तमान
सामीप्येलट् द्वे दैववशात्पतितगर्भायाः॥ अथेति अश्रोवित्यादृतुमती वृषभेणाक्रांता निष्फा
दित्तमैथुना सागर्भणा संधानं संधात तद्योगात्संधिनी॥ अथेति अन्तो वृषोपगमात्तयस्यागर्भपातः स्यात्सा वेहत्। विहंतिगर्भं शाश्वत वेहत्। वेहत्तु इति क्विपि र्नि पातत्द इति तु माधवी। द्वे अन्

तावपि वृषोपगमनाद्यस्या गर्भ [illegible] पातः स्यात्तस्याः ॥ कैतिप्रजनेप्रथमगर्भग्रहणे काल्यूाप्रा
प्तकाला ॥ ग्रो ॥ चित्पाद्त्तुयोगानंतरं प्राप्तःकालोऽस्याइतिकालाद्यत्॥ ऋतुमतीयावृष भेणाप
सरणीयासोपसर्या उपसर्याकाल्याप्रजनइतियदंत निपातः॥ क्षेतिसावालासतीगर्भिणीत्र
थमगर्भेस्थिर्यः॥ प्रष्ठंभ्रेष्ठंवहतिवहष्ठेति॥ ग्वि॥ वाहइतिङीप्वाहऊठितिऊठएत्येधत्यूठस्वि ति
वृद्धिःप्रष्ठोही॥ पंचमेषष्ठे॥ वावर्षेवहतिपष्ठेनवृषभंवहतीतिवापष्ठौही पष्ठवाडिवपष्ठोहरा
दिःपष्ठवा [illegible] चमेपष्ठौही चमेपष्ठोही दक्षिणोत्पादैवेदेकल्पेकेवलःपकारएवेत्यभिज्ञाः॥ स्य
दिःपष्ठवा
त्तियस्याःसुखेनवेधनादिकंक्रियतेसाऽचंडी॥ अकोपनेत्यर्थः सुस्तुखंकं नयतिकरोतिसुकरा॥ दु
सुशीलाया [illegible] गोः॥ बीतिबहुसूतिर्भूरिप्रसवा॥ परमिच्छतिपरेर्बाहुलकस्तः किचपरेष्टुः स्वार्थे
कन्परेष्टुका॥ द्वे बहुप्रसूतायागोः॥ वीतिचिरंबहुकालप्रसूतावष्कतिपरिक्रामतिवष्कयणी॥ चिरका
लीनोवत्सः॥ ग्रोणा॥ दिकोऽयनतंवोगाद्वष्कयिणी॥ पूर्वपदादितिणत्वं॥ वष्कयस्तरुकहायनोवत्स

श्रीमानादिकोऽयन्ता [illegible] यिरीगाद्यर्द्धपरादिगितावेवक्रयस्तेव [illegible] नोन्सछतिशाकटा
यनःवष्कयेणानीयतेसपरादित्वात् क्विपूततःसर्वतोगक्तिन्चथादितिडीष्वष्कयणीतिसुभूत्या
स्यःश्चयमेववहुसमतःपाठःहिविरसूतायागो॥धेनुरितिधयत्येनांधेन्वादयश्चेतिनुप्रत्यया
तोनिपातितःनवम चिरसूताप्रसूतानवसूतिकास्वार्थेकेनवसूतायागोर्द्वे॥सुव्रतेतिसुखव
नसंदुह्यतेशासिदुहिगुहिभ्यावेतिपक्षेणपतसुखसंदोह्या॥द्वे॥पीतितिपीनंस्थूलमूधोऽस्याः
पीनोघ्नीऊधसोऽनङ्वहुव्रीहेरुधसोङीष्॥पीवरःस्थूलःस्तनोऽस्याःस्वांगाच्चोपसर्जनादि
तिङीष्पीवरस्तनी॥द्वेस्थूलोधसोगोः॥द्रोणेतिद्रोणोमानभेदस्तत्परिमितंक्षीरमस्याः
द्रोणक्षीरा॥एवंद्रोणपरिमितंदुग्धदोग्धिद्रवतिदुहःकप्घश्चेतिकप्घश्चान्तादेशःद्रोणदुघा
द्वेद्रोणपरिमितदुग्धदात्रीरणावत्याः॥धेन्विवितिगोमहिषीवादुग्धवधकस्थिताधेनुष्यासंज्ञाया
धेनुष्येतिसाधुः॥सेतियाप्रत्यब्दप्रसूयतेसासमायांसमायांवर्षेवर्षेविजायतेप्रसूयतेऽप

र्घसमौविजायुतइतिरवः पूर्वपदेसुपोऽलुग्वाच्यइतिभावाद्याह्वेः॥कथस्त्विति॥कंहतिपयोनेनश्वेःसंप्रसा
रणावत्पनुरुच्छ्वेवहेर्धेदीर्घश्चेत्पसुनदीर्घत्वंचऊथः॥ओप्यायीत्यः॥आङ्पूर्वस्यांघूधसोरितिपीभा
वः॥ओदितश्चेति निष्ठानत्वं॥ह्वेआयारा॥इतिरव्यातस्य॥सेतिम्पातिगात्रकेडुं॥त्रिवःसर्वनिघृष्वेइति
वन्प्रत्ययांतोनिपातितः॥कील्यतेवध्यतेत्रकीलवंधेघञ्स्वार्थेकनृशिवकंःकीलकः॥ह्वेगोहे ग
वादिगात्रकंडूयार्थेनिरवातस्यकाष्ठस्यखुठइतिरव्यातस्य॥नेतिघतिरवडयाणिवाहि निर्गिमनेदीय
तेरज्व्यतेनेनवोआतोमनिनृदामस्त्रियामनइतिङीप्प्रतिषेधःदामादामानोदामानःपक्षेडावु
माभ्यामित्याद्विनाडापिदामादामेदामाइत्ति॥सपूर्वोदारणसंयमनार्थःस्पदीयतेवध्यतेनेनल्युट्
सेदानंद्वे दा[illegible]याणि॥इतिरव्यातस्य॥पेतिपभूनारज्जुःपसुरज्जुः॥दामैवदामनीप्रज्ञादित्वाद्दण॥
अत्रितिप्रकृतिभाः॥टिड्ढाणञ्ज्यादिनाङीपूनित्यसंज्ञाछंदसोरितिङीषिनितुस्वामी॥क्वचितवं
धनीतिपाठइतिसुभूतिः॥वत्सानारोपितःकीलेर्दामनीपाशपाशिनेरितिप्रयोगः॥द्वेवत्सघोटका

रा०मु०२
२९३

द्विवर्णामाशास्या। नैशेति। विशाखासुजात स्करणात् विशाखाप्रयोजनमस्य विशाखाषाढा दार
मंथदंडयो रित्यण्। वैशाखः। मथ्यतेनेन मंथः पुंसीति घः घञ् वा मंथ विलोडने परमे कि दित्यनुवृत्तौ।
मंथइत्यनेनानः। मंथेः शानविमंथानइति तु स्वामी। पथिमथिभ्रुक्ष्याम् इनुइत्तो ऽत्र सर्वनामस्थाने
इत्यत्वे थो न्थइत्यथादेशः दीर्घत्वं मंथानः। मंथनं मंथः मंथर्थो दंडो मंथदंड। जज्ञ। कन्मंथदंडकः प
वं मंथनदंडस्य। कुठेति। कुंठति गति प्रतिवध्नादिकुठगति प्रतीघाते कुठश्चोग्नर प्रत्ययः कुठरः दंडवि
कम्भातिविधारयति कर्मण्यण्। दंडविष्कंभस्मुर्दन्स्य मध्यः ह्रियञ्जस्तंमादावाकर्षणार्थ रज्जा मथदंडो।
वध्यते तस्य। मेत्तिम थ्या नेस्या मंथनीत्युदूगार्मइति शब्दराति जातः कः गौरादिः गगरी हेममथ्यमा
नद्धाधारपात्रस्य। उद्वइति उष्यते स्हाते मरा वित्ति उपिसम्भ्यः किदितिष्ठूनु उष्ट्रः। क्रामत्तियूका
दित्वात् कः एतल्हेगामइति सुभूति। कमेर्बाहुलकादेलप्रत्यय इति माधवी। मयत्ते मयगतौ पवा
द्ववू मयः। महात्यंगान्यस्य महागः वत्वा रिउष्ट्रस्य। केति। प्रकरणा दुष्ट्रस्य शिशुः करभः किरति द्विप

राम
२९३

तिश्रीवोह्क गृह्यालिगार्दिम्प्योऽभवृकारमः ररमौतोऽन्नसतिरभंप वाद्यवृकंशिरोरममस्पकरभइत्यन्ये
॥एकं॥ केतिकरभाणांपादेबंधुपलायनाभा वायदारुमयाः पाशाऽन्द्रासज्जते तैश्शृंखलारूपैरुपेताः
शृंखलमस्यबंधनं करमेइतिकन् शृंखलकाः॥एकं॥ अजेतिअजति गच्छतिप्रायेणोन्नतप्रदेशं पचा
द्यच्। अप् अजाअजाद्यत इतिनिर्देशान्नवीभावः। छ्यति पत्रादिकं छ्यति छेदने छापूर्व डिम्पोगक्
छागः जातेरितिङीष् छागी॥द्वे॥ स्तैतिस्तभ्नोति पचा द्यच् स्तभः एण मनु महिंसायां अप् धत्वात् कः
गु तुभः तिसर्वस्वाः गांधवस्तं अर्दनेवु रादावरव्वस्तः छायते छिद्यतेसोछो गुकङ् स्वष्टेति गुकक् अल्प। इति ४
छगल्कः स्वार्थेकन् छागलकः अजइत्यत्र एवापवष्टागस्य॥सेद्वे मेहति मिहसेचने बुन् मेढ्रः उरभ्रा
म्पति भ्रमेरन्येप्यपीति डः नैरुक्त उरूकारे उरभ्रः अच्छति गतौ अन्नैर्रुबेति कुन् उभ्रादेशः रप
स्या कारः ५ रत्वं उरणः॥ उर्णा मेषलोमं तद्योगात् उर्णायायुस उरणायुः॥ मिषति स्पर्द्धते मिषस्पर्द्धायां पचाद्य
च् मेषः॥ वर्षति सिंचति वृषु सेचने स्रणि वेणि वृष्णिपार्ष्णिचूर्णी य इति निःगुणाभावश्चनिपात्यते

हृष्टिः॥ इलत्युत्क्षिपति इलस्त्वप्रोतत्वेपराणयोः अविडलयोरेकत्वस्मरणाएडः जतः कः एडकः स्त्रियामे
डका॥ सप्तमेडा इति ख्यातस्य॥ उष्ट्रेति॥ उष्ट्राणां उरभ्राणां अजानां च वृन्दे समूहे यथाक्रमं गोत्रो
द्वोष्ट्रत्यादिना वुञ् औष्ट्रकं एवं औरभ्रकं आजकं च॥ वेतिति लिका दिवं क्रमरणाव ड्रमरणान्मतु
पृ आसरीवरस्थीववक्रीवदित्यादिना साधुः चक्रीवान्‌ ततो वहुवचनवलये उपहाराय संहित्ता।
वालेयः इतस्थानि इति ढक्‌छदिरूपधीत्यादिना ढञ्‌ वा रासत्ति उच्चैः शब्दं कुर्वति रासभ भवद् भवद्वेरा
स भाः गर्दगा र्दश ब्देशलमर्देचुग र्दभाः खं मुखविवरमतिशयितमस्त्यस्य खमुख नगाकु
जेभ्योर खरागंपवग र्दभस्य॥ विदेहेति॥ निमिर्नाम राजा वशिष्ठशापाद्देहशून्यो विदेहाख्योऽभूत्तत
त्प्रणीतं ववणिज्या शास्त्रमत इति धूमादिभ्यश्चेति वुञ्‌ वैदेहकः॥ सार्थान्‌ सधनान्‌ वहति देशान्त
रं प्रापयति वणिज्योपजीवनं संघं वहति वा कर्मण्यण्‌ सार्थवाहः॥ निगमो वणिक्पथः पत्तनं तत्र
भवस्ततो वा जातो वा निगमः॥ निगमो वाणिजे पुर्यामिति विश्वः॥ नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजो॥

रितिवापणातेप णोरिज्यादेश्चवइति इजिप्रत्ययः आदेश्चवः वणिक् प्रज्ञाद्यणि वाणिजः पणेन
विक्रेयद्रव्येण जीवति कः पणाजीवः आपणः क्रयविक्रयव्यवहारः तद्योगात् तद् निष्ठन् आ
पणिकः क्रयविक्रयाभ्यां जीवति वसुक्रय [illegible] विक्रयाट्ठन् क्रयवि
क्रयिकः अष्टौ वणिजः ॥ वीतिविक्रेतारः जेतुः विक्रयेण जीवति वसुक्रयविक्रयादित्यत्र संघा
तविगृहीतयोरपीष्टत्वात् ठन् विक्रयिकः द्वे विक्रेतुः ॥ क्रेति क्रीञोण्वुल् क्रायकः विक्रयिक
वत् क्रयिकः द्वे क्रेतुः ॥ वेतिवणिजां कर्म ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् वाणिज्यं हृतवणिग्भ्यां चेति
यः वणिज्या ॥ द्वे ॥ वृत्तिपशादीनामुत्पत्तिकारणं हिरण्यं मूल्यं मूलेनानाम्यमेनभिभवनीयं नी
वयइत्यादिना यत् मूल्यं प्राप्तिहेतुत्वं वसत्यत्र वस्नत्तेर्वधेवसिधापूभ्यो नः वस्नः अवक्रीयते नेन
एरच् अवक्रयः त्रीणि मूल्यस्य ॥ नीतिनिपूर्वाद्दृञो नित्री वेति डिः हृकारादिजिडीष् व्यायल्ला
पः नैर्दीर्घः नी वी परिपणपतेरन्वार्थं प्रयुज्यते परिपणः पुंसि तिघः मूलधनेस्तु गमे त्रीणि मूल

रा०मु०२
२९५

धनस्य ॥ लेति ॥ मूलधनविक्रयाद्यदधिकं लभ्यते स लाभः कर्मणि घञ् लाभः फलं लाभः फलं ज्ञा
ती फलसस्ये हेतुत्वे चुल्लिलाभयोरिति मेदिनिः ॥ पैति ॥ परिवर्त्तनादानञ्च वित्प्रदानमिति पाठः ॥
परिवर्त्तनं परीवर्त्तः घञ् उपसर्गस्येत्यादिना दीर्घः पक्षे परिवर्त्तश्च ॥ डुमिञो मेङो वाऽच्चोयई
घृती नीत्वगुणः प्रज्ञादित्वाण्णैमेयः ॥ वत्वा रिपरिवर्त्तस्य ॥ पुमेति ॥ उपसमीपेनि धीयते उपस
र्गात्यादिना किः उपनिधिः न्यस्यते ह्निप्यते कर्मणि घञ् न्यासः द्वे निक्षेपस्य ॥ प्रतीति ॥ तस्य न्यास
स्यार्पणं समर्पणं प्रतिपूर्वाद्ददाति र्न्यासार्थः प्रतीपदानं प्रतिदानं ॥ क्रेति ॥ क्रयोऽस्य भव
तीति यद्वहर्दीप्रसारितं वस्तु तत् क्रय्यं अवोयत् क्रेय्यस्तदर्थ इत्यस्याद्देशः ॥ क्रेयमिति यन्न केन
पि प्रसारितं यदृच्छया क्रेतव्यमात्रे तत् क्रेयं ॥ वीति ॥ विपूर्वात् क्रिञो यत् ॥ विक्रेयं ॥ पणाव्यवहा
रे तव्यत्तव्ययोः पणितव्यं ॥ तस्मादेव अवद्यपण्येत्यादिना यत्ति पण्यं पणीयं ॥ विक्रेयद्वयस्य ॥ क्रे
तिसुगमं ॥ क्लीति ॥ अवश्यमयं कर्तव्यमिति सत्यस्य करणं सत्यापनं पवर्गाद्यमध्यमं स

ति२
य

राम
२९५

त्यापपाशे [illegible] ति [illegible] एपतात् ल्युट् सत्यापना सत्यर्थ इति रिति स्त्रीकांडे वोपालितः

सत्यस्य करणं कारे सत्यागदस्पेति नुम् सत्यंकारः सत्यस्य क्रतिः सत्यादश पथ्यइतिडाच् सत्या

क्रतिः क्री णा सत्यमिति वेन रूपाया क्रियायाः॥ वीति विपराणं विपणा पणां यता द्वन्द्व एव विविक्त्रयः

द्वे विक्रयायाः॥ सामिति सा आदशे तिरश शब्दश्रा ति पर्यंतमष्टादशं यावत्तत्संख्या एकादिका संख्ये

ये द्रव्ये वर्तते। हि रव धारणे। तेन सह सामानाधिक रणेन नैव तासां वृत्तिरित्यर्थः यथा एको विप्रः द

श विप्रा इति न तु वैयधिकरणेन वृत्तिरिति न त्वेको विप्रस्य दश विप्राणामित्यादिः आदशेति आ

ङ् म र्यादा भिविध्यो रिति समासः अनश्चनपुंसकादन्य तरस्यामिति न पाक्षिकस्तु ॥ विंशति

विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां चनित्यमेकवचनांता वर्तंते यथा विंशतिर्गावः विंश

तिर्गवामिति॥ समिति यदा तु भेदविवक्षायां संख्यातरस्यार्थे ऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तंते तदा तत

सामानाधिकरण्यादुपचारेणा भ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः यथा द्वे विंशती तिस्रो

व॰
यक्षि॰४

रा०मु०२
२९६

विंशत्यइति सामानाधिकरण्याभावेपि गवां विंशतीर्गावो विंशत्यइति।।नेति तास्तु विंशत्यादिसं
ख्यास्त्वाऽनवतेर्नवतिमभिव्याप्याभिन्नलिंगेनापि सामानाधिकरण्ये स्त्रियः स्त्रीलिंगाः यथा
विंशत्या पुरुषैः कृतं विंशतिः कुंडानीति विंशतिः कृतिरेषा विंशतिर्यावत् एवं त्रिंशत्कृतिरेषा त्रिं
शत्यावत् एषां च पंक्ति विंशतीत्यादिना साधुत्वं।।पेति पंक्तिर्दशसंख्या द्वौ पंचतो पंक्तेः पंक्ति
विंशतीत्यादिना साधुः पंक्तिर्दशाद्वरछ देदो दशसंख्यावलीष्वपीति विश्वः अतःप्रभृति दशगु

१

णोत्तरक्रमेण शतसहस्रादि विज्ञेयं दशसंख्याया दशगुणा शतसंख्या स्यात् तस्मा दशगुणा स
हस्रसंख्या स्यात् सहस्रे दशगुणमयुतं तद्दशगुणं लक्षं तद्दशगुणं नियुतं तद्दशगुणं कोटिः
सा दशगुणा ऽर्बुदं तद्दशगुणं खर्वं तद्दशगुणं निखर्वं तद्दशगुणं महापद्मं तद्दशगुणं शंकुः
स दशगुणः समुद्रः ततो दशगुणमंत्यं तद्दशगुणं मध्यं तद्दशगुणं परार्द्धं तद्दशगुणमनंतं
तद्दशगुणमसंख्यं तच्च विंशतिसंस्थानं अतःपरमसंख्येयमिति।।यो नेतिमीयते परिच्छिद्यते नेन

राम
२९६

नमानेंतत्त्रयोतुवाद्विंत्रयेमानार्थकंमानशब्दवाच्यंपुमिश्रणोवहुलवचनाद्गावेवसस्त्वित्ति
तुन्ययोतुःशोधनतरर्थतयात्तस्पदंयोतवांतुर्वद्वं स्तद्विकारोद्रोश्चतपनुष्टहोमानेवयद्वितिवयः
दुवयं।पीयत्तेनेनेतिपाय्यपाय्यसात्राय्येत्यादिनासाधुरुष्टिशद्वाराज्तेयथाकथंचिद्विदुत्नेयाः।
चत्वारिपरिमाणास्य॥मानप्रकारमाहमानमितितिन्मोनंतुत्रिधातुलांगुलिप्रस्थभेदाऊ
वत्तितुलाग्रहणोनोन्मानमुपलक्ष्यतेअंगुल्याहस्तादिप्रस्थेनद्रोणाढकादि॥विंतिपंचगु
जाःकृष्णलाःआद्यःप्रथमःशास्त्रीयत्वात्॥जबमूषवषमषेत्तिमूर्द्धन्यातेषुपद्यतेततो घञन्त
तःकःमाषको मूर्द्धन्यमध्यः॥आद्यत्वेचदशकृष्णलापेक्षयोक्ते॥तद्वितितेमाषकाःषोडशसंते
ऽक्षःस्यात्सवप्रागुक्तःकर्षइतिमाषकाद्याधिकंअक्षकर्षेद्वे॥पेतिकर्षचतुष्कंपलंस्यात्पल
गतौपचाद्यच्॥स्त्रिवितिहेम्नोद्वेकर्षेसुवर्णामस्यस्पत्रशोआद्यचसुवर्णःरूढस्तसुवर्णस्व
र्णविस्तयोरितिक्लीवमाह॥विस्पतेउत्तरस्त्रज्यतेविसउत्सर्गोवाहुलकात्हसीत्यादिनाततःविस

ह्वे॥ बिस्तेति। तस्य हेम्नः पले कुरौ कुरुदेशे बिस्तः कुरुबिस्तः॥ तुलेति यस्य कस्यचित द्रव्यस्य पलशतं तु
ला तुलउन्माने चुरादिणिचो ऽनित्यत्वा दिगुपधेति कः टापि तुला। तोल्यते ऽनया वितीत्यत्र च
कारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादङ् वा तुलेति निर्देशाद्वा॥ भेति। विंशत्या तुलाभिर्भारः स्यात्। तत्का
रणोपचारात् अपि भरः भारः सहस्रद्वितयपलानामपि वीरुधश्त्यपजयः॥ आचीतेति। दशभारा आ
चितस्युः आचितशब्दो वाच्यमाउत्यर्थेः। भारैर्दशभिराचित इति रत्नकोषः॥ शेति। शकटेनने योवा
ह्यो भारः शाकटः शेषेऽण्। स च आचितो भारः समानः। धिकरणापातपुंस्त्व॥ केति। सुवर्णताम्रादेः
शाणीयः पंचकृष्णलो माषः सरजतस्य तु द्विकृष्णलः। यथा च मनुः द्वे कृष्ण ले समधृते वि
ज्ञेयो रूप्यमाषक इति। इह शेषः षोडशमाषकैः पारंजतकर्षस्तत् कृतात् आप णाव्यवहारः क
र्षापणः॥ अन्येषामपीति। दीर्घः कार्षापणः कर्षकृतत्वात् कर्षस्यायं अध्यात्मादित्वाट्ठञ्
कार्षिकः पुराणः स्यात् कार्षिकपुराण कार्षापणमिति वा पालितः पुराणश्चास्य पर्यायः॥ राम

वा२

आद्यव्यवहारेणावरजत्तत्कमलयोर्हिदशगंडकामूल्यंपद्मात्रिंशतात्वक्रकमलाभीरञ्जकंषिकव्य
नेतन्मूल्यंषोडशकपर्दकपणः तत्रैवबलोकैःपुराणकर्षापणोपयुज्यतेद्द॥केतितास्त्रहक
ताबाम्राम्रस्यायतास्त्रिकःपूर्वव द्रूप्य चक्रकमलकास्वताम्रकार्षिकेपणःस्यात्सवपण्गुक्त
ःआद्यव्यवहारेण हिपंचगुञ्जास्त्वसाषकंसरव्यपात्ताम्रपणस्याशीतिवराटकामूल्यंलोके
तूपचारात्कर्षापणावत्पण्यव्यपदेशोमूल्यएवपणपतेऽन्नेनेतिघःनित्यपणाद्युत्पपिवापणाः।
अक्ष।तितुलामानमुक्त्वाअंगुलिमानंवहस्तादिन्नवर्गोउक्तंवक्ष्यमानेत्वाहदशांगुलेसर्वत्तोमा
नमाढकं।अपचयविवक्षायामाढकीत्यपिआढकेतेआढकःपषोदरादिः।द्रोणाउक्तः।खनेरं
ड्याद्यश्चेतिड्डिन नकारस्यात्वंचनिपात्यतेखारिःह्रस्वकारादितिडीषिखारी।कुटःकपनकुट
यःकुडवइतिचपाठः।चतुराढकोद्रोणःषोडशद्रोणाःखारी विंशतिद्रोणःकुंभःदशकुंभोवाहउ
त्तिस्वामी।अन्येतुखारीपादोमानीमानीपादोद्रोणःद्रोणपादआढकःआढकपादःप्रस्थःप्रस्थ

रा०मु०२
२९८

पादः कुडवः कुडवपादो विंकुचकः स्यव प्रस्थ इति ख्यातः इति शब्देनाद्युर्थेन मानी भविकाप्रवर्त्ति
काद्विग्रहः पृथगिति प्रत्येकमेदेन परिमाणाधिका इत्यर्थः प्रवर्त्तिका खारी पंचकात् उक्तं गणि
तशास्त्रे वाहो विंशति खारीभिः भविकास्यार इ नतु प्रवर्त्तकस्यैव खारीभिः सम्मानेप्रकार्तितः
निकुंचया वदा खार्यां पादस्या द्वादशे षितं ॥ मानी द्रोणा ढक प्रस्थ कुडवेषु तथा भवेदिति ये तू
न्मानार्थाः कुडवास्यः पलं प्रकुंचकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयं चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुः प्रस्थ
मथाढकं ॥ अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते । सार्द्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा गोणपु
दाहृता ॥ तामेव भारं जानीयो द्वाहो भारचतुष्टयं तत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वमिति सुभू
त्याद्यः ॥ पेतिसुगामपदरुजेत्यादिना घञ् पादः अंशस्तेरोयइत्यपपाठः ॥ अंशेति अंमति
गच्छति अंमेवं अंमेः शन् अंशः इति जिनेंद्रः ताल व्यातः भज्यते सेव्यते कर्मणि घञ् भागः वटिवि
भजनेह्रत्वादिभ्यो वुन् घञ् तादाद्स्वार्थे कन्व एटकः ॥ त्रीणि भागस्य ॥ द्वे तिगुरिवसर्वाश्रय

राम
२९९

त्वात् द्रम्मं च मव्यम् इति नियातनात् साधु द्रम्मं ॥ निदत्त द्रव्यं वित्तो भोग प्रत्यययोरिति निपातनान्न

त्वाभावः स्वपतौ धनपतौ साधूपकारकं पथ्यम् इति थीत्यादिना ढञ् स्वापतेयं ॥ रिच्यते विभज्यते रि

विर विवेचने वमि काशीत्यादिना थन् रिक्थम् ऋच्यते स्तूयते ऋच स्तुतौ बाहुलकात् हिरणजि

क्त षिम्प ऋक्थं न च स्पर्श च कात्वं ऋक्थं पद्धतेर्वा हुलकात् कन् धनधान्ये ऋवि वा धनं वसतीष्व

र गृहे तुष्यते आच्छाद्यते वा यद्वसी वसीत्यादिना उरवसु जिहीते भागपर्वतं आहाड्ग

तौ हो हिर्वेति अन्यप्रत्ययः हिरादेशश्च हिरण्यं इवति द्रुगतौ द्रुदुद्धिष्यामिनचूड्विरण ॥ दिवं मृ

न्यम्नाय ति सुपीति कः द्युम्नः ॥ अर्थ्यते रथैः कमणि घञ् ॥ राति सुखं राते र्डै राः पुमान् स्त्री च राद्व

यो र्विभवे स्वर्णाइतिरुद्रः ॥ विभवं ति प्रभवं त्यनेन ऋदोरप् विभवः ॥ त्रयोदशसामान्येन धनस्य ॥

स्य तिकूयते शब्द्यते कूड् शब्दे बाहुलकात् सः कोषः कुष्यते निष्कुष्यते आकृष्यते ऽस्यानेनाक

मणि घञ् वा ॥ हिरण्यसुवर्णमेव वा कृताकृतो घटिताघटिते तेकोषा दिद्वयवाच्ये ॥ तालकान्

रा मु० २
२९९

ईन्या श्वे· नेऽन्यनिनत्तरेको श्रा विशदौ चेत्तिशमेदः॥ तेौ तौ श्यांहेमरूप्या श्यांयदन्या सा श्या।
दित्तै जसङ्ख्या दिकं तत्तु कुप्यं गोपनीयस्यात्तराजैयेत्यादिनासाधु:॥ [illegible] रूप्यमिति।
तयोर्हेमरूप्यमोर्द्वयं त्र्याहत्तमश्वपुरुषादिरूपमुत्यापयितुं ने [illegible] धातिकयात्ताडि
तं रूप्यशब्दवाच्यमित्यपि॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ गोत्ति गरुत्मतो गारुडाज्जातं गारुत्मतं।
मरकतं रत्नपनेन अन्यत्वपीत्तिङः मरकतं। अश्मनो गर्भयोनिः अश्मगर्भं। हरिद्वर्णोमणिः श्वेत
रिमरकतमणेः। शोणोतिशोणं वन्तडन्तं चेत्तिशोणरत्नं। लोहितमेव लोहितान्मणौ वित्तिकन्
लोहितकः। पद्मरागइवरागो लौहित्यमस्यपसन्नम्पुपमानेत्यादिना समासो नरपद्ललोपो।
पद्मरागः पद्ममन्तकोकनदं। ते पिपद्मरागस्य। अथेतिशुत्त्यामुक्तामुक्ता। मुक्तैमौक्ति
कं विनयादिभ्यष्ठक्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तन्तेपीति क्लीवत्वं द्वे॥ अथेतिवि
शिष्टोद्रुमो विद्रुमः विदैडत्पश्चोवा प्रवलनेहलितिकसंते भ्यागाः प्रवालः द्वेप्रवालस्य। रत्तिरत्ति

स्व२

व२

राम
२९९

व०

तनोतिकर्मणिपएरतितानंनष्टयोर्हरादित्वात्केकारा।कारलोपःरत्नंमणःशब्दार्थैतत्त्वद्वंमणि।ङीषि
मणीवज्रमश्मजातौरत्नजातीयमेकत्तपद्मरागादौमुक्तादिकञ्चपादिनाद्वयोगःरत्नंस्वजातिश्रे
ष्ठेपीत्यनेकार्थे वक्ष्यतेयथा अश्वरत्नगजरत्नमित्यादिदृष्टं॥ स्वर्णतिसुखुश्च णोतिअच्छतिप्राप्नो
तिदेसिंञ्च णुगतौपवाद्यवृषोभननमर्णौ।ज्ञलमस्यतिनेरुक्तेस कारलोपेस्वर्णं।उकाव्यात
व्यैवधानेव्याडिगालयोरितिदधियत्वंभूवार्य्यडतिवद्धकारेसुवर्णेशोभनोवर्णोऽस्यवानेरुक्तो
वकारइत्यन्ये।कनतिदीप्यतेकनीदीप्तौ रुञ्चादिभ्योवुन्कनकं।हिरण्यमुक्तमेव।हिनोतिस्वि
यतेहिम्सम्पामनिन्हेममभर्मि।हटतिदीप्यतेहटदीप्तौणवुल्हाटकं।तपधूपसंतापेक्युटसंतपनं।
तदर्हमर्हतितपनीयं।शातकुंभपर्वतेभवंशातकुंभंशतकुंभेशातिकादित्वाद्भयपदवृद्धौशातकौम्भमि
त्यपीतिस्वामी।गांगायांभवंषुष्पादित्वात्ढकिगांगेयंयदग्निनारोडंवीजंगंगायांसिक्तमितंतेनसा
कुमारंसूतवती तद्रुक्मवसुवर्णमभूदिति।यंगर्भमसुखुवे गंगापावकाद्दीप्ततेजसं।तदुल्वंपर्वत

न्य॰ स्तेहिरण्यपसमपद्यन इति वायुपुराणं। कर्वतितेजस्समध्येहद्यतिकर्वरखगीगर्वदर्पमहुरादयश्चेतिनि
पातनात्साधुकर्वुरं। चमीकरस्कृत्तस्वराव। कर भेदाजत्रभवे ऽणा चामी। करकर्त्तस्वरंच। जातरूपस्ते
रूपसौन्दर्यमस्यप्रशस्तमुत्पत्त्वाप्रशंसायांरूपवाजातरूपस्कौघजन्मस्वितिमेदिनिः महद्रजतंउ
जतंश्वेतिमहारजतं। कंचतिकविदीप्तिवंधनयोः नंघादित्वाल्लुः एषादराद्विवादीघत्वंकांचनं। रोच
नेयुजितुजिरु वितिजाकुश्चेतिमकूरुकन। सुदर्शनोनामजंबुदुमः यदंकितोयंजंबूद्वीपः तत्त्फलर
सेनजंबूनीमनदीप्रवृत्तातत्रस्पर्शान्मृत्तिकासुवर्णंभवतिजातार्थेऽण। जांबूनदं उक्तंचपुराणोबु
तीरमृत्तत्रसंप्राप्यसुखवायुविशोषितांजांबूनदाख्यंभवतिसुवर्णंसिद्धभूषणं। तत्रजांबूनदंना
मसुवर्णंमनलप्रभं। देवालंकारमतुलंजायतेपापनाशनमिति। अष्टौलोहाः पदान्युत्पत्तिस्त्र
स्यानान्यस्यअष्टानः संज्ञायामितिदीर्घः अष्टापदः विशेष्यत्वेप्यषाकोपकृत्तः सुवर्णसामा
न्येपठतीतिटीकाकाराः। तुनविशतिः सुवर्णस्य। अलेतिकुण्डलाद्यर्थं कुंडलादिसंवधियत्र

सुवर्णे त्वद्रणततश्शृंगीकनकाख्यंशृंगपलंकारमकरिकानदर्थं कनकंशृंगी कनकमिति तु स्वामी ।
अन्ये त्वाहुः स्त्रीशृंगी मंडनसुवर्णमिति रत्नकोषः । भूषणं कनकशृंगीति नाममाला वञ्जतः
शृंगीत्यपि नामास्याः शृंगी ईस्वा तावत्त यावद्वाराः वर्षपर्वतसमूहमिवातः स्थितापरिमाराम्य
गिहेमकूटराजकुलमिति ततः सर्वतो गच्छन्त्यर्था इति डीषि शृंगी ॥ दुर्वेति सुवर्णापेक्षया दुर्नि
ह्नितो वर्णोस्य दुर्वर्णं । रंजयति एषितं रजिम्या किरिति तत्र रजतं रूप्यमुक्तमेवाखर्जं मार्जने खर्जिर
पिंजादिभ्य ऊरोलचावित्यूरखर्जूरं स्वे ततेश्वितावर्णोपवादाद्वत्रूपं श्वेतरूप्यपीतिवद्ध्मेनेपिवरूप्य
स्य ॥ रीतिरीयतिस्रवति रीगत्यादौ संज्ञायां क्तिन्विरीतिः ॥ अर्यतेच्चास्रगतौ आरः तस्यकूटः आ
रकूटः द्रव्यमध्ये च । आरकूटो स्त्रियामध्यरी तैतुरीति कोमललमिति रभसात्तद्दपि ह्रत्नस्य ॥ अ
ध्येतिना स्यतितस्यामिवमोदीर्घश्चेति रकूदीर्घत्वंच ताम्रस्त्वार्थे कनताम्रकुशल्लतिम्शुम्बुतऽब्वार
यश्चेति निपातनात्तवप्रत्यया इति म्लेच्छे म्लेच्छदेशे मुखमुत्पद्यार भोस्यम्लेच्छमुखं समुदितंना

छ

रा०मुं०२
३०१

माद्धे हेमरूप्ये च श्रुते व्या० इति ततो पित्त इव नाति गात्र पर्यैत्यादौ च कारात् कर्चूरि क्तं ध्वं सं च अतिश
येन वरस्य वरिष्ठं तास्त्र के क्लीवमिति टवर्गाद्वितीयांते षु रुडुः। उ क्लाघितं मवरमनेन च विशष्टं उत
पूर्वः। च रनुत्वं चेति उदुंवरमेदिन्यादौ तु टवर्गमध्यं च द्रभेदे तु वर्गात्तृतीयमध्यमेवेति सुभूतिस
र्वधरास्य स्थः शोषवनोषधिवर्गे पदं च द्रिकायामनुसंधेयं। औदुंवरं स्मवेत्ताम्रे फलं दौयज्ञशाखि
न इत्यजयादौ तु उदुंवर मोकाराादि वा उदुंवर इति प्रक्ततेना स्त्रेनु स्याच्च पुंसकमिति मेदिन्यादिः। षट्ता
म्रस्य॥ लोह इति लुनाति लू ओहः लोहः। पृषोदरादि। लोहं। रुहे र्घ नि ल त्वं च लोह इति सर्वं स्वा श
स्त्रमुक्तं स्वार्थेकनिशास्त्र मायुधं लोहयोरिति वर्ण्यते ती तज्ञापिंडो वा क्तं। कालं वनं दयष्वे तिच्च
नो भ्मायः सरसोज्ञातिसंज्ञयोरिति टच् कालायसं। एति इवी भावदुणो स्नागसीत्यसुन्। अय
ते रसुन्नित्य न्ये च अयः। अश्मनः सारः अंशभागः स्थिर भागो वा अश्मसारं च शास्त्र कमित्यमर
मालायां क्लीवमपि। सप्त लोहस्य॥ अयेति तस्य लोहस्य मलं मडयति कामलादि रोग खंडना

भो५

राम
३०१

शस्त्रकं४

तत्पुरुषे मंडः स्वर्णेरादित्वात् खमंडूरं शिङ्घ्रते आनीकोल्लूखशिङ्घ धातुः प्रत्यायाकः पृषोदरादि
त्वात् ककलोपः हिरण्यं हिनस्ति शिङ्घाणं पृषोदरादीति स्वामी ॥ ५ ॥ सितं केवलं तैजसविशेष
स्याय सिद्धिरपि तु सुवर्णरजतताम्रारकूटकांस्यरंगसीसकलोहानां रूपत्वात् ॥ लोहपदस्या
य सि सामान्यविशेषाभ्यां द्विरन्यत्र तु विशेषभावेनेति तु सुभूतिः तेजोस्य संख्यात्वाद्घर्षणा
तैजसं ॥ ७ ॥ वीति अयसोऽलोहस्य विकारे फाले रक्ष एव कुशी न तु यावत्यो विकारे ॥ कुश भूमिं श्लेषति त
नूकरोति अन्येभ्योपीति डः कुशः ज्ञानपदेत्यादिना ङीषि कुशी ॥ कुशी फालेपि वंदाया मिति वि
श्वः ॥ ॥ द्वेति द्वरति गलति द्वारसंवल्लने नीत्यादिना णः द्वारः कप्यते वध्यते कच व
धने कर्मणि घञ् नकादेरिति कुत्वाभावः काचः द्वे काचस्य ॥ ज्ञेयेति अस्थिरत्वाद्वपलः रस्यतेर
सायनार्थिभी रसः सूते हेमायुषी शिवप्रोक्तत्वाद्वा सूतः मुक्तिदत्वात् पारं संसारपारं ददातीति पा
रदः ॥ पारत इति पाठे पारं संसारपारं तनोतीति अन्येभ्योपीति डः ॥ रसेंद्रः पारदः प्रोक्तः पारतोपि नि

५२

रसः प्रायेण महिषशृंगे स्थाप्यते ऽतो रसानंतरमस्य कथनं ।४

प॰

राममु॰२
३०२

गद्याणक इति तारपालः शीतो ऽमृतनवनीतमधुकरितत्रस्तं ध्वंतपारतमित्परणाः क्लीवे ऽथ तारपारत
स्कमनाकृपांडुः स्त्रस्तस्कसहितो मलात् पारदस्कमना कुशी तः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृता इति श
ब्दार्णवः वत्वारिपारयारसः इति ख्यातस्य गोतिगा अलति वारयत्यनेन पुंसीति घः गावलं एकं
महिषशृंगस्य ॥ अश्रेति अश्रैति कुतिवादस्त्र केकन् गिरो ज्ञातगिरिजं अमतो र्षादित्वात्तक
लवु अमलं गिरिजं चनद्मलं चेति गिरिजामलं अमलमपि [illegible] गिरिजं गिरिजा बीजममलं
गवलध्वज मितिवाचस्पतिः वीणा अमइति ख्यातस्य ॥ स्त्रवितिव्र अत्यतेनयनमनेन अंजन
यमुनास्रोतसो ज्ञातत्वात् स्रोतसांजनं स्रोतोंजनं सुवीरदेशभवं सौवीरं एतत्त्व पार्वतीयत
याप्यल्पभेदः अभेदगणानया पर्यायत्ता उक्तं च माधवेन सुवीरजं पार्वतीयं सौवीरं नीलमंज
नं स्रोतोंजनं नदीजं चक्रसंस्रोतोंजनार्थिनामिति कपोतवर्णत्वात् कपोतस्यदकापोतं तच्च
तदंजनं चेति समासः यमुनास्रोतो ज्ञातत्वात् यामुनं वत्वारिस्रोतोंजनस्य ॥ वितितुच्यते

राम
३०२

रुप्यतेनेनतुत्थञ्जावरणोतुत्थादिरापन्नाद्रेखपूर्वपदसमासेतुतुत्थाञ्जनं॥शि॥खिनोमयूरस्यग्री
वामवत्वाद्भेदोपचाराद्दर्शीआद्यविशिखिग्रीवं।वितुद्यतेस्मवितुन्नकस्वार्थेकन्।मयूरप्रति
कृतित्वान्मयूरके।वत्वारितुत्थांजनमितिख्यातस्यांजनभेदस्य॥केतितत्तुत्थकाथोऽवम।
वर्तितिसत्कर्परीदार्विकाचोच्यते।कल्यतेरोगान्नुजेतुंकृपेवीहुलकात्कृपेजतोरत्वंरप्रत्ययः
गोरादिङीषिकर्परी।दार्वीहारुहरीद्राततत्काथोऽवत्वात्भेदोपचारेणास्वार्थेकन्दार्विका
तुत्थवास्यनामतुत्थस्यात्मजातसगाकर्परीतुत्थमी त्वपीतिरसमः॥नीणि॥आवर्तननिष्पन्न
स्यहेन्निमरसाञ्जनभेदस्य॥रेतिरसजातमञ्जनंरसांजनं॥रसोगर्भेस्यरसगर्भंतार्क्ष्यशै भ
वत्वात्तार्क्ष्यशैलंअभेदोपचारात्ततवनीलवर्णीनात्स्वामीतुतुत्थाञ्जनादिपत्रककर्पर्यन्त
तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वादार्विकादिक्वाथोऽवतुत्थ रसाञ्जनादित्रयमाह॥गेतिग॥धयुक्तोऽ
श्मागंधाश्मा॥गंधपाषाणोदर्शीआद्यवियावादित्वात्कन्गंधकः॥गंधकऽतिपाठेअत्तऽनि

नाविति ठन्॥ शोभनो गंधो ऽस्य सुगंधः विनयादिठक् सौगंधिकः॥ आमोदः श्लेषाये गंधस्य सुगं
धक इति रभसः॥ नीलीगंधकस्य॥ वेतिच च्छुषो हिताशरीरावयवाधत्त्व च्छुष्या॥ कुल्त्मल्लाति
कर्मण्यणि ङीप् कुलाली त्पर्थ ग्रहणात्तं कुंभकारीव च्छुष्या कुंभकारीव कुलाली च कुलत्थि
के ति रत्नकोषात्॥ कुलत्थप्रकृतिः कन् कुलत्थिका कुलेति द्वातिसु पीतिकः पुयोगादि ति ङीपि
कनिका॥ नीलीः कुलत्थाकारस्य शिलाजनभेदस्य॥ रीतिरीतिः पित्तलतस्याः पुष्पं रजो मल
मितियावत् तथा चयोगशतकव्याख्याने स्तना तनः रीतिकायो ध्मायमानायां यदुत्पद्य
ते मलं तत्तत् पुष्पाजनमिति॥ तत्त पुष्पमिव पुष्पं पुष्पप्रतिकृ तित्वात् पुष्पके॥ स्वार्थे कणि पौष्य
कं॥ स्वामी तु फल्गु का कें दुपुष्पके तु स्यादिति उदंतन पुंसकेषु पुष्पके त्वित्याह॥ उदंतनपुंसके
षु पुष्पके तु कुसुमांजनमिति रुद्रः॥ एतदेव युक्तं मन्यामहे॥ खर्वारिपुष्पांजनस्य॥ पी तिपिज्यते
पिजि हिंसादौ वाहुलकोऽरन्नोपिजरांपिजिवर्णे भवादित्वाद्दनित्यन्ये॥ पीतयति एपता ह्रमुः पीत

नं तालकं हरण एव । अलंयत्यनेन अलं अभूषणे । अपतादेरवं आलातिशोभां आतश्चोपसर्ग इति
वा ॥ हरेः पीतवर्णस्य तालं प्रतिष्ठा चेति हरितालं ततः कमिहारेतालकं ॥ हरितालमलं तालवर्ण
कं नटभूषणमिति माधवः ॥ हरितालं तु केवरं गोदंतो नटसंज्ञक इति त्रिकांडशेषः ॥ पंच हरि
तालस्य ॥ गा इति गिरौ भवं नद्यादिभ्यश्चेति ढक् गैरेयं ॥ अर्थ्यं तरसायनादौ अर्थे साधु यत् वा
अर्थ्यादित्वात् धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत् । अर्थ्यं । अर्थ्या विपाश्चिति न्याय्ये त्रिषु अर्थ्यं तु शिला
त्वि तियांते रुद्रः ॥ गिरेरश्मनश्च जातं गिरिजं अश्मजं च ॥ शिलायां जत्विव शिलाजतु । पंच शि
लाजतुनः ॥ बोलेति वातेः पिंजादित्वात् इलच् वल्पते वा वलनिमज्जने बहुलग्रहणादरादिरित्यन्ये बो
लः । गंधप्रधानो रसोस्येति गंधरसः राजदंतादित्वात् रसगंधोपीति स्वामी ॥ वातेप्राणाः लौहेपिंडः श
शःपशावुक्कः ॥ जलस्य प्रसादयत्यातश्चेति कः गोसादंत्यातः ॥ षट् गंधरसस्य ॥ हीति हिडिग
त्यना हरयोः कृगं दस्मूरुत्यादिना बहुलवचनादीरन् हिंडीर इत्यन्ये गंभीरादित्वा दीरचीत्य

परेहिंडीमितिशब्दमीरयतिवा॥ग॥हिंडीरः॥स्त्वमितुपिंडीरो दिंडीरश्चेतिपवर्गप्रथमतवर्गतृतीया
दिरूपद्वयमाह॥अब्धेःकफःस्वच्छविकफः॥स्फायतेःफेनमीनाविति निपातः॥छीरा॥समुद्रफे
नस्य॥सितिस्पंदतेस्यइस्वरोणखजी॥दित्वाइरोवाहुलकात्संप्रसारणं च सिंदूरं॥नागसीसक
संभवउत्पत्ति स्थानमस्यनागसंभवं॥वसंतोत्सवरक्तचूर्णरक्तवालुकाप्यत्रैव॥है॥सिंदूरस्य
॥नेतिनागभवत्वान्नागगर्भभवत्वाद्वानागवध्नो॥नासीसपत्रकइत्यमरमाला॥सिनोतिव
ध्नातिपारदमितिवाहुलकःसकृदीर्घत्वंचेतिमाधवी॥सिनोतिवध्नातिविज्ञपर्षोदरादित्वा
सीसकेद्विदंपस्वंसनसीसकस्यमितिसभेदः॥योगेसयोगोऽष्टयोगोष्ट॥वर्द्धनेचधिरोपिभ्यामि
तिरन्वर्ध्रं॥चत्वारिसीसकस्य॥वेतिअग्निसयोगात्त्रपतऽवस्थूर्त्रि हि त्रपीत्युप्रत्ययःत्रपुरं
गसीसकयोस्त्रपुरितिरुद्रः॥पिच्चयतेकुड्यतेपिच्चकुट्टनेशकादिभ्योऽकन्॥पिच्चटं॥रंग॥वंग॥स्यथो
रंगतिडवत्यग्नियोगेऽवरगवंग॥योगःपूर्ववत॥चत्वारिरंगस्य॥पिच्चयतेसीसकस्यरंगवस्यत्र

गर
गेरंग

न्याः॥ त्रयेति पिचुमर्दनेवाहुलक ॥ ऊः पिचुः तूलनिकर्षकमेणा॥ पत्रपवाद्यत्‍ वा॥ पिचुतूलऽ इति सघा
तोपि ॥ पिचुतूलऽ इति रभसात्॥ द्वे कार्पासादि तूलस्य॥ त्रयेति कमलेम्पठ त्तरंभ्रे द्वे वर्णा॥ धिकाना।
कमलोत्तरा कुसुसम्भ्रषरोदत्यातात कुसेरुभोमदेत्ता इत्युभयत्र्यत्ययः॥ किंच वचवाहत्यात्रु कुसुंभं व
ह्निः रक्तेने खिशिखाम्य वह्निशिखंरज्यते नेनेति ल्युट् रजकरजनरजस्त्रूपसंख्यानमिति नलोपः रंजन
कुन्तितिकुम्भिरपन्यमहच्च तदऽ जनेवेतिमहारंजनं॥ वत्रारिकुसुंभस्य वस्त्रारिरंजकद्रव्यस्य॥ मेघ
तिमेषलक्ष्मणायामेषलोमतद्ऽ वितः कंवलः क्षुर्णामेषादिलोम्निस्यादित्तिवद्धमनेत घोणाह्
णीयायुस्तुऽर्णायुः द्वे मेषकंवलस्य॥ शेति शशस्यार्णाल्लोमशशोर्णालोकाश्रयत्व॥ त्रिग
स्य क्लीवत्वं शशोर्णं कारणं करमिति चंद्रगोमिलिंगानुशासनाच्च॥ द्वे॥ मेतिमन्यते मृनेः ऽक लि
पादीत्यादिनाऽः च स्थात्तारेशः मधुच्छुड़ाभिर्मिद्विकाभिः क्रतं ह्युडाभ्रमरेत्यादिनाऽन्‌ह्युऽमाद्वि
केवाञ्ज्ञादिना भ्रामरवारपो क्षिकादिग्रहः॥ क्षौरीमधुनः॥ मेतिमधुनाऽ छिष्यते त्यज्यतेम

धूपच्छिद्रोऽसिंचीतिरत्नतिजलेत्र्यमक्थवत्तक्थनस्वार्थेकन्नौसि क्थकं। एकेसियडतिरव्यातस्य॥ मेतिमन
सेोदात्या शिला मनःशिला। मनःशिला। कोमुविनटतित्र्यवृगोरादिः कुनटी। मनःश्यन्द्रे नह्यतेम
नोह्या। नागजिह्वा कुनटी। शिलेति वावस्पतिः। चत्वारि मणिच्छालेति ख्याताया। नैपतिनैपालदे
शोद्भवा कुनटीमनःशिलागोलोत्थतेगादीप्तिलातिगुडतिवागोला। सप्तेवमनःशिलानामा
नीत्यन्ये॥ येतिक्वविद्देशेदग्धयवांकुरेभ्यः क्षारतियवक्षारः यवाग्रजः त्र्यतएवयाकेसाधुःपा
कपः। द्वीणियवक्षारस्य॥ त्र्यथतिसर्जिकातःसंजातत्वात्सर्जिकाक्षारः। ह्वलीत्यादिनाएा॥क
पोतुल्यवर्णयोगात्कपोतस्तादित्वादरारकापोतः। सुखववर्वतिदीप्यतेसुखवर्चकः वर्चदीप्तो
एवुल्। सौवर्चलरुचकेप्रागुक्ते सौवर्चलरुचके पूर्वलवणगणस्तावबोध्ये। अपिक्षारश्रमगात्पु
नरिहोक्ते इतिस्वामी। सर्जिकाक्षारस्यापि त्रेताभ्योनरुह्वमित्यन्ये। द्वीणिसर्जिकाक्षारस्ये
तिस्वामिकलिंगो॥ सुभूत्यादयस्तुरुचकान्तानि पंचनामानीत्याहुः॥ त्वेतित्वचं क्षीररसोस्याः एम
यतिक्षतिनागजिह्विका। स्वामीतुकुनटीस्थानेमनोगुप्तेतिपठतिस्म। कुनटीत्यपि। गोळामनोह्वानेपाळीशिलाह्वा॥८

त्व कुन्धीरारोचतेनंद्यादित्वात्युः वंशजारोचना द्विंवंशरोचनायाः॥श्रीति स्यतिअनंतीद्गा त्वात्तशोतनूकररोऽश्चितमरिवमिवाद्वेशोभाजनवीजस्य॥ मोरे तिमुरतिमुरसमेऽसने शकादि भ्यो ऽटन्मोरटद्वोरिदंमूलमेत्सवंएकमिदुमूलस्य॥ग्रंतिग्रंथिग्र तिद्वा ग्रंथिकं।पिप्प ल्यामूलं पिप्पलीमूलंवटिकातछिरोरूपत्वाद्वटिकाविरः विग्रहोपिदृश्यतेशिरोनापिप्पली मूलइतिरभसात।चीणि।पिप्पलीमूलस्य॥गोलोमीतिगोलोमीप्रागुक्तागोलोमीत्रोका रादिरपीत्यन्ये।मृतानांकेशइवमृतकेशःमृतःकेशोस्येतिवाद्वेमृतकेशनिख्यातस्य॥ पेति।पत्राणपंगोस्यपत्रांगंरक्तसारत्वाद्रक्तचंदनमिवरक्तचंदनंनतुरक्तचंदनमित्यस्य। न्यत्रप्रागुक्तत्वात्द्वेपत्रांगइतिख्यातस्यरक्तसारद्वयस्य॥त्रीतित्रीणिकटूनिशुंठीपिप्पली मरीचानिसमाहृतानित्रिकटुत्र्युषणंत्रउषदाहेवहुलमन्यत्रापीतिपुत्र्युषिशेषणात्उषतित्र षदाहपचाद्यच्व्योषचीणि।त्रिकटुइतिख्यातस्य॥त्रीतित्रीणिफलानिहरीतक्यामलक

रा॰मु॰२
३०६

बिभीतकानि समाहृतानि पथ्यासंहतौ सा त्रिफला ऽऽरिपाठाद्दाप् गौरादित्वात् त्रिफली चेति शाब्दि
कः । त्रिफलत्रयम् फलत्रयं त्रिफला चेति कल्पद्रुमे । एतत्फलाश्रकारवती च फलानां त्रिकं फलत्रिकं । त्रि
फला त्रिफलापि चेति त्रिकांडशेषः ॥ ॥ इति वैश्यवर्गविवरणं समाप्तं ॥ शूद्रा इति शोचंति शुच
शोके शुचेर्दश्चेति रक् दस्यान्तादेशः उपधाया दीर्घः त्वं च शूद्राः शोदरक चात्र तु त्वं चेति रक् ऊत्वं च शू
द्रा इति वसुभूतिः । अवराश्च श्रेष्ठास्त्र्यधमवर्णाश्च अवरवर्णाः वृषु सेचने से[illegible]त्वा । वृषु वित्वात्
वृषलाः वृषादिभ्यश्चेति कलच् । अगुणत्वं च वा वृषधर्मं लुनंतीति वा वृषलाः वृषधर्मं [illegible] व्यर्थी
कुर्वंति वा वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलम् इत्यागमः । ब्रह्मणो जघन्यागात् ऊ[illegible] तागात्
पादाज्जाता जघन्यजाः जघन्यमहत्स्त्रीवं चरम गर्हितेऽन्त्यवदिति मेदिनिः । चत्वारि शूद्राणां । आचे

ने २

तिएतं व्याप्य चंडालं यावत् भिन्नजातीयमातापितृकत्वात् वर्णसंकर[illegible] संकीर्णा भि
न्नजातय इत्यर्थः । वैश्यायां विप्राज्जातोऽम्बष्ठः चिकित्सावृत्तिः । शूद्रायां वैश्याज्जातः करणो ले

राम
३०६

खट्वाङ्गिः स्मृतः इति वक्ष्यमाणो न सर्वत्राव्ययः ॥ आदिना उग्रादिग्रहः ॥ शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रस
मवाये उवत्युग्रः ॥ क्षत्रियायां वैश्याज्जातः मागधः स्मृत इति क्रियावद्भिः स वर्णप्रागुक्तः ॥ अर्यावैश्याम
हिष्यासाधुःमाहिष्यः ॥ अन्येषामपीति दीर्घः ॥ अर्य्या स्वामिनी सा वक्ष्य क्षत्रिया क्षत्रियस्यैव भूस्वा
मित्वात् सामान्यशब्दस्यापि विशेषपर्यता क्षत्तास्यात् सारथ्योद्वाःस्थक्षत्रियायां च शूद्रज उत्पन्ने
कार्थे वक्ष्यते । द्वाःस्थत्वात् क्षद्यति हिनस्ति क्षदस्थैर्थे हिंसायां चेत्यतस्तृच् तस्य वाक्ष त्ता ब्राह्म
ण्यां क्षत्रियाज्जातः रथं करोतीति अणर्थकारः ॥ स्यादिति वृषले नशूद्रेणाब्रह्मण्यां जनितस्
चंडालः चंड इति चडि कोपे पपति चडिम्यामालच् क्रोधमुखकर्मचालत्तिर्यिपाप्रोति प्रज्ञाद्यण् चांडालो

प४

पि चांडालात् पूर्वं सर्वत्र पाणिग्रहणपूर्वकमिति योज्यं पाणिग्रहणं विना पित्रमा दत्तोजातः क
रणादिरेव गर्हितः स्यादिति विशेषः ॥ केतिकरोतिकर्माणि चित्रलेख्यादि कर्मेति हत्वापा जिमित्यादि
नात् उणकारुः स्त्रियामूडि कारूः ॥ तद्भावतंत्रवायश्च नापितो रजकस्तथा पंचमश्चर्मकारश्च शिल्पि

कारश्च

स्मृतः सवप्रागुक्तः । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहकः वणिकू कमरिति । कायस्थां मादिष्याज्जातः ५

नोमत्तामाशिल्पंकलातद्योगात्शिल्पी॥ द्वे॥ समितिनैःकारुभिःसजातीयैःसंहतैर्मिलितैःश्रेणीःस्यात्
स्त्रियांश्रेणिःश्रेणीचसाचप्रागुक्ता॥ कुलीतिकुलेकायतिकुलकःठनिकुलमधीनत्वेनास्यास्तीति
कुलिकःकुलेकइतिवहुसंमतःपाठःकुलश्रेष्ठत्वमस्यस्यइनिःकुलश्रेष्ठीतिनामद्वयमितिशारदिकः
तत्रकुल मधीनत्वेनास्यास्तीति अशिन्त्राद्यविकुलःद्वे॥ मितिमालाकरोतित्राणिमालाकारः
॥मालानिर्माणंमालाशिल्पमस्यशिल्पमितिठन् तस्यपणपमितिठकवा॥ द्वे मालिकस्य॥ क्विति
पूर्ववद्गाणिकुंभकारःकुंभंदलालयत्पणाकुलालःद्वेकुंभकारस्य॥ पेति पल्लेनमांसेनमद्यादिनावर्ग
डतिउपलिंपतिउपलेपेपलाद्युन्मानप्रकारेणागडत्युपलिंपतिउपविनोतिवापलगंडोलेपका
रःद्वेलेपकारस्य॥ तेतितनवोवितताःस्तत्रंतद्वयतिद्वावामस्येत्पणाडुवपत्तत्रवापसादोप्यत्रकुण्धि
वीकुत्सितंवाविंदतीतिशप्रात्ययेकुविदःद्वेतत्रवायस्य॥ तुन्नेतिसूचीकर्मोपजीवीसात्विकोदत्यादिः
तुदेःक्तःतुन्नंत्रुटितंवयतिसाव्यती तिपूर्ववद्गणःतुन्नवायःद्वेसूचीकर्मकारिणः॥ रेतिरज्यतेम्मु

ल्केतरत्तामार्पयतेस्मिन्नङ्गेगोह्रेत्तात्मनःशिलादिस्तमाजीवत्यणिरङ्गाजीवःदिवाकरवश्चित्र
करः द्वे चित्रकरस्य॥ शोतिशस्त्रमार्ष्टि शो धयति तेजयति वा गरिणाशस्त्रमार्जः॥ असिधावृत्तशोध
यति कर्मणाप्रणोत्तात्तस्वार्थकनि असिधावकः द्वे शस्त्रशाणकारस्य॥ पे तिपादूमुपानहं करोती ति
क्विप् पच्चेइको दृत्वेति दृत्वःपादुकृत्त् चर्म करोति विकारं प्रापयति चर्मकारः द्वे चर्मकारस्य॥ व्योकेति
व्योइत्यव्ययं लोहवीजवाचीति श्रीभोजः तत्करोती सरणव्योकारः व्याकारोऽयस्कारो लोहकारः स्या
दितिरत्नकोषः अन्येतु अटव्या करोत्ययो लोहवीजं ध्मात्वा संस्करोति स व्योकारो लोहकारश्चेत्या
हुः यस्तु स स्कृतं लोहं न निर्मातिसोपिकर्मकारः अत्र च क्रियाभेदमात्रं जातिस्त्वेकैवेति सुभूत्या
दयः चत्वारि कर्मकारस्य॥ नेति नाडीवंशादिक[illegible]ता नलीति ख्याता तां मुखविन्यस्तवायुना ध
मति शब्दयति नाडीधमः॥ द्वे इति खशाखित्यनव्ययस्येति ह्रस्वः नाडिंधमः॥ स्वर्णं स्वर्णविकारं करो
ति पूर्ववद्रणः स्वर्णकारः कलां स्वर्णशिल्पमादत्तवान् द्वौ कतवान् मूलविभुजादेराकृतिगणः॥

वारकः कलादः रुक्मस्वर्णं तत्कर्त्ता नृविकायाराव् स्रुस्रुक्मकारकः चत्वारि सुवर्णकारस्य ॥ शस्येति
शंखस्य विकारः शंखो वलयादिः सोस्य पण्यमिति ठक् शांखिकः एवं काविकः दृशाखिकस्य ॥ शोल्वीति
शुल्वं घट्टनं शिल्पमस्य ठक् शौल्विकः ताम्रकुट्ट इति छेदयतीत्यण् ततः स्वार्थे कन् ताम्रकुट्टकः ॥ द्वे
कांस्यकारस्य ॥ नेतीति द्वे ॥ तितनूकरोतीत्युण् पात्पादिनाकनि नुतद्वा वर्द्धते वर्द्धः वर्द्धछेदने पचाद्यच्
वर्द्धमानं कर्षति छिनत्ति अच् अवरः पृषोदरादिः वर्द्धकिः रथकारस्तक्षः ॥ त्वष्टेति तनूकरोति काष्ठं त्वष्टा ॥ का
ष्ठतक्षेति ते इति किप्काष्ठतक्षः च पञ्च वर्द्धकेः ॥ क्षुरीति क्षुरयोगात्क्षुरी ॥ मुण्डयतीति मुण्डी ग्रह्यादित्वात्सि
निः ॥ दिवा दिवसे कीर्त्तिर्व्यापारः कीर्त्तनं वास्य रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् दिवाकीर्त्तिः ॥ क्तियूतीत्यादिना
साधुः ॥ रिपिगतौ क्तः पितः न पितो ऽपितः न अपितो नापितः सर्वायगन्तत्वात् ॥ नखादीनां मंतमवसातु शी
लमस्य णिनिः अन्तावसायी ॥ पञ्च नापितस्य ॥ नीतिनिर्णेनेक्ति क्षालयति णिजिः राखुल्तृच् पसर्गाद्दस
मासः ३ तिराद्विनिर्णेजकः रंजयति वस्त्रं शिल्पि निपुणः रंजकः रजनरजस्तूपसंख्यानमिति नल्लोपः रज

कस्यैकमेणीवस्त्राणां क्षालनेरंजनेवाथ रजकस्य ॥ शौंडीतिपानागारंशुंडातातस्यात् सुराक्षुंडा
सापणपमस्येतिठक्शौंडिक स्तालव्यादिः ॥ मंडंसुरासवद्धमग्रभागंहरतिकर्मण्यण् ततःस्वार्थे
कन् मंडहारकः द्वेशौंडिकस्य ॥ जेतिअजाचालःएषोदरादिः ॥ अजाछागाआजीवोजीविकास्य
अजाजीवः द्वेछागपोषकस्य ॥ देवेतिदेवराजीविनुशीलमस्यणिनिःदेवाजीवी देवानुजीविका
र्थेलातवान्गृहीतवान् आत्तइतिकःदेवलः ॥ द्वेदेवकुलादौवर्तनेनगृहीतवार्देवपूजकस्यभोजकइ
तिख्यातस्य ॥ स्येतिमातिविश्वमस्यामयाशांबरागम्यदैत्यस्येयंशांबरी द्वेइंद्रजालादिमायायाः
मेतिवतिप्रथमंसुषुमनोनयनेचहरतिएवुल्ज्ञातेनकिंविदितियावत् प्रतिहरणंप्रतिहारः
व्याजःसप्रयोजनमस्यतदस्यप्रयोजनमितिठक् ॥ मायाहारकसंज्ञःस्यात्प्रातिहारइत्यमरदोऽत्रा
ग्निरितितुनाममाला ॥ अतःप्रातिहारोपि द्वेमायाकारस्य ॥ शैलेतिशिलालिनाकृशाश्वेन
चप्रोक्तंनटसूत्रमधीयतेपाराशर्यशिलालिभ्यामितिणिनिःशैलालिनःशिलूषस्यक्षपेरपत्य

रा०मु०२
३०९

शैलूषस्तालव्यादिः ॥ नटे बिल्वे च शैलूष इति तालव्यादिमूर्द्धन्यान्तेरभसात् ॥ जायया जीवति इगुपधेति
कः ॥ जायाजीवः ॥ कृशाश्वेन च प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते इति कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ कृशाश्विनः ॥ भरत
शिष्यतया भरताः ॥ तस्येदमित्यण् संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ विराधन्नोवायत्र ओ ष्ठेति लुकि भरता
॥ नटनीत्य नटाः ॥ भरतोपि रंगावतारी शैलूषो नटो भरत भारताविति वाचस्पतिः ॥ षट् नटस्य
॥ वेति चारयति रंगतेषु कीर्तिं श्रामयति चारणाः ॥ नटविशेषाः ॥ नृषादिः ॥ कुत्सितं शीलं तदेषामस्ती
ति वप्रकरणेन्यत्रापि दृश्यत इति वः ॥ कुशीलवः ॥ २ ॥ नटविशेषैर्णा ॥ शास्त्रकथ   कादीनामित्य
न्ये ॥ मेति मृदंगवादनं शिल्पमेषां ठक् ॥ मार्दंगिकाः ॥ एवं मौरजिकाः ॥ २ ॥ मृदंगवादकानां ॥ पेतिये
पाणिनैव पाणिपतरे मुरजादिशब्दमुत्पादयति ते पाणिवादाः ॥ पाणिना हन्ति पाणिं वा हन्ति पा
णिघताडघौ शिल्पिनीति साधुः ॥ २ ॥ पाणिवादकस्य ॥ वेणिव ति वेणुविकारो वेणुः तद्धमति शब्दय
ति ध्मातः इति कः ॥ वेणुध्माः ॥ एवं वेणुविकारवादनं शिल्पमेषां ठक् ॥ वैणविकाः ॥ २ ॥ वंशीवादकस्य

कुशीलवः ५

राम
३०९

ादीत्तिवी [illegible]

[illegible]

[illegible] णावादनशिल्पमस्य वैणिकः पूर्ववद्वृद्धि

वीणावादकस्य ॥ जीवेति जीवंति जीवाः शुपधेति कं तेषामंतको जीवांतकः शाकुनान् पक्षिणो

हंति पक्षिमत्स्यमृगान्हंतीति ठक् शाकुनिकः ॥ द्वे वर्त्तनार्थपक्षिघातकस्य ॥ द्वौ वितिवागुरा

मृगावधनं जालं तया चरतिवा गुरिकः पपोदिभ्यष्ठन् एवं जालिकः ॥ द्वे जालेन मृगावधनकर्तुः ॥

वैतंसिति मृगपक्ष्यादिबंधनोपायो वीतंसस्तेन चरत्यातः कूटस्थमृगपक्षिबंधनयंत्रेण तास्या चरतीति

ठक् वैतंसिकः कौटिकः ॥ मांसपण्यमस्येति मांसिकः ॥ त्रीणि पशुपक्षिणो हत्वा मांसविक्रयेण जी

वतः आखेटकशवरादेः ॥ भृतेति भृतं नवेतनेन क्रीतो भृतः ततोनुकंपायां कन् भृतकः ॥ भृतिं वेत

नं भुंक्ते इति क्विप् भृतिभुक् ॥ वेतनेन कर्म करोति कर्मणि भृत्ताविति टः कर्मकरः ॥ वेतनेन जीवतीति वेतना

रा मु० २
३१०

द्विभ्यो गीवतीतिठक् वैतनिकः। वत्तारिवेतनञ्जो। क्लिन्नः कर्मकर्तुः। वेतिवृत्तिर्जीविका वा स्त्री प्रज्ञाद्विना
णं वहतीति वहेरखुवा स्त्रीयावहो वा स्त्री वहः। वधवंधने कर्मणि घञ् जनिवध्योश्चेति वृद्ध्यभाव
उपसर्गस्येति वा दीर्घः वहत्यर्थे विभाषा विवधवीवधाविति षन्पट्ठेठक् वैवधिको वीवधिकः
द्विपाकारीतिरव्यातस्य॥ भेति भारं वहतीति कर्मण्यण् भारवाहः। भारेणाहरति हरत्युत्संगादिभ्य
ष्ठकि भारिकः। भारवाहकस्य द्वे॥ वीति। विगतो वर्णो यस्य यशोस्य विवर्णः वर्णो द्विजादौ शुक्ला
दौ स्कृतो रूपयशोऽक्षरइति विश्वः। पामानंराति स्दाति अधमत्वात्पामरः। न्यग्वर्त्तिन्यगभव
ति निकृष्टं विनोति वाऽन्येषामपीति दीर्घः नीवः यद्वा ऽज्वेः क्विन् ततउणां नाभवरच्व अवइ
त्य कारलोपः चावितिदीर्घः॥ प्रकृतोय थाजातभावे भवो विद्यमानो गुणासंस्कृतः प्राकृतः
गुणासंस्कृतत्वादेवसज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः पृथग्जनः विशेषणसमासः॥ निहीयत इति
ज हानेः क्तः निहीनः। अपसीदत्यपसदः अव। अपकृष्टसीदति गच्छतीति सुमूत्तिः जल्म

समस्या

राम
३१०

पवारणो जल्पते ऽपवार्यते धूमवन्मः पृषोदरादिः जाल्मः क्षलातिगद्धाति आत इति कः अमाना
घर्थे कः क्षुल्लकः रभसस्तु कवर्गद्वितीयादौ पठति खुल्लक स्त्रियुनीचे ऽल्प इति अतः कवर्गद्विती
यादिरपि इतं कपितरा ति इतरः अथवा सज्जने भ्यो न्यत्वा दितरः हशा निहीनजातिकर्मणा वर्वरस्य
॥ भन्नप इति भरणीयः पो ष्यो भृत्यः भन्नो ऽस्मे ज्ञाया मिति कुपा दासस्या ऽपत्यं दासेरो दासेयः क्षुद्रा
भ्यो वेति ढृक् ढ्य व इति ठक् । दस्यते दासः दसु उत् क्षेपे दासी दानेवा दस्यते ऽस्मै दा शब्दाश गोप्त्रो
संप्रदान इति निपातनाद्व । गुपूरक्षणे गुप्यते पोल्पत इति गुपेर्य ति अनुकंपायां कन् गोप्यकः
। चिद्यते प्रेष्यते चिटपरप्रेष्ये भावे घञ् पूर्ववत् कन् स्वे टकः । नियुज्यते प्रयोज्य नियोज्यो ऽशक्यार्थे
इति निपातनात्कुत्वाभावः । किं करोतीति किंकरः दिवेत्यादौ किंयत्तद्बहुषु त्विधानं तेन स्त्रियां टाप्
किंकरा अत्र किंशब्दः किंविदर्थे वर्तते । प्रेष्यत इति प्रेष्यः इष गतौ णपत प्राड्ढेत्यादिना वृद्धिः घित्वि
प्रेषो पीति न्यासः ईषगतिहिंसादानेषु घञि णपति वगुरु पध वा हुणा भावे प्रेषः प्रेष्यः भुज्यते वा

रामु० २
३११

म्युच्छिष्टं इतिभुजिष्पाकिस्यनभुजिष्योमृष्टान्यपक्षः परिवर्त्तिस्वामिनं चरते वर्त्तुलिपरिवारकः॥
एकादशसेवकस्य॥ पेतिपरेण॥ चितः स्ववर्धितः चित्रः क्तः परा चितः स्वरु इति पराज्ञयासम्मतो गच्छ
तीति परिवाद्य च परे श्वेति वा षत्वं परिस्कंदः॥ वा व्यमरतेष्वितिक्रान्तस्य षत्वाभाव इदं पराय परिणायं दृश
नः॥ न्यासमते तु परिवाद्यजते वा षत्वं॥ निष्ठान्त पाठे तु परिस्कन्नः॥ प्राच्यभरतेष्विति षत्वाभावनिपातनं॥
परपोषितत्वात् परस्माज्जातः इति परजातः॥ परैर्णोधितः॥ चत्वारि भ्रांदासीन्यपरपोषितस्य॥ मे
तिमदतेस्वपितिमदिस्क॥ तिमोदमदस्वपगतिषु अच् मंदः॥ तुंदमुदरं परिमार्ष्टि तुंदशोकयोः परि
ना
ति कः तुंदपरिमृजः॥ मृजेर्दीर्घविकल्पनेन वा वृद्धौ तुंदपरिमार्जः॥ नलसतिनश्लिष्यति क्वचित् कार्यमिदं
त्यलसः॥ अलस एव स्वार्थे ष्यञ् आलस्यः आलस्ययोगात् द्विवा आलस्यः॥ शीतं मंदं यथा भव
ति तथा करोति शीतकः॥ शीतोष्णपाक नुं॥ उष्णोरत्नः अनुष्णोऽलसः॥ उष्णा ग्रीष्मे पुमान् द्वन्द्वा
शीतयोरन्यलिंगक इति मेदिनिः॥ षट् अलसस्य॥ दक्षतिदक्षतिशीघ्रो भवतिदक्षवृद्धौ शीघ्रार्थे च

राम
३११

६४

अवरस्त्वं ॥ वृत्ते चरेयात्वने क्वचित् पततेयाच्यतेप्यतिकार्यार्थे मद्गुरावद्गुरचूचतुरः ॥ पिश अवयवे ताल
व्यांतः घञि सिध्मादिलजित्यन्ये ॥ पिश समाधौ तालव्यांतश्चुरादिः पेशाति समाहितो भवति रेषा दि
त्वात् कलचू पेशल इति माधवी ॥ पट पतौ हेतुमति चुफलिपाटीत्यादिना डरण् पटुचादेशः पटुः स्टु
षु उत्थानमुद्योगोस्य स्तुत्यानः ॥ उद्यमः प्रागुक्तः पट्वत्त्वस्य ॥ वति चंडालः प्रागुक्तः ॥ प्लववते प्लवः ॥ म
तंगस्यापत्यं मातंग इति पौराणिकः ॥ दिवा दिवसस्तस्य पुण्यकालत्वात् त्त्वाकीर्त्तिरकीर्त्तिर्मस्य
दिवाकीर्त्तिः ॥ अधार्मिकान्जनान् गच्छतीति रवचूजनं गमनं निषादेत्ति पापमत्र घञ् निषादः ॥
स्वानेभक्ष्ये रणार्थ्ये पवृत्तीति पचाद्यच् श्वपचः ॥ नागरादेः प्रांते वसतीति णिनिः अंतेवासी ॥ प्रज्ञाध
णि चांडालः ॥ पुण्यपुमांसवाक शाति हिनस्ति पुक्कशः पुतकुत्सितं कसति गच्छति वा पुक्कसः ॥ दश
चंडालस्य ॥ भेदा इति एते किरातादयस्त्रयश्चंडालानां भेदाः म्लेछ शब्दे वा माश्च म्लेछत्यपभ्रष्टं भा
षंत इति म्लेछव्यक्तायां वाचि पचाद्यच् दीर्घादित्कु म्लेछाः तदुक्तं गोमांसभक्षको यस्तु लोक

२५

वाह्यश्च भाषते। सर्वाचारविहीनोसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयत इति॥ तत्र मयूरपिच्छपरिधानः किरातः पत्र
परिधानः शवरः शबरतीति तालव्यादिः। अब्रवरवदरनु पञ्चशवरशब्दोप्यत्र दृश्यते। स्वभाषाव्यवहा
रीपरभाषानभिज्ञः पुलिंदः पुलमहत्वे कलैपुलिभ्यां किरच्च पुलिंदः कथ्यते म्लेच्छपुलिंदोपि निगद
तइति नारपालः। पुलिंदः पञ्चशवर इति रत्नकोषात् पञ्चशवरोपि एते म्लेच्छजातयः॥३॥ व्याध इति। गीत
दिनाहरिणान्विध्यति व्याध्यधेत्यादिना णः। व्याधः मृगवधेनाजीवतीति ड्गुपधत्वात् कः मृग
वधाजीवः मृगान्वधार्थं याति मृगयांचास्यस्त्वेति कुः मृगयुः मृगेषु लुब्धः प्रसक्तः कुत्सायां कन्।
लुब्धकः। त्वत्वारि जीवनार्थं मृगघातकस्य॥ कौलेयक इति। कुले गृहे भवः कुलकुक्षीत्यादिना टकञ् कौले
यकः। सरमानामशुनी तस्या अपत्यं पुं ढक् सारमेयः। कुक्कुरक आह्वाने कोकते वा हुल्कार्तम
स्यकिवासिवतिम्पउरः कश्चाता देशः कुक्कुरो ...रेफर हितो व्युत्पादितः। कुरछेदने इगुपध
त्वात्कः कुरेरप्युणादस्योवहुलमिति डरच् कुगागमश्च कुक्कुरो द्विरेफोपि मृगान्दशतीति ण्वुल्

मृगदंशकः शुनः गतौ राबुलः शुनकः ॥ दुश्वे श्चि गतिवृद्ध्योः श्वन्नुक्षन्निति निपातनात् श्वा कुक्कुरस्त
शानि श्वानः कपिलोमंडलः शुन इति वाचस्पतिः भष भर्त्सने भषन् भषकः ॥ सप्त कुक्कुरस्य ॥ अलेति अल्य
ते वार्यते दंशनभयात् अलर्क इति स्वामी पृषोदरादियोगितो यो गत्र योगेण उन्मत्तत्वं प्रापितः श्वा
ऽलर्कः ॥ श्वेति मृगयाप्रवीणः श्वा विश्वकद्रुः कुंभ्वादय इति विश्वपूर्वात् कदेरुः एकं ॥ सेति सर्त्तेर्बाहुल
कात् प्रथेरम वृध्नम सरमा ज्ञादिः शुनी गौरादिः एकं ॥ वीति ग्राम्यो ग्रामभवः सूकरो विट्चरः विषं
विष्ठां चरति अद्विचरत् एकं ग्राम्यसूकरस्य ॥ वेति तरुणात् पशुः समानेन वर्करः ष्टकेर्बाहुलकादरन्
मत्तमेरुद्वरोम बशावक इति रहितः एकं तरुणपशोः ॥ आ इति चुद संवादने आवोद्यते आस्य
ते प्राणिनो अत्र ल्युट् पृषोदरादित्वाच्छत्वं आच्छेदने मृगान् व्ययति वेञ् संवरणे मावेघ अर्थकः
संप्रसारणं यणादेशे मृगाव्यं अन्ये षु पीत्प पिशदाः इवेड चात्पय ज्ञप न्पे मृगाव्यं ॥ किटखि टवि
चासने मावेघ अस्त्राखेटः मृगपतेस्या मृगा अन्वेषणे तुरादा वदंतः मिदादित्वाद्डुः गणपाठसा

रा०मु०२
३१३

मर्थ्यान्निलोपं वा। चेन्वा गुणाः परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यागार्याजागराएणय प्रत्यये निपात्यन्ता
द्याम्मृगया। चत्वारि आखेटकस्य॥ इतिव्याधेनकृतं दृद्विणगोऽईमित्रणोयस्य हरिणस्य सदा द्विमी
लुव्ययोग उति अगौच समासान्त। वा विति चुरस्तेये अवत्पया दित्पकारप्रत्ययः चुरे तिछ त्रा
टिपा ठक् गुणाभावश्चुरा चौर्यंशीलमस्य छत्रादिम्पोणः। वृद्धिः चौरः पचाद्यचि चोरोपि ताछील्ये
केणापि कृ चिरणाकृतं कार्यं भवतीति स्त्रियां डीप् चौरी गौरादित्वात् डीष् चोरी च। एकमसहाय
मगारं प्रयोजनमस्येति एकागारिकट् चौरे उ तीकट् एकागारिकः टित्वात् ङीप् एकागारिकी। मो
षार्थिनो ह्येकागारे प्रयोजनं स्तेन चौर्ये चुरादावदन्तः स्तेनयति चोरयति पचाद्यच् स्तेनः। यो गवि
भागात् ष्यञ् स्तेन्यमित्यपि। दस्यति उपक्षिणोतीति दसु दस्सु उपक्षेपे जनिमनिदसिभ्यो युः उणा
दिका घोरनाशेणाभाव दस्युः। तत्करोतीत्यच् तस्करः तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सलोपश्चेति
सुट् तलोपो। मुषस्तेये मोषयति ण्वुल् मोषकः प्रतिरूणाद्धि आवश्यके णिनिः प्रतिरोधी। परान्स्कंद

पं०२

राम
३१३

य५

यतिग्रहादित्वाग्णिनिःपरास्कंदी।पाटच्चरतिपाटच्चरोदीर्घादिःपृषोदरादिःपरच्चरास्वंचौरःजीर्णपट
योःपटच्चरइतिनामानुशासने।मलिनयथाभवतितथास्तेवतिगच्छतिस्नुर्गितिपर्थः अथवाम
लिनंयथाभवतितथास्तेवतिस्नुचस्तेयकरणेमलिनःसन्स्तेवातिवसतिवाड्डुपधत्वात्कः
पृषोदरादिःमलिम्लुचः।दशचौरस्य।।चौरी।तिचौरस्यभावःकर्मवामनोज्ञादित्वाद्वुञ्चौरिकाचु
रस्तेधात्वर्थेण्वुल्ववक्तव्यःचौरिकेतिमाधवी।स्तेयस्तेनस्यचचौर्यंस्याद्वैरिकाचौरिके स्त्रियामिति
वाचस्पतिः।स्तेनस्यकर्मस्तेनाद्यत्ननलोपश्चेतिनलोपःयत्तस्तेनस्यस्तेययो गविभागाद्ब्राह्मणादित्वा
द्वाष्यत्रिस्तैन्य।चौरस्यकर्मचौर्य।चत्वारिचौरकर्मणः।।लवितिलुप्यतेत्वाछिद्यतेलुन्नुछेदनेषुनलो
पृत्वंलातेर्वहुलादिष्यइत्तोत्त्वावितुत्वेलोत्त्वमपिलोत्तंवा।लो। त्त्वमस्त्रणीचोरितइतिकिंस्ताण्केचौरि
काधनस्य।।वीतिमृगाणांपक्षिणांवंधननिमित्तंयदुपकरणंपाशजालादिवितंसपतेःलक्रियते
सोतसिमृगपक्ष्यंलकात्रेधनत्वादीर्घःवितंसः एकं।।उन्मत्तेत्यामिषेदत्वाम्यापक्षिवंधनार्थयात्सधा

हंत्यसः९

रा०मु०२
३१४

नवचं निवेश्यते सच्छद्मा क्रम्यमस्त्रातिमथेक्लिोडनेद्धलीत्यादिनाणः उन्माथः कूटयन्त्रमयं च कूटयंत्रं ॥ कूटेनछले नर्यत्र:
कूटयन्त्रं द्वे ॥ वेतिजाल विशेषो वागुरा वाति गच्छति वा ते र्मद्वादित्वाङ्गुरगुक्त्वागमः वागुरा ॥ योत्र
ध्यते नया स्पुट मृगवधनी द्वे मृगवधनार्थजाल विशेषस्य ॥ ध्वेति श्रुपूजार्थे व्ययपूजित्तं लीयते एषो
दरादि स्पुष्वजालव्यादि स्त्रीवरज्जु स्पुत्नुवराटोनेति द्विकाकाडे रत्तकोषः वराटकउक्त एवास्रजोत्कुर सुगागमश्च सलोप
सुगागमो जशत्व चुत्वे रज्जुः यद्वा सृज विसर्गे सृज्यत इति रज्जुः व त्नुशि श्रु पृथुलघव इति निपातना फल्गु ५
दुस्य शाद्स्य रसादेशः सस्पदत्वे जशत्वे चुत्वे च रज्जुः स्त्री ॥ वटवेष्टने अच् गौरादि ङीष् वटी त्रिषु व
टी त्रिषु गुणा पुंसि स्यात् न्यग्रोधकपर्दयो रित्तिमेदिनिः गुणाः प्रागुक्तः पवव ल्लित गुणस्य ॥ उद्धृति
उद्घाट्यते उ स्रोत्पते जलमनेने ति घटसघाते चुरादि ल्युट् उद्घाटना घटीसहितयन्त्रघघायन्त्र घ

२२

टीयन्त्रं वा ॥ प्रहे रौहट कूपाद्येनयन्त्रेण जलमुत्तोल्पते तस्य द्वेना म्नी ॥ पुंसि त्रिवयत्पने नवेमाव राम
न्न सर्वन्ने तिद्रमनिव आफुणः अर्दचादित्वाद्वमन्कीवमपीत्यपहरणः वपनवापः नदर्थो दडोवाय ३१४

दंडः ॥ द्वैवं त्राऽध्निरख्यातस्य ॥ स्त्रिवितिसूत्रेः कृन्संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः सूत्रमपि तत्स्यते विस्तार्यते सो सित
मीत्यादिना त्कुजत्तंतुः नारिपुंसि ॥ वहुषु कामचारादेकत्वमपि सूत्रं तुच्छसूत्रतंतुरिति सहतस्था ॥ सूत्रतं
तुरिति हारावली ॥ द्वस्त्रस्य ॥ वेति वाणनं वाणिः ॥ अण रणा वर्णा इति दंडको माधाधिषु राद्विपताद्वइ
ःवाणिः रिति माधवी ॥ वाहुल्कात्स्रणि वेणि व क्षिप्रा ॥ स्त्रिचू र्णाय इति वेत्रानिःशा ॥ वं चवेणिरितिसु
भूत्यादयः ॥ विविधा ऊतिर्व्यूतिः वेत्रा विपूर्वात् ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्न वल्लिलोपः संप्रसारणा कारस्य
वदीर्घत्वं निपातनात् व्यूतिः ॥ अवरद्दणाइत्यतः क्तिनिऊतीत्यादिना निपातितः तन्मते ह्रस्वो कारः ॥ ऊयो
धातोः क्तिनि वल्लिलोपः ऊतिरित्यन्ये ॥ द्वैवस्त्रादीनां वाणिक्रियायाः ॥ घ्योति पुस्तपते ग्रंथं तेपुस्त चुस्तत्रा
दरानादरयोः ॥ चुरादिणिचू एरचु पुस्तं त्रादिना काष्ठपुत्तलिकादिनेखे ककर्मग्रहातइतिसुभूत्यादयः
॥ मद्दावादारुणा वाध्यवस्त्रेणाथ्यवर्मणा लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयत इति ॥ एवं लेप्या
दि शिल्पकर्मणः ॥ पेतिपंचाल देशे भवा ॥ गाढ द्विः डीपुष्वार्थे कन् ह्रस्वत्वं या पप्पांचा लिके ति माधवी ॥ नेह

तं२

रा०मु०२
३२५

क्तेऽह्रस्वत्वे पंचालिके तिप्रायेणापाठः॥ पुत्रिकेतियावादिकन् पुत्री वपुत्रिके तिवा॥ आदिनावस्त्रदंतमृ
गकाष्ठशिलादिग्रहः॥ द्वे पुत्तलीतिख्यातायाः॥ पीति पिट शब्दसंघातयोः पेटतिपेटंश्ययाक्रमकुन्
णावुलौ पिटकः पेटकः॥ द्वे पुस्तकादिस्थापनार्थस्य महापेडइतिख्यातस्य॥ पेडेतिपिडि संघाते गुरोश्चेति
चकारादप्रत्ययेशो भावत्पेडा॥ मञ्जतिइच्यजातमत्रमस्जेनुम् चेत्यूसनलुमागमो मंजुषा द्विजकारामा
रोप्यरीतिलोपए कजकारोपि॥ केचित्तु पिटकादिभिश्चतुर्भिरेकपर्यायमित्याहुः॥ द्वे महापेटिकायाः॥ अप
येति विहायसागच्छतिविहायसो विहवेतिगमेः खच् विहगा॥ विहंगिके तिक्वचित्पाठे विहंगशब्दाद्य
वादित्वात्कन् विहंगिका॥ भारस्ययष्टिः भारयष्टिः॥ द्वे वाहुकस्य॥ नेति ततो विहंगमाया॥ आलंवतइतिग्र
हादित्वा स्मिन्निःततदालंबियत्रशिक्यश आतिवोढुं ग्रन्थ्यादिः कव्यते त्वकचवंधनेघत्रिकावः सचो
क्तः॥ द्वे॥ अर्थेतिपद्यते नयापादः शोतःकशिपद्मन्नैतिकणी गौत्वाहृद्वेः पाद्रक्षपाट्टकाख्यार्थेक
त्क्रस्वत्वंपादुका॥ पादेऽउपनह्यतेऽइतिसंपदादित्वात्क्विपनहिवृतीत्यादिना दीर्घः नहोधइतिधत्वव

बध्यते०

राम
३२५

र्वृत्तकारः। वीणापादुकायाः। सेति। अनुपदमिति यस्य चायामः इत्यव्ययीभावः सैवोपानत् अनुपदं पाद
यामप्रमाणावद्धाऽनुपदीना। अनुपदं सर्वत्र पादिना खः अनुपदीना॥ नेति न ह्यते वध्यते नया गत्तृदाम्नी
त्यादिना ष्ट्रन् षत्वं षित्वात् ङीष् नद्धी। वर्द्धते दीर्घी भवति वर्मरज्जुत्वात् वृधिवपिभ्यां न्निति रन् व र्द्धी
व ध्राभ्रमेवं वर्भवावार्द्धीति ह ड्डुवंडः। वरत्रा चूषा युक्तापादुकायामपि वर्द्धीत्युपचारात्। वीणा
वर्मरद्धाः॥ अश्वेति। ताड्यतेनया ताडनी कशिगतिशातनयोरिति सौत्रो धातुः पचाद्यच् तालव्यान्तः
भूवादिगणे पठ्यत इति रक्षितः कशा कशेति तालव्यान्तेवं गोमीव आदिना उष्ट्रादिग्रहः। एकं चा
वुकस्याः तायाः। वेति चंडालस्यायं चांडालीकनू चंडालेन कृता वा कुलालादिभ्यो वुञ् चांडालिका। क
डिकपिक द्विप टिप्प आलश्कंडोलः चंडालस्तस्य वीणा कंडोलवीणा॥ कवित कंडोल इति पाठः चंडालस्य
वल्लकी चंडालवल्लकी॥ नीरीकेंदरा इति ख्यातस्य॥ मेति हृत्यो नाराचो नाराची इवे करणे ल्युट् एषणी।
स्वार्थे कन् एषणिका। द्वे सुवर्णकाराणां नाराचाह्वति लोहतुलायाः। प्रेति प्यक्ति नु करोति वाहुलकाद् गः

२२

को०

शराणुद्दानेघ्नन्निवाशाणास्तान्नव्यादिः॥निकष्यतेऽनुगोचरेत्यादिनाघः॥निकषःकषः॥त्रोणिकषपट्टिका
याः॥ड्वेतिव्रश्चेःकरणेल्युट्व्रश्चनः॥पञ्चमिवपरसुः॥हेसुवर्णादिछेदिकायाः॥ईषीतिईषतिउंछति
ईषतेंछेणवुल्ईषिका॥प्रागप्युक्ता॥ईषिकेत्पकउतिस्वामी॥तूलनिष्कर्षेऽवर्त्तःहेस्किारादितिड्॥षुस्त्रा
यैकन्॥सामान्येनवीरणादिशलाकायामी॥षिकादिद्वयआवर्त्तितमनावर्त्तितंवासुवर्णं॥त्रातुयान्नि
ह्निप्पतेतवेत्पपरे॥सुवर्णकारोपकरणात्तयाञ्चनिवद्धा॥केचित्तुविचकरकूर्विकायावा॥तेजेनेति॥
तेजसंसुवर्णादिद्रव्याआवर्त्यतेऽनेनेतिल्युट्॥तेजसावर्त्तनी॥सुभस्तेयगुरोश्चहलन्तस्पकारप्रत्ययःस्यापिञ्जन्मे
षामपीतिदीर्घत्वे मूरवामुषाचगौरादिङीष्मूषीत्यपिमृ॥षामुषात्वावर्त्तनीमूषातिशारदारीवः
द्भमूषीतिख्यातायाः॥मेतिदीप्यत्तेनया॥ग्निरीतिभसभत्सेनदीप्तोः॥ह्यामाष्मुभसिम्पाष्टनुतितु
ञतये तिडमावः॥अजादित्वाहापूभस्त्रा॥वर्मरणाप्रसीव्यतेवर्मप्रसेविका॥हेवर्मभात्तीतिख्याता
याः॥लेतिल्लत्तीस्फोटयतीतिलास्फोटनी॥एषोरस्रादिः॥आस्फोद्यतेविध्यतेनया॥आस्फोटनीति

स्वामी ॥ वेधनी तुलास्फोटन्यास्फोटनी त्रयं द्विके इति वाचस्पतिः ॥ द्वे मणिशरादिवेधनार्थयंत्रभ्रमरी
ति ख्यातायाः ॥ क्रकचेति ॥ कृपाणः उक्तः ॥ स्त्रियां ङीष् कृपाणी ॥ कंतती ति अवरवदरन् गौरादिः कर्त्तरी ॥ द्वे
पत्रे ॥ कनसुवर्णादेः कर्त्तनोपायस्य कातीइति ख्यातस्य नापितकेशकर्त्तन्याश्च ॥ वृक्षेति ॥ वृक्ष्यते छि
नद्यादिः ॥ वृक्षो भिद्यते छिद्यतेनेन वृक्षभेदी ॥ द्वे निहान इति ख्यातस्य ॥ टंकेति ॥ हन्यमानं टंकशब्दं
कायति त्रात इति कः टंक इति स्वामी ॥ पाषाणो दार्यतेनेन पाषाणदारणः ॥ द्वे टंक इति ख्यातस्य पाषा
णदारणस्य ॥ क्रकचेति ॥ क्रकचः पचाद्यच् पाटने इति शब्दस्य कचः क्रकचः करसवार्यपत्राकारं वस्त्र
करपत्रं ॥ द्वे करपत्र इति ख्यातस्य ॥ स्पति इत्यर्थेन या इत्यारामिदादेः आरा शस्त्रामिति साधुः चर्मणो र दिकावर्म
मे दिका ॥ द्वे चर्मवेधस्य लोहद्रव्यस्य ॥ आर्या द्वयं ॥ सूर्मीति ॥ सु गतौ ग्रीष्म जहत्य सूर्मि इति मन्प्रत्यये सूरादे
शाद्गौरादि ङीष् सूर्मी ॥ लव्यादिः सूर्मिस्थयामि गोसुरभियामि सूर्मय इति ॥ सूर्मी इत्ताय स्तीत्ये
के गौरादिषा ... देव निपात इत्युरुदेरगंत्वः ॥ तिष्ठतेरास्नासास्वास्थूणेति निपातनात् नकृणत्वमात्तु

रा०मु०२
३१७

वंचस्थूणा॥लोहप्रतिमा आयसी॥प्रतिकृतिः॥त्रीणि॥लोहप्रतिमायाः॥अशीतिकर्मक्रियावात्स्यायनो
क्तन्त्यगीतवाद्यादिचतुःषष्टिर्वा क्रियातथा लिंगनाद्यभ्यंतराश्चतुःषष्टिक्रियाकलाआदि
नास्वर्णकारादिकर्मग्रहः एतत्सर्वं शिल्पं ज्ञायते शल्यते शलहुलपतगतौ वा ष्यांतस्य इतिपंच्च
गद्वेशिल्पं तालव्यादिः॥एकं॥प्रतिप्रतिमीयते सदृशी क्रियते ऽनेनेति ल्युट् प्रतिमानं॥प्रतिनिधि
र्बिंबस्य प्रतिबिंबं आतश्चोपसर्गे इति ङः प्रतिमा॥प्रतियात्यते ऽनेन यायातनिकारोपस्कारयोः इति चुरादिर्ण्यं
तात्युच् प्रतियातना॥प्रतिक्रियस्य छाया सादृश्यमस्य प्रतिच्छाया॥प्रतिनिधेः कृतिः प्रतिकृतिः॥
अर्चयंति सो गुरोश्च हलः इत्यकारप्रत्यये अर्चा॥प्रतिनिधीयते सदृशी क्रियते प्रतिनिधिः कि॥अष्टौ मूर्तिस
दृशशिलादिनिर्मितप्रतिरूपकस्य॥उपतितउपमातेरङ्॥उपमा॥ल्युट् उपमानं॥केचिदेतत्पूर्वं स
वध्नंतीति स्वामी॥द्वेकरणे भावे च येनोपमीयते या चोपमितिस्तयोः एते नाम्नी पूर्वाणि तु प्रतिकृतेरेवे
ति भेदः॥वेति एते समास्ययः समानां ताः वाच्यलिंगाः॥समस्त्रमवेक्षत्वे ऽवसमः॥तुलयासंमितस्तुल्यः

रा म
३१७

नौवयइतियत्समानइवदृश्यतेत्यदादित्वात्यथार्दकन्यत्किनौसदृक्षक्षत्वादसा अपिक्विद्धाषायां
प्रयुज्यंतइतिसाधुः सदृशः सदृक् सदृक्षः सदृशवतुल्यमितिसभावः सहक्षाधारणेनवर्त्ततेसाधारणः
वोपसर्जनस्येतिव्यवस्थितविभाषात्वात्सभावः समानेमानमस्यसमानः सदृशस्य॥उत्त
तिअमीनिभादयउत्तरपदस्थाएवसदृशवचनावाच्यलिंगाःस्युरितिपूर्वस्माद्विशेषः। यथा। पि
तृनिभःपुत्रःमातृनिभाकन्यादेवनिभमपत्यमिति। नियतंभातिङःनिभःसंकाशतेकाशृदीप्तौता
लव्यात्तःत्रिसशब्दःसमानार्थःसंकाशःएवंइकः काशइतिदीर्घत्वेनीकाशः प्रतीकाशः आदिनाभ
तरूपकल्पादिग्रहः। यथापितृभूतःपितृरूपःपितृकल्पः॥केतिकर्मणासंपद्यतेकर्मवेशाद्यत्कर्म
रापा॥कर्माणिविदधातिकुर्वत्यनयाआतश्चोपसर्गइत्यङ्विधाक्रीयंतेकर्मकराअनयेतिसंज्ञाया
समाजेत्यादिनाक्यप्भृत्या॥कर्मणिभृताविति निर्देशात्क्यपाहिंत्रवाध्यतेभृतिः॥म्रियतेनेनेति
मनिन्मर्म॥वीयतेऽद्यतदृमिति विगतिप्रजनकांत्यसनखादनेषुवीपतिम्यांतनवेतनं॥भरणेसा

स

रा०मु०२
३१८

चुभरणं पाल्युटिभरणा ॥ मूल्यपरौ ॥ प्राग्गुक्तौ ॥ निर्विश्यत उपभुज्यतेऽसाविति घञ् निर्वेशः ॥ एकादश वेत
नस्य ॥ सुरेति सुष्ठु राति ददाति सुरा ॥ मितिञ्ञातश्चोपसर्गे इत्यङ् सुरा ॥ हलिनो बलस्य प्रियत्वात् हलिप्रि
या ॥ जहाति लज्जामनया ॥ एषो दरादिः ॥ हलति विलिखत्यगं हलविलेखने ष्वला दि   लासो वाह
लापरिस्नवति क्षिपि परिस्कृता ॥ सुरासुरैर्मथ्यमानाब्धेर्वरुणाज्जाता वरुणात्मजा ॥ गन्धेनोन्मा
श्रेषाग धोन्नमा ॥ स्वाध्यात् प्रसीदतीति प्रसन्ना ॥ इः कामस्तं राति ददाति ञ्जात इति कः इरा ॥ पूर्वगो
मथपर्वतेकद्वकोटरे जाताऽगणकादम्बरी एषोदरादिः ॥ कद्वकोटरे जाता नाम्ना कादंबरी तु सेत्या
गमः ॥ मा गुरिमजेटापि परिस्तुता ॥ मदयतीति इषिमदिमुदित्यादिना किरच् मदिरा ॥ कशिः सौत्रो
धातुः स्लाल्व्यान्तः जनेर्यगिति वा हुल्को यक् कश्या ॥ मधास्व मध्वयोः कश्यमिति रिति देवः ॥ माघस्यने
नमघेगदमदचरेत्यादिना यत् ॥ सुरादिन्नयोदश मद्यसामान्यस्य ॥ अवतिपानरुविज्ञननार्थं
पञ्चदरावर्णात् तत्र अवदंशः घञ् एकं ओडशी इति ख्यातस्य ॥ शुण्डेति सुन्वतेऽशुनगतौ अमंता

राम
३१८

ड्डुः ॥ शुंडापानं मदस्थानं शुंडापानं मदस्थानमेते इति तालव्यादौ मेदिनिः शुंडा मद्यशुंडा पिअल्हस्तिन्यां म
दिराकरिहस्तयोरिति विश्वः ॥ तत्र पानस्थानमपि तात्स्थ्यात् शुंडा ॥ पिबंत्यत्र पाने ॥ पिबंतो तत्र म
दस्या दित्तिमदस्थानं ॥ त्रीणि ॥ मद्यपानस्थानस्य ॥ मेतिवारः क्रमः अत्र सहजन्म मधुपानक्रमा मधु
वाराः ॥ मधुपानक्रमाः मधुक्रमाः ॥ बहुत्वाद्बहुवचनात् पुनः पुनर्मधुपानक्रमस्य ॥ मेति मधुक
पुष्पमधुतस्यासवः संधानं यत्र येत्नदोरपमध्वासवः ॥ मधुना कृतं संधितः कुलालादिभ्यो वुञ्
माध्वीकः ॥ मधुप्रतिकृतित्वात् मधु ॥ मद्यते त्वमाद्यत्यनेन वा मधु ॥ मृद्वीका द्राक्षा तद्विकारो माध्वीकं
नैरुक्तेः साधुत्वं अत्र द्वयोः ॥ इति क्लीबमित्यपिः ॥ चत्वारि मधुकपुष्पकृतमद्यस्य ॥ मा अतिपद्य पिशीधु
रिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ॥ मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानादिसहितमिति माधवः ॥ तथा चक्र
पित्यपलशतं कर्बुरस्य षष्ठ्या ग्पे चपलानि माक्षिकस्य प्रस्थमित्येव माधवयोगः ॥ तथापि सूक्ष्ममना
दृतेषु मुक्तः ॥ शेरतेनेन शीधु ॥ धुगिति धुक् प्रत्ययः शीधुः अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीबं वा पुंनपुंसकयोर्द्वि

रा॰मु॰२
३२९

रुजीवातुस्याणुशीघ्रवइतित्रिकाण्डशेषःशीधोःपरेणासंबंधइत्यन्यःत्रीणिमधुविशेषस्यशीधोः॥मे
हेतिमेधातिस्त्रियत्नेननरावुलमदकः॥मशागलतिस्रवतिगलेयेड्डलुगतात्दवृजगलःजह्वमह्महस्
नयोरित्यतःद्वषादित्वातकलम्विवाहुलकात्ययलोपेजशत्वेवजगलइतिशाब्दिकःजगलोमदनद्रुम
मिदकेपिष्टमधेचेतिचवगीत्जीयादोमेदिनिःद्वसुराकल्कस्यमेयाइतिरव्यातस्म॥मेत्तिसंधीयत्ते
संधानवंशाकुरफलादीन्वहुकालंसंधाययत्क्रियते॥अभिषूयतेविरंक्लेघते॥भिषवःभावसाधनो
वासुरासंधौवर्त्तेतइतिस्वामी॥अभिषवोवह्लवर्गेउक्तः॥द्वे॥कैंतिकिणातेवीहुलकाद्दुम्बादित्वाद्व
उपधायाश्चेत्वंकिण्वं॥किण्वंपापेसुरावीजइतिविश्वः॥नग्नेनत्रवाससाहूयतेऽनाछादनत्वात्हू
त्रःक्विप्नग्नहूःउवृनग्नहूनोनग्नहूः॥अवधुत्पन्नोयमित्यन्ये॥द्वेनानाद्रव्यकृतसुरावीजस्य॥
केतिसुरायामडोग्रभागःकारोणा॥क्रियावशादुत्तरक्रमः॥कारोत्तरःकारोत्तमइतिस्वामी॥द्वे॥
अपितिआसमंतात्संभूयपिवंत्यत्र॥आपानं॥पानायकृतागोष्ठीस्वार्थेकन्पानगोष्ठिका॥द्वेस

राम
३२९

[OrderDescription]
,CREATED=03.09.20 10:16
,TRANSFERRED=2020/09/03 at 11:44:32
,PAGES=641
,TYPE=STD
,NAME=S0003576
,Book Name=M-835-PADCHANDRIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF

FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF

FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF

FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF

FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF

FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF

FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF

FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF

FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF

FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF

FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF

FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF

FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF

FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF

FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF

FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF

FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF

FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF

FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF

FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF

FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF

FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF

FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF

FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF

FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF

FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF

FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
,FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF

FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
,FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
,FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF

FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF
,FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF

FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
,FILE467=00000467.TIF
,FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF

FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF
,FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
,FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF

FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF
,FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF
,FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF

FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF
,FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
,FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF

FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF
,FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF
,FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
,FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF
,FILE524=00000524.TIF

FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,FILE530=00000530.TIF
,FILE531=00000531.TIF
,FILE532=00000532.TIF
,FILE533=00000533.TIF
,FILE534=00000534.TIF
,FILE535=00000535.TIF
,FILE536=00000536.TIF
,FILE537=00000537.TIF

FILE538=00000538.TIF
,FILE539=00000539.TIF
,FILE540=00000540.TIF
,FILE541=00000541.TIF
,FILE542=00000542.TIF
,FILE543=00000543.TIF
,FILE544=00000544.TIF
,FILE545=00000545.TIF
,FILE546=00000546.TIF
,FILE547=00000547.TIF
,FILE548=00000548.TIF
,FILE549=00000549.TIF
,FILE550=00000550.TIF

FILE551=00000551.TIF
,FILE552=00000552.TIF
,FILE553=00000553.TIF
,FILE554=00000554.TIF
,FILE555=00000555.TIF
,FILE556=00000556.TIF
,FILE557=00000557.TIF
,FILE558=00000558.TIF
,FILE559=00000559.TIF
,FILE560=00000560.TIF
,FILE561=00000561.TIF
,FILE562=00000562.TIF
,FILE563=00000563.TIF

FILE564=00000564.TIF
,FILE565=00000565.TIF
,FILE566=00000566.TIF
,FILE567=00000567.TIF
,FILE568=00000568.TIF
,FILE569=00000569.TIF
,FILE570=00000570.TIF
,FILE571=00000571.TIF
,FILE572=00000572.TIF
,FILE573=00000573.TIF
,FILE574=00000574.TIF
,FILE575=00000575.TIF
,FILE576=00000576.TIF

FILE577=00000577.TIF
,FILE578=00000578.TIF
,FILE579=00000579.TIF
,FILE580=00000580.TIF
,FILE581=00000581.TIF
,FILE582=00000582.TIF
,FILE583=00000583.TIF
,FILE584=00000584.TIF
,FILE585=00000585.TIF
,FILE586=00000586.TIF
,FILE587=00000587.TIF
,FILE588=00000588.TIF
,FILE589=00000589.TIF

FILE590=00000590.TIF
,FILE591=00000591.TIF
,FILE592=00000592.TIF
,FILE593=00000593.TIF
,FILE594=00000594.TIF
,FILE595=00000595.TIF
,FILE596=00000596.TIF
,FILE597=00000597.TIF
,FILE598=00000598.TIF
,FILE599=00000599.TIF
,FILE600=00000600.TIF
,FILE601=00000601.TIF
,FILE602=00000602.TIF

FILE603=00000603.TIF
,FILE604=00000604.TIF
,FILE605=00000605.TIF
,FILE606=00000606.TIF
,FILE607=00000607.TIF
,FILE608=00000608.TIF
,FILE609=00000609.TIF
,FILE610=00000610.TIF
,FILE611=00000611.TIF
,FILE612=00000612.TIF
,FILE613=00000613.TIF
,FILE614=00000614.TIF
,FILE615=00000615.TIF

FILE616=00000616.TIF
,FILE617=00000617.TIF
,FILE618=00000618.TIF
,FILE619=00000619.TIF
,FILE620=00000620.TIF
,FILE621=00000621.TIF
,FILE622=00000622.TIF
,FILE623=00000623.TIF
,FILE624=00000624.TIF
,FILE625=00000625.TIF
,FILE626=00000626.TIF
,FILE627=00000627.TIF
,FILE628=00000628.TIF

FILE629=00000629.TIF
,FILE630=00000630.TIF
,FILE631=00000631.TIF
,FILE632=00000632.TIF
,FILE633=00000633.TIF
,FILE634=00000634.TIF
,FILE635=00000635.TIF
,FILE636=00000636.TIF
,FILE637=00000637.TIF
,FILE638=00000638.TIF
,FILE639=00000639.TIF
,FILE640=00000640.TIF
,FILE641=00000641.TIF